سومرا راڄ گهراڻو

ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو

سنڌيڪار: عمر سومرو

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

THE SOOMRAS

Dr. Mahar Abdul Haq Sumra, Ph.D.

BEACON BOOKS

Gulgasht Multan

In Collaboration with

UPPER SINDH SOOMRA ASSOCIATION

2526 Shadman Colony, Multan.

سومرا راڄ گهراڻو

سنڌ جي سومرا راڄ گهراڻي ۽ سنڌن دور بابت شاهڪار
تحقيقي تصنيف The Soomras جو سنڌي ترجمو

مصنف

ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو

سنڌيڪار

عمر سومرو

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

ڪراچي - 2010ع

ڪتاب : سومرا راڄ گهراڻو
موضوع : تاريخ
مصنف : ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو (1915-1995ع)
سنڌيڪار : عمر سومرو
ڇاپو : پهريون
سال : فيبروري 2010ع
ڪمپوزنگ ۽ لي آئوٽ : احمد سومرو
عمر سومرو اڪيڊمي، ڪراچي.
فون: 021-34218154، موبائيل:0345-3050167
گرافڪس : سرويچ سومرو
ڇپيندڙ : سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، سنڌ.
فون: 021-32737290
ڇپائيندڙ : شمس جعفراڻي، سيڪريٽري، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي.
ملهه : 400/- رپيا

Title : Soomra Raj Gharano
Topic : History
Author : Dr. Mahar Abdul Haq Sumra (1915-1995)
Sindhi Translation : Umer Soomro
Edition : First
Year : February, 2010
Composing & Layout : Ahmed Soomro
Umer Soomro Academy, Karachi.
Tel: 021-34218154, Cell: 0345-3050167
Graphics : Servech Soomro
Printed By: : Sindhica Academy, Karachi, Sindh.
Tel: 021-32737290
Published by : Shams Jaferani, Secretary, Department of Culture, Government of Sindh, Karachi.
Price : Rs. 400/-

شاخ نہالِ سِدره ای خار و خسِ چمن مَشَو
مُنکر او اگر شُدی، مُنکرِ خویشتن مَشَو

ترجمو:

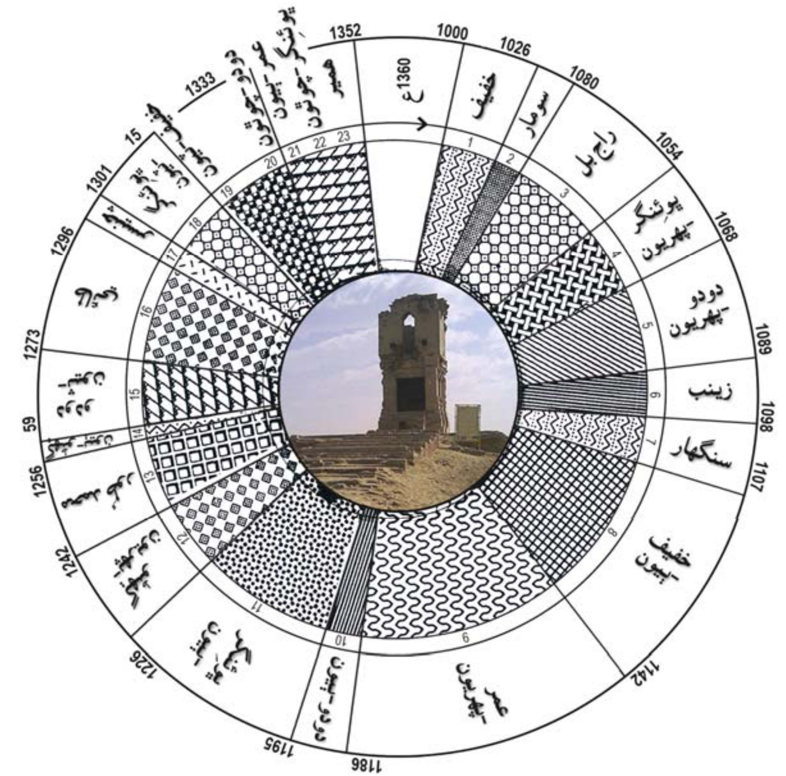
تـــــون لامَ آهيـــــن ســـــدره وڻ جـــــي،
بـــاغ جـــو ڪنـــڊو يـــا ڪَـــکُ ڪهڄـــر نـــہ ٿـــيءُ،
هُن جو وجود پلي نَهڪاري ڇڏ _ جي اٿئي ضروري،
پـــر، پنهنجـــي وجـــود ڪـــان انڪـــاري نـــہ ٿـــيءُ!

ڪنهن ملڪ تي ان ڪان وڌي ٻي آفت نٿي اچي سگهي، جڏهن ان جي ڌرتيءَ تي جنم وٺي اَجهو لهندڙ، ان جي اُپت تي پلجندڙ ۽ تن ڍڪيندڙ ۽ ان جي هَنجَ اندر سِرَ ۽ عزت جي سلامتي ماڻيندڙ ماڻهو قومپرستيءَ جي عظيم جذبن کي پاڻ پنهنجي هٿن سان گهُٽي ڇڏين. پنهنجي ماضيءَ مان دلچسپي وڃائي ويهڻ قومپرستيءَ جي موت جو مظهر ۽ وڏو شرمناڪ ڏوهہ آهي.

وِي. گورڊن چائيلڊ: ’سوشل ايووليُوشن‘ صفحو 13.

سومرن جي بادشاهيءَ
جا 350 سال
هڪ نظر ۾

وچ واري تصوير سومرن جي بادشاهيءَ
جي آخري يادگار پتڻ مناري جي آهي

فهرست

تصويرون، نقشا ۽ چارٽ

تصويرون

نقشا

پراڻا ۽ تاريخي ماڳ ۽ شيون

چارٽ

پبلشر پاران

سنڌ ۾ عرب دور جي ٽن صدين کان پوءِ پھرين مقامي حاڪميت سومرن قائم ڪئي. يارهين صدي عيسويءَ جي منڍ کان چوڏهين صديءَ جي اڌ تائين هلندڙ لڳ ڀڳ ساڍين ٽن صدين واري هن جمهوريت، عورت جي احترام ۽ سنڌي ٻولي توڙي ادب لاءِ بنيادي اهميت رکندڙ دور بابت جيتوڻيڪ اڄ تائين مناسب سنجيده تحقيقي ڪم نہ ٿي سگهيو آهي، پر سڄر ماضيءَ ۾ ايم. ايڇ. پنهور جي تحقيق تي مشتمل ”ائن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ“ ۽ هيءَ تحقيق ان ڏس ۾ سٺو واڌارو آهن. مصنف سنڌ جي تاريخ جي هن ڪَٽُ چڙهيل ڪڙيءَ کي اوجر ڪري چٽو ڪرڻ لاءِ سٺي جاکوڙ ڪئي آهي.

45 سال علمي پورهيو ڪري انگريزيءَ سان گڏوگڏ مختلف پاڪستاني ٻولين جھڙوڪ اردو، سرائڪي ۽ پنجابيءَ ۾ تحقيق، ترجما ۽ ترتيب ملائي 41 ڪتابن جو واڌارو ڪندڙ، صدارتي ايوارڊ ”پرائيڊ آف پرفارمنس“ سميت ڪوڙ سارن ادارن کان ميڃتا ماڻيندڙ ۽ ”مهر“ لقب سڏائيندڙ ڊاڪٽر عبدالحق سومري جي هن ڪتاب جي اهميت اها بہ آهي تہ مصنف آخري سومري بادشاهہ همير جي سڌي سنئين پيڙهي هجڻ جو دعويدار آهي ۽ سندس چوڻ مطابق هُن هي تحقيقي پورهيو پنهنجي پيءُ پاران ڪيل وصيت کي مانُ ڏيڻ لاءِ سچي دل سان ڪيو آهي، جنهن جي ڪجهہ جھلڪ ڪتاب جي منڍ ۾ موجود موهيندڙ چارٽ ڏسڻ سان ئي ملي وڃي ٿي.

ڪتاب ۾ موجود سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي ٻولين ۾ لکيل بہ سو کان مٿي ماخذن جا حوالا ۽ ٻيو مواد ٻڌائين ٿا تہ مصنف رڳو محدود تاريخي ماخذن يا لوڪ ادب جي ذخيرن تي نہ ڀاڙيو آهي، پر جديد دور ۾ انساني جيون ۽ سڀيتا کي پرکڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ۾ ڪارگر ثابت ٿيندڙ علمن سان گڏوگڏ معيشت، پيداوار، ڏيهي ۽ پرڏيهي واپار، بين الاقوامي لاڳاپن، وقت بوقت ٿيندڙ لڏپلاڻن، انساني روين، سياسي ۽ مذهبي اٿل پٿل ۽ موسمي اثرن سبب ڪارن توڙي مٺن پاڻين جي ذخيرن ۾ آيل آبي ڦيرن وغيره جو مناسب اڀياس ڪري سنڌ جي تاريخ جي ڪوڙ سارن رازن تان پردو کڻي تاريخ جي شاگردن لاءِ هڪ بي بها علمي ڀنڊار گڏ ڪيو اٿس.

ڪتاب جي عنوان مطابق ان جو مرڪزي ڪردار ڀلي کڻي سومرا راڄ گھراڻو هجي، پر درحقيقت منجھس آمري دور کانوٺي ويجهي ماضيءَ تائين سنڌ ۾ ٿيندڙ سڀيتائي اوسر جي مختلف ڏيکن ۽ مرحلن تي ڀرپور روشني وڌي وئي آهي، جنهن سان ڪتاب جي موضوع جو دائرو صرف سومرا راڄ گھراڻي يا سندن دور تائين محدود نہ پر گھڻو وسيع ٿي وڃي ٿو.

سنڌ جي ثقافت کاتي جي اها ڪوشش رهي آهي تہ سنڌ جي تاريخ، ادب، ثقافت، آثار قديمہ، تاريخي ماڳن ۽ لطيفيات تي ڪتاب ڇاپي پڌرا ڪيا وڃن. هيءُ ڪتاب بہ ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. آئون محترمہ سسئي پليجو وزير ثقافت حڪومت سنڌ جو ٿورائتو آهيان، جنهن ان سلسلي ۾ هر وقت رهنمائي ۽ مدد ڪئي.

محترم عمر سومري پاران هن علمي وَٿُ جو، نقشن ۽ چارٽن سميت، ملڪمل سنڌي ترجمو ڪري پنهنجي ئي نگرانيءَ ۾ ڪتابي صورت ۾ تيار ڪرائڻ جي ڪوشش يقيناً داد ڏيڻ جھڙي آهي. اميد ڪجي ٿي تہ سنڌ جي تاريخ بابت ڄاڻ پرائڻ جو چاهہ رکندڙن لاءِ اسان جي هيءَ پيشڪش چڱي لاڀائتي ثابت ٿيندي.

ڪراچي
فيبروري 2010ع

شمس جعفراڻي
سيڪريٽري
ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

سنڌيڪار پاران

پنهنجي ڇپرايل ايم. ايچ. پنهور جي ڪتاب ”ائن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ“ جو سنڌي ترجمو ڪري ”تصويرِ سنڌ - سومرن جي بادشاهيءَ جا نقش ۽ نشانيون“ نالي سان 2006ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪرڻ مهل، ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومري جي ڪتاب ”دي سومراز“ جو پڻ سنڌي ترجمو ڪري ڇپرائڻ جو وچن ڪيو هيم، جيڪو پڙهندڙن جي هٿن تائين هي ڪتاب پهچائي پاڙيو اٿم. پڪ اٿم ته سومرن ۽ سندن دور بابت تحقيق ڪندڙ سنڌي محقق هنن ٻنهي ڪتابن مان ضرور لاڀ وٺندا ۽ انهن ۾ شامل انتهائي ڪارائتي ڄاڻ جا حوالا پنهنجي تحقيقن ۾ ڏيندا - اها منهنجي پورهئي جي مڃتا ۽ مون لاءِ هڪ وڏو اعزاز ٿيندو.

هتي مان سومرن جي حوالي سان سنڌ جي تاريخ ۾ ويهين صديءَ دوران لڳل هڪ وڏي ڇَتِيءَ جو ذڪر ڪرڻ ضروري ڀانيان ٿو.

اها ڇَتِي ويهين صديءَ جو وڏو عالم سمجهيو ويندڙ ۽ سرڪاري توڙي غير سرڪاري اعزازن ۽ انعامن ۾ پُوريل ’مها ڪاريگر‘ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنئي، جنهن ست واري ڍاڪي ۾ روپا ماڙيءَ ۾ شهيد دودي سومري جي قبر ڳولي لهڻ جي دعويٰ ڪئي ۽ پوءِ پنهنجي ڪتاب ”سومرن جو دور“ ۾ ڪنهن سوڌَ (تحقيق) جو ذڪر ڪرڻ بجاءِ لکيائين ته: ”حاجي ناهڙ چانگ 19-12-64ع تي هڪ ڪچهريءَ ۾ ٻڌايو ته جنهن کي شاهه حسين چون ٿا، سو دودو سومرو آهي: چنيسر جو قبو شاهه حسين کان ڪاچيل آهي.“ (ڏسو ’سومرن جو دور‘، صفحو 81، فوٽ نوٽ-5. سنڌي ادبي بورڊ هي ڪتاب پهريون ڇاپو 1980ع ۽ ٻيو ڇاپو 2006ع ۾ شايع ڪيو.)

هي اصل ۾ اڻسڌو اعتراف آهي ان اڻ-ڇيڙيل حقيقت جو ته صوفين پاران رچيل سنڌ واسي ذهنيت هيٺ ”ديسي“ سورمن جي ڀيٽ ۾ ”ولايتي“ سيدن، صوفين ۽ پيرن جي مقبرن ۽ يادگارن جي وڏيڪ تعظيم ٿيندي آهي ۽ انهي جي اثر هيٺ ئي شايد ڪن ڏاهن ”دودي سومري“ کي ”شاهه حسين“ بڻائي ڇڏيو هوندو.

اهڙي ريت، سنڌ جي سرڪاري ادارن تي ڊگهي عرصي تائين اثر رسوخ هجڻ

آڌار سنڌ جي تاريخ توڙي سماج تي گهري ڇاپ ڇڏيندڙ هي ڏاهو، ڇهن صدين جي تاريخ هڪ سگهڙ جي ڳالهه ڪري يعني هڪ ڏُڪ ۾ پي ويو ۽ سومرن جي راڄڌاني شهرن منصوره، ٺري، شاهه ڪپور يا محمد طُور ۽ ٺٽي ويجهو ته ڪيس سنڌ تي لڳ ڀڳ ساڍا ٽي سو سال راڄ ڪندڙ سومرن حاڪمن منجهان ڪنهن جي قبر نه لڌي، پر روپا ماڙيءَ ۾ دودي (ڇٺن منجهان الائي ڪهڙي) جي قبر برابر ڳولي لڌائين.

مزي جي ڳالهه ته سومرن به هن ”مها ڏاهي“ جي ڪيل ڳالهه کي ڪنهن شڪ شبهي کان مُبرا ۽ ڪنهن تحقيق کان بي نياز ڀانئي انهي قبر مٿان مقبرو اڏايو ۽ اتي ساليانو ميلو لڳڻ شروع ٿي ويو، جيڪو 2000ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿيل سومرن جي هڪ وڏي ڪَٺَ ۾ گادي نشينيءَ واري تڪرار جي نبيري ۾ مقبري جي تعمير ۽ ميلي جي مُک ڪردار حاجي شير محمد سومري کي گادي نشينيءَ تان هٽائڻ سان رولڙي جو شڪار ٿي ويو ۽ اڄڪلهه يا ته نٿو لڳي يا ٻنهه ننڍي پيماني تي ٿو لڳي.

هن ڇَتِيءَ نقصان اهو ڏنو ته سنڌ جي تاريخ ۽ راڄ گهراڻن سان چاهه رکندڙن ۽ سورمن کي مان ڏيندڙن جو سڄو ڌيان روپا ماڙيءَ ڏانهن ٿي ويو ۽ ٻئي پاسي:

سومرن پاران پُراڻ جي ڪنڌيءَ تي آباد ڪيل ۽ سچ پچ به اٽڪل ٻن صدين تائين سنڌ جي راڄڌاني رهندڙ شهر ٺريءَ (ماتليءَ ويجهو) جا ڪنڊر، ڳاڙهي ڀِڙَ نالي قبرستان واري ٽڪري کان سواءِ، ”الاٽ“ تي ڊهي ويا ۽ اتي پوک پئي ٿئي. انهي قبرستان جي ڪَڙَ سان شاهه ديوانو نالي بزرگ، جنهن تي هر سال رمضان جي 27 تاريخ تي وڏو ميلو لڳندو آهي، ساڻس منسوب سن منجهان تيرهين صديءَ يعني سومرا دور جو لڳي ٿو، جنهن دور لاءِ ايم. ايچ. پنهور تصوير سنڌ ۾ لکي ٿو ته: ”ان دور ۾ سنڌ ۾ سيّد نالي ڪا ذات ئي موجود نه هئي“؛

ساڳي ريت سومرن پاران گونگڙي جي ڪنڌيءَ تي وسايل ۽ سندن دور ۾ سنڌ جي ٽين راڄڌاني رهندڙ مشهور شهر محمد طُور يا شاهه ڪپور (جاتيءَ ويجهو سومرن جون ماڙيون) جا ڪنڊر پڻ، ڪنڊرن جي اوڀر ۾ موجود گونگڙي جي هُن پار ارڙهن ايڪڙن تي پکڙيل دڙن جي صورت ۾ موجود ’ڪيرين ڪوٽ‘ سميت، ڪجهه ”الاٽ“ تي ڊهي ويا ته ڪجهه نڌڻڪا ڊهڻ جو انتظار پيا ڪن. سيّدن جي قبضي هيٺ هن ماڳ جي ڀر ۾ موجود هڪ وڏي ۽ قديمي قبرستان ۾ سيّد سڏجندڙ هڪ بزرگ جو مقبرو آهي، جنهن تي پڻ ساليانو ميلو لڳندو آهي؛

هوڏانهن سومرن پاران الهندي ناري جي ڪپ تي وسايل جٽاٽي، جنهن کي ابن بطوط سومرن جو سهڻو شهر سڏيو، انهي کي پڻ، روپا ماڙيءَ ۾ دودي جي قبر ڳولي لهندڙن جنهاڻ سومرو ۾ ليپي ”وجائي“ چڙيو ۽ قمبر- شهدادڪوٽ جي تعلقي وارهه جي ديهه ’جٽاٽي‘ ۾ انهي جا اصل آثار ”الاٽ“ تي، ڊهي پوڪ هيٺ اچي ويا.

’سومرا ڪنگڊم آف سنڌ‘ ۾ ايم. ايچ. پنهور جي دعويٰ آهي ته دودي- چنيسر جو قصو تاريخي حقيقت نه، پر سومرن جي دور کان اٽڪل ٻه صديون پوءِ پندرهين ۽ سورهين صديءَ جي ’مائوٺ ميڊيا چئنلن‘ يعني ڀٽن، ڀانن، چارڻن، مڱڻهارن، شاعرن ۽ سگهڙن جو رچيل ۽ پنهنجي پنهنجي شعوري سطح ۽ لاڙي آهر پنهنجي پنهنجي انداز ۾ ڳُل ڳاڪيل ’ناٽڪ‘ آهي (ڌيان ڪجي ته اهو سلسلو اڃا به جاري آهي؛ ڀٽائيءَ جهڙي وڏي شاعر به پنهنجي شعوري سطح موجب انهي بابت شعر چيا ۽ شيخ اياز جهڙو ويهين صديءَ جو وڏو شاعر پڻ پنهنجي انداز ۾ منظوم ناٽڪ ’دودي سومري جو موت‘ لکڻ کان نه رهي سگهيو).

ان ريت پنهور صاحب ’چنيسر‘ واري هٺ ٺوڪئي ڪردار جي آڙ ۾ پنجن صدين کان وسندڙ ’ڪانيَر‘، ’ڪُڙمَر ويرِي‘، ’مائُو پُٽَ‘، ’پرمَتڙيا‘ ۽ ’ديس ڊوهي‘ (غدار) وغيره جهڙين ڦٽ ملامتن مان سومرا ذات جي جند آجي ڪرائي، جنهن جو ادراڪ ڪنهن سومري کي نه هو. بلڪ ائين ٿي لڳو ته ڄڻ سومرا ذات وارن سچ پچ پاڻ کي ان ڦٽ ملامت جي لائق مڃي ورتو هو. ان جو مثال اهو آهي ته سومرا ذات جا ماڻهو پهرين واقفيت وقت هڪٻئي کان پڇندي ڏنا ويا آهن ته منجهانئن کهڙي ڌر ”دودي“ جي اولاد منجهان آهي ۽ کهڙي ”چنيسر“ جي اولاد مان. ظاهري طور ته پڇڻ وارو پاڻ ”دودي“ جي اولاد مان هجڻ جو تاثر ڏئي معتبر ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، پر حقيقت ۾ اهو پوري سومرا ذات تي چنيسر واري هٺ ٺوڪئي ڪردار جي حوالي سان چٽر ڪندو آهي، جنهن جو ادراڪ جيڪڏهن ڪيس هجي ته جيڪر هُو اهڙو سوال نه ڪري.

”سرڪاري ڃَتِيگرن“ جي اثر هيٺ هلندڙ سنڌ جا قومي ادارا سومرا ذات مٿان ان ڦٽ ملامت کي مستقل جاري رکڻ لاءِ سنڌ واسين جي ذهن سازي ڪرڻ ۾ رُڌَل آهن. سنڌي ادبي بورڊ ڏند ڪٿائي لکتن کي تاريخ جي پوتي پارائي وري وري ڇاپي ٿو ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ وري نئين نسل کي ننڍڙي وهيءَ ۾ سومرا ذات

تي چٽرن جو ڪارڻ ٿيندڙ مواد وارا سبق پڙهائي ٿو، جيڪي انهن ٻارن جي باقي (سراسري اڌ صدي ڪن) ڄمار تائين سندس ذهنن تي نقش رهن ٿا. جڏهن اسان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي سبق ’دودو سومرو‘ تي اعتراض واريا ته، توهان کي اچرج لڳندو ته، اتي ويٺل ’سرڪاري اڪابرن‘، جيڪي سنڌ توڙي ان کان ٻاهر سنڌ جي نالي تي ٿيندڙ هر ڪانفرنس يا سيمينار کي سندن موجودگيءَ کان سواءِ اڻپورو سمجهندا آهن، ڪي ٻي ڪا واٽ هٿ نه آئي، سواءِ ان جي ته انهن ان سبق جو مواد مٽائي ڇڏيو. پاڻ اندازو لڳائي سگهو ٿا ته بورڊ وارن کي ان سبق ۾ موجود مواد پٺيان تحقيق تي ڪيترو ڀروسو هو! (ثبوت طور سنڌي پنجون ڪتاب جا 2006 ۽ 2007 وارا ڇاپا پيش ڪري سگهجن ٿا.)

هن ڪتاب ۾ اڳتي آهي ته: ”سائنسدانن جي گهڻائي ان ڳالهه تي متفق آهي ته ڌرتي سج جي چوڌاري 2700 مِلِيَن (ٻه ارب ستر ڪروڙ) سالن کان وڌيڪ عرصي کان ونئي ڦرندي پئي اچي.“ اهو به ته: ”هڪ اندازي مطابق انسان ڌرتيءَ تي ڇهه کان ست لک سالن کان ونئي پندرهن هزار سال اڳ دوران آيو.“

ٻئي پاسي ايم. ايچ. پنهور پنهنجي ڪتاب ’ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ‘ (ص. 6) ۾ پهٽي دور (پلائيسٽوسين) جي پڇاڙي يعني 10،000 ق. م جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: ”(انوقت) خالق جو تصور موجود نه هو.“

مطلب ته گذريل 10-12 هزار سالن ۾ انسان اوسر جا ڏاڪا ايڏو ته تڪڙو اُڪريو آهي، جو نه رڳو پنهنجي ’اشرف المخلوقات‘ هجڻ جو اعلان ڪري چڪو، پر اهو به ته سندس جنم کان اربين سال اڳ وجود رکندڙ هن ڪائنات جي ٺهڻ جو ڪارڻ پڻ هو پاڻ ٿي آهي. ٻئي پاسي ساڳيو ئي انسان اڄ به وحشي صفت جانورن ۽ پکين جهڙوڪ: شينهن، چيتي، واگهه، بگهڙ، لنگور (هنومان)، نانگ، وڇون، واڳون ۽ باز وغيره کي پوڄي يا پاڻ کي انهن جي نالن سان سڏائي انهن جو رتبو پاڻ کان مٿي هجڻ جو چِٽو اعتراف ڪندي نظر اچي ٿو.

ڏاڍ کي سلامي ان ساٽيهه ۾ سومرن سنڌ تي يَڪا 340 سال حڪومت ڪيئن ڪئي؟ هڪ انتهائي ڌيان ۽ وڏي گهرائي سان تحقيق جو گهُرجائو سوال آهي، جنهن اندر ڪيترائي ٻيا سوال سمايل آهن.

گهڻي ڀاڱي محقق ان نڪتي تي متفق آهن ته سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت

1351ع ۾ ختم ٿي. انڪان پوءِ سمن سڄي دنيا جي فاتحن جي پَرِ (هارايل جي مال، ملڪيت توڙي ٻچن کي مال غنيمت جو نالو ڏئي پنهنجي لاءِ حلال قرار ڏيڻ) پاريندي سومرن جي مال ملڪيتن تي قبضا ڪري ورتا ۽ ڪين پورهيت ۽ ڪمي ڪاسبي ٿيڻ تي مجبور ڪري ڇڏيائون؛ اتي جتي سومرا بنھ هيٺا ٿي پيا، خاص ڪري اتر ۽ وچ سنڌ ۾. جيڪي سومرا سنڌ کان ٻاهر هليا ويا يا ٿر واري پاسي، جتي اهي اجا طاقتور هئا، سمان مٿن گهٽو ڏاڍ نہ ڪري سگهيا. توهان ڏسندا تہ جتي سمان سومرن تي ڏاڍ نہ ڪري سگهيا اتي ڪو سومرو "ڪٽي" يا "واڍو" ناهي، پر جتي سومرا ڏاڍ هيٺ آيا اتي ڪين "نَڪ نَڪ" يا "شُو شُو" واري چٽر پري سڃاڻپ ڏني وئي (حقيقت کان بي خبر سومرا پاڻ ۾ نئينءَ مان ملڻ مهل هڪٻئي کان اها سڃاڻپ پڇندي ڏٺا ويا آهن). حالانڪ ساڻن "ٽريڊ مارڪ" طور منسوب ڪيل هي پورهيا ٻين ذاتين وارا پڻ ڪن ٿا ۽ سومرا هنن کان سواءِ ٻيا ڌندا بہ ڪن ٿا.

پنج صديون پوءِ جڏهن انگريز آيا، جن آڏو هر ڪو سنڌ واسي؛ سيّد هجي يا برهمڻ، بلوچ هجي يا کتري يا ڪو راجپوت، ڪمي ڪاسبي هجي يا هڏواڙ يا مٽيءَ جا رانديڪا ٺاهيندڙ موهنجي دڙي جو ڪو وارث، سڀ مفتوح ۽ هڪ برابر هئا؛ نہ ڪنهن "وچ ايشيائيءَ" جا وڏا "اڪثريت" هئا ۽ نہ ڪنهن "پارڪريي" جا پُرڪا "اقليت" هئا؛ تڏهن جن جون پاڙون هن ڌرتيءَ ۾ هيون (سومرن سميت) تن مٿن پيل ڏاڍ جون ڇپون هلڪيون محسوس ڪيون ۽ پاڙن وسيلي پساھ ڪڍندڙ سندن ٿُڙَ نئين سِر مورجي اٿيا. انهي دور کي 'Soomra Renaissance' يا 'سومرن جي نئين مورِ' چئي سگهجي ٿو (وڍيل ٿُڙَن جي نئين ڦوٽهڙي کي مورِ پڻ چئبو آهي).

دودي-چنيسر جو قصو ڀلي ڪٿي تڪراري هجي، پر اها پڪ آهي تہ چئن دودن ۽ ٻن چنيسرن سميت 23 سومرن حاڪمن منجهان ڪجھ دلير سورما ۽ ڪجھ ڪانيَر بہ ٿيا هوندا. تنهنڪري عظيم ديس پريمي سنڌي سورمي سمراٽ دودي سومري جي آخري آرامگاھ کي ڏُڪن حوالي ڇڏي ڏيڻ بجاءِ سائنسي بنيادن تي تحقيق ڪرائي، سندس حقيقي مدفن ڳولي اهو آباد ڪرڻ گهرجي؛ جيڪڏهن روپا ماڙيءَ وارو شاھ حسين "دودو سومرو" ٿي سگهي ٿو تہ سومرا دور جي حقيقي راڄڌانين شاھ ڪپور، ٺريءَ ۽ ٺٽي ويجهو موجود قبرن بابت بہ چند ڇاڻ ٿي سگهي ٿي، متان اتي بہ ڪنهن "سيد" جي لِڪَ ۾ ڪو "سومرو" موجود هجي. يا اهو بہ ٿي سگهي ٿو

تہ اهي مقبرا بہ اهڙيون ئي ڪجھ "چتيون" هجن. ان ڪان پوءِ ان حوالي سان ٿيندڙ تحقيق کي رڪارڊ تي آڻجي تہ جيئن ايندڙ نسل سنڌ جي صحيح تاريخ کان واقف ٿي سگهي. بلڪ وڌيڪ بهتر ائين ٿيندو تہ پاڪستان ۾ نهندڙ جديد جنگي اوزارن مان ڪجھ کي نہ رڳو دودي سومري، پر سنڌ جي سيني ديس پريمي سورمن جي نالن سان منسوب ڪرائي، سندن سورهيائيءَ کي خراج تحسين پيش ڪرائجي، ڇو تہ صدر پاڪستان جناب آصف علي زرداري 25 نومبر 2009ع تي پنهنجي تقرير ۾ درست چيو تہ "پاڪستان سِنڌو آهي".

ڪراچي، 31 جنوري، 2010.

عمر سومرو

موبائيل: 0300-7051347

اي-ميل: umersoomro@hotmail.com

مصنف جا واڪاءِ ميتائون

’تاريخ‘، اسڪول توڙي ڪاليج سطح تي، ڪڏهن به منهنجي پسند جو مضمون نه رهي آهي. يونيورسٽيءَ کان هيٺ وارن امتحانن ۾ مون کي اها رڳو بس پاس ٿيڻ لاءِ پڙهڻي پوندي هئي، ڇاڪاڻ ته اها لازمي مضمون هئي. مونکي هن مضمون کان نفرت ڪٽي نه به هجي، پر وڻندو نه هو، ڇاڪاڻ ته اها بادشاهن، راڻين ۽ شهزادن جي هٿرادو ڪهاڻين جي چوڌاري ڦرندي هئي، جيڪي عجيب ۽ نرالا ڪم ڪرڻ ڪري هن دنيا جا يا اسان منجهان نه لڳندا هئا.

ڊڪشنريءَ ۾ لفظ ’تاريخ‘ جي معنيٰ ’آکاڻي‘ ڏنل آهي، پر ساڳئي وقت ائين به چيل آهي ته هاڻي سندس معنيٰ ’پراڻي‘ آهي. ان منجهان لڳي ٿو ته ماضيءَ ۾ ڪنهن وقت انهن ٻنهي لفظن جي معنيٰ ساڳي هوندي. جاڻ ۾ واڌارو اچڻ سان انهن جي معنائن ۾ فرق پيدا ٿيو ۽ نيٺ اهي ٻه ڌار لفظ بڻجي ويا. هاڻي ’آکاڻي‘ لفظ جي معنيٰ آهي ’ڪنهن ماڻهوءَ يا فرد جي گذريل زندگيءَ جي رَوَش‘ ۽ ’تاريخ‘ آهي عام واقعن جو لاڳيتو ترتيبوار رڪارڊ. هتي صفت ’ترتيبوار‘ ان طرف اشارو آهي ته تاريخ کي آرٽس مان ڪڍي سائنس وارن مضمونن جي گروپ ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ’تاريخ‘، حقيقت ۾، سائنس آهي يا آرٽ، ان بابت ڏاهن وچ ۾ صدين کان وٺي گرماگرم بحث هلندو پيو اچي، پر اجا تائين ڪو اطمينان جوڳو جواب سامهون نه اچي سگهيو آهي. تنهنڪري، ان مان پَلَوَ آجا رکڻ ڪاڻ، مان ان تڪرار کي ڇڏي ٿو ڏيان. منهنجي لاءِ ترتيبوار رڪارڊ، جيڪڏهن ان ۾ ظلم، وحشي پڻو، ڪنورائپ يا ڪو غير انساني عنصر شامل آهي، اوتروئي بي مقصد آهي، جيتري انساني جِيوَن جي ڪا خيالي ۽ ڪوڙي يا افسانوي رَوَش.

روايتي طور سڄي دنيا جون نانيون ڏاڏيون اهي آکاڻيون ننڍاڪڙن ننڍڙن ٻڌندڙن جي پڪندڙ ۽ پُڇ پُڇ ڪندڙ ذهنن مٿان گهري ننڊ طاري ڪرڻ لاءِ ٻڌائينديون آهن. پنهنجي آکاڻين کي وڻندڙ ۽ موهيندڙ بڻائڻ لاءِ ڏاڍي ڏاهپ سان ويساهڻ جوڳو انداز استعمال ڪنديون آهن. ان کان سواءِ سندن ٻيو ڪو مقصد نه هوندو آهي.

ٻاروتڻ ۽ ڇوڪرائپ دوران مونکي، اصلي توڙي سگ بند ۾، ڪوڙ ساريون نانيون ڏاڏيون هونديون هيون. سڀ جو سڀ آکاڻي ڪٿڻ جون ماهر هونديون هيون، پر حيرت جهڙي ڳالهه اها آهي ته اهي سڀ ڪنهن سپاجهڙي آکاڻي ٻڌائڻ واريءَ بجاءِ، ننڊ پريءَ کي ننداکڙين اکين ڏانهن ڇڪيندڙ، ڪنهن سخت فوجي سپهه سالار وانگر هونديون هيون. اهو ان ڪري هو، جنهنجي سُڌ مون کي پوءِ پئي، ته اهي سڀئي سومريون هيون، جن جي مزاج ۾ شاهي دٻدٻو هو. سندن آکاڻيون هڪ عام چوڻي ’ڪنهن زماني جي ڳالهه آهي‘ سان شروع ٿينديون هيون ۽ پهريون جملو هوندو هو ”هڪڙو هو بادشاهه“. اسان ٻڌندڙن منجهان ڪنهن کي به انهن منجهان ڪنهن کان ’ڪڏهن‘ ۽ ’ڪٿي‘ پڇڻ جي جرئت نه هوندي هئي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن اسان ائين ڪريون ها ته آکاڻي تاريخ بڻجي پوي ها ۽ ڪا ڪراڙي اسان کي ان آڌيءَ رات ڏاري تاريخ ٻڌائڻ لاءِ تيار نه هئي. ”وچ تي نه ڳالهاءِ، چپ ڪري ٻڌ ۽ ننڊ ڪر“، اهو ئي قانون هو، جيڪو مڃڻو پوندو هو.

سندن آکاڻين جو ’شهزادو‘ سدائين ڏاڍو سگهارو، سياڻو، چالاڪ، ڏاهو، اٽڪلي، سورهيه ۽ ڪنهن مقصد ڪاڻ خطرا سِر ڪٽڻ لاءِ تيار هوندو هو. اهو شهزادو، سچو هجي يا خيالي، منهنجو سنگين رقيب هوندو هو، ڇاڪاڻ ته اهو سدائين مونکي پنهنجي ئي اکين آڏو پتڪڙو لڳڻ تي مجبور ڪندو هو. مان جسماني طور نبل، نازڪ، ڪچڙو، ڊرڙو، سست ۽ لڄاڙو هوندو هوس. ان کان سواءِ منهنجي مائٽن مونکي هر قسم جي گرمي سرديءَ، جهَڪُن ۽ خراب موسمن کان بچائي مونکي ڪجهه سِڄيه بي همت بڻائي ڇڏيو هو. پلا مان ڪيئن ٿي ديوَن کي ماري سگهيس يا ظالمن کي شڪست ڏئي سگهيس يا اڻ پونئي پوائتين جاين تي وڃي سگهيس، جڏهن ته مان پنهنجو ٿيلهو به گهران اسڪول ۽ موٽائي گهر ڪٽي آڻي نٿي سگهيس. ڇا مان ڪنهن ٻئي قسم جو شهزادو هوس، جو منهنجو اهو ڪم ڪرڻ لاءِ منهنجي پيءُ هڪ ڏوڪڙ ڏهاڙيءَ تي هڪ نوڪر رکيو هو؟ مونسان لهه وچڙ ۾ آيل هر شخص منهنجي ذهن ۾ سڌي توڙي اڻ سڌي ريت اهو ويهاريو هو ته مان سنڌ تي پنج صديون راڄ ڪندڙ شاهي خاندان سومرن جو مويي پٽ آهيان. منهنجي رڳن ۾ شاهي رت هجڻ واري تصور مونکي ڦونڊ تي ڏني، پر گهٽين ڳالهين ۾ روايتي شهزادن جي ابتڙ هجڻ واري حقيقت مونکي ڏوڏي تي ڇڏيو.

تنهنڪري مان شهزادن سان نفرت ڪرڻ لڳس؛ شهزادن جون ڳالهيون ٻڌڻ جي شوقين هڪجيڏن سان نفرت ڪرڻ لڳس ۽ آخرڪار پاڻ سان نفرت ڪرڻ لڳس. انتها تڏهن ٿيندي هئي، جڏهن ڪراڙيون پنهنجي ٻڌندڙن کي پنهنجون آکاڻيون تاريخي طور سچيون مڃرائڻ جي ڪوشش ڪنديون هيون. ان ٽاٽي مونکي پنهنجي وجود تي به شڪ ٿيڻ لڳندو هو.

انوقت تائين مان ٻار مان وڏي ڇوڪرو ٿي چڪو هوس ۽ تيزيءَ سان ڇوڪرائپ مان جوانيءَ طرف وڌي رهيو هوس. مون پنهنجي چوڌاري شاهي گهراڻي ۾ پاڻ کان وڏن تي اک ڦيرائي، پر ڪنهن ۾ به شهزادن وارا گڻ لهي نه سگهيس. تيستائين ڪُراڙين واريون ڳالهيون پڻ بدلجي چڪيون هيون. شهزادن جي واکاڻ واريون ڳالهيون ٻڌائڻ بجاءِ اهي بادشاهن پاران وڙهيل جنگين جا واقعا بيان ڪرڻ لڳيون هيون. آکاڻين جا پهريان جملا پڻ بدلجي چڪا هئا. آکاڻي ڪٿندڙن اعلان ٿي ڪيو: "ڪنهن زماني جي ڳالهه آهي هڪڙو هوندو هو بادشاهه؛ سچو بادشاهه الله آهي؛ هيءُ بادشاهه ڌرتيءَ جي ڪنهن ٽڪري جو مالڪ هوندو هو."......... جيئن جيئن ڪهاڻي اڳتي وڌندي هئي، بادشاهي لٺ جو ڏاڍ ۽ تاج ڏٺي پاڻ وڏيڪ ڏهڪائيندڙ ٿيندا ويندا هئا. "ڌرتيءَ جي ان ٽڪري تي پکي به بادشاهه جي اجازت بنا پر نه هٽي سگهندا هئا؛ هوا سندس مرضيءَ بنا نه هلي سگهندي هئي ۽ درياءَ سندس رضا جي خلاف نه وهي سگهندا هئا"، اهو پڌرو ڪيو ويندو هو. اسڪولن ۾ پڙهائجندڙ آکاڻين جا ڪتاب پڙهندڙن مٿان رعب ويهارڻ لاءِ اچا به هڪ قدم اڳتي هليا ويندا هئا ته سيئي بادشاهه وڏا لشڪر رکڻ، هٿيارن ۽ بارود جا وڏا ذخيرا گڏ ڪرڻ، وڏي پيماني تي ماڻهن جو قتل عام ڪرڻ، ڳوٺن ۽ شهرن کي ڦُرڻ ۽ باهيون ڏئي ساڙڻ ۽ سندن واٽ ۾ ايندڙ سيني فصلن، باغن، وڻن ۽ ٻوٽن کي پاڙان پٽي اڇلڻ جا ڪوڏيا هوندا هئا. انهن "عظيم بادشاهن" منجهان هڪڙو انساني کوپڙين جا مينار ناهڻ جو ڪوڏيو هوندو هو؛ ٻئين پنهنجي سؤٽن جون جيئري کلون لهرايون؛ ٽئين پنهنجي سڳي ڀاءُ جون اکيون ڪيرايون؛ چوٿين پنهنجي پيءُ کي هاٿيءَ جي پيرن هيٺان لتاڙايو، جڏهن ڇتا موجب ڪاٺ وارو محل جُهري پيو؛ پنجين پنهنجي مخالفن کي جيئري گهاڻي ۾ پيڙايو ۽ ڇهين پنهنجي پيارن جا اوجَهه ڦاڙايا. بادشاهن بابت ان سچ جاڻ، جيڪا آکاڻين نه پر تاريخ ٿي

ڏني، منهنجي دماغ ۾ نديڻ کان پلجندڙ تاثرن کي ويتر گهرو ڪري ڇڏيو ۽ انهن سيني گڏجي تاريخ ۽ تاريخ نويسن ٻنهي لاءِ نفرت پيدا ڪئي.

پنهنجي خاندان جي ڪنهن به فرد ۾ بادشاهن جهڙا لڇڻ ڳوليندي مون کي لڳو ته منهنجو پيءُ پنهنجي همعصرن کان گهٽين ڳالهين ۾ مَٺَ هو. هو سنجيدو، سڌو سنئون ۽ عملي ماڻهو هوندو هو؛ نه منجهس وڏائي هئي ۽ نه اجاين ڳالهين ۾ پوندو هو. نه رڳو گهر ڀاتي پر پنهنجي ذات وارا سيئي توڙي ٻين ذاتين وارا، جيڪي ساڻس واسطي ۾ هئا، سندس عزت ڪندا هئا ۽ سندس چيو مڃيندا هئا. هڪ ڏينهن صبح جو مونکي اعتماد ۾ ورتائين ۽ چيائين: "مان بادشاهن، راڻين، شهزادن ۽ انهن جي تاريخ لکندڙ تاريخ نويسن بابت تنهنجي نظرين ۽ سوچن کان پوري طرح باخبر آهيان؛ مان اهو به ڄاڻان ٿو ته پنهنجي گهراڻي کي طبعي توڙي ذهني طور ڌار ڌار، چڙوچڙ ۽ وکريل ڏسي تون تمام گهڻو نراس آهين؛ مان ڄاڻان ٿو ته تون، تنهنجي اميدن جي بلڪل ابتڙ، اهڙا اعليٰ اخلاقي گڻ نه لهي سگهيو آهين، جن جي آڌار سومرا پاڻ کي موجوده انبوهه واري حيثيت بجاءِ هڪ عظيم قوم طور ڪڙو ڪري سگهن ۽ تنهنجي نراسائيءَ توکي پنهنجو پاڻ کان انڪاري بڻائي ڇڏيو آهي. تنهنڪري هاڻي مان تو کي ٻه شيون ٻڌايان ٿو سي غور سان ٻڌ: هڪڙو منهنجو ذاتي تجربو آهي، جيڪو تو لاءِ ڪجهه سوچڻ جو آڌار بڻبو ۽ ٻي توکي تنهنجي آئيندي جي رٿابنديءَ لاءِ وصيت آهي.

"مان جڏهن تنهنجي عمر جو هوس، مون هڪڙو آفيم جو موالي ڏٺو، جيڪو نشي ۾ ڌت روڊ جي پاسي واري ڪچي تي ستو پيو هو، پر ٽنگون روڊ تي ٽڙيل هئس. ٽانگي واري رڙ ڪئي: "سائين پنهنجون ٽنگون پري ڪريو نه ته ٽانگي جا چاڪ مٿان چڙهي ويندن." آفيم جي مواليءَ ٺورو ڪنڌ مٿي ڪنيو، پنهنجي ٽنگن کي غور سان ڏٺائين ۽ ڏاڍي بي فڪريءَ سان چيائين: 'اهي ٽنگون منهنجون ڪونهن، ڀلي مٿان ٽانگو چاڙهي وڃين.' سندس ان ڀُوڪائپ تي مان ڪِلِيُس ۽ اتي موجود ٻيا ماڻهو پڻ کليا، جن اهو لقاءُ ڏٺو. گهڙي ڪن کان پوءِ منهنجي ذهن ۾ هڪ سوال اڀريو ته آفيم جو موالي پنهنجي ئي بدن جي حصي تان ڇو هٿ کڻي ويو؟ دماغ جي ڪهڙي مورچائي يا ناموافق حالتن ۾ اسان پنهنجو پاڻ کان لادعويٰ ٿي ويندا آهيون؟ جواب آيو ته، هر قسم جي نشي ۾؛ نشو گهٽي دولت جو هجي،

گهٽي طاقت جو، گهٽي علم جو، گهٽي پارسائيءَ جو يا پاٽيرائپ واري ڪوڙي پرم جو، دماغ جي حالت بگاڙيو ڇڏي ۽ نتيجي ۾ اسان پنهنجي بدن جي اهم حصن تان به هٿ کڻيو ڇڏيون. هڪڙي لفظ ۾ چئجي ته، دماغ جي اها حالت ’موت‘ آهي – اخلاقي، طبعي ۽ روحاني موت. اسان سومرا، سمن هٿان زبردست شڪست کائڻ کان پوءِ پنهنجي هر شيءِ تان هٿ کڻي ويا آهيون.

ٻي شيءِ جيڪا مان تو کي چوڻ ضروري ٿو سمجهان، سا اها ته سومرن بادشاهن سنڌ، ملتان ۽ اُچ تي آزاديءَ، طاقت ۽ مڪمل اختيار سان راڄ ڪيو؛ پر انهن اهو هڪ فرق سان ڪيو. اهو فرق ئي هيو، جنهن جي ڪري سندن بادشاهي وڌيڪ نه ته 350 سال هلي. روايتي بادشاهن جي ابتڙ سومرن حاڪمن جو بلڪل صاف رڪارڊ رکندڙ شاهي ڪردار هوندو هو. بدقسمتيءَ سان تاريخ نويسن جي فرقيواري ڪاند ۽ اسان جي پنهنجن ماڻهن جي ان ڪي ٻي ڏيانيءَ سان درگذر ڪرڻ واري عمل گڏجي هڪ اهڙو مبهم چار اٽي ڇڏيو آهي، جو سومرن جي تاريخ مٿان چڙهي ويل ڌوڙ ڇنڊڻ ڏاڍي ڏکي ٿي پئي آهي. منهنجي تو کي وصيت آهي ته تون، ضرورت پوي ته، پنهنجي سڄي ڄمار اهي غلط فهميون، جيتريون ختم ڪري سگهين، ختم ڪرڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏ ۽ ان ريت پنهنجي ماڻهن کي مختلف مونجهارن منجهان آجو ڪر.“

منهنجي پيءُ جنهن ڏينهن مونکي مٿين وصيت ڪئي، اهو 1935ع ۾ منهنجي گريجوئيشن وارو ڏينهن هو. بابي جي ڳالهه ۾ موجود پُختائيءَ منهنجي عزم ۾ ولولو آڻي ڇڏيو ۽ اڳلن 56 سالن تائين به ان کي جِلا بخشيندي رهي آهي.

وقت گذرندو رهيو، قسمت منهنجي دنياوي جِيوَن ۾ مونکي ’تعليم‘ سان سلهاڙي ڇڏيو. هن پيشي ۾ لائبريرين تائين پهچ، ڏاهن سان لاڳاپن ۽ تحقيقي ڪم لاءِ سهولتن جا جهجها موقعا ميسر هوندا آهن. پنهنجي حياتيءَ جو وچن پاڙڻ لاءِ مون بردباري، اورچائي ۽ اڻ ڏريائيءَ سان حقيقي ۽ صحيح رخن تي پنهنجي خاندان جي تاريخ نئين سِر اڏڻ جا جتن شروع ڪيا، ته جيئن اسان کي پنهنجي اجتماعي سگهه جي تعميري اظهار لاءِ هڪ گڏيل پليٽ فارم ميسر ٿي سگهي. جيئن بابي اشارو ڏنو هو ته خاندان کي رسيل سياسي شڪست وارو ڌڪ ايڏو ته زورائتو هو، جو ڪيترن سومرن ته سومرو هجڻ واري پنهنجي شاهي سڃاڻپ تان ئي هٿ کڻڻ ۾

ڀلائي سمجهي ورتي هئي. علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسلر ڊاڪٽر جِي. اي. الانه هڪ ڀيري مون کي اسلام آباد ۾ ٻڌايو هو ته ان پاڻ وسارڻ ئي سومرن کان اهڙا نيچ ڌنڌا ڪرايا. اهو هاڻ ثابت ٿي چڪو آهي. منهنجي مشعل بردار محترم ايم. ايچ. پنهور مون ڏانهن هڪ ذاتي خط ۾ لکيو آهي ته: ”منهنجي راءِ ۾ سنڌ، راجستان ۽ گجرات جي لوڪ ڪٿائن جو سنجيده تاريخ سان ڪو واسطو ڪونهي ۽ انهن کي تاريخ طور استعمال نه ڪرڻ گهرجي. سمن، فيروز تغلق پاران سومرن کي حڪومت موٽرائي ڏيارڻ لاءِ سندن مٿان ڪيل ڪاهه جي پلاند ۾، سومرن کان سڀ ٻنيون ٻارا ڦري ورتا ۽ کين ڊڪڻ، رازا، حجم، سرون وجهڻ وارا، نيرولي، لوهر ۽ پٽرڪُٽَ وغيره (سڀ اڇوت) بڻائي ڇڏيائون.........“

اهو بلڪل سچ آهي. شاهي خاندان جا ڪيترا ئي فرد سِرَ بچائڻ واري لالچ جو شڪار ٿي، سومرن واري وَلِ جا پِتا هجڻ کان انڪاري ٿي ويا. تحقيق لاءِ گهمندي ڦرندي ۽ ڪنهن هنڌ ڪجهه ترسڻ دوران مون گهٽي پاڳي ڏٺو ته جيڪي سومرا ملتان، خانگڙهه، شجاع آباد، لوڌران، اُچ ۽ بهاولپور ۾ وڃي آباد ٿيا هئا، تن پاڻ وسارڻ وارو پاپ، سنڌو ماٿر جي ٻين پاڳن وارن سومرن کان سرس ٿي ڪيو. جيڪي سومرا پندرهين صديءَ ۾ ميراڻين سان گڏ مڪران جي ٺَڪرين کان ليّه، جهنگ، مانڪيره، مَيابل ۽ ٺَل جي ٻين ڳوٺن ڏانهن لڏي آيا، تن پنهنجي سومرا ذات ٻنهه ڪو نه لڪائي. بلڪ لال عِيسانَ سان ساٿ ۾ لوهاڻن ۽ جاٽ ذاتين سان گڏ لڏي آيل ليّه وارن سومرن ته وڏي واڪي چيو ته اهي سنڌ جا اصل حاڪم آهن.

هنن ’ڪٺو ڪٺو ٿي ويلن‘ جي ذهنن تي دشمن جي پلاند جو ٻَڪُ ٽيڻ وارو نفسياتي ڊپ ايترو ته ڇانئجي ويو آهي، جو زوال کان پنج صديون کان پوءِ به اهي پنهنجو اعليٰ مرتبو مڃڻ کان ڇرڪن ٿا. شجاع آباد جي هڪ ڳوٺ ۾ نوانوي سالن جو هڪ سومرو دانهون ٿو ڪري ته ڪورٽ جي فيصلي ۽ سندس زور ڏئي ورجائڻ، ته هو سومرو آهي، جي باوجود ماڻهو کيس ڌوٻي ڪوٺين ٿا ۽ حقارت سان ڏسن ٿا.

اسلام ۾ ذات پيد وارو سرشتو ڪونهي، پر پاڪستان جي مسلمانن تي هندن واري جاتي سرشتي جو اثر ايترو ته گهرو آهي، جو وڏا وڏا مذهبي اڳواڻ به ان کان بچي نه سگهيا آهن. اسان ڄاڻون ٿا ته چندر گُپت موريا برهمڻن کي آجپو ڏياريو، پر تڏهن به انهن کيس نيچ-ذات ماءُ جو پٽ سڏي خوار خراب ڪيو؛ رڳو ان ڪري ته هو

اڻ-هندو، اڻ-پارتي ۽ اڻ-آريو هو. ساڳي ريت، جڏهن سنڌ جي سومرن اسماعيلي مسلڪ ڏانهن لاڙو ڏيکاريو تہ دشمن ساڳيا خواريءَ جا ڪارا ڪٽي نڪري پيا ۽ کين ملحد ڪوٺڻ لڳا. هن ڀيري دشمن جو وار وڌيڪ اثرائتو ثابت ٿيو، ڇاڪاڻ تہ سومرن پاڻ بہ پاڻ کي پنهنجي اصل کان ڇنڻ شروع ڪيو هو. جيڪڏهن ڪو ڪوڙ رڪي رڪي ور ور ڪري ورجائبو رهجي، تہ ڪجھ وقت کان پوءِ ان ڪوڙ جو ٿاهيندڙ بہ ان کي سچ سمجهڻ لڳندو آهي. ڪوڙ سارن اعليٰ تعليم ورتل ۽ ذميدار عهدا سنڀالي ويٺل سومرن کان سندن بڻ بنياد بابت پڇڻ تي انهن مونکي ٻڌايو تہ کين پنهنجي ٻُڌَ بابت ڪا پڪ ڪانهي. چيائون تہ: ”ڪي تاريخدان اسان کي ٻڌائين ٿا تہ اسان راجپوت آهيون؛ ڪي چون ٿا اسان عرب آهيون؛ ڪي اسان کي ڪنهن اڻڄاتل بڻ بنياد سان وچي ٿا ڳنڍين ۽ ڪي اسان کي حضرت عليءَ رضہ جو اولاد ٻڌائي ٿا ڇڏين. پر حقيقت ۾ اسان جيڪي آهيون سي ئي آهيون. بڻ بنياد ڪا پَڏڻ جهڙي شيءِ ڪانهي.“ بلڪل سچ! نسلي لاڳاپا ڪي پاڻ پڏائڻ جهڙيون شيون ڪونهن، پر قرآن پاڪ چوي ٿو تہ اهي هڪٻئي جي سڃاڻپ لاءِ ضروري آهن. دنيا جي عظيم ترين تهذيب سرجڻ جو سهرو سومرن جي سِر آهي. سُميري، پنهنجي رقيب آرين جي ابتڙ، ساڃيھ جا اَڏيندڙ، سرجيندڙ، تخليقڪار ۽ انسانيت ساز هئا. انهن سان نسلي ڳانڍاپو اسان کي ڪنهن ڪوڙي ڦوندڻ ۾ نٿو وجهي، بلڪ اسان کي تعميري سرگرمين طرف ڇڪي ٿو.

هڪ تعليمدان هجڻ ناتي مان ورجايان ٿو تہ تعليم کي ڇڙواڳ ڏاهپ تي اک رکڻ لاءِ ڪو اخلاقي ضابطو جوڙڻ گهرجي؛ اها ڪنهن ماڻهوءَ کي روزي ڪمائڻ جو ڳو ٽيڪنيڪي ڏانءُ ڏئي؛ وڌيڪ نہ تڏهن بہ، اها شهريءَ کي هڪ ووٽر ۽ پنهنجي ساڃيھ جي سرجيندڙ طور پنهنجا ڪردار نڀائڻ سيکاري. اهو هڪڙو نندي ۾ ننڍو مقصد آهي، جنهن کي پورو ڪرڻ جي ترغيب تاريخ کي ضرور ڏيڻ گهرجي. تاريخ جو اخلاقي سکيا ڏيڻ وارو ڳڻ ئي کيس ڪارائتو بڻائي ٿو. ماڻهو ڪائنات جو مظهر ۽ ماڻهن جو ميڙُ ڪائنات آهي؛ ان ليکي هڪ فرد جي زندگي ۽ سندس ذات جي تاريخ پاڻ ۾ بلڪل پوروپوٺ آهن. مطلب تہ تاريخ جي اڀياس سان فرد پنهنجي شخصيت جا راز ڳولي سگهي ٿو. ڄمارون ڪلاڪن جو روپ گهڙينديون آهن ۽ ڪلاڪ ڄمارن جو روپ گهڙيندا آهن. تاريخ پاڻُ نہ ورجائيندي آهي؛ نہ ئي کيس

ورجائي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ هر ٿيندڙ واقعو پاڻ کان پوءِ ٿيندڙ واقعي لاءِ ڪي حالتون پيدا ڪندو آهي، جيڪي ان جي ٿيڻ جا ڪارڻ بڻبيون آهن. تنهنڪري، صرف اها حقيقت تہ ڪا شيءِ هڪ ڀيرو ٿي وئي، ان جي ڪڏهن بہ ٻيهر ٿيڻ آڏو هڪ مضبوط بند وانگر هوندي آهي. پر اهو صرف انفرادي زندگيءَ لاءِ درست آهي؛ ڪو ماڻهو پاڻ کي ٻيهر ڪڏهن ساڳي صورتحال ۾ نہ ڏسندو آهي. البت هر ماڻهو ساماڻجڻ کان پوءِ پنهنجي يادگيريءَ ۾ نقش ٿي ويل پنهنجن تجربن منجهان سبق پرائيندو ۽ رهنمائي حاصل ڪندو آهي. ذات ۾، فرد وانگر، اهو پاڻ سڃاڻڻ وارو تسلسل نہ هوندو آهي يا ٻين لفظن ۾ ان جي قدرتي يادگيري نہ هوندي آهي. ڪا ذات پنهنجي ماضيءَ جي تجربن وارو وسيع خزانو ضايع نہ ڪري ويهي، ان لاءِ سندس ڪا يادگيري پيدا ڪرڻي پوندي آهي. ذات جي اها يادگيري تاريخ آهي. پنهنجي ذات جي هڪ ادنيٰ خادم هئڻ ناتي، مون پنهنجي ذات جي يادگيري نئين سِر اڏڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن کي دوستن توڙي دشمنن ٻنهي، مونجهارا پيدا ڪرڻ لاءِ، هٿ وٺي بگاڙيو آهي. سومرن جي تاريخ جي هن حالت بابت محترم علي احمد ڪي. بروهي مون ڏانهن لکيل هڪ ذاتي خط ۾ لکي ٿو تہ: ”اها سچ بہ ڏکوئيندڙ ڳالھ آهي تہ سومرن جو دور، جنهن دوران سنڌ جا سموراعشقيہ داستان ۽ لوڪ ادب سرجيا، اڄ تائين تاريخ جي شاگردن لاءِ هڪ سواليہ نشان آهي.... سومرن جي تاريخ جيڪا اسان آڏو آندي وئي آهي، سا رڳو جيڪڏهن، پر ۽ شايد جو مجموعو آهي.“

جتي تاريخ هارائي ويهندي آهي، اتي آثار پروڙ وارو علم ڪٿي ويندو آهي. جيڪڏهن اسان پنهنجي يادگيريءَ جي اک آڏو دنيا جو نوح واري ٻوڏ کان پوءِ وارو منظر آڻيون، جنهن ۾ قبيلا هيڏي هوڏي هلندا ۽ هِتي هُتي وسندا رهيا، تہ اسان هڪ ڳنڍيل علائقي جو تصور ڪري سگهون ٿا؛ هاڻ وانگر سرحدن ۾ ورهايل نہ. سنڌ، ڏکڻ ايران، اِيلام، عراق ۽ هاڻوڪي اَسير تي مشتمل هي علائقو دنيا جي ثقافت جو پهريون ۽ سيني کان آڳاٽو پينگهو ۽ سومرن جو وطن هو. سموري تهذيب جو سرجيندڙ هجڻ بيشڪ هڪ وڏو اعزاز آهي. ’اهو اعزاز سنڌ ۽ ميسوپوٽامر جي سومرن کي نہ ملڻ گهرجي‘؛ ان ڪاڻ ئي تاريخ جون ائين ڇيهاڙيون ڪيون ويون ۽ مٿي ذڪر ڪيل ’جيڪڏهن، پر ۽ شايد‘ پيدا ڪيا ويا. آثار پروڙ

(آرڪيالاجي) اڃا تائين نين ڪوجنائن وارن ڏاڪن تي آهي ۽ ساڳيوئي حال منهنجي ڪنيل هن ڪم جو بہ آهي. هڪ ڳالهہ جيڪا سيني ڏُکن ڪان بالاتر آهي، سا اها تہ سومرا، اڳوڻا توڙي هاڻوڪا، سيئي نج ڌرتيءَ ڄاوا آهن. هن مڪمل طور مجيل راءِ سان منهنجي، ڪٽو ڪٽي ڪان ڌار، ذات وارن جو ضمير جاڳڻ گهرجي. انهي ڪان سواءِ، ڪنهن ذات جي ڪنهن فرد لاءِ پنهنجي تقدير جو ڏٽي پاڻ ٿيڻ يا پنهنجي قسمت جون واڳون مڪمل طور پنهنجي هٿن ۾ جهلڻ ۽ اجتماعي اڳيرائپ طرف ڏيان سان وڌڻ، ناممڪن آهي.

انهن رخن تي تحقيق ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري، جيڪو مواد هٿ لڳم، زباني توڙي لکت ۾، تنهن کي تَري تائين ڪوٽيم. هنن موادن جو جيترو وڌيڪ تنقيدي اڀياس ڪيم، اوترا وڌيڪ چِٽا ثبوت ملندا ويم تہ سومرا، بلڪل آزاد بادشاهہ هجڻ ۽ پنهنجن علائقن تي مڪمل اختيار هجڻ جي باوجود، انهن عام مشهور مطلق العنان بادشاهن ڪان بلڪل مَٽَ هئا، جن جا ڀوائتا چِٽَ ڪُراڙين منهنجي ڪچڙي ذهن تي چِٽِيا هئا. اهي ڀٽن، ڀانن، مگڻهارن ۽ چارڻن جي داستانن وارن سورمن ڪان بہ مَٽَ هئا، جن جي شاعراڻي ٻولي لاءِ پَڌائڻ هڪ ضروري عنصر ليڪبو آهي. سنڌ جي سومرن 'بادشاهت' بابت دنيا جي تاريخ ۾ هڪ نئون تجربو ڪيو؛ انهن شاهي خود مختياري ۽ لوڪ جي راءِ کي گڏائي هڪ ادارو برپا ڪيو ۽ ان اداري کي، وڌيڪ نہ تڏهن بہ، چار سو سالن جي رڪارڊ مدت تائين ڪاميابيءَ سان هلايائون. مسٽر ايم. ايڇ. پنهور پنهنجي ڪتاب 'ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ' ۾ لکي ٿو تہ: "سومرا راڄ گهراڻي جو آغاز وراثت جي هڪ طيءِ ٿيل ۽ بي لچڪ قانون سان ٿيو - سندن همعصر غزني ۽ دهلي سلطنتن جي بنهہ ابتڙ - جتي سدائين ڏچو هلندو رهندو هو ۽ تلوار وراثت جي حق جو فيصلو ڪندڙ قدرتي طريقو هوندي هئي. ان ڪري ئي سومرن جي بادشاهي اٽڪل ساڍا ٽي سو سال لاڳيتي هلي ۽ سندن علائقا ڪڏهن بہ ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ نہ ويا، جيتوڻيڪ التتمش جي دور ۾ هو ڪجهہ عرصو دهلي سلطنت جا منصبدار بہ ٿي رهيا."

پنهنجي ڪتاب 'ليسنس فرام هسٽري' ۾ وِل ۽ ايريَل ڊِيُورانٽ تاريخ نويسن ڪان سوال پڇن ٿا تہ: "توهانجي اڀياس کهڙو ڪم ڏنو آهي؟ ڇا توهان کي قومن ۽ نظرين جي عروج ۽ زوال جا تفصيل بيان ڪرڻ ۽ 'بادشاهن جي موت جا ڏکارا قصا'

ورجائڻ ۾ مزو ٿو اچي؟ ڇا توهان انساني فطرت بابت، ڪنهن قسم جي ڪتابي ڄاڻ ڪان اڻواقف، گهٽيءَ ۾ گهمندڙ ڪنهن ماڻهوءَ ڪان وڌيڪ ڪجهہ ڄاڻو ٿا؟ ڇا توهان تاريخ منجهان اسانجي موجوده حالت لاءِ ڪو سوجهرو، اسانجي فيصلن ۽ پاليسين لاءِ ڪا رهنمائي يا زماني جي گردش ڪان کي بچاءَ ڳولي ڪديا آهن؟ ڇا توهان ماضيءَ جي واقعن جي ترتيب جا ڪي قاعدا ڳولي لڌا آهن، جن آڌار توهان انسان ذات جي آئيندي جي عملن ۽ رياستن جي انجام بابت ڪا اڳڪٿي ڪري سگهو؟ منهنجو ڪتاب "دي سومراز" نہ ڪهاڻين جو ڪتاب آهي ۽ نہ تاريخ؛ اهو انهن ٻنهي جي ملاوت آهي. ان ڪري مان وِل ڊِيُورانٽ جي سوالن جا جواب ڏيڻ جو پابند ناهيان. مان پنهنجي پڙهندڙن تي ٿو ڇڏيان تہ اهي پنهنجي آزاد راءِ قائم ڪن ۽ پوءِ وِل ڊيورانٽ جي سوالن جا جواب ڏين. سومرن پاران لوڪ جي راءِ کي بادشاهيءَ سان گڏائڻ واري ڪامياب تجربي ۾ سوال بہ آهي تہ جواب بہ، جيڪي ٻئي سموري يورپ جون وايون بتال ڪرڻ لاءِ ڪوڙ آهن.

اسان سومرن کي سچ بہ پنهنجي وڏن تي ناز آهي، جن منجهہ عوامي راڄ وارو نِڪور سرشتو جوڙڻ جي ڏاهپ هئي. سندن همعصر غزنوي ۽ دهليءَ جا سلطان هن حوالي سان ڪيڏو بُري طرح ناڪام ٿيا، تنهن جو اندازو هنن ڳالهين منجهان ڪري سگهجي ٿو: محمود غزنويءَ جي پهرين پيڙهي امن سان نہ رهي سگهي، 31-1030ع ۾ محمود جي موت ڪان ستت پوءِ سندس پٽ مسعود پنهنجي سڳي ڀاءُ کي انڌو ڪيو، مسعود پاڻ 1040ع ۾ ڀائٽئي هٿان قتل ٿيو، ان ڪان پوءِ بادشاهہ نامزد ٿيل ٽن سالن جي ٻار کي سندس سڳي چاچي علي عبدالحسن تخت تان لاٿو؛ دهلي سلطنت ۾ هنن بادشاهن کي زوريءَ لاٿو ويو:

.1	آرام شاهہ	1210ع
.2	رڪن الدين فيروز شاهہ	36-1235ع
.3	رضيہ سلطانہ	39-1236ع
.4	معزالدين بهرام	41-1239ع
.5	علاءُالدين مسعود	64-1241ع
.6	معزالدين قيقوباد	90-1287ع

7. جلال الدين فيروز- ٻيون 95-1290ع
8. غياث الدين تُغلق 25-1320ع

هڪ مشهور چوڻي آهي تہ اختيار بگاڙيندو آهي ۽ مڪمل اختيار مڪمل بگاڙيندو آهي، پر سومرن جي مڪمل اختيار دوران، جيڪو شايد سڄي دنيا جي تاريخ ۾ سڀ کان ڊگهي عرصي تائين آهي، متعصب تاريخدان بہ ڏاڍ جو ڪو هڪڙو واقعو نہ ٻڌائي سگهيا آهن. اسان دهليءَ جو تاج پائيندڙ رڳو هڪ عورت حڪمران رضيہ سلطانہ بابت ٻڌون ٿا. ساڻس ڇا ٿيو سو بہ سڀڪو ڄاڻي ٿو. اها پنهنجي پيءُ جي تخت تي ٽن سالن کان وڌيڪ ويهي نہ سگهي ۽ درٻارين هٿان مارجي وئي. ان جي ابتڙ هڪڙي سومري راڻيءَ جو مثال ڏجي ٿو: 1092ع (485هہ) ۾ سومرو بادشاهہ دودو (پهريون) گذاري ويو. سندس پٽ ننڍو هو. ڇوڪري جي حق کي بچائڻ لاءِ سومري شهزادي زينب (جنهن کي ڪن تاري بہ سڏيو آهي) وڏي همت سان بادشاهيءَ جون واڳون سنڀاليون. ڏهہ سال بهترين طريقي سان حڪومت هلائي ۽ پاءُ جي سامائجڻ تي بنا هيل حجت جي ڪيس راڄ موٽائي ڏنائين. ڪجهہ ٻين سومرين پڻ ڏاڍي ڏاهپ سان رياستي امور هلايا آهن.

سومرن جو راڄ ابتدا کان ئي منظم ۽ لوڪ جي راءِ جي احترام تي ٻڌل هو. ايستائين جو پهريون سومرو بادشاهہ خفيف تڏهن تخت تي ويٺو، جڏهن سيني يڪراءِ ٿي سندس حق ۾ فيصلو ڏنو. سندس وفات وقت پٽس اڃا ٻار هو. سومرن جو راڄڌاني شهر منصوره محمود غزنويءَ هٿان تحس نحس ٿي چڪو هو. سومرن جي راڄڌاني ٿريءَ جو راڄ گڏ ٿيو ۽ يڪراءِ ٿي سومار سومري کي پنهنجو بادشاهہ چونديائون، پر خفيف جي ننڍڙي پٽ جو حق پنهنجي جاءِ تي محفوظ رهيو. سومار چئن سالن کان پوءِ گذاري ويو. پٽس راڄ بل گادي سنڀالي. اهو هڪ تمام مضبوط بادشاهہ ثابت ٿيو. ايستائين جو شام وارو مقطانہ پنهنجي خط ۾ کيس سندس اصلي نالي بجاءِ ”رياست جي طاقت“ ابنِ سومار ڪري مخاطب ٿيو. انهي سنڌ سان گڏوگڏ ملتان تي بہ حڪومت قائم ڪئي، تنهنڪري راڄ وارن کيس حڪومت جاري رکڻ ڏني. انهي جي وفات کان پوءِ راڄ ميٺ ماٺ ۾ حقيقي وارث يعني راڄ گهراڻي جي باني خفيف جي پٽ پونگر جي حوالي ٿيو، جيڪو پيءُ جي وفات مهل

ننڍو هجڻ ڪري گادي نہ سنڀالي سگهيو هو. 28 سال گذرڻ باوجود بہ سندس حق نہ ڦٻايو ويو. انتهائي منظم سومرن اهڙي طرح حق ڦٻائڻ جي اجازت نہ ڏني.

سومرا ڏاڍا سگهارا بادشاهہ هئا. زبردست دٻائن جو مقابلو ڪري بہ پنهنجي آزادي برقرار رکيائون. تمام ڊگهي دور حڪمرانيءَ دوران سومرن صرف بلبن آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا. جڏهن تہ التتمش، قباچہ جي جاءِ تي چنيسر سومري کي پنهنجو منصبدار مقرر ڪيو. ائين بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي وچ تي پوڻ ڪري ٿيو.

سومرن جي تاريخ، متعصب تاريخ نويسن پاران ڄاڻي ٻُجهي گهڙيل، هر قسم جي افسانوي مواد ۾ ويڙهي پئي آهي، پر تڏهن بہ اسان هن عظيم راڄ گهراڻي جي تعميري سرگرمين جا ڪوڙ سارا مثال لهي سگهون ٿا. سنڌن راڄڌاني شهر محمد طُور کي سنڌو درياءَ اجاڙيو تہ سومرن نئو شهر اڏيو، جيڪو هنوقت سنڌ جي چند وڏن شهرن منجهان هڪ آهي. پنهنجي سلطنت جي معيشت کي هٿي ڏيڻ ۽ راڄ وارن جي حالت بهتر بڻائڻ لاءِ هنن واهہ کوٽايا، پاڻيءَ جا بند اڏيا، روڊ رستا ۽ پليون ٺاهيون، زراعت کي وڌايو ۽ ڏيهي توڙي پرڏيهي واپار ۾ واڌارو آندو. هنن اهو سڀ ڪجهہ ڪيو، جنهن جي اميد هلندڙ جديد دور جي ڪنهن فلاحي رياست مان ڪري سگهجي ٿي. سنڌ جي تاريخ ۾ سومرن جو دور هر پارِي ترقي ۽ اوسر جو دور آهي: نہ رڳو مادِي پر روحاني ۽ ادبي حوالن سان بہ. سومرن بادشاهن جو تعليم پکيڙڻ سان خاص لڳاءُ هو. انهن پنهنجي علائقن جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ننڍا وڏا اسڪول (مدرسا) قائم ڪيا. سيد سُليمان نَدوِي ۽ مسعود حسن شهاب دهلوي اسان کي ٻڌائين ٿا تہ راڄ وارا سومرن کي ’ملڪ فيروز‘ جي شاهي لقب سان ڪوٺيندا هئا. اُچ واري جڳ مشهور عظيم درسگاهہ ’مدرسہ فيروزيہ‘ تي اهو نالو سندس اڏيندڙ سومري بادشاهہ جي لقب ڪري پيو. ڪجهہ ماڻهو پُل وچان دعويٰ ڪن ٿا تہ انهي جو بنياد فيروز تُغلق وڌو، تنهنڪري سندس نالي سان فيروزيہ ڪوٺجي ٿي. پر حقيقت اها آهي تہ اهو مدرسو بلبن جي ڏينهن ۾ بہ انهي ساڳئي نالي سان موجود هو، جيڪو 1266ع ۾ دهليءَ جي تخت تي ويٺو، جڏهن تہ فيروز تغلق دهليءَ جو سلطان 1351ع ۾ بڻيو _ اٽڪل هڪ صدي پوءِ. سومرن جي قائم ڪيل هن اداري عالمي ساک ماڻي. علم جا اهڙا اعليٰ معيار قائم ڪيائين، جو سومرن کان پوءِ ايندڙ سنڌن مخالف حڪمران بہ ان جو نالو مَٽائڻ جي جرئت نہ ڪري سگهيا. غير معمولي

قابليت وارا استاد جهڙوڪ: قطب الدين ڪاشاني، علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي، نورالدين محمد بن عوفي الخافي البخاري، شيخ محمود فاروقي ۽ عظيم اسڪالر، تاريخدان ۽ مُنصف منهاج سراج سميت ٻيا ڪوڙ سارا هن عظيم اداري جي عملي ۾ شامل هئا. هيءَ هڪ بلڪل سُني ادارو هو. ڇا اهو ڪنهن اسماعيلي شيعي يا قرمطيءَ جو ٺاهيل ٿي سگهي ٿو؟ جيڪڏهن اهو عمل ڪنهن سچي مسلمان جو هو ته پوءِ سومرن کي اٽوٽندڙ لقب ڇو تا ڏنا وڃن؟ رڳو ان ڪري ته انهن ٻاهرين حملي آورن سان مڙس ٿي مهاڏو اٽڪايو؟

ترجمو:

”اُچ جي علمي اهميت لڳ ڀڳ هر اسلامي دور ۾ مڃيل رهي آهي. سومرا دور، جيڪو چوٿين، پنجين ۽ ڇهين صدي هجري ۾ اڍائي سو کن سال آهي، ان دوران اسان کي هتي هڪ مدرسي جو ڏس ملي ٿو،جنهن جو نالو مدرسہ فيروزيہ هو. هيءَ درسگاهه قباچہ جي دور ۾ به موجود هئي ۽ مشهور تاريخدان علامہ منهاج سراج جهڙو برک عالم ان جو سربراهه هو.

ان درسگاهه جو نالو ’فيروزيہ‘ ان ڳالهه ڏانهن چٽو اشارو آهي ته ان جو بنياد سومرن جي دور ۾ پيو. ڇاڪاڻ ته سومرا حاڪم پاڻ کي ’ملڪ فيروز‘ لقب سان ڪوٺائيندا هئا. انهي نسبت سان هن مدرسي تي ’مدرسہ فيروزيہ‘ نالو پيو.“

(خطّہ پاڪ اُچ، مصنف، مسعود حسن شهاب ص. 166)

سڀڪو ڄاڻي ٿو ته سومرن جي بادشاهيءَ ۾ نِيچ ۾ نِيچ ماڻهوءَ کي به رياست پاران مانُ ملندو هو ۽ سندس سارَ لڌي ويندي هئي. انهي سبب ڪري راڄ وارا پنهنجي حاڪمن سان پيار ڪندا هئا ۽ سندن حڪم مڃيندا هئا. هيءَ ذات هڪ انتهائي سڌريل ۽ آزاد برادري ٿي اڀري هئي، پر منجهس سندس قبائلي جِيوَن وارا ڪي گڻ به اڃا موجود هئا. اهي گڻ هئا ضابطو، ٻڌي ۽ هڪٻئي سان سهڪار. اهي پنهنجا مسئلا، ننڍا توڙي وڏا، انفرادي توڙي اجتماعي، پنهنجي ڪليل عام ڪچهرين ۾ نبيريندا هئا ۽ اتي ٿيل فيصلن تي هر ماڻهو بنا منهن گهنجائڻ جي عمل ڪندو هو: ڀلي ڇو نہ اهي ڪڏهن ڪڏهن بااثر ماڻهن جي خلاف ٿي هجن. جيستائين سومرا، عهديدار توڙي راڄ وارا، هنن اصولن تي پختگيءَ سان هلندا رهيا ۽ ايڪي ۾ رهيا تيستائين آزاد ۽ خود مختيار رهيا. جيئن ئي ذاتي مطلبن جو شڪار ٿيا يا

دولت، طاقت، پاٽيرائپ ۽ ذاتي ڪاميابين جي نشي ۾ ٻُڏي مِٽن مائٽن کان ڇڄڻ لڳا ته تڏا پتجي وِيَن.

قومن جا عروج ۽ زوال اوچتا نہ ٿيندا آهن. اهي ڪن اڻ مَٽ عالمي اصولن تحت ٿيندا آهن. محترم ايم. ايڇ. پنهور سومرن جي زوال کي سنڌو ۽ هاڪڙي دريائن ۾ آيل آبي ڦيرن سان جوڙي ٿو. برابر اهو سندن زوال جي مکيہ سببن منجهان هڪ ٿي سگهي ٿو، پر سومرن جي ڪردار ۾ پڻ ڪي وڏيون اوڻايون هيون جن کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. انهن منجهان ڪجهه هتي بيان ڪجن ٿيون: اها حقيقت آهي ته سمن جو سومرن سان ڊگهي عرصي تائين ساٿ رهيو ۽ انهن جي ساٿ سان ئي سومرا اُسري حاڪم بڻيا هئا. سومرن سُونهندي موٽ نہ ڏني. انهن سان اهڙو ڌارين وارو سلوڪ ڪيائون، جو ڪين ڪڇ ۾ پناهه وٺڻي پئي: تاريخدانن آخري سومري بادشاهه همير کي وڏو ظالم ڄاڻايو آهي. پنهنجي سِر ڪٽي ظالم نہ به هجي، پر ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته هو سندس درٻارين پاران ڪيل ڏاڍاين کي اڻ ڏٺو ڪري ڇڏيندو هو. بهاولپور گزيٽيئر ۾ ڏنل منگتي چارڻ جي ڪهاڻي هن ڪتاب ۾ ڪنهن ٻئي هنڌ ڏني وئي آهي. هن ڪهاڻيءَ سڄي سومرا برادريءَ کي خوار خراب ۽ رُسوا ڪيو: تنهن کان سواءِ زوال کان ٿورو اڳ، سنڌوءَ ۾ آيل آبي ڦيرن سبب زمينون وڃائي ويهندڙ سومرا نوجوان آپي کان نڪري ويا ۽ ڌاڙيل ۽ ڦورو بڻجي ويا. سندن نراسائيءَ سومرن جا سمورا اخلاقي اصول پورا پورا ڪري ڇڏيا: سومرن نوجوانن جي سگهاري ساٿ بنا باغي طغيءَ کي ڪا ڪاميابي پلئہ نہ پوي ها. محمد تغلق جي مرڻ وقت امير فرغان پاران سلطان جي مدد لاءِ عُلتون بهادر جي اڳواڻيءَ ۾ موڪليل منگول فوجي جتي بغاوت ڪئي ۽ سومرا نوجوان هڪدم انهن باغين سان گڏجي پيا. شاهي خزانو ڦريائون ۽ شاهي لشڪر جي پٺيان پيا. تاريخ ٻڌائي ٿي ته سومرن شاهي لشڪر تي پٺئين پاسي کان حملو ڪيو ۽ منگولن اڳئين پاسي کان.

اها آهي سومرن جي تاريخ جي ڪجهه ڪُرُ، جيڪا مون ميڙي هتي گڏ ڪئي آهي. (فصل جي وَلِ ٻنيءَ مان ڪڇي وڃڻ کان پوءِ به ڪجهه لُنيَل تيلا سنگن سميت اتي رهجي ويندا آهن، انهن کي ڪُرُ چئبو آهي _ سنڌيڪار) مون جن موادن منجهان هيءَ ڪُرُ ميڙي آهي، تن منجهان هن ڪتاب جا پڙهندڙ وِل ۽ ايريَل ڊيورانٽ جي اٿاريل سوالن جا جواب سولائيءَ سان ڏئي سگهن ٿا.

مان پنهنجي تحقيق لڳ ڀڳ پوري ڪري چڪو هوس، تڏهن ’اسماعيلين در تاريخ‘ نالي ايران مان ڇپيل هڪ نهايت اهم ڪتاب منهنجي آڏو آيو. هي ڪتاب اعليٰ پايي جي عالمن ايوَانوف، برنارڊ لُوئي ۽ همداني وغيره ايڊٽ ڪيو آهي، جن منجهان هر ڪو پنهنجي مضمون جو وڏو ڄاڻُو آهي. محترم عباس همداني ’دولتِ فاطميان‘ باب جو مصنف آهي. هو لکي ٿو تہ: ”سنڌ ۾ سومرن جي بادشاهي ٽن صدين تائين هلي. هنن دهلي سلطنت کان آزاد رهي حڪومت ڪئي. مضبوطيءَ سان جوڙيل انهي حڪومت ۾ هڪ ثقافت جنم ورتو، جيڪا هندي ۽ عربي تهذيبن جو مرڪب هئي. اها نئين ثقافت ترڪي ثقافت ۽ هند جي مسلمانن جي ثقافت جي مدمقابل طور ابري. جڏهن نيزارين ۽ فاطمي مستعالين وچ ۾ اختلافن ڪَرُ کنيو تہ سومرن لاءِ کنهن هڪ دعويٰ جو بچاءُ ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو. ان ڪري سومرن اڳتي هلي هڪ اهڙي اسماعيلي مسلڪ اختيار ڪئي، جيڪا کنهن وڏيڪ ڦيرڦار کان مٿيري هئي. سومرن جي جاءِ تي جڏهن سنڌ جا سمان آيا تہ اسماعيلين نہ رڳو سنيُن لاءِ جاءِ واندي ڪئي، پر سنڌ مٿان دهلي سرڪار جي حاڪميت جي راهہ پڻ ٺاهي.‘

هي تجزيو سومرن جي مذهب واري پرولي گهٽي حد تائين پروڙي ڏئي ٿو. اصل ۾ سندن مذهبي وفاداريون سياسي ضرورتن جي اصول مطابق هلنديون هيون.

سمن جي تاريخ اسان کي ڄاڻ ڏئي ٿي تہ سومرن کي بيدخل ڪرڻ کان پهريان سندن مخالفن، دهليءَ جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ، پنهنجي خاندان جون ڪوڙ چوڪريون شاهي حرم ۾ موڪليون. ٻانيٽئي جي ڏيءُ فيروز شاهہ سان پرڻائي وئي. سومرن درٻارن ۾ پهچ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪڏهن بہ ان قسم جو ڪو ڪم نہ ڪيو. ان جي ابتڙ اسان کي ’تحفت الڪرام‘ ۾ هڪڙو واقعو ملي ٿو، جنهن مطابق سومرين دشمن جي هٿ لڳڻ کان بچڻ لاءِ گڏجي آپگهات ڪيو. اهو واقعو ڪٽي تاريخ نہ بہ هجي، پر پٽ، پان، چارڻ، مڱڻهار ائين چون ٿا.

ترجمو:

”سومرن جي لشڪر جو سپهہ سالار جنگ جي ميدان ۾ مارجي وڃڻ تي سپاهين ڪڙين تي زور ڏنو. شاهي لشڪر، سومرن جي راڄڌاني محمد طُور کان ڪڇ تائين، راڄ گهراڻي جي سومرين جو پيڇو ڪيو ۽ کين هنڌ هنڌ ڳوليو. شاهي لشڪر کي جتي رات ٿي پئي، اتي تَر جي زميندارن جي دٻپ کان پنهنجي چوڌاري

ڪاهيون ٿي ڪوٺيائون. ڪاهيون ايڏيون تہ اونهيون هيون، جو اهي اڄ بہ دريائن جو ڏيک ڏين ٿيون. قصو ڪوتاهہ، جڏهن اهي ڪڇ جي حدن اندر گهڙيا تہ اتان جي والي ابڙي سمي شاهي لشڪر تي جُلهہ ڪئي. سندس ٿورڙا سپاهي دليريءَ سان وڙهيا، پر سڀ مارجي ويا. سومريون، جيڪي ڪڏهن بہ ڪنهن غير محرم جي منهن نہ پيون هيون، هڪ پيرو وري پيڇو ڪندڙ دشمنن جي هٿ چڙهڻ واري خطري هيٺ اچي ويون. پاڪدامن ۽ معصوم عورتن جڏهن ڀانيو تہ هاڻي صرف الله جي ٻاجهہ ئي کين بچائي سگهي ٿي، جو دشمن بنهہ ويجهو اچي پيو هو، تہ اهي الله سائين آڏو سجدي ۾ ڪري پيون. ٻاڏائڻ لڳيون: ’اي الله! تنهنجي ٻاجهہ بنا اسان کي بچائڻ وارو ٻيو ڪو ڪونهي. ان کان اڳ جو اسان دشمن جي هٿ چڙهون، جبلن کي حڪم ڪر تہ ڦاٽي اسان کي جاءِ ڏين. اسان کي پنهنجي اَمانَ ۾ رک ۽ ظلم جو نشانو بڻجڻ کان بچاءِ‘. بيحد ٻاجهارو الله سيني دنياوي دوستن ۽ عزيزن کان ويجهو آهي. هنن پارسا عورتن جي دعا اگهاڻي: جبل ۾ ڪئين ڦاٽ پيا ۽ عورتن وڏا شڪر ڪندي انهن ۾ ٽپو ڏنو. ستت ئي اهي ڦاٽ پورجي ويا. چِتا ٿي سندن پيڇو ڪندڙ لشڪر صرف سندن گَندين جا ٻاهر رهجي ويل پَلوَ اچي ڏٺا. اهو معجزو شاهي لشڪر لاءِ چِتاءُ بہ هو تہ نصيحت بہ. ڪڇ جي ان جبل تي انهن قبرن جا نشان اڄ بہ ڏسجن ٿا.“

جيڪي فرد ۽ قومون پنهنجي تاريخ وساري ويهندا آهن، دنيا جي جاگرافي انهن کي وساري ڇڏيندي آهي. هي ڪتاب سومرن جي ’ڄاڻي ٻُجهي بگاڙيل‘ تاريخ کي نئين سِر اڏڻ جي هڪ ڪوشش آهي. جيترو ٿي سگهيو آهي ڏُڪا، گُمانَ، مرضيءَ موجب جوڙيل شجرا، تصوراتي روايتون ۽ ٻيون ڪوڙ شيون، جيڪي مونجهارا پيدا ڪرڻ لاءِ سومرن جي تاريخ ۾ گُڏيا ويا هئا، گهٽي ڀاڱي ڪڍي ڦٽا ڪيا ويا آهن. ’آڪاڻيءَ‘ کي ’تاريخ‘ جو روپ ونرائڻ لاءِ گهربل مواد تمام ٿورڙو ۽ بي ڀروسو هو. ان هوندي بہ سومرن کي فخر لائق ڪجهہ ڏيڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ٿيو آهي. هنن مَهان ماڻهن ۽ ماين ۾، انفرادي توڻي اجتماعي طور، دل ۽ دماغ وارا اهي گڻ اڄا بہ موجود آهن، جيڪي سدائين قومن کي مَهان ۽ مضبوط بڻائيندا آهن.

هي دستاويز آڻڻ لاءِ مونکي اتر توڻي لاڙ جي ڪيترن ئي معزز سومرن جو ڀرپور سهڪار حاصل رهيو. ڪيترائي ڪارائتا ۽ قيمتي مشورا، ڪتاب،

فوٽوگراف، دستاويز ۽ ٻيو لاڳاپيل مواد مهيا ڪرڻ ۾ سدائين مون سان رابطي ۾ رهڻ لاءِ مان انهن سڀني جو ٿورائتو آهيان. سڀ کان پهريان مان مخدوم امير احمد، پرنسپال، اورئينٽل ڪاليج حيدرآباد جا ٿورا مڃيندس، جنهن مير علي شير قانع ٺٽوي جي ڪتاب تحفت الڪرام تي پنهنجي لکيل حاشيي ۾ اها صلاح ڏني آهي ته سومرن کي پنهنجو بڻ بنياد سُميرين منجهه ڳولڻ گهرجي، جن جي سنڌو ماٿر ڏانهن قبيلائي چرپر هڪ سچ آهي ۽ جن جي سنڌ سان ثقافتي 'ڏي- وٺ' پوري طرح ثابت ٿي چڪي آهي. هيءَ صلاح منهنجي پنهنجي ويچارن سان بلڪل نهڪي ٿي آئي، تنهنڪري هيءَ تحقيق انهن ٻڌايل رخن تي شروع ڪئي وئي.

ان کان پوءِ منهنجي ترجيح ۾ ميان ممتاز حسين سومرو آهي: اپر سنڌ سومرا ايسوسيئيشن ملتان جو سيڪريٽري ۽ تاريخ ۽ آثارن جو وڏو ڄاڻُو. انهن پنهنجي مضمونن ۽ ان جي نتيجي ۾ سومرا راج گهراڻي سان سندس سموري ڄمار واري لڳاءَ تي جيڪر يونيورسٽيءَ جا پروفيسر به سَدُون ڪن. سندس ڪتابن جو خزانو ۽ ذاتي علم جو اڻ کُٽ ڀنڊار هر وقت منهنجي لاءِ حاضر رهيو. مان سندس تمام گهڻو ٿورائتو اهيان.

محترم ايم. ايڇ. پنهور دل سان ٿورا مڃڻ لهڻي، جنهن پنهنجي مُستنِد ڪم 'ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ' منجهان مواد آزاديءَ سان کڻي ڪتب آڻڻ ۽ حوالا ڏيڻ جي اجازت ڏني ۽ پڻ ٻين تمام ڪارائتن مشورن سان مون کي نوازيو.

مان پنهنجي فرض ۾ ڪوتاهي ڪندس، جيڪڏهن پنهنجي ذات وارن انهن اعليٰ مرتبي شخصيتن جا ٿورا نه مڃان، جن جي پاڀوهه جي ڪوساڻ، ماڳ ۽ مڪان جي وِٿيءَ جي باوجود، مون هروقت دل ۾ محسوس ڪئي آهي. ڪين جڏهن به ياد ڪيم، هاڪاري موٽ مليم. سندن اهو ورتاءُ مون لاءِ اتساهه ۽ همت افزائيءَ جو ذريعو رهيو آهي ۽ منهنجي ان ويساهه کي پڪو ڪندو رهيو آهي ته سومرن ۾ اڃا به هڪ عظيم قوم بڻجڻ جو دَمُ آهي. انهن معزز شخصيتن منجهان سڀ کان نروار: سردار الاهي بخش سومرو، وفاقي وزير سائنس اينڊ ٽيڪنالاجي: محترم اي. جِي. سومرو، سيڪريٽري بورڊ آف روينيو، سنڌ: محترم خالد محمود سومرو، ڊپٽي ڪمشنر جيڪب آباد: محترم منير احمد سومرو، اسٽيشن ڊائريڪٽر ريڊيو پاڪستان، خيرپور ميرس: محترم محمد ضيغم حسن سومرو، ليڪچرار

گورنمينٽ ڪاليج، جهنگ: ڪيپٽين ڊاڪٽر زاهد حسين سومرو: محترم ادل سومرو، ليڪچرار گورنمينٽ ڪاليج سکر: ڊاڪٽر خالد محمود سومرو، چائلڊ اسپيشلسٽ ڊسٽرڪٽ اسپتال، وهاڙي: مهر عبدالحميد سومرو، وڪيل، ليه: محترم غلام محي الدين خان، اڪنامڪ ڪنسلٽنٽ، منسٽري آف ڪامرس، اسلام آباد: محترم محمد جمعا خان سومرو، وڪيل، ميرپور خاص: دادا سنڌي سومرو، داد لغاري، ضلعو سکر: حاجي عبدالخالق سومرو، سنڌ جي وڏي وزير جو اڳوڻو صلاحڪار: محترم عبدالحفيظ سومرو، ڊائريڪٽر جنرل سنڌ ڊِويلپمينٽ ۽ محترم ظفر علي سومرو، ڊويزنل انجنيئر ريلويز آهن.

محترم علي احمد خان بروهي، ڪراچي: محترم عبدالغني پاٽولي، حيدرآباد ۽ محترم ذولفقار ڀٽي، ناياب ڪمپيوٽر گرافڪس، ملتان پڻ خاص ٿورا لهڻن.

ملتان، 25 نومبر، 1991.

ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو

باب پهريون

’سنڌ‘ لفظ جي لسانياتي سمجهاڻي

سنڌو ماٿر جي تاريخ کان اڳ واري دراوڙي ٻوليءَ ۾ ’سِد‘ يا ’سِڌ‘ لفظ ’وَهڻ‘ جي مفهوم ۾ استعمال ٿيندو هو. سرائڪي ٻولي ان آڳاٽي ٻوليءَ جا ڪي روپ اڃا تائين سانديو پئي اچي ۽ هي بنيادي لفظ اڃا تائين استعمال ٿئي ٿو. ان جي قاعدن موجب ’ڌ‘ جو اچار ڪن لفظن ۾ ’جھ‘ يا ’يھ‘ يا ’نھ‘ ۾ مَٽجي ويندو آهي. مثال طور جيئن ’ٻَڌ‘ لفظ جي پڇاڙي ڦري ’ٻَجھ‘ ۽ ’ٻَنھ‘؛ ’رَڌ‘ ڦري ’رَجھ‘؛ ’سُڌ‘ ڦري ’سُجھ‘ ۽ ’رِڌ‘ ڦري ’رِنهن‘ ٿيندو آهي. ساڳئي نموني ’سِد‘ لفظ منجهان ڪوڙ لفظ نڪري ٻوليءَ ۾ شامل ٿيا آهن، جهڙوڪ: ’سِٽان‘، سِينهو‘، ’سيم‘، سِمان‘ وغيره. ڪاٺ جو ڇَڪُ کوھ ۾ لاهيندي جڏهن جَرَ تائين پهچندو آهي ته اتي پاسن کان سِمي گڏ ٿيندڙ پاڻيءَ جي نارَن لاءِ ’سِجھ‘ لفظ ڪتب آڻيندا آهن. درياءَ جي وچ واري وهڪري کي ’سِيرَ‘ سڏبو آهي. جهلم، چناب ۽ راوي درياءَ ملتان ضلعي جي شهر ڪبيروالا جي اُتر ۾ پاڻ ۾ ملي ميل ڪن گڏجي وهندا آهن، انهي کي ’سِڌ نائي‘ چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي ’اونهو درياءُ‘. سنڌوءَ کي تکن وهڪرن جي ڪري ’سِڌ‘ ڪوٺيندا هئا. جنهن هنڌ تان اهو ڏکڻ طرف مڙي ٿو، اتان کان وٺي سندس ڊيلٽائن تائين وارو علائقو بہ ’سِڌ‘ ڪوٺبو هو. سرائڪي ٻوليءَ جي اڃا هڪڙي ٻئي اصول موجب هي لفظ ڪيترن ئي ٻئي ’ھ‘ ڳاڙ پڇاڙيءَ وارن لفظن سميت نڪ مان يا گهُٽو تي ڳالهائجڻ لڳو. مثال طور نڪ مان ڳالهائجڻ سان ’ڪَڌ‘ ڦري ’ڪَنڌ‘ ٿيو؛ ’پَڌ‘ ڦري ’پَنڌ‘ ٿيو؛ سَڌ‘ ڦري ’سَنڌ‘ ٿيو؛ ’گَڌ‘ ڦري ’گَنڌ‘ ٿيو ۽ ’مَجھ‘ ڦري ’مَنجھ‘ ٿيو. اهڙي ريت ’سِڌ‘ ڦري ’سِنڌ‘ ٿي ويو.

سنسڪرت ۾ حرف صحيح تي ڪُتندڙ لفظن کي اعراب اچي ويندي آهي، جيئن رامَ يا ڪرشنَ. ڪن اسمن کي ’وُ‘ لڳي ويندو آهي. سڀ کان پهريان جن آريائي قبيلن جو هن عظيم درياءَ سان واهپو پيو انهن سندس نالو ’سِنڌو‘ اچاريو. رِگ ويد (IX-112) ۾ آهي:

”وَهُ وَهُ اِندُو اِندرَ جي واسطي.“

رِگ ويدي ديومالا ۾ مينهن جو ديوتا اِندر (اِند + رَ) يا وهندڙ پاڻين جو راجا آهي، جيڪو هماليہ جبلن تي مينهَن وسائيندو آهي ۽ سنڌو درياءَ کي ڪنين تار وهائيندو آهي.

آريا اَلبُرز جبل ۽ آريا ديس (ڪاڪيسَس) جون ٽڪريون اُڪري ايران جي اوڀارين پرڳڻن ۾ پهتا. ڪجھ وقت آريانا ۾ رهيا، پاڻ کي آريا ڪوٺايائون، زرتشت يا زردشت (663-660ق.م) جي سيڪاريل باھ جي پوڄا ۽ ٻيا مذهبي طريقا سکيا ۽ پوءِ پنهنجا مال جا ڌڻ ڪاهي هندوڪش طرف وڌيا. وڏيون وڏيون ٽڪريون اُڪري سنڌو درياءَ جي اتر وارن جابلو علائقن ۾ پهتا. اتان هيٺ جو رخ ڪيائون ۽ سنڌو ماٿر ۾ داخل ٿيا، جنهن کي هو سَپتَ سنڌو يا ستن دريائن وارو ڏيھ سڏيندا هئا. اهي ست درياءَ هئا: (1) سنڌو، (2) وِتاستَ (جهلم)، (3) آسِڪتي يا چَندرَ باغَ (چناب)، (4) مارُودُواريدَ يا اُروَانڪِرَ يا اِراوَتي (راوي)، (5) پرُشائي يا وَپاسَ (بَياص) ، (6) ستَردُو (ستلج) ۽ سَرسوَتي. رِگ ويد جو هڪ بند ٻڌائي ٿو تہ:

”سَپتَ سِنڌاوا اِندرَ جي وڏائي جو ’هنڌين ماڳين‘ مظهر آهي.“ (ص. 1-102،2) لڳي ائين ٿو تہ ’سنڌو‘ لفظ جي هِجي ۾ ٿورڙي ڦيرڦار آئي ۽ انهن اڳتي هلي ان کي سِنڌاوا ڪري لکيو. انهي ئي دور ۾ سِند لفظ سنسڪرت ٻوليءَ ۾ وهڪري وارو اصل مفهوم وٺي متعارف ٿيو. ائين سنڌ لفظ ديسي ٻوليءَ منجهان ڪڍي، سنڌو درياءَ، ان جو پاڻي پيئندڙ علائقي ۽ منجهس ڇوڙ ڪندڙ ڇهن دريائن جو مفهوم وٺي، سنسڪرت جي لفظي ڀنڊار ۾ شامل ٿي ويو. اڄڪلھ انهن ڇهن منجهان پنج درياءَ اڳئين وانگر وهن ٿا، پر سَرسوَتي نالي ڇهون درياءُ اٽلپ ٿي ويو. اهو ڪوڙ وقت اڳ سُڪي ويو. انهي کي پنهنجي يادگيرين ۾ سانڍي رکڻ لاءِ هندن ڪيس علم جي ديوي بڻائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ تہ اهي انهي جي ڪنڌين تي پنهنجي پَوِتر ويدين جو ورِد ڪندا ۽ قربانيءَ جون رسمون ادا ڪندا هئا. آثار پارکن بهاولپور جي ايرندي پاڱي ۾ آڳاٽن وقتن ۾ سُڪي ويل سَرسوتيءَ، جيڪو تَرَ ۾ گهگهر ڪوٺبو هو، جي وسندڙ ڪنڌين سان انتهائي سڌريل حالت ۾ آباد رهڻ جي ڪهاڻي بيان ڪندڙ هڪ درجن کان وڌيڪ شهر ڳولي لڌا آهن. انهن ماڳن جي جاگرافيائي بيهڪ منجهان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ سنڌو ماٿر جي هڙپا سلطنت جون

سرحدون ڪيتريون وسيع هيون. اهو اٽلپ ٿي ويل درياءُ، جنهن تي سومرن جي سڄي معيشت جو دارومدار هوندو هو، هاڪڙو ۽ عظيم مهراڻ پڻ ڪوٺبو هو. سومرن پاران سرجيل اها مهراڻ ثقافت سنڌو سڀيتا جو مرڪز هئي.

هن وسندڙ ۽ آسودي ماتريءَ جا بلڪل ويجها پاڙيسري ايران جا ماڻهو هئا. ايرانين پنهنجي لساني عادتن موجب سنڌ جي 'س' کي ڦيرائي 'ھ' ڪري ڇڏيو ۽ ائين سنڌ سندن ٻوليءَ ۾ ڦري هند ٿي وئي. انهن وٽ 'ھ' ڳاڏڙ حرف صحيح اڳي به موجود نه هئا ۽ هاڻ به ڪونهن. ساڳي ريت 'سَپتَ' ڦري 'هَپتَ' ۽ پوءِ 'هفتَ' ٿي ويو ۽ هي ملڪ 'هفت هندو' ڪوٺجڻ لڳو. 'س' کي ڦيرائي 'ھ' ڪرڻ بلڪل ائين آهي، جيئن انهن آسورا ۽ سَوما کي ڦيرائي 'آهورا' ۽ 'هَوما' ڪري ڪيو هو. ايراني هن ملڪ کي 'هند' سڏيندا هئا، جڏهن ته ٻي سڄي دنيا ۾ اهو 'سنڌ' طور ڄاتو سڃاتو ويندو هو. ان جي پکيڙ اتر طرف پامير جي پهاڙين کان ڏکڻ ۽ ڏکڻ-اولهه طرف عربي سمنڊ تائين ۽ اوڀر طرف گنگا ۽ جمنا دريائن جي ساڄين ڪنڌين کان اولهه طرف سُليمان جبل واري سلسلي ۽ هلمند درياءَ، جيڪو هنوقت ايران ۾ آهي، تائين هوندي هئي. هند ۽ ڀارت جي سَنڌي واري شهر جو نالو سَرهَند آهي. پارسي مقدس ڪتاب وَنديِداد ۾ دنيا ۾ آهورا مزدا جي خلقيل سورهن سهڻن ماڳن جو ذڪر آهي. اهي ماڳ اتر ۾ آريانا وائيجا کان ڏکڻ ۾ هپتَ هندو تائين پکڙيل آهن. ڪتاب جي پهرئين باب ۾ هَپتَ هندو (سنڌو ماتر) جو ذڪر ٻه ڀيرا ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ 'هِندوو' لفظ به مليو ٿو. هي ان فرشتي جو نالو آهي، جيڪو روزانو شام جو اڏامي هپتَ هندو ملڪ طرف وڃي ٿو ۽ صبح جو موٽي اچي ٿو. وقت گذرڻ سان هپتَ يا هفتَ واري انگي صفت ڇڏائجي وئي ۽ ايرانين جي زبان تي اڪيلو لفظ هندو ۽ آرين جي زبان تي سنڌو رهجي ويو.

يونانين ۽ رومين وٽ هن ملڪ بابت جيڪا ڄاڻ هئي، سا انهن ايرانين کان حاصل ڪئي هئي. پهريان يورپي جيڪي ايشيائين سان لاڳاپي ۾ آيا، سي يوناني يا يونان جي پرڳڻي آيونا جا رهواسي آيوني هئا. اهي 'ھ' سان شروع ٿيندڙ لفظ نه اچاري سگهندا هئا. تنهنڪري انهن هند ۽ هندو لفظن منجهان 'ھ' ڪڍي ڇڏي ۽ انهن کي اِند ۽ اِندو ڪري اچاريو. رومي ٻوليءَ ۾ ملڪ مؤنث هوندا آهن، تنهنڪري رومين اِند ۾ 'يا' لڳائي انڊيا (انڊيا) ڪري ڇڏيو، جيئن پرشيا، عريبيا،

ميسوپوٽيميا ۽ ايشيا وغيره سان ڪيائون. ايرانين هنڌ يا ماڳ جو نالو ظاهر ڪرڻ لاءِ پڇيان 'ستان' لڳايس ۽ ملڪ کي هندوستان سڏيائون. ان ريت سنڌو سڀيتا واري ملڪ جو نالو نيٺ يونانين وٽ انڊيا ۽ ايرانين وٽ هندوستان ٿي ويو. ان کان پوءِ درياءَ جو نالو مَٽجي ويو. آيوني اسم خاص جي پڇيان 'اَس' لڳائيندا آهن، جيئن: دارا مان ڊيريَس، پورُو مان پورَس، ايجپٽ (مصر) مان ايجپٽَس، نِيل مان نِيلَس وغيره. آيونين جي ان اصول هيٺ عظيم سنڌو درياءُ اِندَس ٿي ويو ۽ اڄ تائين يورپي ان نالي سان سڏيندا اٿس.

هن عظيم ملڪ جو موجوده نالو پاڪستان آهي – معنيٰ پاڪ وطن. پنج هزار سال اڳ به سومرا کيس پاڪ وطن ڪوٺيندا هئا. جيئن ته اهو هنر، ثقافت ۽ تهذيب جو باني هو، تنهنڪري سندس ساک دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙيل هئي. ڪجهه قومن هن ملڪ کي پنهنجي لسانياتي عادتن مطابق ڪيترائي ٻيا نالا ڏنا. اهي سڀئي نالا هندو ۽ سنڌو جون بگڙيل شڪليون آهن. عبراني ٻوليءَ وارا اسان جي ملڪ کي 'هُدُو' ۽ 'هُنادُو' سڏيندا آهن: چيني ٻوليءَ ۾ بادشاهه وُو-تائي جي ڏينهن ۾ ٻين صدي قبل مسيح دوران کيس 'شِنتُو'، 'ٿانتُو' ۽ 'يانتُو' سڏيندا هئا. عرب کيس سِندَ ۽ سند-وَل-هند سڏيندا هئا. سنسڪرت جي پراڻن لکڻ وارن هندو لفظ ڪڏهن ڪتب نه آندو ۽ نه ئي اهو سنسڪرت ٻوليءَ ۾ آهي. عبراني مقدس ڪتابن جي ايستر (i, I; viii, 9) سڏجندڙ هڪ حصي ۾ اهو هُنادُو جي روپ ۾ اچي ٿو. لفظ هُودُو شامي هيندُو ۽ عربي هند سان ٺهڪي ٿو. هيروڊوٽَس (iv, 44; v.3) هندن کي اِندو اچاري ٿو، پر ائين اڳ ۾ ايسڪائيلَس ۾ اچي ٿو. پانيني (پنجين صدي ق.م) پاران ٻڌايل هن ملڪ جي سرحدن ۾ پراڪاوا (فرغانه)، ڪمبوجُو (بدخشان-پامير)، ڪَپِيسا (ڪافرستان) ۽ ڪابل درياءَ جي گنڌارا نالي ماتري شامل هئا. مسٽر راڌاڪمار مُکرجي لکي ٿو ته: "لڳ ڀڳ هڪ هزار سالن تائين بلخ، فرغانه، بدخشان، افغانستان، سيستان ۽ بلوچستان هندستان جي اتر-اولهه واري سرحدي علائقي ۾ شامل رهيا." (دِي ڪلچر اينڊ آرٽس آف انڊيا ص. 27)

ايڊوَرڊ بيلفور جي سائيڪلوپيڊيا آف انڊيا منجهان ڪجهه ٽڪرا هتي پيش ڪريون ٿا: "سمجهيو وڃي ٿو ته هند تي اهو نالو سِين، سنڌ يا هندَ ۽ اولهه ۽ وچ ايشيا کان ايندڙ عربن جي دڳن ۾ پوندڙ پهرئين وڏي درياءَ، اَبا سِين تان پيو. اهو

سچ آهي تہ دارا هستپائي (521 ق. م) جي دور تائين اڳي وارا ليکڪ هند، سنڌو درياءَ جي ٻنهي پاسن واري علائقي کي سڏيندا هئا ۽ انهي جي ڏنگن کي اولهہ ۾ قنڌار (گنڌارا) تائين پکيڙي ويندا هئا؛ شايد نقشِ رستم ۾ ڳڻايل ۽ دارا جي ماتحت، سوگديانا ۽ پنجاب جي وچ وارن، 14 ايراني پرڳڻن يا قومن کي ڳڻيڻ لاءِ." (ص. 151 ڀاڱو 1)

دارا-پهرئين (522—486 ق. م) سنڌو ماٿر جو ڪجهہ حصو پنهنجي سلطنت ۾ ملائي ڇڏيو هو، جنهن جي شاهدي ٻن اُڪريل ڪتبن منجهان ملي ٿي؛ هڪ پرسيپولس وٽ ۽ ٻيو نقشِ رستم وٽ سندس مقبري تي؛ جن ۾ سنڌوءَ جي ماڻهن کي سندس راڄ ڄاڻايو ويو آهي. اها فتح گهڻو ڪري ٻهستن جي فرض ڪيل تاريخ 518 ق. م کان ڪجهہ وقت پوءِ ٿي هئي. 718 کان 515 ق.م جي وچ تي پرسيپولس واري ٽَلهي جي پٽ ڪوري ٺاهيل ڦرهين تي اُڪيريل ٻن ڪتبن منجهان ٻئي تي، يا نقشِ رستم واري ٽڪريءَ تي دارا جي مقبري جي چوڌاري ڇيٽيءَ سان اڪيريل ٻن ڪتبن جي مٿئين ڀاڱي ۾ 'هندو' چئي طرح سندس سلطنت جو حصو ڄاڻايل آهي. هنن ڪتبن ۾ ڪم آندل پراڻي فارسيءَ جا اصلي لفظ آهن ٿَتاگُوش (سَتا گِديا) گَدارا (گنڌارا) ۽ هندُوش (هند). سنڌو ماٿر جو، سنڌو ۽ جهلم دريائن جي وچ ۽ سنڌوءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ وارو، اهو حصو اسڪائيلڪس جي اڳواڻيءَ ۾ گنڌارا کان هيٺ سنڌوءَ ڏانهن ويندڙ رستي جي جائزاتي مهم کان پوءِ فتح ٿيو هو.

جيئن مٿي ڏنوسين تہ يوناني سنڌوءَ جي ٻنهي پاسن واري علائقي کي هند سڏيندا هئا. ايسٽر جي ڪتاب ۾ سيني ٻين تاريخي لکڻين واري هند؛ سنڌوءَ، پنجاب ۽ سنڌ جي چوڌاري وارو ملڪ يا موجوده پاڪستان آهي. هاڻ سوال اٿي ٿو تہ: سنڌو ماٿر جي اوڀر وارو ملڪ ڀارت، هند ڪيئن ڪوٺجڻ لڳو؟ اها وري اجا هڪڙي ٻي ڪهاڻي آهي. اها ڪهاڻي رچڻ لاءِ اسان کي ڪجهہ اهم تاريخي واقعا پاڻ ۾ جوڙڻا پوندا. تنهنڪري ابتدا آريا ڪوٺائيندڙ قبيلن پاران سنڌو ماٿر تي ڪيل مختلف ڪاهن سان ڪريون ٿا. اهي ڪاهون صدين تي پکڙيل آهن ۽ انهن ۾ ڪيترا ئي قبيلا اچي وڃن ٿا، جيڪي سيئي ساڳي ذات جا ۽ ساڳي ٻولي ڳالهائيندڙ نہ هئا. 1500 ق. م ڌاري سنڌو ماٿر ۾ داخل ٿيندڙ ڪيترن ئي ماڻهن منجهان هڪڙو ٽولو ساڳي نسل جي قبيلن جو هو، جن جي پروهتن شاعريءَ جو

ڏانءُ حاصل ڪري ورتو هو. اهي ٻليدان چاڙهڻ مهل پنهنجي ديوتائن جي ساراهہ ۾ ڳائڻ لاءِ منتر جوڙيندا هئا. انهن قبيلن ۾ ڀارتن ٻنهي جو چڱو مڙس ساڳيو هو. انهن منجهان گهڻا ستلج ۽ جمنا جي وچ واري علائقي ۾ آباد هئا. هي علائقو اڳتي هلي برهمَورت سڏجڻ لڳو.

انهن منترن جي مجموعي رِگ ويد ۾ صرف هڪڙي راجا (بادشاهہ) جو ذڪر آيل آهي، جنهن ڪو تاريخي اهميت ڪم ڪيو. اهو راجا سرسوَتيءَ جي مٿين علاقن ۾ آباد ڀارتن جو راجا سُداس آهي. انهي ڏهن راجائن سان جنگ ڪئي ۽ پنجاب ۽ اتر-اولهہ جي ڏهن ذاتين جي هڪ اتحاد کي پروسني (راوي) درياءَ جي ڪنڌين تي شڪست ڏني. انهن ڏهن منجهان سيني کان طاقتور ذات پورُن جي هئي، جيڪي سرسوتيءَ جي ڪنڌين سان ڀارتن کان هيٺئين پاسي رهندا هئا ۽ انهن جا دنگئي پاڙيسري هئا. پُروڪُتسا نالي پورُن جو راجا مارجي ويو هو. انهي نيم تاريخي قصي کان پوءِ ڊگهي عرصي تائين نہ ڀارتن بابت ڪجهہ ٻُڌجي ٿو ۽ نہ پورُن لاءِ. انهي کان پوءِ، ڀارتن جي علائقن ۾ اترئين گنگا-جمنا دوآبي جي وسيع علائقي تي راڄ ڪندڙ، ڪُورُو نالي هڪ نئين ذات منظر تي اچي ٿي. ڪُورُن جي روايتي شجري ۾ ڀارتن ۽ پورُن ٻنهي ذاتين جي چڱن مڙسن جا نالا شامل آهن ۽ انهن کي ٻنا ڪنهن فرق جي "ڀارتن جا پُٽ" ۽ پورُن جا پُٽ" ڪري ڪوٺيو ويو آهي. لڳي ائين ٿو تہ هي ٻئي ذاتيون هڪٻئي سان وڙهي وڙهي نيٺ پاڻ ۾ هڪ ٿي ويون.

آرين جي ويدَ ڪونجندڙ شاسترن موجب ڌرتي هڪ سڌي گول ٿالهي آهي، جنهن جي وچ تي ميرُو نالي پَوتر جبل آهي ۽ سج، چنڊ ۽ تارا ان جي چوڌاري ڦرندا آهن. ميرُو جي چوڌاري چار کنڊ يا دُوِيپ آهن، جن کي سمنڊ وچين چوٽيءَ وٽان ورهائي ٿو. اهي کنڊ انهن پنهنجي منهن ٿيندڙ وڻن جي نالن سان ڪوٺجن ٿا، جيڪي انهن تي ميرُو جي سامهون واري ڪناري تي ٿين ٿا. انساني آبادي صرف ڏاکڻئي کنڊ تي آهي، جنهن جي ساموندي ڪنڌين تي جمون جو وڻ (جامبو، جامن، روز-ايپل) جهجهو ٿئي ٿو. (ڇا لوڙيانو علائقو ۽ ان کان هيٺ سڄو سمنڊ هو؟) انهي کان اجا ڏکڻ ۾ هماليہ جي پويان جمون کنڊ (جامبو-دُوِيپ) آهي، جتي داستانوي ڀارتن جا پُٽ رهن ٿا. اهو آهي ڀارَتوَرش.

مقدوني حملي آور سڪندر، سندس سپاهہ ۽ سپهہ سالارن کي سنڌو ماٿر (ان

زماني جي هند) جي اوڀر ۾ ڪنهن ملڪ بابت ڪا ڄاڻ نہ هئي. شايد انهن ڀُل وچان سنڌو درياءَ کي نيل درياءُ ٿي ڀانيو. مشهور جاگرافيدان هيڪاٽِيَس (549—520ق. م) ۽ تاريخ جي ابي هيروڊوٽَس (486—424ق. م) جي ليکي هند صرف سنڌو درياءَ جي چوڌاري وارو ملڪ هو ۽ انهي کان اڳتي رڳو بيابان ۽ دنيا جو دنگ هو. ان جو مطلب تہ ايرانين وانگر يوناني بہ ڀارت کان بي خبر هئا. اسڪائيلڪس جي ڪتاب ”وُوائيج“ جي ڀاڱي IV باب 44 ۾ چيو ويو آهي تہ دنيا جي اوڀارئين دنگ تي هند واسي رهن ٿا، جيڪي دنيا جي دنگ واري قوم آهن. انهي کان اڳتي مارُوسٿلي يا ’مارٿو رِڻُ‘ آهي ۽ اتي دنيا جو ڇيهہ آهي. چندرگُپت موريا 326ق. م ۾ جڏهن سڪندر کي سنڌو ماٿر جي اوڀر طرف نَندَن جي ملڪ تي حملو ڪرڻ جي صلاح ڏني تہ انهي سمجهو تہ هي نوجوان ڪيس ڦاسائي پيو، ڇاڪاڻ تہ سندس خيال مطابق پاڻ دنيا جي دنگ تي پهچي چڪو هو ۽ ان کان اڳتي ڪو ملڪ ڪو نہ هو. سندس نقشن ۾ مارُوسٿلي جو بيابان ڊيزرٽا اِنڪاگنِيٽا طور ڄاڻايل هو ۽ سندس سپاهين ۽ جنرلن يقيني موت جي ڀَوَ کان ان پاسي وڃڻ کان ٺُپ انڪار ڪري ڇڏيو.

ان جُڳ جي سڌريل ملڪن جهڙوڪ بابل، سُمير، اَسير، مصر، ايران، روم، يونان، ننڍي ايشيا ۽ ميسوپوٽامر کي پڻ ڀارت نالي ملڪ جي بنهہ ڄاڻ نہ هئي. وٽن جيڪا ٿوري گهڻي ڄاڻ هئي سا هند (هاڻوڪو پاڪستان) بابت هئي. وٽن دنيا جي هن حصي جي صرف اڪيلي ديس سَپتَ سنڌو بابت ڄاڻ هئي، جنهن کان اڳتي مارُوسٿلي هو.

مارُوسٿَلِي هڪ سرائڪي لفظ آهي، جيڪو هنوقت ’مارٿو رِڻ‘ واري ساڳي مفهوم ۾ ’ٿَل مارُو‘ ڪري اچارجي ٿو. ٿل يا ٿر معنيٰ آهي بيابان ۽ مارُو معنيٰ ’مارٿو‘. ماروسٿلي لفظ اسان کي گنگا درياءَ جي ڪنڌين سان رهندڙ هڪڙي هندو جاتيءَ جي ڌرمي شاستر ۾ ملي ٿو. ڀَوِشتِيا پُراڻ (1200ق. م ۾ لکيل) نالي هن ڪتاب ۾ پَروِ 3، کنڊ 3، اَڌيا 3، شلوڪ 5 کان 8 ۾ ’ماروسٿلي-نان-وَساٽا‘ معنيٰ ’رِڻ جو رهاڪو‘ محاوري سان پاڪ پيغمبر محمد (صلي الله عليہ وسلم) جي ظهور بابت اڳڪٿي ڪيل آهي. سنڌو ماٿر تي ايرانين جي قبضي دوران لفظ ’چولستان‘ معنيٰ بيابان پڻ ديسي ٻوليءَ جي ڀنڊار ۾ شامل ٿيو. ليّہ ضلعي ۾ هڪ ڳوٺ جو نالو ’ٿل ڪلان چولستان‘ اڄا تائين هليو اچي. ساڳي ريت بهاولپور

ڊويزن وارو بيابان چولستان سڏجي ٿو. انهي جي ڏکڻ ۾ سنڌ وارو ٿر بيابان آهي.

وِليم هينري سِمٿ جي ’هسٽورِيَنس هسٽري آف انڊيا‘ ۾ ڇپيل آهي تہ: ’افغانستان جي ڏکڻ ۾ هند جو اولاهون دنگ سنڌو درياءَ جي هيٺاهين ۽ سوڙهين ڪنڌين مٿان ڪَرُ ڪٽي بيٺل جبلن جون ڪجهہ قطارون آهن...... سنڌوءَ جي ڪنڌين تائين ڪجين جي شاندار وٽن وارو جبلن جو اوڀاريون پاسو اڄا تائين هندي (معنيٰ پاڪستاني) علائقو ليکبو آهي. اهو پڻ نوٽ ڪرڻ گهرجي تہ ڪيترن ئي شهرن ۽ ندين تي نالا هند يا اِند مان پيل آهن. جهڙوڪ: انڊيا-البا (ڪوهاٽ)، اوهند (مردان ضلعي ۾)، انڊو سِٽيا (چترال)، هندو باغ (بلوچستان)، ماڙي انڊس (ميانوالي ضلعو)، هندواڙا (آزاد ڪشمير) ۽ واءِ هند وغيره سڀ جو سڀ ڀارت نہ پر پاڪستان جي سنڌو ماٿريءَ ۾ آهن. پراڻي دور جي هند هندُوڪُش (هندو معنيٰ هندو، ڪُش معنيٰ جبل) کان سَر-هند تائين پکڙيل هئي، جيڪو پنهنجي معنيٰ مطابق، انوقت هند ۽ ڀارت جي سَنڌي وارو سرحدي شهر هو.

ماڳن ۽ ندين جي نالن کان سواءِ ڪيترا ٻيا لفظ بہ آهن، جن ۾ ’هند‘ صفاتي حصي طور شامل آهي. انهن منجهان ڪجهہ هي آهن: تِمرِ هند (گدامِريءَ جو وڻ ۽ ڦَري)، تيغِ هندي (اڳاٽن وقتن ۾ ملتان ۽ راڄن پور ۾ ٺهندڙ اعليٰ قسم جي تلوار)، هندڪو (پشاور ۽ ايبٽ آباد ۾ ڳالهائجندڙ ٻولي)، هنداڻو (ڇانهين)، اِنڊي مارڻ (ملهہ جو گُر- جاڻو)، هندوِي (فارسي ۽ عربيءَ کان سواءِ ڳالهائجندڙ يا لکجندڙ ٻولي) وغيره. هي سڀ لفظ سرائڪي ۽ سنڌي آهن ۽ ڪنهن بہ ڀارتي ٻوليءَ ۾ ناهن. اهي سڀ حقيقتون ثابت ڪن ٿيون تہ هند ۽ ڀارت الائي ڪڏهن کان وٺي بہ الڳ ملڪ رهيا آهن؛ هند ۽ سنڌو ماٿر کي پرڏيهہ وارا تاريخ کان اڳ وارن ڏينهن کان وٺي سڃاڻندا هئا ۽ ڀارت جي سڃاڻپ ڪجهہ صديون اڳ سڪندر جي اچڻ کان پوءِ ٿي.

پراڻن جُڳن ۾ جڏهن آريا قبيلا اوڀر طرف هلندا ٿي ويا ۽ ڪنهن هنڌ تي ٿاڪ وسائڻ جا جتن پئي ڪيائون، ان دوران ڀارت تي جامبُو ڊُوِيپ کانسواءِ ڪيترائي ٻيا نالا جهڙوڪ آرياوَرش، آرياوَرت ۽ پُنيَہ (پُڄَ) ڀُومي پڻ پيا، پر ٻاهرين دنيا انهن نالن کان بي خبر هئي. سنڌو ماٿر جو نالو صرف هڪڙوئي سنڌو هو، جيڪو مختلف قومون مختلف طريقن سان اچاريندڙيون هيون. اهو سڄي سڌريل دنيا ۾ ڄاتل سڃاتل هو. ريوِ. ايچ. هيرس ’دي ٽائيمز آف انڊيا‘ ۾ ڇپيل پنهنجي مضمون ”هند تي اهو

نالو ڪيئن پيو؟ ۾ لکي ٿو تہ: ”هند نالو، جيڪو اصل ۾ نج ديسي نالو هو، هتي توڙي پرڏيهہ ۾ ڀارت نالي کان هزارين سال اڳ کان وٺي استعمال ٿيندو رهيو.“

سموري ڀارت اُپبيٺ تي ’هند‘ نالو ڪيئن پيو، سو مثالن سان سمجهائي سگهجي ٿو. اهو هڪ تاريخي سچ آهي تہ جڏهن ڪو ننڍڙو علائقو يا قوم اقتدار ۾ ايندو آهي يا مشهور ٿيندو آهي ۽ فتحن ذريعي پنهنجون سرحدون پکيڙيندو آهي تہ محڪوم بڻايل علائقن جا پنهنجا نالا ميسارجي ويندا آهن ۽ اهي فاتح ملڪ جي نالي سان ڪوٺجڻ لڳندا آهن. آيونا، گرِيس جو هڪ پرڳڻو هو. ايشيا سان سيپ کان پهريان لهہ وچڙ ۾ هن پرڳڻي جا رهواسي آيا. ابتدا ۾ اهي واپار ڪندا هئا ۽ پوءِ انهن ننڍي ايشيا جي ساموندي ڪنڌين تي پنهنجي بيٺڪيت قائم ڪئي. اهڙي ريت اهي آيوني تاريخ ۾ ايترو تہ اُڀري آيا، جو سندن پرڳڻي آيونا جو نالو سڄي ملڪ گرِيس تي پئجي ويو ۽ اڄ تائين اوڀر جا ماڻهو گرِيس کي يونان ڪوٺيندا اچن. وري اسان وٽ لفظ اچي ٿو تاتار، جيڪو اصل ۾ هڪ ننڍڙي تُرڪ قبيلي جو نالو هو. انهي قبيلي جڏهن چين واسين تي حملو ڪيو ۽ چين کان هنگري ۽ پولينڊ تائين پکڙيل علائقا فتح ڪيا تہ، منگولي توڙي ترڪ، هڙئي قبيلا تاتار ڪوٺجڻ لڳا. فارس، هڪ پرڳڻي يا ڪٽي ڇئجي تہ دارا اعظم جي هڪ ننڍڙي سٽراپيءَ جو نالو هو. فارسي، اصل ۾ انهي، ڏکڻ پاسي کان ايراني نارِ ۽ اتر پاسي کان ميڊيا جي وچ تي موجود ۽ اوڀر پاسي سوسيانس (اِيلام) کان ڪرمانيا جي رڻن تائين پکڙيل، فرسِيس نالي غريب ۽ غير اهم پرڳڻي جا رهواسي هئا. جڏهن اهو اقتدار ۾ آيو ۽ اهميت حاصل ڪيائين تہ سڄو ملڪ سندس نالي پٺيان فارس سڏجڻ لڳو. هٿيارن جي زور تي ڪٽيل سندن عظيم سلطنت جو هڪ ڇيڙو يونانِچ سمنڊ ۽ ٻيو جيڪسٽارٽس ۽ سنڌوءَ تائين پکڙيل هو. هاڻ ملڪ ايران ڪوٺجي ٿو، پر سندس ٻولي اڃا بہ فارسي ڪوٺجي ٿي. فرنگ، حبشي، يُو. پِي. ۽ اهڙن ٻين ڪوڙ سارن لفظن جي ڪهاڻي بہ اهڙي ئي آهي. فاتحن ۽ حاڪمن پاران محڪوم علائقن تي رکيل نالا سدائين لاءِ دائم رهجي ويندا آهن.

هڪ ننڍڙي سنڌو رياست منجهان اڀري اقتدار تي رسندڙ اڻ-ڀارتي، اڻ-آريي ۽ اڻ-هندو سمراٽ چندرگُپت موريا پاران ڀارت فتح ڪرڻ کان پوءِ ڀارتي اُپبيٺ سان بہ بلڪل ائين ئي ٿيو. يوناني فوجي ڇانوڻين جا ٽڏا پٽي ۽ سڪندري لشڪر

جي مُک سپهہ سالار سيليوڪَس، جيڪو تيستائين اَسير جو بادشاهہ بڻجي چڪو هو، کي شرمناڪ شڪست ڏئي، چندرگُپت موريا مَگڌ جي بادشاهت ۽ پر پاسي وارا علائقا فتح ڪيا ۽ ’هندي‘ سلطنت کي لڳ ڀڳ سموري ڀارت تائين پکيڙي ڇڏيائين. مورين جي اها فتح حقيقت ۾ ’هند‘ جي ’ڀارت‘ مٿان حاڪميت هئي. نتيجي ۾ محڪوم بڻايل ڀارت جو هر ذرو پرزو هند ڪوٺجڻ لڳو ۽ پراڻو نالو ڀارت وسري ويو. هند نالو اڳي ئي دنيا ۾ ڄاتل سڃاتل هو، تنهنڪري اهو ڀارت سان رَلجي هڪ ئي راڄ ۾ شامل ٿي ويل علائقن تي پوڻ، نہ رڳو سنڌوءَ جي ماڻهن لاءِ پر سندن پاڙيسري ايرانين توڙي اولهہ جي ٻين قومن لاءِ پڻ، فطري هو. آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا ۾ چندرگُپت جي سلطنت جي پکيڙ هن ريت لکيل آهي: ”سندس بادشاهيءَ ۾ هنوقت وارو افغانستان نالي ملڪ، پراڻو آريانا - هندوڪش جبلن واري سلسلي تائين - پنجاب ۽ ڏور اوڀر ۾ هنوقت اتر پرديش طور سڃاپندڙ علائقا، بِهار ۽ ڪاٺياواڙ اُپبيٺ يقيني طور شامل هئا. گهڻو ڪري انهن ۾ بنگال بہ شامل هو........“ اٽڪل اسي لک چورس ميلن تي پکڙيل اهو سڄو علائقو پنهنجي اصل سڃاڻپ وڃائي ويٺو ۽ فاتح ملڪ جي نالي پٺيان هند يا هندستان ڪوٺجڻ لڳو.

انگريز سلطنت اٽڪل ٻن صدين جي ننڍڙي عرصي دوران اوڀر ۽ ڏکڻ پاسن ۾ پکڙي تہ ويندي برما (هنوقت ميانمار) ۽ سيلون (هنوقت سري لنڪا) بہ هند سلطنت جا حصا ڪوٺجڻ لڳا. ورهاڱي کان پوءِ انهن ٻن ملڪن پنهنجا اصل نالا ٻيهر بحال ڪري ورتا آهن، پر ڀارت اڃا تائين پنهنجي پوٺوهاري فاتحن پاران ڪيس ڏنل ڪُوڙي نالي هند کي سان ڇُهٽيو پيو آهي. اسان ڄاڻون ٿا تہ موريا لشڪر سنڌو ماٿر منجهان اُسريو هو: فوجي، انتظامي، اڏاوتي، ثقافتي، هنري ۽ نظرياتي هر شيءِ؛ ٽن شينهن جي منڊين ۽ موريا گهراڻي جي نشان مور وارا اشوڪ جا مشهور ٿنڀ؛ خروشتي ۽ برهمي لپيون؛ ۽ موريا بادشاهن جا درٻاري آداب پڻ ايراني، ميسوپوٽامي ۽ سنڌي ورثي منجهان هئا، جيڪي فاتحن جي ديس سنڌو ماٿر ۾ سرجيا ۽ گهڙيا هئا. مطلب تہ دراوڙن جا ڀاڳي پائيوار ۽ سرپرست بڻجي هن ديس ۾ آيل سومرا، پنهنجي قديم هجڻ وارين سمورين دعوائن سان گڏوگڏ تهذيب جا سرجيندڙ هجڻ واري اعزاز ۾ پڻ حصيدار آهن.

باب ٻيون

ڄيوَن جو جنم ونڻ ۽ انسان پاران ان کي قائم رکڻ لاءِ جاکوڙ

انساني اوسر تاريخ کان اڳ وارا هزارين سالن وارا جُڳ لتاڙي موجوده مرحلي تائين پهتي آهي. تاريخ، عام واقعن جي لاڳيتي ترتيبوار رڪارڊ کي چئبو آهي. ڪهاڻيون، ديومالائي قصا، نيم مذهبي روايتون، پٽن، پانن، چارٽن، شاعرن ۽ سگهڙن جا ڳايل گهاڙيتا ۽ انفرادي يادگيرين ۾ سانديجي اڳين پيڙهيءَ تائين زباني طور پهچايل ان قسم جون ٻيون شيون تاريخ جي زمري ۾ نہ ٿيون اچن، جيتوڻيڪ انهن ۾ ڪنهن تاريخي ماخذ وانگر پروسي لائق هجڻ جا گهٽا گڻ موجود هوندا آهن. وحشي دور، جڏهن انسان جو گذر شڪار تي هوندو هو ۽ اهو ڪاڏي جي ڳولا ۾ هنڌ هنڌ هلندو وتندو هو، تاريخ کان اڳ واري دور ۾ اچي ٿو؛ جڏهن تہ ان دور مان تاريخي دور ۾ ٽپڻ واري دور کي اوائلي تاريخي دور سڏيو وڃي ٿو.

سائنسدانن جي گهڻائي ان ڳالھ تي متفق آهي تہ ڌرتي سج جي چوڌاري 2700 مِلِيَن (ٻہ ارب ستر ڪروڙ) سالن کان وڏيڪ عرصي کان ونئي ڦرندي پئي اچي. شروع ۾ سج هڪ گرم ۽ ويران پهاڙن تي مشتمل بي جان مادو هو. ٺرڻ واري عمل دوران ڌرتيءَ جي چوڌاري گهم گڏ ٿي ۽ اها مينهُن تي وسي. پوءِ هورڙيان هورڙيان پهاڙن تي مٽي گڏ ٿيڻ لڳي ۽ سمنڊ ٺهڻ لڳا. ان کان پوءِ جيوَن، پاڻيءَ مٿان ترندڙ جيلي نما ننڍڙن ذرڙن جي روپ ۾ نمودار ٿيو. انسان، ’بيڪٽيريا منجهان هومو-سيپِيَن‘ واري، هزارين سالن جي اوسر کان پوءِ پيدا ٿيو.

اوائلي مخلوق منجهان انساني سطح ڏانهن ٽپندڙ پهرين مخلوق راميپٿيڪس يا پونوهار پٿيڪَس سڏجي ٿو. اهو ويھ کان چاليھ لک سال اڳ موجود هو. سندس قد 1.1 کان 1.2 ميٽر ۽ وزن چاليھ پائونڊ هو. اهو ڪبڙو هوندو هو. ان کان پوءِ آسٽريلوپٿيڪَس ظاهر ٿيو. اهو اٺاويھ کان ڏھ لک سال اڳ تائين هليو. ان جا ٽي

قسم هئا، جن منجهان ٻہ ختم ٿي ويا. جيڪو هڪڙو بچيو سو آسٽريلوپٿيڪَس آفريڪينَس سڏجي ٿو. اهو ويھ کان پندرهن لک سال اڳ دوران موجود هو. انهي جو وزن 45 کان 60 ڪلوگرام تائين هو. اوسر جي اڳئين ڏاڪي ۾ هومو-اِريڪٽَس ظاهر ٿيو، جيڪو پارن پرڪارن ۾ ماڻهو ٿي لڳو، پولڙو نہ. اهو پندرهن کان ڏھ لک سال اڳ دوران موجود رهيو. پاڻ کان اڳ ٿيندڙ آسٽريلوپٿيڪَس آفريڪينَس وانگر، اهو بہ هٿيار ۽ اوزار ٺاهي سگهندو هو. انهي باھ ڳولي لڌي ۽ اها استعمال بہ ڪندو هو، پر اجا ڳالهائڻ نہ سکيو هو. اهو جاوا مانَس ۽ پيڪِنگ مانَس سڏجي ٿو. هومو-اِريڪٽَس کان پوءِ هومو-سيپِيَن (هاڻوڪو انسان) ظاهر ٿيو، جيڪو هنوقت تائين ارتقائي عمل جي آخري ڪڙي آهي. انهي جي ڌرتيءَ تي اچڻ جو ڪاٿو ڇھ کان ست لک سالن کان ونئي پندرهن هزار سال اڳ تائين لڳايو ويو آهي يا ٻين لفظن ۾ پورو پهڻي دور (پلائيسٽوسين).

جاڙُو ماهر پهڻي دور (پلائيسٽوسين) کي ٽن دورن ۾ ورهائين ٿا: 600،000 کان 100،000ق. م تائين هلندڙ پراڻو يا هينيون پهڻي دور (لوئر پيليولِٿڪ)؛ 100،000 کان 40،000ق. م تائين هلندڙ وچيون پهڻي دور (مِڊل پيليولِٿڪ) ۽ 40،000 کان 10،000ق. م تائين هلندڙ آخري يا مٿيون پهڻي دور (اپر پيليولِٿڪ). پِٿيڪينٿروپَس يا هومو-اِريڪٽَس ڪوٺجندڙ انساني قسم (species) پوري پهڻي دور دوران هٿ واري ڪهاڙيءَ جي اوائلي صنعت سان جُڙيل رهيو. جاوا مانَس انساني قسمن جي پِٿيڪينٿروپَس اِريڪٽَس ميڙ منجهان آهي. هي ميڙ انسانن جي نسبت پولڙن کي وڌيڪ ويجهو هو، تنهنڪري اهو هومو-سيپِيَن جي درجي بنديءَ ۾ نٿو اچي. اهي ڏھ لک سال اڳ هوندا هئا. پهڻي دور جي پڇاڙيءَ يعني 1،000ق. م وقت دنيا ۾ جيڪي مکيہ انساني نسل (races) موجود هئا، سي هئا: منگولي (ايشيائي – پيلي يا ڦِڪي چمڙي)، نيگرو (وچ آفريڪي – ڪاري چمڙي)، آريا (ڪاڪيسي – اڇي چمڙي) ۽ آسٽريليائي. نسل (race) جو مطلب آهي: ماڻهن جو اهڙو ميڙ، جن جو بُڻ ساڳيو هجي، ساڳئي ماڻهوءَ جي پيڙهي هجن، گهر، ڪٽنب، ذات ۽ قوم ساڳي هجين ۽ نسلي لحاظ سان ٻين کان ڌار هجن. قسم (species) اهڙو ميڙ آهي، جيڪو ڏاڪي ۾ طبقي (genus) کان هيٺ آهي ۽ انهي ۾ شريڪ، هڪٻئي کان رڳو تفصيلن ۾ ٿورڙو مَٽيَل هوندا آهن.

وچئين ۾ آخري پهٽي دورن دوران يعني 100،000 کان 10،000ق. م تائين سنڌو ماٿر جا پَٽَ ڪيترائي ڀيرا سمنڊ ۾ ٻڏندا ۽ نڪرندا رهيا. انهن تبديلين جي سمنڊ جي هاٺوڪي سطح سان ڀيٽ هيٺ ڏجي ٿي:

90،000 سال اڳ	15 ميٽر
80،000 سال اڳ	30 ميٽر
70،000 سال اڳ	52 ميٽر
60،000 سال اڳ	90 ميٽر
50،000 سال اڳ	130 ميٽر
40،000 سال اڳ	90 ميٽر
30،000 سال اڳ	30 ميٽر
20،000 سال اڳ	120 ميٽر
10،000 سال اڳ	37 ميٽر
5،000 سال اڳ	03 ميٽر

ايم. ايڇ. پنهور، هي حوالو شيفرڊ اينڊ ڪَرِّي جي اوشيَنوگرافي، جلد IV (1967) ص. 283-291 تان کڻي، پنهنجي ڪتاب ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (ص. 8) ۾ ڏنو آهي.

مٿئين بيان ۾ چوٿين پهٽي دور (120،000 کان 19،000ق. م تائين) ۽ چوٿين برفاني دور کان پوءِ واري دور (19،000ق. م کان پوءِ) دوران سنڌو ماٿر جي پَٽَن جي جاگرافيائي حالتن بابت ڪيترين ئي اهم حقيقتن جا راز شامل آهن. صاف ظاهر آهي ته 10،000 سال اڳ سنڌوءَ جا پَٽَ 125 مٿاچري ليڪُن (ڪنٽور لائينن) تائين ٻُڏل هوندا. هي ليڪون ڪنهن ڏنل اوچائيءَ تي زمين جي پاسيري يا افقي (horizontal) مٿاچري جو خاڪو ٻڌائينديون آهن. هڪ اندازي مطابق انهن ڏينهن ۾ سمنڊ هاٺوڪي شهر لاڙڪاڻي جي ويجهو هو ۽ 20،000ق. م ڌاري ملتان وارو علائقو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو. انهي جو مطلب اهو ٿيو ته وچئين پهٽي دور جا نشان ڪيترائي فٽ هيٺ پورجي ويا. انهي جو مطلب اهو به آهي ته، سنڌو ماٿر جي

بهاولپور تائين واري سُڪي ڀاڱي جا ماڻهو ۽ بلوچستان ۾ سليمان جبل واري سلسلي جي پاسن جا رهواسي، پڪ سان ڏکڻ-اولهه طرف ايراني نارِ ڏانهن ۽ اڃا به اڳتي لڏي ويا هوندا ۽ ڏکڻ طرف دکن واري علائقي ڏانهن پڻ لڏي ويا هوندا. سنڌو ماٿر جي مٿئين ڀاڱي تان سمنڊ اٽڪل 1،000ق. م ڌاري لهڻ شروع ڪيو. پهٽي جُڳ جا ماڻهو (مهاڻا، پکي-مار ۽ شڪاري) ان دوران ۽ ان کان سنت پوءِ پڪ سان ماٿريءَ جي مٿئين ڀاڱي ۽ بلوچستان کان الڳ الڳ جاين ڏانهن هر پاسي لڏيندا رهيا هوندا. هڪ هزار سال پوءِ ساموندي ڪنڌي حيدرآباد جي اتر ۾ ڪٿي هجڻ گهرجي. انهي ڪنڌيءَ تائين سموري سنڌو ماٿري گهاٽن ٻيلن ۽ درياءَ جي ڇاڙُهن سان جَڙيل هئي، جن ٻنهي ۾ مڇي ۽ ٻيو شڪار جهجهو هوندو هو. وڏو علائقو تمام وڏي آباديءَ کي ٽاڻڻ لائق هو، تنهنڪري انهي پاڻ ڏانهن نه صرف مهاڻن، شڪارين ۽ پکي-مارن کي ڇڪيو ٿي، پرڪڙمي پڻ اتي اچي آباد ٿي ڳوٺ وسائي سگهيا ٿي.

وچئين پهٽي دور (100،000 کان 40،000ق. م) دوران ماڻهوءَ پنهنجي زندگيءَ، ضرورتن ۽ انهن جي ديسي پوراءَ کي پاڻ ۾ ٺهڪايو ۽ شڪار ۽ ڪاڏي-ميڙ جي طريقن ۾ سڌارو آندو. ايندڙ ڏينهن لاءِ سِيڌو سنڀالي رکڻ لڳو. ڪاڏي واريون شيون اپائڻ ۾ معاشي پاٽيرائپ، واڌو اپت آئيندي لاءِ بچائي رکڻ سميت، آخري پهٽي دور ۽ ڪنجهي واري دور ۾ ماٺي وئي. هتي هي پويون اصطلاح پٿر استعمال ڪندڙ اهڙن ميڙن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو، جن لاءِ ٽامو يا ڪنجهو گهٽ نصيب ٿيندڙ نٽ هو، يا ڪنجهو استعمال ڪندڙ اهڙن سماجن لاءِ جيڪي پٿر جا اوزار به ڪتب آڻيندا هئا. پاڪستان-ڀارت ننڍي کنڊ ۾ وچيون پهٽي دور 47،000 کان 27،000ق. م جي وچ وارو ٿئي ٿو؛ شام، لبنان ۽ عراق لاءِ اهو 54،000 کان 38،000ق. م جي وچ وارو آهي ۽ افغانستان ۾ ان جو سن 32،000ق. م آهي. اڄ تائين هٿ آيل سڀ کان پراڻا ٺهيل اوزار سون درياءَ جي ڪناري سان پٿرن جي ڍير مان لڌا آهن، جيڪي ٻئين گرم دور جا چيا وڃن ٿا. هي اوزار اڻ گهڙيل چاپڙن مان ٺاهيل هئا ۽ 'سون کان اڳ واري دور' جا اوزار ڪري سڃاتا وڃن ٿا. سون درياءَ جي ٽيرس-1 ۽ ٽيرس-2 مان لڌل اوزار اوائلي سون دور جا وَڏَ ٺُڪَ وارا اوزار ڪري سڃاتا وڃن ٿا. ٽيرس 3، 4 ۽ 5 مان لڌل آخري برفاني دور وارا اوزار آخري سون دور

جا اوزار ڪري سجاتا وڃن ٿا.

40،000 کان 10،000ق. م تائين واري آخري پهڻي دور ۾ اڳ استعمال ٿيندڙ اوزارن جو واهپو پڻ جاري نظر اچي ٿو، جن جي مُکُ خاصيت اها هئي ته اهي ننڍڙن پٿرن مان ٺاهيا ويندا هئا.

هي اهو دور چئي سگهجي ٿو، جڏهن اڻ گهڙين ڇاپڙُن ۽ ڪانن منجهان ترات ۽ تُرَها ۽ مڇي ڦاسائڻ جون ڪُنڍيون ٺهيون. اڳلين ڪجھ صدين دوران (لڳ ڀڳ 4،000 کان 5،000ق. م تائين) سنڌوءَ جي ڪنڌين سان ٿيندڙ ديسي مواد بهتر طريقي استعمال ٿيو ۽ ”ڪانن جون ڀيڙيون“ ٺهيون.

انهي ايجاد نہ رڳو سنڌو ماٿر جي زراعت پر وڻج واپار ۾ پڻ انقلاب آڻي ڇڏيو. سڄر (1991ع ۾) دي پاڪستان ڪائونسل آف ريسرچ ان واٽر سورسز، وزارت سائنس ۽ ٽيڪنالاجي، حڪومت پاڪستان، مشهور اسڪالر ايم. ايڇ. پنهور جو لکيل هڪ تمام وڏي ڄاڻ ڏيندڙ ڪتاب ’هسٽري آف سنڌ اريگيشن‘ (3،500ق. م کان هنوقت تائين) نالي سان ڇپرايو آهي. هن ڪتاب ۾ ثقافتي، جاگرافيائي ۽ تعليمي اهميت جون انتهائي پروسي جوڳيون حقيقتون ڏنل آهن. انهن سڀني حقيقتن جو واسطو تاريخ کان اڳ وارن دورن جي قبيلائي اڇ وڄ سان آهي، جن دوران تهذيب سومرن هٿان واضح روپ وٺي رهي هئي. ڪجھ اهم حقيقتون هيٺ ڏجن ٿيون:

اناتوليہ (ترڪي) جا رهواسي 7،000ق. م کان اڳ ٻوٽا: ڪٽڪ، جَوَ ۽ ڦَريُن وارا فصل پوکڻ ۽ رڍ ۽ ٻڪري گهرن ۾ پالڻ شروع ڪري چڪا هئا، پر اهي پنهنجي منهن ٿيندڙ ٻوٽن مان ڪاڏي-ميڙ ۽ شڪار تي پڻ ڀاڙيندا هئا. مڪمل طور شڪار ۽ ڪاڏي-ميڙ تي گذران ڪرڻ وارا بہ گڏ گڏ هلندا آيا. لڳ ڀڳ ساڳئي وقت مهرڳڙھ ۾ بہ ڳائو ۽ ماهيو مال ڌارڻ لڳو ۽ ٻوٽن جي پوک ٿيڻ لڳي.

اهو اڳوڻو ويچار تہ سنڌو سڀئتا پرڏيهي اوڌر جي آڌار هئي، هاڻ ريٽجي چڪو. بلڪل ممڪن آهي تہ 7،000ق. م کان وٺي ڪجھ ديسي اوسر ٿي هجي. بنا ڊپ دعويٰ ڪري سگهجي ٿي تہ 3،500ق. م ڌاري آمريءَ ۾ آباد ٿيڻ وقت ماڻهو واهن وسيلي ريج (آبپاشي) ڄاڻندا هئا ۽ ان تي پوک ڪندا هئا.

انوقت ڌاري دريائي سيئتائون (ڪاڏي-ميڙ سان گڏو گڏ مال ڌارڻ، مڇي مارڻ ۽

ڪڏهن ڪڏهن شڪار ڪرڻ) نِيل، دجلہ-فرات ۽ سنڌو ماٿرين ۾ ڪجھ ڏنڌن جي ڄاڻُو ڪاريگرن ڪي هٿي ڏيڻ جيتري واڌو زرعي اپت اپائي، انهن ڪي ڪاڌو اپائڻ کان آجو بڻائڻ لائق هيون. پاڻيءَ ذريعي اڇ وڄ ۽ ڦيٿي گاڏين، ڪاڌي جي شين جي مختلف جاين تي پهچ سولي بڻائي ڇڏي. ائين اوائلي شهر آباد ٿيا.

4،000 کان 3،000ق. م جي وچ تي مصر جي آبادي ٻيڻي ٿي وئي. بنا ڊپ دعويٰ ڪري سگهجي ٿي تہ ڪوٽ ڏيجي دور ڌاري سنڌ جي آبادي 250،000 تائين پهچي وئي هئي ۽ 2،300ق. م ڌاري موهنجو دڙو دور جي ابتدا وقت سنڌ جي صرف لَٽياسن پَٽَن وارن علائقن ۾ 500،000 ماڻهن جي آبادي ٿي چڪي هئي. ايندڙ 300 سالن ۾ سنڌ ۾ اهو انگ پڪ سان ٻيڻو ٿي ويو هوندو، ڇو جو سنڌ ماڻهن سان ڀرجي وئي، جن سرسوَتي ماٿري ۽ گجرات ڏانهن لڏڻ شروع ڪيو.

آمري ۽ ڪوٽ ڏيجي دورن ۾ پوک لائق ٻني ٺاهڻ جو ابتدائي طريقو پڪ سان سنڌوءَ جي ڪڇي وارين ٻنين تان ٻيلا وڍي، سُڪائي ۽ ساڙڻ وارو هوندو. ان نَوهَر ٻنيءَ تي ڪجھ سالن تائين پوک ڪبي آهي ۽ پوءِ ڪجھ ساهي ڏبي اٿس تہ جيئن اتي جهٽ واڌُرَ وڻ ڦٽي ٻي واديءَ تائين چڱا وڏا ٿي وڃن. ساڙڻ وارو ڪم ٻوڏ جي مند کان ٿورو اڳ ڪبو هو تہ جيئن درياءَ جي اٿل جو پاڻي ۽ ان سان ايندڙ لَٽُ انهي نامياتي مواد کي لٽي ڇڏي. انهي پورِي زمين کي پوک لاءِ وڌيڪ ٺاهڻو نہ پوندو هو. سنڌو سڀئتا جي اوج جي ابتدا (2،300ق. م) ڌاري ڦيٿي ڪاڏي ۽ ڏانداري ٻئي استعمال هيٺ اچي چڪيون هيون. هَرُ، گهڻو ڪري 300 سال پوءِ ٺهيو. ڏانداريءَ جو استعمال ظاهر ڪري ٿو تہ زمين تي آباديءَ جي دٻاءَ سبب ’وڍڻ ۽ ساڙڻ‘ وارو طريقو ختم ٿي چڪو هو. ’وڍڻ ۽ ساڙڻ‘ واري طريقي جي خاتمي وقت آبادي 500،000 تائين پهچي وئي هوندي ۽ ريجي نظام پڪ سان ابتدائي دور ۾ هوندو. ٻين هزاري ق. م جي ابتدا وقت سنڌ ڏهن لکن جي آباديءَ کي ٽاٽڻ لائق هئي، جيئن اڳ ۾ بحث ڪري چڪا آهيون.

2،300ق. م ڌاري ڏانداريءَ ۽ هَرَ جي ايجاد ۽ ڏاند جو سڄي دنيا ۾ وهٽ طور استعمال پڪ سان وڌيڪ ٻنيون ٺاهڻ، آبادي وڌائڻ ۽ گهڻو پاڻي ڪٽي پري تائين ويندڙ واھ ٺاهڻ ۾ مددگار ثابت ٿيا هوندا.

سنڌو سڀيتا ۽ ان جي آبپاشيءَ هيٺ علائقن جي پکيڙ

هڪڙو تاثر ڏنو وڃي ٿو تہ نيل ۽ دجلہ-فرات ماٿرين جون ثقافتون تمام اڳيريون ۽ گهڻي وڏي پيماني تي پکڙيل هيون، جڏهن تہ سنڌو ماٿر ميسوپوٽامي سڀيتا جي هڪ شاخ هئي. مصري ۽ ميسوپوٽامي ثقافتن جي بلڪل اوج وقت پکيڙ تي نظر وجهبي تہ انهن جو علائقو سنڌو ثقافت جي ڏهين پتيءَ جيترو مَسَ هو. سنڌو ثقافت 500،000 چورس ميلن تي پکڙيل هئي ۽ مهرڳڙهہ جي اُسرڻ کان جهانگار ثقافت جي پڇاڙيءَ يعني 6،500ق. م کان 1،000ق. م تائين 5،500 سالن کان وڌيڪ هلي. اها هنن ٻنهي منجهان نہ کنهن جي شاخ هئي ۽ نہ نقل. ٿنهي جو هڪجهڙو پار رڳو ريجي زراعت آهي – سنڌو ماٿر جي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ اتر گجرات واري بلڪل ڏاکڻي پرڳڻي کي ڇڏي، جتي برسات تي زراعت ٿيندي هئي، جيتوڻيڪ اتي بہ تازو لوٿل ۾ تلائن ۽ کوهن مان شدوف (ٻوڪو) وسيلي ريج (آبپاشي) جا ثبوت مليا آهن. سنڌو سڀيتا جي اوڀارئين دنگ وارا ماڳ اوڀر پنجاب ۾ رپڙ ۽ يو. پِي ۾ عالمگيرپور آهن. اترئين دنگ وارو ماڳ فيصل آباد ويجهو هڙپا آهي. اولهہ ۾ افغانستان ۾ منديگاڪ ۽ بلوچستان ۾ تربت ويجهو شاهي ٽُمپ وٽ دنگ ٺئي ٿو. نقشي نمبر 1 ۾ سنڌو ماٿر ۽ ان جون وسنديون ڏيکاريل آهن. تازين کوٽاين سنڌو سڀيتا جي پکيڙ ويتر وڌائي ڇڏي آهي.

سنڌو سڀيتا پنهنجي ڳڙهہ بلوچستان، سنڌ ۽ ڏکڻ اولهہ پنجاب کان 2،000ق. م ڌاري سوراشٽر ۽ اوڀر پنجاب ڏانهن پکڙي؛ ان ڪري نہ تہ انهن علائقن ۾ ڪڻڪ ۽ وونئڻ پيلا ٿيندا هئا، جيئن ليمبرڪ (1973) ٻڌائي ٿو، پر آباديءَ جي دٻاءَ سبب – اهي علائقا ڪنهن ليکي بہ سنڌ کان وڌيڪ پرڪشش نہ هئا.

ڪڻڪ (Triticum sphaerococcum)، جَوَ (Hordeum vulgare)، وونئڻ (Gossypium) ۽ مٽر (Pissum arvense) سنڌو ماٿر ۾ عام استعمال ٿيندا هئا. جڏهن تہ سَرِنهَن (Barassia sp.) ۽ تِرَ ڇڊا پاڊا استعمال ٿيندا هئا. چانور (Oryza Sativa) دکن ۽ مهاراشٽر ۾ 1،600ق. م کان پوءِ عام هو ۽ سوراشٽر ۽ اولهہ راجستان ۾ 2،400 ۽ 1،750ق. م جي وچ تي پوکبو هو، پر سنڌ جي پراڻن آثارن مان ان جي موجودگيءَ جا ثبوت نہ مليا آهن. چانور جي جنم ڀومي هندستان هو ۽

موسمي حالتون ۽ پوکجڻ واري مند ۾ پاڻيءَ جي دستيابي ان طرف اشارو ڪن ٿا تہ اهو سڄي سنڌو ماٿر ۾ بہ ٿيندو هوندو. چانور سوراشٽر ۽ راجستان ۾ لڌو آهي. ڪڻڪ ۽ جَوَن جو خود هڙپا جي ماڳ تان بہ ذڪر نٿو ملي. ٻيا بہ فصل آهن: ڪيلا ۽ ڪمند، جن جو پراڻن آثارن منجهان ڪو پتو نٿو ملي، پر ٿي سگهي ٿو تہ اهي سنڌ ۾ ٿيندا هجن. هاڙهہ جي پوک وونئڻ نہ رڳو مهرڳڙهہ ۾ 4،500ق. م ڌاري ٿيندا هئا، پر سنڌو سڀيتا جي اوج وارن ڏينهن ۾ ڪپهہ مان ٺهندڙ شيون، ڌاڳي مان ٺهندڙ شيون توڙي اُٺڻ جو هنر ۽ ٽيڪنالاجي ڪافي ترقي ڪري چڪي هئي. ڪاليبنگن ۾ ٿيل کوٽائي ظاهر ڪري ٿي تہ 2،000ق. م ڌاري ناڙيءَ ذريعي پوک ۽ سياري جي مند ۾ جنسون گڏائي پوکڻ عام ٿي چڪو هو.

وونئڻ، جيڪو سترهين صديءَ تائين ٻارهو هلندڙ ٻوٽو هو (جيئن مارڪو پولو 1290ع ۾، راشدالدين 1310ع ۾ ۽ ٿيرِي 1615ع ۽ رڪارڊ ڪيو ۽ ڊاڪٽر هوو مطابق 1787ع ۾ ڪٿي ڪٿي وڃي بچيو هو)، تنهن جي موجودگي پڪي ثابتي ڏئي ٿي تہ سنڌ جي ڪجهہ علائقن ۾ پاڻي ٻارهوئي هوندو هو، جنهن تي وونئڻ ٿيندا هئا. مندائتو وونئڻ سنڌو ماٿرجي ماڳ مهرڳڙهہ ۾ 4،500ق. م ۾ ٿيندو هو ۽ 2000 سال پوءِ سنڌو سڀيتا جي اوج تائين ٿيندو آيو. سنڌو سڀيتا ۾ پوکجندڙ چانور (Sativa Indica) پنهنجي منهن ٿيندڙ جنسن: ٻارهوئي ٿيندڙ رُفِيپيگَن ۽ سال بَہ سال نئين سِر ٿيندڙ نِواڙا جو گاڏڙ نسل هو. پوک هيٺ جنسون پنهنجي جنم ڀومي يُو. پِي هندستان کان آسام، بنگال ۽ برما ڏانهن پکڙيون ۽ اتان پوءِ چين ڏانهن، پر پنهنجي منهن ٿيندڙ جنسون سموري ڏکڻ ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا ۾ سنڌو سڀيتا کان گهڻو اڳ پکڙجي چڪيون هيون. ان ليکي سندن سنڌو سڀيتا ۾ هجڻ جي پڪ آهي، پر آثار نہ لڌا آهن.

ٿورن لفظن ۾ هترادو ريج جا نتيجا هئا:

* وسيع ريجي (آبپاشي) سماج.
* موهنجو دڙو شهر جو اُسرڻ.
* گڏگڏ سنڌ ۾ ڪرچات، ملير، چانهو دڙو، پويون ڪوٽ ڏيجي، لوهم جو دڙو ۽ هڙپا، گجرات ۾ لوٿَل ۽ بيڪانير ۾ ڪاليبنگن شهرن جو اُسرڻ.

ڪڻڪ جون عام ٽيندڙ جنسون هيون:

* ڇهه قطاري نندي داڻي واري ڪڻڪ (Horedeum vulagre varnudum) هڙپا ماڳ واري.
* هندي ٻندري ڪڻڪ (Triticum sphaerococcum).
* ڇهه قطاري نندي داڻي واري ڪڻڪ (Horedeum vulagre varnudum) جي ڪارڙ جنس.

هٽرادو ريج (آبپاشي) لاءِ شَدُوف ڪم آڻڻ

شدوف يا ٻوڪو لوٽل ويجهو اجا تائين استعمال ٿئي ٿو. (گجراتيءَ ۾ لوٽ معنيٰ آهي مُئل ۽ لوٽل معنيٰ مئن جو دڙو _ موهنجو دڙو واري ساڳي معنيٰ.) موهنجو دڙو جي مُهرن تي شدوف استعمال ڪندڙ ماڻهوءَ جي ليڪائين مورت آهي (مارشل 1931: 389). موهنجو دڙو مان لڌل پٿر جا جِهرين وارا ڇلا ڪنهن اهڙي شيءِ ۾ پٽر ٻڌڻ لاءِ ڪم آندا ويندا هئا، جيڪا ٽُنگَن مان لنگهي ويندي هئي. جيستائين سندن ڪو ٻيو ڪارج نہ لڀي، اهي ٻوڪي جي ڪاٺ (counterweight) بہ سمجهي سگهجن ٿا. لوٽل ۾ يٽ جي پر ۾ لڌل مُنِيءَ جو ڪُٻڙو بہ ٿي سگهي ٿو تہ شدوف لاءِ هجي. آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا ويسٽرن سرڪل (1879. 19) ۾ رپورٽ ٿيل لوٽل ڪان ٿورو پرڀرو ڏندوڪا ويجهو20 ايڪڙن ۾ بنا ڏاڪي وارو ساڳئي دور جو تلاءُ بہ مينهن جو پاڻي پوک لاءِ گڏ ڪرڻ جو تلاءُ ٿي سگهي ٿو.

وِيلَر (67-1960) ۽ ڊروَر (58-1952) سمجهن ٿا تہ سنڌو ماٿر ۾ ڪو هٽرادو ريجي نظام هو، جيتوڻيڪ سڌن ثبوتن جي کوٽ آهي. ڏکڻ هندستان ۾ تلائن منجهان ريج وارو ديسي طريقو اجا تائين هلي پيو. ڏکڻ هندستان جا ڪي تلاءَ 9-10 چورس ميلن تي پکڙيل آهن (برڪلي 1893، پي. جي). ڏکڻ هندستان ۾ 1809 ۾ اهڙا 40،000 ڪان وڌيڪ تلاءَ هئا (برن، III، ص. 323). لوٽل وارو تلاءُ 5،000 ڇَهَس (ڪيوبڪ) ميٽر پاڻي جهلي سگهي ٿو. لوٽل جي آس پاس اٽڪل 700-800 ملي ميٽر (5-6 مهينن جي عرصي ۾) ساليانو مينهن پوندو آهي. 6-7 مهينا پاڻيءَ جي کوٽ هوندي آهي. هي تلاءُ سال ۾ 3-4 ڀيرا ڀري سگهبو هوندو ۽ ائين انهي

جي جهَلَ 15،000-20،000 ڇَهَس (ڪيوبڪ) ميٽرن تائين وڌي ويندي هوندي. جيڪڏهن پورا 700-800 ملي ميٽر مينهن پوي ۽ ساين پاڇين جا ٽي فصل سال ۾ ڪجن تہ 1500-1800 ملي ميٽر پاڻيءَ جي گهرج پوندي. 800 ملي ميٽر کوٽ ٽي سگهي ٿي. ان ليکي تلاءُ 20،000 چورس ميٽر يا 5 ايڪڙ ٻني ريجي سگهيو ٿي.

بلوچستان ۽ الهندي سنڌ وارا گبر بند صحيح معنيٰ ۾ پاڻي گڏ ڪرڻ جا بند نہ هئا (اسٽائين 1931 ص. 7، 24، 145، 147، 164، 168 ۽ مارشل 7-1931). سِمٽي بجريءَ جي ڍيرن ۾ هجڻ ڪري اهي پر پاسي جي پوک لائق ٻنين لاءِ وڌيڪ پاڻي مهيا ڪرڻ يا وڌيڪ ٻنيون پوک لائق بڻائڻ لاءِ تپاس بندن جو ڪم ڏيندا هئا. ائين بلوچستان ۾ هينئر بہ عام هلي ٿو. مصنف بلوچستان ۾ گبر بندن جي جاءِ وٺندڙ تپاس بندن ڪان پاڻي بند ڏنل ٻنين ڏانهن ورائي وجڻ لاءِ 1958 ۾ 6 بلڊوزرن واري هَلَتَ ڪي وڌائي 1969 ۾ 117 تائين پهچايو.

گبر بند نظام ٿي سگهي ٿو تہ گهٽو مال چرڻ ۽ گهٽ برساتون پوڻ سبب علائقن جي ويران ٿي وجڻ ڪري ڦِٽي ويو هجي. گبر بندن ڪان سنت پوءِ ڪاريز نموني پاڻيءَ جون چُرون يا افقي سرنگهون آيون. هي طريقو وڌيڪ پروسي جو ڳو هو ۽ هيڪر ٺهي ويو تہ صدين تائين ڪم ڏيندو هو. (ڪاريز اڏڻ ۽ هلائڻ لاءِ ڏسو پنهور 1964، ص. 92-94). ٿي سگهي ٿو تہ گبربندن واري نظام هيٺ سيلابي پوک ڪندڙن جو ڌيان ڪاريزن ڏانهن ڇڪجي ويو هجي ۽ ان ڪري گبربند ڦٽي ويا هجن. گبربند هجي يا ڪاريز ٻنهي تي جيڪڏهن ڏوڪڙن تي مزدور رکي پوک ڪبي تہ ڪمائي نہ سگهبو. اهي رڳو مالوند ۽ ٿور-وقتي پوک واري معيشت لاءِ ٺيڪ آهن، جنهن ۾ مند وارن ڏينهن ۾ مزدور لڳ ڀڳ مفت ۾ ملي ويندا آهن.

(باب X جي صفحي 29 ڪان 32 تائين، عنوان **"اوائلي سنڌو ماٿر سيئتا _ 3،500-2،500 ق. م ۽ 2،500-1،650 ق. م _ ۾ پوک ۽ هٽرادو ريج"**)

آثارن جي پروڙ مان مليل سڄر ڄاڻ موجب آمري پهريون ماڳ آهي، جتي ريجي سماج جي ابتدا ٿي. ان ماڳ جو سنڌوءَ جي ٻوڏ جي دنگ تي هجڻ، هن سيئتا جي اُسرڻ جو ڪارڻ بڻيو. اڄرج جهڙي ڳالهہ آهي تہ مهرڳڙهہ ڪان وٺي سنڌو سيئتائي ماڳن جو وڏو انگ ٽن نيڪالي سرشتن (سنڌو درياءَ جي الهندي شاخ وارو

خضدار-ڪولاچي-گاج نيڪال، ڪڇيءَ وارن علائقن جي وچان بولان نئين جو نيڪال ۽ سنڌوءَ جو ڻاهيل نيڪال (Sindh – Hollow) جي ڪناري آهي. هنن منجهان ڪي سرشتا آمريءَ کان به اڳ جا آهن.

اسان وٽ اهو ويساهڻ لاءِ تمام سگهارا سبب آهن ته سومرن واري سيئتا ۽ سومرن جي حڪومت جي زوال جي ڪارڻن منجهان سڀ کان گهٽيون هاجيڪار آبي تبديليون هيون. ڏهين کان تيرهين صديءَ تائين سنڌو درياءَ برهمڻ آباد ويجهو هيٺ گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڀيرا وهڪرا مٽايا، جنهنڪري سومرن کي راڄڌاني برهمڻ آباد کان ٺري (ماتلي تعلقي ۾ ڪندر)، محمد طُور (جاتيءَ کان 5 ميل اتر ۾ ڪندر) ۽ ٺٽي ڏانهن نِيَڻي پئي. اتر سنڌ ۾ سنڌو درياءَ جي الهندي شاخ ڪناري سومرن جو سهڻو شهر جٽاڻي اُسريو، جنهن جا آثار وارهه تعلقي ۾ انهي ئي نالي واري ديهه ۾ موجود آهن.

عربن برهمڻ آباد جو نالو مٽائي منصوره رکيو. ان کي غزنويءَ 1026ع ۾ تاراج ڪري قِتائي ڇڏيو.

مٿئين ڪتاب ۾ سنڌ ۾ هترادو ريجي نظام جي هڪ جامع تصوير الڳ باب ۾ ڏنل آهي، جيڪا هيٺ ڏجي ٿي:

سومرن جي دور ۾ ريجي (آبپاشي) نظام: 1011_1351ع

تاريخي رڪارڊ نه هجڻ ڪري هي دور هڪ تاريخي راز رهندو آيو آهي. هن دور سان لاڳاپيل داستان حقيقت ۾ پندرهين صديءَ ۾ جوڙيا ويا. ماخذن جي هڪ وڏي انگ منجهان تمام ٿورڙي ٿورڙي ڇاڻ هٽ ڪري مصنف ان دور جي واقعن جي 104 صفحن تي پکڙيل سن وار ترتيب تيار ڪئي، جيڪا سنڌ ڪوارٽرلي رسالي ۾ ترتيبوار ڇپي ۽ وري ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ ۾ ڇپي، پر تڏهن به اجا همعصر معاشي صورتحال بابت ڇاڻ اٽپوري ناهي.

خوشقسمتيءَ سان آرڪيالاجيڪل سروي آف پاڪستان ڏکڻ سنڌ ۾ ڪجهه کوٽايون ڪيون آهن ۽ سومرا-سمان دور جا 100 کان وڌيڪ ماڳ ڳولي لڌا آهن. اڏامندي ورتل سنڌ جي تصويرن آڏار ليڪ انهن ماڳن کي دريائي وهڪرن سان

جوڙي سگهيو آهي ۽ تيرهين ۽ چوڏهين صدي دوران انهن جي ممڪنه صورتحال ۽ 1000 کان 1500ع جي وچ تي سنڌ جي آباد شهرن جو گڏيل نقشو ٺاهيو اٿس.

هيٺين سنڌ ۾ وسنديون گهٽيون آهن. سنڌوءَ جي هباري دور وارن وهڪرن کي سومرا دور جي وهڪرن سان ڀيٽڻ سان صاف پتو پوي ٿو ته درياءَ پنهنجو پراڻو وهڪرو ڇڏي ويو هو ۽ آبپاشي نظام قِتائي ڇڏيو هئائين. ان دوران اتر سنڌ ٽڪڙو ٽڪڙو هٿ مٽائيندي رهي. سلطان محمود غزنويءَ 1026ع ۾ سنڌ کي ڏَن پَرُو ملڪ بڻايو هو، پر سندس موت کان سنت پوءِ يا دير ۾ دير 1040 ڌاري اها وري آزاد ٿي وئي. 1206ع ۾ قباچه ان کي زير ڪيو ۽ سيوهڻ تائين اتر سنڌ پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏيائين. هيٺين سنڌ 1228ع ۾ التتمش جي منصبداري قبولي، پر اٽڪل 1239ع ڌاري سموري سنڌ آزاد ۽ سومرن جي هٿ هيٺ هئي. وري ڪيس علاءُالدين جي جنرل ظفر خان 1297ع ۾ زير ڪيو، جنهن اتر سنڌ کي دهليءَ سان ملائي ڇڏيو، پر هيٺين سنڌ تي سومرن کي منصبدار ٿي حڪومت ڪرڻ جي اجازت ڏنائين. 1333ع کان سنت پوءِ سنڌ وري سومرن ۽ سمن جي گڏيل اڳواڻ جام انڙ جي مهنداريءَ ۾ آزاد ٿي. انهي وري 52-1351 ڌاري سومرن کي ڪيدي ٻاهر ڪيو. پڪ سان چئي نٿو سگهجي ته 340 سالن تائين سومرن جي هڪ ئي راڄ گهراڻي حڪومت ڪئي يا گهڻا راڄ گهراڻا ٿيا.

سومرا پنهنجي راڄڌاني، ابتدائي راڄڌاني منصوره کان پوءِ، ٽن هنڌن ڏانهن ڪٽي ويا. راڄڌانيون مٽائڻ جا سن لڳ ڀڳ هي آهن:

* 1026ع: منصوره کان ٺري (ماتليءَ کان چار ميل اوڀر ۾).
* 1241 ۽ 1256ع جي وچ تي: ٺريءَ کان محمد طُور، سنڌو درياءَ جي واهڙ گونگڙي جي ڪَڙَ سان.
* 1333ع کان سنت پوءِ: محمد طُور کان ٺٽو.

ٽئي ڀيرا راڄڌاني مٽائڻ جو سبب هر ڀيري سنڌوءَ جي وهڪري ۾ ڦيرو ٿيو. پهريون ڦيرو 1026ع کان ٿورو پوءِ آيو، جڏهن درياءَ منصوره کي ڇڏي ويو. نقشو نمبر 10 (1000ع -1525ع) ٻڌائي ٿو ته درياءَ گهٽو ڪري پنهنجو نوابشاهه ضلعي وارو پراڻو وهڪرو ڇڏي ويو ۽ ٺريءَ کان 5-10 ميل اوڀر پاسي اولهه پُراڻ ۾ وڃي پيو. ٻيو وڏو ڦيرو محمد طُور سومري جي دور 42/1241–1256ع ۾ آيو، جڏهن

درياءُ پاڻ اڏيري لال ۽ نصرپور وٽان وهڻ لڳو ۽ هاٽوڪي ٽنڊي محمد خان جي سامهون ڪانئس ڇڇنڊڙ سندس واهڙ لاهري (لاڙي) بندر هليو ويو. ٻيو واهڙ رينڻ جي پيٽ مان وهڻ لڳو. انهن ٻنهي جي وچ تي ٽيون واهڙ گونگڙو هو، جنهن جي ڪنڌيءَ تي راڄڌاني شهر محمد طُور وَسيَل هو. سنڌوءَ جو هڪڙو الهندو واهڙ پڻ هو، جيڪو مُک درياءَ کان ڪشمور جي اتر ۾ ڪنڌڪوٽ وٽان ڇڳو ٿي ۽ سومرن جو شهر جٽاٽي انهي جي ڪنڌيءَ تي هاٽوڪي تعلقي وارهه ۾ هو، جتي ڪنڌر ۽ پراٽي وسندي موجود آهي. جٽاٽي نالي ديهه ۾ ننڍڙي وسندي اڃا موجود آهن.

سنڌوءَ جي وهڪري ۾ ٽيون ڦيرو 1333ع کان ٿورو پوءِ آيو، جڏهن درياءُ گونگڙي واهڙ کي ڇڏي ويو ۽ پاڻيءَ جو گهڻو حصو بگهاڙ واهڙ مان وهڻ لڳو. انهي جي ڪري گهاري ڪاريءَ ۾ وڃي پوندڙ ڪلري واهڙ ۾ بہ پاڻي گهٽجي ويو. اهو ورهاڱو هاٽوڪي شهر بلڙيءَ ويجهو ٿيو. الهندو واهڙ بہ پنهنجو پراڻو پيٽ ڇڏي ويو ۽ ٿورو اوپر طرف پراٽي جي ٿي پوروچوٽ ٻيو دڳ وڃي ٺاهيائين.

پهرين ٻن ڦيرن جو اثر پڪ سان رڳو هيٺين سنڌ تي پيو هوندو، پر ٽئين ڦيري نہ رڳو هيٺين پر اتر اولهہ سنڌ (جيڪب آباد، شڪارپور، لاڙڪاڻو ۽ دادو ضلعا) کي بہ ڦٽائي ڇڏيو. وڏي پيماني تي آبادي لاڙ کان اتر اولهہ سنڌ ڏانهن لڏي وئي. انهن ۾ گهڻائي سمان ذاتين جي هئي، جيڪي اڄ تائين هن علائقي ۾ گهڻائيءَ ۾ آهن. انهي سان سمن کي اقتدار حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ٿوري ئي عرصي ۾ سومرن جي جاءِ وٺڻ ۾ هٿي ملي. 1226ع ڌاري هاڪڙو بلڪل سُڪي ويو ۽ انهي جي ڪنڌين سان آباد آباديءَ کي لڏڻو پيو. اهڙي ريت 340 سالن ۾ سنڌ واهن جو سرشتو ٽي ڀيرا ڦِٽندي ڏٺو. هر ڀيري ڏڪار واريون حالتون پيدا ٿينديون هيون، آباديءَ جي لڏ پلاڻ ٿيندي هئي، ماڻهو لاڏائو ڏنار بڻجي ويندا هئا، بيماريون ۽ موت آبادي گهٽائي ڇڏيندا هئا ۽ ممڪن آهي تہ حڪومت ۾ بہ ڪجهہ تبديليون ايندڙيون هجن. هنن ڦيرن جي ڪري هيٺين سنڌ ۾، ٽنڊي محمد خان جي اولهہ کان اوپر واري ليڪ کان هيٺ، شهرن جو هڪ وڏو انگ ڦٽي ويو. واهن جي نالن جو ڪو رڪارڊ نٿو لڀي. ان دور سان لاڳاپيل داستانن منجهان تاريخي، معاشي ۽ سماجي حالتون نئين سِر جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، پر اهي دستاويز پروسي جو ڳا ناهن، ڇاڪاڻ جو اهي پندرهين صدي ۽ ان کانپوءَ جا رچيل آهن. انهن کي وڏ ۾ وڏ

تَرَ جي حالتن جي آڌار هنيل ڏُڪا ڇئي سگهجي ٿو. ان دور جو هڪ اهم واقعو ديبل (پراڻو باربيريڪان يا ڀنڀور) جو 1226ع ۾ جلال الدين خوارزم شاهہ هٿان سڙڻ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ سڪندر جي تاريخدانن پاران ٻڌايل سڪندري بندر اهو ئي هجي. گهاري ڪاريءَ ۽ ڪلري واهڙ مٿان اها وسندي اٽڪل 1600 سالن تائين سنڌ جو سرواڻ بندر رهي. درياءَ جي ڪلري واهڙ بہ ستت ئي پنهنجو پيٽ مٽايو. سنڌو درياءَ جي بگهاڙ واهہ تي نئون بندر ٺهيو ۽ لاهري (لاڙي) بندر سڏجڻ لڳو. بگهاڙ واهہ هڪ هنڌ جٽاءُ نہ ڪندو هو ۽ پيٽ (وهڪرا) مٽائيندو رهندو هو، تيئن ئي مٿس ٺهيل لاڙي بندر بہ ماڳ مٽائيندو رهندو هو. انهي نالي سان سڏجندڙ ڪوڙ سارا ماڳ البت سيئي تيرهين کان سورهين صدين دوران ٺهندڙ لاڙي بندر آهن. وڏي علائقي تي پکڙيل اهڙي هڪ ماڳ تي پورچوگيزن جو قلعو ۽ گرجاگهر هئا، جيڪي هاڻي ڦٽي چڪا آهن.

ٻيو اهم واقعو هاڪڙي جو بلڪل سُڪي وڃڻ هو، جنهن سان سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر (هاڻي ميرپورخاص) ضلعن ۾ آباد ٿيندڙ ڪجهہ علائقو متاثر ٿيو، جتي هاڪڙي جي مُنهن واري هنڌ انبالا ضلعي ۾ برساتن پوڻ کان پوءِ ايندڙ پاڻيءَ تي جُوَر ۽ ٻاجهري پوکبيون هيون.

اندازو آهي تہ ان دور ۾ سنڌ مان ٻاهر ويندڙ زرعي اسمن ۾ سُٽُ، ڏاڳو ۽ ان مان اُٽيل شيون، نِيرُ، چانور، ڪنڊ ۽ آفيم شامل هئا. انهن مصنوعات منجهان گهڻيون هتان ايران ۽ عربستان وينديون هيون، جتان اهي اڳتي ٻين ملڪن ڏانهن وينديون هيون. 1333ع ۾ سنڌ ۾ موجود ابنِ بطوطہ مطابق تَرَ جا ماڻهو جُوَر، مٽر، ماهيو ڪير ۽ مڇي واپرائيندا هئا. منڇر ڍنڍ جي پاسن سان آفيم لاءِ ڏوڏي پوکبي هئي.

باب ٽيون

ڪانن جي ٻيڙين جا مُوجد

پنهنجي ڪتاب ’هسٽري آف انشيَنٽ انڊيا ۾ ڊاڪٽر هَنس راج چوي ٿو ته: ”دنيا جا چوٿيءَ جا ٻيڙياتا سنڌو واسي پنهنجي آس پاس ٿيندڙ انتهائي سستي مواد منجهان ٻيڙيون ٺاهڻ جي اعليٰ ترين سائنسي ڄاڻ رکندا هئا.“ هتي انجيل منجهان ڪانن جي ٻيڙن جي ذڪر وارو هڪ ٽڪرو ڏيڻ دلچسپ ٿيندو.

”سوڊان جي دريائن ڪان اڳتي هڪڙو ملڪ آهي، جتي پرن جي ڦڙڪڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. انهي ملڪ جا سفير ڪانن مان ٺهيل ٻيڙين تي چڙهي نيل ۾ ايندا آهن. تڪڙا قاصدو گهر موٽي وڃو! دريائن ذريعي ورهايل پنهنجي ڌرتيءَ ڏانهن، مضبوط ۽ طاقتور پنهنجي قوم ڏانهن، قداور ۽ لسڙي کل وارن پنهنجن ماڻهن ڏانهن، جن ڪان سڄي دنيا ڊڄندي آهي، هڪ پيغام کڻي وڃو.“ انين صدي ق. م جي پوئين اڌ ۾ يروشلم ۾ اَسايه نالي هڪ عظيم نبي رهندو هو. اهو سوڊان تي خدا جو قهر نازل ٿيڻ جي اڳڪٿي ڪندي ماڻهن کي خبردار ڪري ٿو ته: ”اهو وقت ڄاڻ آيو، جڏهن دريائن ذريعي ورهايل اها ڌرتي، اها مضبوط ۽ طاقتور قوم، اهي قداوار ۽ لسڙي کل وارا ماڻهو، جن ڪان سڄي دنيا ڊڄي ٿي، خدائي برتر کي سوڪڙيون پيش ڪندا. اهي خدائي برتر جي عبادت واري هنڌ صيهون جبل تي ايندا. اهي ڪانن جي ٺهيل ٻيڙين ۾ ايندا.“ هنوقت تائين هٿ آيل سموريون تاريخي ۽ آثاري کوجنائون يڪراءِ متفق آهن ته ’سنڌو ماتر جا ماڻهو‘ ئي پهريان ٻيڙياتا آهن ۽ اهو به ته تاريخ ڪان اڳ واري دور 7،000ق. م ۾ ڪانن جون ٻيڙيون ٺاهڻ جو ڏانءُ انهن ڪان سواءِ ٻئي ڪنهن وٽ نه هو. ڇا اهي ڪانن جون ٻيڙيون عملي ۽ واپاري مال جو ڳرو وزن ڍوئي سگهڻ جيتريون مضبوط هيون ۽ ڇا اهي طاقتور وهڪرن ۾ وير جي لاٽ ۽ چاڙهه جي سَٽَ سهي سگهڻ جهڙيون هيون يا ڇا اهي دنيا جي تڪي ۾ تڪي سنڌو درياءَ جي طاقتور سِيرَ جي لهندڙ چڙهندڙ ويرن جي سَٽَ سهي سگهڻ جهڙيون هيون؟ هڪ اهي سوال آهن، جن جو جواب تڏهن لهي سگهبو،

جڏهن اسان وٽ انهن ڪانن ۽ ڪين ٻڌڻ لاءِ ڪم ايندڙ ٻئي مواد جي نباتاتي بناوت ۽ ٻيڙي ٺاهڻ لاءِ گهربل سائنسي اصولن بابت ڪا ڄاڻ هوندي. ڪانن جي ٻيڙين جو استعمال ڪڏهوڪو ختم ٿي چڪو، پر خوشقسمتيءَ سان اسان وٽ ’مور‘ نالي هڪ ذات جا ماڻهو موجود آهن، جيڪي اڃا تائين سڄي حياتي ٻيڙين ۾ گهارين ٿا ۽ ڪانن جون ٻيڙيون ٺاهڻ واري پنهنجي اباڻي هنر جي ڪين پوري ڄاڻ آهي. اهي ٻڌائين ٿا ته ڪانا ٻن قسمن جا ٿيندا آهن: هڪڙا اهي جيڪي ڍنڍين ڍورن ۾ ٿيندا آهن ۽ ٻيا اهي جيڪي سنڌو درياءَ جي ڪنڌيءَ سان سُڪيءَ تي ٿيندا آهن. پهريون ’ڪانهن‘ ڪوٺبو آهي ۽ پويون ڪانو (سَرُ _ سنڌيڪار). ڪانهن جي کل ڏاڍي پڪي هوندي آهي، پر اندران پورو هوندو آهي. ڪاني (سر جو) جي کل به مضبوط هوندي آهي، پر اندران نرم، وزن ۾ هلڪڙو ۽ لچڪدار پوپو هوندو اٿس. پورو وڌيل تيار ڪانو 7 ڪان 9 فٽ ڊگهو ٿيندو آهي. ٻنهي جو مُنڍ ٿلهو ۽ پڇڙي سنهي ٿيندي آهي. تولهه برابر رکڻ لاءِ هڪ جو منڍ ۽ ٻئي جي پڇڙي گڏائي رکبا آهن. ٻنهي ڪانن جي کل يا ڇِلُ ٻنهه لسڙي ۽ ترڪٽي هوندي آهي ۽ انهن تي رسيءَ جي ڳنڍ سُڪَ نه ٻڌجي سگهندي آهي. ان ڪري ڳنڍيون ڳُرين جي ڳنڍين وٽ ڏبيون اٿن. هنن ڪانن لاءِ انگريزيءَ ۾ لفظ cane، پراڻي فرانسيسي ۾ canne، لاطيني ۽ يونانيءَ ۾ kanna ۽ عبرانيءَ ۾ qaneh آهي.

هنن ڪانن کي سُڪ ٻڌڻ لاءِ رسيون جانورن جي آنڊَن مان ٺهنديون آهن. آنڊَن کي چڱي طرح ڌوئي صاف ڪري گهربل تولهه مطابق وڏن وڏن ٽڪرن ۾ وڍبو آهي. پوءِ انهن کي اُس ۾ سُڪائي، اَڌَ جو ڪير ڪٽائبو آهي ۽ وري سُڪائبو آهي. ائين ڪيترائي ڀيرا ورجائبو آهي. ائين ڪرڻ سان ’روڏو‘ سڏجندڙ اها وٽيل رسي ايڏي ته مضبوط ٿي ويندي آهي، جو نه ڇڄندي آهي ۽ نه ٽِڙڪندي آهي. اڪ جو کير پيئڻ ڪري منجهس مستقل لچڪ پيدا ٿي ويندي آهي ۽ نه پاڻي ڳاريندو اٿس نه جيت لڳندو اٿس. ان رسيءَ سان ڪانن کي ٻنا ڊپ ڊاءَ جي سُڪ ٻڌي ۽ گهربل روپ ڏنو ويندو آهي.

آخر ۾ ڪانن سان ٺاهيل شهتير، ڪانن سان ٺاهيل تري ۾، آڪاري جي مضبوط ڏور سان ٻڌبا آهن، جنهن سان ڪانن واري انهي تري جي هيٺان اونڌا ڪري رکيل خالي دِلا ٻڌل هوندا آهن. انهن خالي دِلن ۾ ڀريل هوا ان تري مٿان لڏجندڙ

سمورو بار جهليندي آهي. ڪانن سان ٺاهيل بچاءَ واريون ٻانهيُون لوڏا، ٺوڪرون ۽ جهٽڪا سهڻ جو ڪم ڏينديون آهن. اهڙي طرح اهي ڀڃنديون ناهن، البت اونڌيون ٿي پيون ته ٻڏي سگهن ٿيون يا ٻاهه ساڙي سگهين ٿي.

نوح جي ٻيڙي بلاشڪ هڪ وڏو جهاز هو، جو ان ۾ جانورن توڙي پکين جي سيني جنسن منجهان نر ۽ مادي شامل هئا. ان حوالي سان وڏا جهاز 2،000ق. م جي ايجاد ٿي سگهن ٿا، پر پنهنجي ڊيهه ۾ جهجهي مقدار ۾ ٿيندڙ مواد سان ٺاهيل ڪانن جون هي ننڍڙيون ٻيڙيون سنڌوءَ جي ماڻهن جي 6،000ق. م جي ايجاد آهن. ايڇ. جِي. ويلز پنهنجي ڪتاب ’اي شارٽ هسٽري آف دي ورلڊ‘ (ص. 65) ۾ لکي ٿو ته: ”احرامن جي ٺهڻ کان گهڻو اڳ ڳاڙهي سمنڊ ۾ جهاز هلندا هئا ۽ يونوِچ سمنڊ ۽ ايراني نارِ ۾ 7،000ق. م ڌاري جهاز هلندا هئا. گهڻي ڀاڱي اهي مهاڻن جا جهاز هوندا هئا، پر ڪجهه واپاري ۽ ڦورو جهاز پڻ هئا.“

سو بلڪل ان ئي دور ۾ شڪار ۽ ڪاڌي-ميڙ جا طريقا به سڌريا: ايندڙ ڏينهن لاءِ واڌو کاڌو سنڀالي رکڻ پڻ اڳ ۾ ئي سکي چڪا هئا. مهاڻن ترڻ لاءِ چمڙي منجهان سينڌاري ٺاهي ۽ ڄار پڻ ٺاهيائون.

شڪارين پٿر جي چاپڙن مان اوزار ٺاهيا. اهي پاڪستان جي سَنگهائو غار ۾ لڌا آهن. وچئين پهڻي دور (مِيسولِٿِڪ) ۾ شڪار ۽ ڪاڌي-ميڙَ تي گذران ڪرڻ وارا پوري سليمان جبل سلسلي ۾ قبائلي ولرن جي صورت ۾ هڪٻئي سان جهٽ جهٽ گڏبا رهيا ۽ ائين آخري پهڻي دور (نيولِٿِڪ) ۽ ڪنجهي جي دور (ڪَئلڪولِٿِڪ) وارن پاڙيسرين سان پڻ اڪثر ملندا رهيا. لڳي ٿو ته تير ۽ ڪمان جي استعمال انهن ڄاڻ سڃاڻ وارين ميل ملاقاتن دوران روپ ورتو. پٿر مان ڏاڍي صفائيءَ سان گهڙي ٺاهيل پوروچوٺ پاسن وارا ننڍڙا ڦَرَ انهي دور (40،000 ڪان 10،000ق. م) جا اوزار آهن. پٿر جي مٿان ڪو هڏو يا ڪنهن سخت ڪاٺيءَ جي ڇنب رکي مٿان ڌڪ هڻي هي ڦَرَ ٺاهيا ويندا هئا. ڇُرَن (غارن) ۾ رهندڙ ماڻهن جا ٺاهيل نِکر جا آڏا ڦڏا ٿانوَ ايران جي بخياري جبلن مان تَنگي-اي-پبڙا وٽان لڌا آهن. اهو 15،000 ڪان 10،000 ق. م واري دور جو سڀ ڪان آڳاٽو مثال آهي. اهڙا ٿانوَ ميداني علائقن مان به لڌا آهن. ٻاهه ذريعي ڪارا ڇُتا ٺهيل ڪنيارڪا ٿانوَ هٿ سان ٺاهيل ٿانون ۾ نئون واڌارو ٿيو. انهي سان سِيالڪ ايران ۾ هڪ نئون هنر اُسريو. گوشت جا ڳترا وِڍي ۽ چُلهه ۾

پچائجڻ لڳو هو.

وچئين پهڻي دور (جڏهن لسڙي پٿر جا هٿيار ۽ اوزار هلندا هئا) ۾ اٽڪل 10،000 ڪان 5،000ق. م جي وچ وارو زمانو اچي وڃي ٿو. وچ اوڀر ۾ نئين پهڻي دور جي شروعات ڇهين هزاري ق. م ڌاري ٿي ۽ پوءِ ايران تائين پکڙيو. 3،700ق. م ۾ خچر، رڍون، ٻڪريون ۽ ڏاند گهرن ۾ ڌارجي چڪا هئا ۽ مٽيءَ جي سِرُن جا يا اوڏڪا (چاوڙي) گهر ٺهڻ لڳا هئا. سنڌو ماٿر ۾ ڪُتو لڳ ڀڳ رڍون ۽ ٻڪريون ڌارڻ واري ساڳئي دور يعني 8،000 ڪان 7،000ق. م ۾ ڌارجڻ لڳو. يورپ ۾ ڪتو 7،500 ق. م ۾ ڌارجڻ لڳو. جڏهن ته آمريڪا ۾ اهو 8،400 ق. م ۾ ڌاريو ويو. ٿانوَ هٿ جا ٺهيل ۽ سادا هوندا هئا. آخري پهڻي دور جي ابتدا ننڍڙي پٿريءَ جي ڦَرَ وارن (مائڪرولِٿ) اوزارن سان سڃاتي وڃي ٿي. ننڍي پٿريءَ وارا ڦَرَ (مائيڪرولِٿڪ) اوزار آهن ۽ وچيون پهڻي دور (مِيسولِٿڪ) رهڻي ڪهڻيءَ جو طريقو آهي. انهي ڪي آخري پهڻي دور جو واڌو حصو چئي سگهجي ٿو.

6،800ق. م ڌاري مڇي ڦاسائڻ لاءِ ڪنڍيون، سُئا، ڄار ۽ پکين لاءِ کوڙڪيون ٺهي چڪا هئا. رڌ پچاءُ ٻاهه وارين چُلهين تي ٿيندو هو، جيڪي ٻاهه جو تَو لڳي لڳي پچي ٺڪر جون ٿي وينديون هيون. وسنديون عام طور تي ننڍين ننڍين ويڙهن جي روپ ۾ هونديون هيون ۽ ڪچيون وسنديون جهٽ جهٽ جاءِ مَٽائينديون رهنديون هيون: ڪڏهن ڪڏهن ته موسمي ڪاڌن جي سانگي به. پنهنجي منهن ٿيندڙ ميوا چونڊڻ واري اها ريت پاڪستان جي خشڪ علائقن – سومرن جي ٿل ۽ ٿر – ۾ اڄا تائين جاري آهي. فطرت جو وڏو عاشق خواجا غلام فريد پنهنجي ڪافيءَ ۾ انهي ريت جو ذڪر هيئن ڪري ٿو: آ چُڻون رَل يار، پِيلُون پڪيان نِي (آءُ ته چونڊيون گڏجي يار، پيرُون پَڪا آهن). ساڳئي نموني سرائڪي ٻوليءَ جون چوڻيون، جهڙوڪ: ”ٻير پڪي ٿُر آئي سَڪي“ (ٻير پڪا، مِٺَ موٽِي آيا) يا ”جَئن دي پير اُون دي ٻير“ (جنهنجا پيرَ تَنهنجا ٻير) وغيره، پڻ سانگين جي اهڙي لڏ پلاڻ جو ڏس ڏين ٿيون. درياءَ جي ڪنڌين سان لاڪڙ جون جهوپڙيون ٺاهيندا هئا، جيڪي اڇرج جي ڳالهه ته هاڻ به ٺهن ٿيون. (هنن چوٽين ۾ ميڙ چونڊ ۽ شڪار تي گذران واري دور جي نشاني هڪ اڻ لکيل اصول ’جو اڳي سو تَڳي‘ جو حوالو آهي، جنهن هيٺ گهرن کان ٻاهر جهنگن ۾ پنهنجي منهن ٿيندڙ سڀ ميويدار وڻ ترَ

جي سمورن رهواسين جي گڏيل ملڪيت ليکبا آهن – سنڌيڪار).

آخري پهڻي دور جي پڇاڙي 3،100ق. م ڌاري ٿي. خبر ناهي ته اهو سنڌو ماٿر ۾ نيڪ نيڪ ڪڏهن شروع ٿيو. ان جو مُک پارُ ڪڙمت واري زندگيءَ ۾ ٽِپڻ آهي. صدين کان وٺي سومرن جي هاڪ هلندي اچي ته اهي بهترين ڪڙمي ۽ ماهر مالوند آهن. روينيو رڪاڊن ۾ به کين 'جاٽ' معنيٰ ڪڙمي ڪري ڄاڻايو ويو آهي. جاٽ ڄاڻنا، محنتي ماڻهو ۽ هر قسم جي سِوِل يا فوجي ذميداري نڀائڻ لائق هوندا آهن. ڄاٽُو اسان کي ٻڌائين ٿا ته 'جاٽ' لفظ سِٽ (عربيءَ ۾ زَت) جو بگاڙ آهي. سومرن جي اها روايت ته، 'اوڙيس طور سڄاپندڙ سندن ديوتا 'اِي' روز صبح جو اِريٿيرِيَن سمنڊ کان ايندو هو ۽ کيترن ٻين هنرن سان گڏ کين زراعت به سيکاريندو هو'، هن بيان سان ٺهڪي اچي ٿي. ڪڙمت، پوکي راهي ۽ مال ڌارڻ ذريعي معاشي زندگي پيدا ڪئي. عام طور ڪڻڪ، جَوَ ۽ ٻاجهري ٿيندا هئا. جيئن ته زرعي فصل پنجن يا ڇهن مهينن کان پوءِ لوب ڏيندا آهن، تنهنڪري انهن جو اَنُ سنڀالي رکڻ ضروري ٿي پيو. ماڻهن ڳوٺ وسائڻ شروع ڪيا ۽ اڳتي هلي شهر. اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ وارن ماڻهن منجهان سومرا سڀ کان نروار هئا.

وچ اوڀر ۾ سڀ کان آڳاٽو شهر يروشلم (8،000 کان 6،000 ق. م) آهي. زيور سِپِيُن ۽ پٿر مان ٺاهيندا هئا. ڪنيارڪا ٿانوَ ايران ۾ ٺهندا هئا. اهي سنڌ جي ماڳ آمريءَ ۾ 3،000ق. م ڌاري پهتا. مصر ۾ نيل جي ڪنڌين سان ۽ ميسوپوٽامر ۾ دجله-فرات جي ڪنڌين سان وڏيڪ سڌريل سڀيتا اُسري. چين ۾ انهي جي همعصر سڀيتا هوَانگ هُو درياءَ جي پاسن سان اُسري. انهن ڏينهن ۾ سنڌو ماٿر ۾ ڪڻڪ جي پوک ٿيندي هئي. مڪئي آمريڪا ۾ ۽ چانور چين ۽ ڏکڻ پارت ۾ ٿيندا هئا. سڀ کان آڳاٽي مڪئي پيبيُولا (ميڪسيڪو) ۾ 5،000ق. م پيدا ٿي.

ايشيا ۾ وچيون پهڻي دور 8،000 کان 6،500ق. م تائين هلي ٿو. هن دور ۾ مڇي ڪُنڌين، سُئن ۽ ڄارن سان ڦاسائبي هئي؛ رڌ پچاءُ پٿر يا ٺڪر جي ٿانوَن ۾ ٿيندو هو. 7،000ق. م ۾ نين اڻ-ڪاشيل پهڻي سطحن جو پتو، غاري موڙ (افغانستان) وارا چقمقي پٿر جا اوزار، ڏاٽي جا ڦَرَ، ٽاٽارن جا اوزار ۽ هڏن جون گهڙيل ڇهنبون، ڏين ٿا. سنڌو ماٿر ۾ اهي اوزار هڪ هزار سال پوءِ ظاهر ٿيا، ڇاڪاڻ ته آڳاٽا ماڻهو خيبر لَڪ جهڙن اُچن ۽ ڏکين جبلن کان لهرائيندا هئا ۽ ڏکڻ-

اوڀر ايران ۽ مڪران جي پاسن وارا (مُولا لَڪ) سولا دڳ وٺي سنڌو ماٿر ڏانهن اُڪري اچڻ کي ترجيح ڏيندا هئا. هتي اها ڳالهه ڪرڻ به ضروري آهي ته ڊاڪٽر جي. پِي. جيرِيئيج جي اڳواڻيءَ ۾ فرانسيسي آثار پارکن پاران کيل مهرڳڙهه ۽ پيرڪ جي کوٽائين پاڪستان ۾ ڪنجهي دور جو سڄو مفهوم ئي مَٽائي ڇڏيو آهي. هتي اسان کي انهي دور جي ابتدا لڳ ڀڳ اولهه واري ساڳئي وقت (يعني 8،000ق. م) ٿيندي نظر اچي ٿي. سنڌو ماٿر ۾ آخري پهڻي سڀيتا، بنا ڪنهن پرڏيهي مداخلت جي، فطري اوسر سان ڪنجهي واري دور ۾ پير پاتو. خاص ڪري ٽن اهم ماڳن: مهرڳڙهه، پيرڪ ۽ نوشهري جي ليڙ سان، پاڪستان جي تاريخ ۾ خال ڇڏيندڙ سڀئتائي وِٿي هاڻي پَربِي نظر اچي ٿي.

آخري پهڻي (زراعت گاڏڙ پٿر جو نئون دور) مرحلو برطانيه ۾ 3000 کان 1800 ق. م دوران آيو ۽ نيوزيلينڊ ۾ اهو 1000ع تائين هليو، پر وچ اوڀر ۾ ان جو دور 7000 کان 3500ق. م آهي. سنڌوءَ جو پيٽ پاسن کان مٿي هجڻ ۽ اُتلي ٻنهي پاسي اٽڪل ويهن کان ٽيهه ميل ويڪري پٽي ٻوڙڻ واري سندس رَوَش جي ڪري، سنڌو ماٿر جا هيٺيان ميداني علائقا انهي مرحلي لاءِ مصر ۽ عراق کان وڌيڪ موافق هئا. هتي يعني سنڌوءَ ۽ منجهس ڇوڙ ڪندڙ مِڙني دريائن جي ماٿريءَ ۾ هي مرحلو ۽ ڪنجهي (جڏهن ٽامو ۽ ڪنجهو زراعت ۾ استعمال ٿيندو هو) وارو مرحلو 3100 کان 3000ق. م دوران آيو.

4000ق. م دوران ايراني ڪنيارن جانورن، پکين ۽ چال ڏيندڙ سَرهَن (وٽيل سڱن وارو جهنگلي ٻڪر) جي قطارن واري ڳُوڙهي ڳاڙهي تَرَ تي ڪارا ڇِٽَ متعارف ڪرايا. اها قديم دنيا ۾ بلڪل انوکي شيءِ هئي.

ان هزاريءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ڪنيارڪن ٿانوَن جو هنر سيستان، بلوچستان ۽ سنڌو ماٿر تائين پکڙيو. انهي دوران ڪنهن وقت اوائلي ڪنيارڪو چَڪُ سِيالڪ-III ۾ ايجاد ٿيو. اهو ڪاٺ جي سادي داٻڙي وانگر هوندو هو، زمين تي رکبو هو ۽ هيلپر انهي کي ڦيرائيندو هو. اهو سنڌو ماٿر ڏانهن هوريان هوريان آيو. کوٽ ڏيجي ثقافت جي ابتدائي مرحلن ۾ ڪنيارڪا ٿانوَ گهڻي ڀاڱي هٿ تي ٺهيل هوندا هئا، پر هوريان هوريان انهن جي جاءِ تي چَڪَ تي ٺهندڙ ٿانوَ اچي ويا. آمريءَ ۾ اهي ابتدا کان ستت پوءِ ئي پهچي ويا هئا، ڇاڪاڻ ته اتي سومرا ڪڙمين ۽ ڳوٺ سڀئتا

سرجيندڙن جو روپ وٺي اڳي ئي آباد ٿي چڪا هئا.

ڇَڪَ تان لاٽل سڀ کان آڳاٽا سمجهيا ويندڙ 3250ق. م وارا ڪنپارڪا ٿانوَ عُر جي کوٽائيءَ مان لڌا آهن. پاڪستان ۾ ڪنپارڪن ٿانوَن جي استعمال جي پهرين شاهدي ڪِلي گل محمد (ڪوئيٽا ويجهو) مان ملي ٿي، جيڪو ماڳ 3600 کان 3300ق. م تائين آڳاٽو آهي. انهن تي تڏيءَ جا نشان ۽ ڪچيون ڦڪيون جاميٽريائي ڊزائنون آهن، جيڪي 3400 کان 3300ق. م واري دور جون آهن.

اڳي چيو ويندو هو ته اتر ۽ وچ بلوچستان ۾ ثقافتي تبديليون نوَن ماڻهن جي اچڻ سان آيون. هاڻي نتيجو ڪڍيو ويو آهي ته اهي نوان ماڻهو ڏکڻ اولهه ايران کان آيا، جن پڇاڙيءَ ۾ آمريءَ ۾ سڀ کان آڳاٽيون وسنديون وسايون. اهي آمريءَ وارا دراوڙ نه هئا — اهي سومرا هئا، جيڪي سمنڊ جي چڙهڻ وقت سنڌو ماٿر جي پَٽَن مان سليمان جبل سلسلن جي آس پاس وارن سمورن علائقن ۽ ڏکڻ اولهه ايران ڏانهن هليا ويا هئا. اتان اهي سُمير پهتا، جتي آباد ٿيا، انهي جاءِ تي پنهنجو نالو رکيائون ۽ سيئتا سرجيائون. آثار پارکُو (آرڪيالاجسٽ) انهن کي اَل-عُبيدِي سڏين ٿا. انهن کان وڌيڪ طاقتور قبيلن انهن کي اتان ڪڍيو ۽ سليمان جي هِنَ پاسي موٽي اچڻ تي مجبور ڪيو. اهي آمريءَ واري هنڌ پهچي مٿاهِيُن جاين تي آباد ٿيا. انهي آباديءَ کي اڳلين صدين ۾ سنڌ ۾ اتم درجي شهري سيئتا جو پيچرو ڏاهيندڙ اڪيلي اهم ترين دريافت سمجهڻ گهرجي. انهن آمريءَ ۾ جيڪا سيئتا سرجي سا نيل، دجله ۽ فرات جي شهري زندگيءَ جي همعصر هئي. ڪن آثار پارڪُن جي دعويٰ آهي ته اهي پرڏيهه مان آيل اِيلامِي نه هئا؛ اهي قديم سِٽِي هئا. اصل ۾ قديم سِٽِي چوٿين برفاني جُڳ دوران ڪاري سمنڊ جي ساڄي ۽ کاٻي پاسن کان ٻين سان گڏ آيا ۽ ميسوپوٽام جي آس پاس آباد ٿي ويا هئا. انهن منجهان ڪي قبيلا سنڌ ۽ بلوچستان ڏانهن اُڪري آيا هئا ۽ ڊگهي عرصي تائين ٿانيڪا ٿي نه ويٺا هئا. جيئن ته قبيلن جا هڪٻئي کان ڌار سڃاڻپ لاءِ قومي نالا نه هئا، تنهنڪري گڏيل لڏ پلاڻ سبب سڀ گڏ مِس ٿي ويا. اهو پڪ سان چوڻ ته ڪو خاص قبيلو لڏي ڪنهن خاص جاءِ تي وڃي آباد ٿيو تمام ڏکيو آهي. ان هوندي به اهو مڃڻ جا مضبوط سبب آهن ته جن آمري سيئتا سرجي، سي پنهنجي ئي نالي پٺيان آباد ”سُمير“ منجهان بيدخل ٿي، اِيلام کان آيل سومرا هئا. ايران، مڪران ۽ سيستان ۾ پکڙيل سُوسا جا اوائلي

اِيلامي 3000 کان 2900ق. م دوران ڪنهن طرح ٽڙيا پکڙيا؛ نتيجي ۾ سومرا اوپر طرف سيستان، مڪران ۽ پوءِ سنڌ ڏانهن لڏي آيا ۽ ڪنپارڪو ڇَڪُ ۽ اُسريل آخري پهڻي ثقافت به پاڻ سان کڻي آيا. ڏکڻ اولهه ايران واسين جي سنڌو ماٿر ڏانهن اها سڀ کان پهرين لڏ پلاڻ آهي. ’نارُ‘ به انهن آندو. اها، اصل ۾، جيئن مٿي چيو ويو آهي، سنڌ واسين جي، ميسوپوٽامي ڌرتيءَ تي وڏو عرصو گهارڻ کان پوءِ، پنهنجي ڌرتيءَ ڏانهن موٽ هئي.

ڪجهه صدين کان پوءِ جڏهن سومرن آمريءَ ۾ طاقت حاصل ڪئي، انهي جي آس پاس زمينون والاريائون ۽ شهري سيئتا جو تاڃي پيٽو اُٽيائون، تڏهن اتان وري ٿَر واري علائقي ڏانهن ويا (جيڪو تن ڏينهن ۾ وسندڙ علائقو هو ۽ ماهر ڪڙمين جي راهه ٿي تڪيائين) ۽ اَمر ڪوٽ (عام طور عمرڪوٽ لکجندڙ) ۽ اومرا-سومرا جهڙا شهر اڏيائون. انهن سامونڊي سرگرميون پڻ شروع ڪيون. پرمارن جي 35 نُکُن (جن مان پنجينءَ کي ڪرنل ٽاڊ اومرا ۽ سومرا ڪوٺيو آهي) منجهان پهرين مورِي آهي (جنهن مان چندرگُپت هو). سومرن جي هيءَ نُکَ ماهر ٻيڙياتا هئا ۽ سنڌوءَ ۽ انهي ۾ چوڙ ڪندڙ دريائن ۾ هلندڙ ٻيڙين ذريعي واپار ڪندا هئا. سنڌو ماٿر ۽ ميسوپوٽام جي وچ ۾ پاٽيءَ وسيلي واپار وارا لاڳاپا 3000 کان 2000ق. م دوران ٺهيا هئا، پر اهي وڏيا ستين ۽ ڇهين صدي ق. م ۾ هئا. انهي ڪم ۾ دراوڙ پڻ ساڻن ڀاڱي ڀائيوار هئا، جيتوڻيڪ ابتدا فونيشائين ڪئي هئي.

اسان ڏسي چڪا آهيون ته آمريءَ ۾ زور وٺڻ کان پوءِ سومرن پنهنجي چوڌاري شهري سيئتا جوڙي. سندن اڏيل ڪجهه شهرن تي سندن ذات سومرا جي نسبت سان نالا پيا. ڪرنل ٽاڊ پنهنجي ڪتاب ’ائنَلز اينڊ اينٽيڪُئِٽِيز آف راجستان‘ ۾ چوي ٿو ته: ”پرمارن جي ٻيون نمبر نُکَ سوڍن (يوناني ليکڪن مطابق سوگدائي ۽ هندستاني رٽن ۾ ڏِٽَ جا شهزادا) جا پاڙا هئا؛ اومرا ۽ سومرا. انهن جي سردارن اومرا ڪوٽ ۽ اومرا-سومرا تي نالا رکيا. هتي سوال ٿو اٿي ته هي لفظ اومرا ڇا آهي؟ ڇا انهي جو آمريءَ سان ڪو تعلق جُڙي ٿو؟ جواب آهي ها. سنڌو ماٿر جي پراڻي ٻوليءَ ۾ صفاتي نالا هيئن ٺهندا هئا؛ ٿر لفظ منجهان صفاتي نالو ٿيو ’ٿورِي‘ معنيٰ ’ٿر جو رهواسي‘. گرامر جي ساڳئي اصول هيٺ آمريءَ منجهان اومرا ٿيو. دلُوراءِ جي کاٽيءَ ۾ پڻ انهي جي ٻاءُ جو نالو ڇَتو اَمراڻي ملي ٿو. هتي به اَمراڻي

لفظ جي معنيٰ آهي آمريءَ جو رهواسي. اجا هڪڙي ٻي سمجهاڻي ٻہ آهي. انجيل ۾ اسان کي هيءَ ڪهاڻي ملي ٿي:

’اسرائيل جا ماڻهو ورهايل هئا: انهن منجهان ڪن طِبني پٽ جِناٿ کي بادشاهہ بڻائڻ تي گهُريو ۽ ڪي اومِري جا حمايتي هئا. نيٺ اومِري جا حمايتي سوڀارا ٿيا؛ طِبني مري ويو ۽ اومِري بادشاهہ ٿي ويو. ائين جُوده جي بادشاهہ آسا جي حڪمرانيءَ جي ايڪٽيهين سال اومِري اسرائيل جو بادشاهہ بڻجي ويو ۽ ٻارهن سال حڪومت ڪيائين. ڇهريان ڇهہ سال تِرزه ۾ حڪومت ڪيائين ۽ پوءِ شِمر نالي شخص کان چانديءَ جي ڇهن هزار ٽُڪرن عيوض سَماريا جي ٽَڪري ملهہ ورتائين. اومِري ٽَڪريءَ کي قلعي بند ڪيو، اتي شهر اڏاياائين ۽ ان تي ٽَڪريءَ جي اڳوڻي مالڪ شِمر جي نالي پٺيان سَماريا نالو رکيائين.

ڇا هنن نالن ۾ هڪجهڙايون محض اتفاق آهن؟ انهي تي روشني وجهڻ وارو ڪم تاريخدانن، آثار پارکن يا انجيل جي ڪنهن ڄاڻُو اسڪالر تي ڇڏڻ گهرجي.

پُراڻن جا ليکڪ سُومَر کي اتر قطب سان جوڙين ٿا. سندن تشريح آهي تہ مُندِ ”سُو“ معنيٰ ”ڀلو“ يا ”پاڪ“ ۽ لفظ ”مِير“ معنيٰ جبل؛ جيئن پامِير، ڪشمير وغيره. اهڙي ريت لفظ ”سُومَر“ معنيٰ پاڪ ٽَڪري. ڪرنل ٽاڊ چوي ٿو تہ برهمڻن جي دعويٰ موجب اها پاڪ ٽَڪري مها ديو، آدِيسوَر يا بگيس جو آستان آهي ۽ جينين موجب ڀهرئين جِينِيسوَر آدناٿ يا مهاتما جين جو آستان. سندن چوڻ موجب انهي هتي انسانذات کي ڪڙمت جو هنر ۽ سڌريل جِيوَن جا ٻيا گُرَ سيکاريا. هيءَ اها ئي ڪهاڻي آهن، جنهن ۾ اڏ مڇي اڏ انسان ديوتا اوڏيس لاءِ چيو ويو آهي تہ انهي سومرن کي ڪڙمت، ڏاتوءَ جو ڪم ۽ اڏاوتن جو هنر سيکاريو.

هندستاني مصنفن وٽ آڇڻ لاءِ اجا هڪڙي ٻي سمجهاڻي آهي:

مسٽر اي. اين. چندرا پنهنجي ڪتاب ’رِگ ويدِڪ ڪلچر اينڊ دي انڊس سِولائيزيشن‘ (ص. 148) ۾ وضاحت ڪري ٿو تہ: ”سُميري دور جي تاريخ جي ابتدا جو ڪاٿو ٽين هزاري ق. م کان ٿورو اڳ لڳايو ويو آهي. اهو اڻ ٽيڙو نتيو لڳي تہ سُميريا نالو سنسڪرت لفظ ’سوما‘ (سوما–ريا) منجهان نڪتو هجي، جيتوڻيڪ انجيل جي روايت ’سَوما‘ جي معنيٰ آهي ’چنڊ‘؛ ۽ وڻ ويڙهي وَلِ پڻ، جنهن منجهان قربانيون ڏيڻ مهل پيئڻ لاءِ رس ڪڍبي آهي ۽ انهي جي معنيٰ سچ پڻ آهي.

عُر جي کوٽائيءَ جي انچارج سر ليونارڊ وُولِي جو اصرار آهي تہ سومرا اوڀر کان شِنار ماٿريءَ ۾ آيا.

هڪ نشيدار ٻوٽي سوما (جنهن کي فارسيءَ ۾ هَوما ڪري اچاريندا آهن) مان لفظ ’سُومرا‘ ڪڍي ۽ انهي جو سوما-را يا سوما-رائو اشتقاق ٺاهڻ لسانياتي حوالي سان درست ناهي. البت انهي مان اهو نتيجو ڪڍڻ ۾ وزن آهي تہ سومرا ميسوپوٽامي علائقن ڏانهن اوڀر پاسي کان ويا هئا، يا اجا چِٽواهو تہ، سنڌو ماٿر (ايران جي ڏکڻ اوڀر) کان ويا هئا.

هي ڪتاب ڇپائيءَ ۾ وڃڻ لاءِ لڳ ڀڳ تيار هو، تڏهن 30 مئي، 1991 تي بزنس رڪارڊر اخبار جي هفتيوار ايڊيشن ۾ هڪڙو مقالو ڇپيو، جنهن جو عنوان هو: ”ڪولمبس، ٽَرڪس آر فِينِيشِيَنس؟“ هن مقالي جي ليکڪ ثابت ڪري ڏيکاريو تہ آمريڪا جي چوڌاري وارن سمنڊن ۾ ڪولمبس کان اڳ ڪيترا ئي ساموندي وڻجارا ننڊڙين ٻيڙين ۾ چڙهي چڪر لڳائي چڪا هئا، جن منجهان ڪجهہ ڪانن سان ٺهيل هيون ۽ اهي ايشيا جا ماڻهو هلائيندا هئا. مقالي جي ليکڪ ايم. جي. سعيد ۽ اخبار جي ايڊيٽر جي ٿورن سان اسان ان مقالي منجهان ڪجهہ ٽڪرا هتي ڏيون ٿا:

اسڪينڊي نيوِيا جو جڳ مشهور ۽ همٿ وارو ساموندي وڻجارو ۽ اَجهل محقق ٿور آيردهل اتر آفريقا کان اٽلانٽڪ مهاساگر رستي 3000 ميلن کان مٿي جو سفر پنهنجي مصري پَنِ واري ٻيڙيءَ ۾ ڪري ڪيريبِيَن ٻيٽ ۽ باربيڊوس تائين اهو ثابت ڪرڻ لاءِ پهتو تہ، مصري مقبرن جي ڀتين تي ٺهيل تصويرن جو ڏيان سان اڀياس ڪرڻ کان پوءِ، مصري پَنِ مان ٺاهيل سندس ٻيڙيءَ جهڙيون ٻيڙيون ڪولمبس کان اٽڪل ڇهہ هزار سال اڳ نئين دنيا جي ساحلن تي بلڪل پهچي سگهيون هونديون.

پر آمريڪا سچ پچ ڀهريان ڪنهن ڳولي لڌو، تنهن تي تڪرار اجا جاري آهي. ڊاڪٽر گورڊن ۽ نيو يارڪ جي نيشنل هسٽري ميوزيم جو جڳ مشهور اسڪالر ايخوم ان راءِ جا آهن تہ: لڳي ٿو تہ يوناني تاريخدان هيروڊوٽس سچ تي هو تہ فونيشيائي، جن آفريقا جي چوڌاري چڪر لڳايا هئا، جبرالٽر کان نئين دنيا ڏانهن وڃڻ لاءِ اٽلانٽڪ مهاساگر پڻ اُڪريا هئا. واشنگٽن جي سِمٿسونِيَن انسٽيٽيوٽ جي محققن ايڪئاڊور ۽ جاپان جي 2000ق. م وارن ڪنيارڪن ٿانوَن ۾ ڇرڪائيندڙ

هڪجهڙايون ڳولي لڌيون آهن. ان کان سواءِ پيڪنگ (بيجنگ) جي محققن پنهنجي ان دعويٰ لاءِ هنري نمونن سميت ثبوت گڏ ڪيا آهن تہ هڪڙي ٻُڌ پڪشوءَ ٻيڙي ٺاهي، سست (پيسيفڪ) مهاساگر اُڪرڻ لاءِ عملو سيکاري تيار ڪيو ۽ ميڪسيڪو جي ساموندي ڪنڌيءَ تي قدم رکيائين.

اسان جڏهن ڪولمبس کان اڳ ٿيل ساموندي سفرن بابت پڙهون ٿا ۽ سمنڊ جهاڳڻ جي قديم ڏانءَ بابت سوچيون ٿا تہ ڪو راز باقي نٿو بچي تہ ڪيتريون ئي ننڍڙيون ٻيڙيون ائٽلانٽڪ مهاساگر اُڪري ويون هونديون؛ سچ پچ! نوجوان نُومي جيمس پنهنجي 46 فٽن واري ٻيڙيءَ ۾ اڪيلي سِر سڄي دنيا جي چؤڌاري چڪر لڳائي آئي.“

هي مقالو پوري طرح اسان جي دعويٰ سان ٺهڪي اچي ٿو تہ سومرن جو ”مور“ پاڙو سچ پچ بہ ڪانن جي ٻيڙين جو مُوجِد هو. سومرن جي رهنمائيءَ ۾ انهن مورن سنڌو درياءَ جي ڪنڌين سان ڪيتريون ئي وسنديون وسايون ۽ ميسوپوٽامي ملڪن تائين ڪيتريون صديون دريائي واپار جاري رکيو. جن جاين جي نالن ۾ لفظ ’مور‘ اچي، جهڙوڪ: مورِي، مور جهنگي، ڪشمور، مورو، گڙهي موري (افغانستان) وغيره، هن نظرئي کي صحيح ثابت ڪرڻ جا لسانياتي ثبوت آهن.

باب چوٿون

ماهر ٻيڙياتا ۽ ساموندي وڻجارا

سيئي سُمير پارکُو ان ڳالهه تي متفق آهن تہ سنڌو ماٿر واسي زبردست ٻيڙياتا هئا. وٺن سُتڪاگيندر (ايراني نارِ جي ٻاهرئين مُنهن ويجهو) کان وٺي کئمبيءَ جي نارِ تائين اٺ سو ميل ڊگهي ساموندي ڪنڌي هئي. انهن لوٿل (هنوقت پارت ۾، کئمبي اُپسمنڊ کان ٿوري پنڌ تي) ۾ جهاز ٺاهڻ جي هڪ سٺي رٿيل پَڪَسِرائين گودي ٺاهي هئي، جنهن ۾ چنڊٽن، پاٽي ٻڌڻ جي ڳنڍين ۽ مال لڏڻ لاءِ ڏِڪن سميت سموريون سهولتون هيون. جيئن تہ سنڌو ماٿر جا رهواسي ڪي ٻيا نہ پر سومرا هئا ۽ دراوڙ انهن سان رَلي مِلي هڪ قوم بڻجي چڪا هئا، تنهنڪري هنن سيني شين جا اڏيندڙ چِٽا پِٽا سومرا هئا. سُمير جي ڪوٺائيءَ مان لڌل ڦرهين تي دِلمُون جا جهاز چِٽيل آهن، جيڪي اينڪِي ديوتا پنهنجي بندر تي پَکِّهَ ڪوڙي بيهاريا هئا. سُمير (يا سُميريا) جو بادشاهه عُر-نانشي (2400ق. م) پنهنجي راڄڌاني لگاش جي بندرن تي ڪاٺ ڪٽي ايندڙ دِلمُون جي ٻيڙين جي ڳالهه ڪري ٿو. ساڳي طرح سرگن اعظم پنهنجي آگادي وارن بندرن تي دِلمُون جي ٻيڙين جي پهچڻ جو ذڪر ڪري ٿو.

سنڌو ماٿر ۽ فرات جي وچ تي واپار بلاشڪ تمام آڳاٽو آهي. هن لاڳاپي جو سڀ کان پراڻو اهڃاڻ متان ڪَپودوسيا ۾ مِتاني جي حِطائي بادشاهن جي چوڏهين يا پندرهين صديءَ سان تعلق رکندڙ چيرائين لِپيءَ (cuneiform) وارن ڪتبن ۾ لڀي پوي. ٽن وڏن واپاري دڳن تاريخ کان اڳ وارن جُڳن کان وٺي هند کي اولهہ سان ڳنڍيل رکيو آهي. انهن ۾ سڀ کان سولو، يا متان پراڻو بہ، ايراني نارِ وارو دڳ هو. آڳاٽو ٽين هزاري ق. م ۾ سُمير جي بندرگاهن تي عاج، پولڙا، مور ۽ قيمتي پٿر جا ٿانوَ آٽيندڙ ۽ ڊاري ٻولي ۽ مذهبي روايتن وارن مڪران جي سوداگرن جون مبهم روايتون جتاڪا کهاڻين ۾ پَوِترتا سان سانديل آهن.

لڳي ٿو تہ سوٽي ڪپڙو هڙپا سيئتا لاءِ هڪ اهم واپاري وَٿُ هوندو هو ۽ اهو بہ تہ ميسوپوٽامر سان گهٽ ۾ گهٽ ڪجهہ واپار پڪ سان سوٽي مال جو هوندو هو. پوءِ

وارن تاريخي دورن ۾ ان ملڪ ۾ هندي سُٽَ "سنڌو" نالي سان سڃاتو ويندو هو ۽ يونانين وٽ اهو "سِندَن" ٿي پهتو.

مسٽر ايڇ. سِي. رالِنسن پنهنجي ڪتاب 'انٽرڪورس بِٽوِين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ' ۾ لکي ٿو تہ: "دعويٰ ڪئي وئي آهي تہ آشربَنِيپال (668-626ق. م) جي لائبريريءَ ۾ ملندڙ 'سنڌو' لفظ 'هندستاني سُٽ' واري مفهوم ۾ جاري ٿيو آهي ۽ چيو وڃي ٿو تہ اهو لفظ گهڻو پراڻو ۽ اصل ۾ اڪادي ٻوليءَ جو آهي، جتي اهو 'وَنَسپَتِي سُٽ' (وڻ جي ڪپهہ) جي معنيٰ واري علامتي نشان طور چيو ويندو آهي. آشربنيپال لاءِ سمجهيو وڃي ٿو تہ اهو هڪ پلوڙ آبادگار هو ۽ هندستاني ٻوٽا موڪليندو هو، جن ۾ هندستان جا "اُنَ جهليندڙ" ٻوٽا بہ شامل آهن. سطح ڪهڙي بہ هجي پر اها خبر آهي تہ اولهہ هند جو سُٽَ جو واپار گهڻو آڳاٽو آهي.

'هند تي اهو نالو ڪيئن پيو' واري سوال تي ٽيڪاٽپڻي ڪندي ربِو. ايڇ. هيرس، ٽائيمس آف انڊيا ۾ ڪيترا ئي دلچسپ رايا ڏنا آهن. هو چوي ٿو تہ: "ببيرُو جتاڪا جا وَنيار ۽ ٻيا سوداگر ميسوپوٽامر ڏانهن جيڪو پلو سوٽي ڪپڙو موڪليندا هئا، تنهن کي سُميري ۽ بابلي دستاويزن ۾ سِنڌُو سڏيو ويو آهي؛ بلڪل ائين جيئن دمشق ۾ ٺهندڙ ريشم اڃا تائين 'دمسڪ' سڏجي ٿو، ڪيلِيڪَٽ جو سوٽي ڪپڙو (هِرڪ، بافتو) 'ڪيلِيڪو' ۽ ڪشمير جو بهترين اوني ڪپڙو 'ڪشميرو' سڏجي ٿو. هيرودوٽَس بہ ٻڌائي ٿو تہ مصري مَمِيُون جنهن بهترين سوٽي ڪپڙي ۾ ويڙهيبيون هيون، سو سِنڌُو سڏبو هو. پر هند جو ڪپڙو انهي کان بہ اڳتي ويندو هو. اهو ڪپڙو جڏهن روم پهتو تہ اتي بہ انهي کي ساڳئي نموني سِندُو سڏيو ويو ۽ اهو نالو لاطيني ٻوليءَ ۾ پڻ متعارف ٿيو — سِندو-اوِنس — معنيٰ ڪٺ تي وڇائڻ لاءِ سوٽي ڪپڙي جو ٽڪرو يعني چادر.

دِلمُون کان عُر ڏانهن ويندڙ عام وکرن منجهان ڪجهہ عاج، ڪاٺ، سون، ٽامو، لاجوَرد ۽ سُٽُ وغيره هئا ۽ سُميري ڪتابن ۾ انهن جو ڪافي ذڪر ملي ٿو. سُميرين جي "جنت ڏند ڪٿا" ۾ دِلمُون کي ڌرتيءَ جو 'بندرگاهہ' گهر ڪري ڄاڻايو ويو آهي. گُديا جا جهاز انهي ڏانهن هر قسم جا وکر هن بندرگاهہ تان آڻيندا هئا. ساڳي طرح سنڌو ماٿر جو مال بابل شهر ۾ ايراني نارِ رستي پهچندو هو. اهو ساموندي واپار دمشق ۽ شام تائين پکڙيل هو.

هڙپا سان لاڳاپي جو اڪادي دور يعني 2300 کان 2000ق. م يا ٿورو پوءِ تائين سُمير ۾ ڪو چِٽو ثبوت نٿو ملي. انهي دور جي دڙن مان البت هڙپا جي مخصوص سڄاڻپ واريون ڪجھ اُڪريل مهرون لڌيون آهن ۽ هڪڙي مهر جي پٺئين پاسي ڪچي ڪپڙي جا چِٽَ آهن. مُهر ۽ ٻيا ثبوتي نَگ جهڙوڪ: هڙپا جي مخصوص جڙاوت وارو نَگ، هڙپا جي مخصوص طريقي ڇاپ هڻڻ وارو هڪ ٿپو ۽ ٿوهي واري ڏاند جي هڪ ڪوريل مورت ٻڌائين ٿا تہ هڙپا جا سوداگر سُميري شهرن ۾ مستحڪم ۽ مال آڻڻ نِيَڻ ۾ مصروف هئا، جنهن ۾ ٿي سگهي ٿو تہ سوٽي وکر بہ شامل هجن. واپاري لاڳاپا ڪيترو وقت هليا، سو ٿورو شڪ ۾ آهي، پر ڏسجي ائين ٿو تہ اهي 2000ق. م کان سنت پوءِ ختم ٿي ويا.

اهو واپار ڪهڙي صورت ۾ ٿيندو هو؟ ڇا سُميري پنهنجا جهاز (چؤماسي هوائن جو فائدو وٺندي) بياباني درياءَ جي منهن ۾ لاهيندا هئا ۽ لاجوَرد يا سون جي عيوض خاڪي-سائي پٿر جا وٽندڙ هڳاءَ وارا فيشني ٿانوَ وٺندا هئا؟ يا ٻي ٻولي ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ اڻ ڄاتل ديوتائن جي پوڄا ڪندڙ سوداگرن جا غير ملڪي جهاز عُر جي بندرن تي ايندا هئا؟ ڪجھ ثبوت آهن تہ ائين واقعي ٿيندو هو ۽ انهن بلوچ واپارين سُمير ۾ پنهنجن رسمن رواجن وارو هڪ ٿورو ڳجهو سماج جوڙيو هو.

سُمير سان واپار، لڳ ڀڳ يقيني طور، ڏکڻ بلوچستان جي ڪُلي ثقافت وارن واپارين پاران ابتدائي حڪمراني وقتن ۾ شروع ڪيل لڳي ٿو ۽ انهن ماڻهن سان منسوب ڪرڻ توڙي سُمير جي شهرن ۾ ڪارخانا قائم ٿيڻ جا ثبوت آسانيءَ سان ملي وڃن ٿا، جتي هند جي سوداگرن جون آباديون هيون ۽ اهي پنهنجي روايتي طريقي سان پوڄا پاٺ ڪندا هئا. 2300ق. م ڌاري کان وٺي هڙپا جي واپارين اڳواڻ ڄميل ڪاروبار اختيار ڪيو ۽ واپاري وکرن ۽ دستاويزن تي پنهنجي سڃاڻپ وارا ٺپا ڪم آڻي عُر، لگاش ۽ ٻين واپاري مرڪزن ۾ پنهنجا اتي رهندڙ نمائندا ضرور مقرر ڪيا هوندائون. ايراني نارِ تائين سمنڊ وسيلي ٿيندڙ هن واپار جي سلسلي ۾، گُوَاتَر اُپسمنڊ ۽ گُوَاتَر جي وچ تي موجود ننڍي بندر کان ايندڙ اندروني رستن جي ملڻ واري هنڌ تي، سُتڪاگيندر جي قلعي بند ٿاڪن جو ڪو ڪردار ضرور هوندو، شايد ٻيا بندر سنڌوءَ جي مُنهن وٽ هئا.

سُميري ڪتابن ۾ عِريدُو جو گهڻو ذڪر آهي. اهو نوح جي اوِريڪ کان اڳ ۾

۽ پوءِ هڪ مصروف بندر هو. بادشاهن جي فهرست ۾ انهي جو نالو اوريڪ کان اڳ جي پهرئين شاهي شهر طور ڏنل آهي. اِي، هڪ نرالو ۽ مخصوص سُميري ديوتا هو. سمنڊ پاران ڇڏي ڏنل بندر عِريدُو ۾ اهو سڀ کان مٿاهون هو. اهو بيرسوسَس جي ديوتا اوئينيس طور سڃاتو وڃي ٿو. (بيرسوسَس ٽين صدي ق. م ۾ بيل ميرودَڪ جو هڪ بابلي پوڄاري هو، جنهن مطابق ديوتا هڪ اهڙي مخلوق هو، جنهن کي سمجھ عطا ٿيل هجي، مٿيون ڌڙ مڇيءَ جهڙو، هيٺ پير ماڻهوءَ جهڙا ۽ مڇيءَ وانگر پڇ هجيس.) روايتي طور بابل جي سڀ کان قديم ليکجندڙ شهر عِريدُو جي يقيني آڳاٽائپ سندس ڪنڊرن جي محل وقوع کي ايراني نارِ جي مُنڍ جي موجوده صورتحال سان جوڙي غور ڪرڻ سان ظاهر ٿئي ٿي. اٽندي سامونڊي ڪنڌيءَ مٿان يا ان جي ويجهو واقع هي شهر هنوقت اٽڪل 1132 ميل اندر سُڪيءَ تي وڃي پهتو آهي. لَٽَ جو سلسلو اٽڪل 40 گز في سال رهيو آهي. ان ليکي ڏسجي تہ صاف لڳي ٿو تہ عِريدُو گهٽ ۾ گهٽ 6000 سالن کان موجود آهي. وڏيڪ ڪوٽائي (جيئن مهر ڳڙھ جي) سنڌ ۽ سُمير وچ ۾ سمنڊ وسيلي واپاري لاڳاپن بابت اسان جي ڄاڻ کي ويھ صديون پوئتي ڪٽي ويندي، پر پنهنجي موجوده ڄاڻ سان بہ اسان يقين سان چئي سگهون ٿا تہ سنڌو ماٿر جا سومرا سڀ کان پراڻا سامونڊي هئا ۽ سندن جهاز هر قسم جا وکر سڀ کان پراڻي بندر عِريدُو ڏانهن ڪٽي ويندا هئا.

سنڌو ماٿر جي هڪ قديم بي نام ٻوليءَ ۾ واپاريءَ لاءِ ’پَڻي‘ لفظ ڪم ايندو آهي. ڪجھ پراڻا واپاري طبقا انهي مان نڪتل لفظ پنهنجي ذاتين ۾ هڻندا اچن، جيئن: پُوٽيا، پُونجا، پُنّون، پُٺهان، واڻيا وغيره. جهاز ۽ واپاري ٻيڙيون هلائيندڙ آڳاٽا سامونڊي، سپتَ سنڌو جا پَڻي ڪوٺبا هئا. سُميري ڪتابن ۾ انهن جو ذڪر اوئينيس جي ساٿين طور اچي ٿو، جن جو واپار اِريٿيريم سمنڊ جي ڪنڌين سان هلندو هو ۽ اڳتي هلي اهي پنهنجو اصل ڏيھ ڇڏي نوان وطن ڳولڻ ۽ اتي شهر وسائڻ تي مجبور ٿيا (ڏسو اَبِيناٿ چندرا داس، دي ويدِڪ انديا، ص. 198)

رگوزين، هند واسي دراوڙن ۽ پهرين بابلي سلطنت جي سُميري-اڪادين وچ ۾ موجود قديم لاڳاپي جا ڪوڙ سارا قطعي ثبوت پروڙي ورتا: گهڻي ڀاڱي سامونڊي لھ وچڙ وارا لاڳاپا، جيڪي لسانيات ۽ ٻين علمي ڪيٽن ۾ پوءِ ٿيل کوجنائن ذريعي ويتر پختا ٿيا. هند ۽ بابل وچ ۾ لاڳاپو آسانيءَ سان ڳولي سگهجي ٿو.

باب پنجون

”دِلمُون“ _ ديوتائن جي جنت!

سر آرنلڊ پنهنجي ڪتاب ’پَرشِيَن گلف‘ ۾ لکي ٿو ته: ”قديم ڪان ويندي جديد ترين دورن تائين جون اَسِيري لڪتون اڪّادي ٻوليءَ ۾ ’نِدوڪ-ڪِي‘ ۽ اسِيري ٻوليءَ ۾ ’تِلوَن‘ يا ’دِلمُون‘ سڏيل هڪ ٻيٽ ڏانهن لڳاتار اشارا ڪن ٿيون. هي نالو، جيڪو ٿي سگهي ٿو بحرين سان جُڙندو هجي يا متان نه، پهريون ڀيرو، سرگن اعظم (لڳ ڀڳ 2872ق. م) جي جاڪوڙي زندگيءَ جو احوال ڏيندڙ ڦرهين تي لڌو، جن ۾ انهي بابت چيو ويو آهي ته اهو هينئين سمنڊ يا ايراني نارِ ۽ ”ڪارن-متن“ واري ملڪ تائين پهتو هو ۽ هڪڙو ٻيو ساموندي بندر نِدوڪ-ڪِي فتح ڪيو هئائين. هڪ لڪت مطابق گُدِيا جا جهاز گهانا ديويءَ جي ملڪ، نِمگِرسُو ديوتا جي ملڪ، ميگَن، ميلُوڪا، گُوبي، نِدُوڪّي (دِلمُون) ۽ ٻين اڻڄاتل نالن وارن ملڪن مان هر قسم جا وکر ڪٺي انهي ڏانهن ايندا هئا. لگاش جو بادشاهه گُدِيا (لڳ ڀڳ 2600ق. م) پڻ ميگَن، ميلُوڪا، گُوبي ۽ دِلمُون ڪان ايندڙ ڪاٺ جو ذڪر ڪري ٿو. سُميري رزميه داستان ’دِلمُون جي جنت‘ ۾ ميگَن جي ديويءَ جو نالو ”نِندُلاّ“ ڏنل آهي. اها ولرن جي راڻي هئي، سنڌو ماٿر ڪان ڪاٺ گهرائيندي هئا ۽ اهو ميگَن ڏانهن موڪليندي هئي. ميگَن جي ڪتل جو نالو پڻ دِلمُون ۽ ميلُوڪا جي ڪتلن جي نالن جهڙو آهي.

پاڪائيءَ ۽ صفائيءَ جي حوالي سان سڃاپندڙ ڏيهه دِلمُون جو ذڪر ’اينڪِي ڏند ڪٿا‘ نالي هڪڙي ٻي لکت جي هڪ ٽُڪري ۾ ملي ٿو. ڏند ڪٿا لکيل انهن ڦرهين جا پڳل ٽُڪرا جوڙي ۽ انهي جو ترجمو ڪيو ويو آهي. عنوان اٿس: ’اينڪِي ۽ دنيا جو دستور‘. ڏند ڪٿا جو هڪڙو ڀاڱو رڳو اينڪِي جون تعريفون آهي. انهي ۾ چيل آهي ته دنيا جا جيڪي ٻه ملڪ سُميرين جي ڄاڻ ۾ آهن، انهن جي قسمتن جا فيصلا اهو ڪندو آهي. دِلمُون جي ذڪر وارو ڀاڱو ڇهن سِٽُن تي ٻڌل آهي، پر رڳو ٻه سٽون مڪمل محفوظ آهن. هي ٻه سٽون هيٺن پڙهجن ٿيون:

صاف ۽ پاڪ بڻايائين ”دِلمُون“ جي ڌرتي
۽ ديوي نِنسِڪِلاّ کي ان جو نگران بڻايائين

سُميري ديومالائي تاريخ ڇپرائين لپيءَ (cuneiform) وارين ڦرهين تي لکيل آهي ۽ چڱي طرح محفوظ آهي. اسڪالر انهي کي ”اوريڪ ڪهاڻي“ چون ٿا. اشارو بلاشڪ نوح واري اوريڪ (سونامي يا وڏي ٻوڏ) ڏانهن آهي. دِلمُون جي وصف بيان ڪندي هيئن چيو ويو:

”پاڪ، روشن، صاف، مقدس، برڪتن واري، سُکي ستابي ۽ ڀلن گهرن واري ڌرتي،
جتي سڄي دنيا جا ملڪ پنهنجا وکر ۽ مال آڻيندا آهن،
جتان سج اڀرندو آهي،
جتي ڏاڍو هيڻي کي ڏکوئي نه ڪري سگهندو آهي،
جتي موت ۽ مرض اڻ ڄاتل آهن،
جتي سُميري نوح زُوئيسُدرا کي موڪليو ويو هو، ديوتائن سان گڏ اَمَر جيوَن گهارڻ لاءِ، جيڪو ديوي نِنسِڪِلاّ ۽ اينشَگ ديوتا جو گهر آهي ۽ ديوتائن جي جنت آهي.“

ڇپرائيون عبارتون پڻ اسان کي ٻڌائين ٿيون ته 2000ق. م ڪان ستت پوءِ، ميسوپوٽام ۾ لارسا جي حڪمرانيءَ دوران، عُر جا سوداگر پنهنجي ملڪ ڪان پوشاڪون، تيل ۽ ٻيا واپاري وکر فرات رستي دِلمُون (تِلمُون پڻ لکيل آهي) ڏانهن موڪليندا هئا ۽ عيوض ۾ اتان ٽامي جا مٽيا ۽ عاج وٺندا هئا. پروفيسر ڪريمر هڪ تفصيلي اڀياس ڪيو آهي. اپريل 1964 واري ’ايڪسپيڊيشن‘، ڀاڱو 6، نمبر 3 ۾ ڇپيل سندس ليک جا هي ٽڪرا ڏجن ٿا:

ٻين هزاري قبل مسيح جي پوئين اڌ ۽ پهرين هزاريءَ جي سموري عرصي وارن ڇپرائين دستاويزن ۾ اسان کي ”دِلمُون“ جو ذڪر ملي ٿو. اَسير جي بادشاهه تُڪلتِنِنورتا پنهنجي لقبن ۾ ’دِلمُون جو بادشاهه‘ واري اصطلاح ڪم آندي آهي،

جيڪو ڪنهن حد تائين ايسٽر جي ڪتاب ۾ آيل، هند ڪان حبش تائين واري انجيلي بادشاهه اباسُوريرَس، جي ياد ڏياري ٿو. دِلمُون جو هڪڙو بادشاهه عُپيري نالي هو، جيڪو اَسير جي سرگن-II جوڳُنَ ٻَرُو هو. هُنڪارُو نالي هڪڙو ٻيو بادشاهه آهي، جنهن جي ڏينهن ۾ دِلمُون مان ڦر لٽ ڪري هٿ ڪيل مال ۾ ٽامي ۽ ڪنجهي جون شيون، قيمتي ڪاٺ جا لڪڻ ۽ جهجهي مقدار ۾ سُرمو شامل هئا. بادشاهه سيناچيرِب جي شهر بابل کي ڊاهي پٽ ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ دِلمُون ڪان سپاهه اماڻيو ويو ۽ انهن پاڻ سان ٽامي جون ڪوڏريون ۽ سُئا آندا، جيڪي صرف دِلمُون ۾ ئي ٺهندا هئا ۽ ان جي مخصوص سڃاڻپ هئا.

سُميري لکتن منجهان، جن ۾ دِلمُون جي جهازن جو وري وري ذڪر اچي ٿو، دِلمُون جي پرک پڪ سان اهڙي قسم جي سامونڊي سيئتا واري سڃاڻپ سان ٿيندي. اهڙي ريت سُميري حڪمرانن منجهان هڪڙو عُر-نانشي نالي، جيڪو 2400ق. م ڌاري آڳاٽو ٿيو، دِلمُون مان ڪاٺ لڏي سندس شهر لگاش ۾ ايندڙ ٻيڙين جي ڳالهه ڪري ٿو. سرگن اعظم، جنهن عُر-نانشي ڪان اٽڪل ڏيڍ صدي پوءِ حڪومت ڪئي، ان ڳالهه تي پَڌي ٿو ته دِلمُون جون ٻيڙيون سندس شهر اگادي جي بندرن تي اچي پَڳهَ ڪوڙينديون هيون. مٿي ذڪر ڪيل 'اينڪِي ۽ دنيا جو دستور' واري ڏند ڪٿا ۾ اينڪِي، دِلمُون جي پَڳهَ ڪوڙيل ٻيڙين جي ڳالهه ڪري ڦُندي ٿو. دِلمُون ۽ عُر ڪان عاج ڪٽي ايندڙ ٻيڙين جو ذڪر اڳ ٿي چڪو آهي. لکتن موجب اهي ڪاٺ، سون، ٽامو ۽ لاجوَرد پڻ آڻينديون هيون. ڪو عجب ناهي ته مٿي ذڪر ڪيل 'جنت ڏند ڪٿا' ۾ دِلمُون کي وسيَل ڌرتيءَ جو جهازسازي گهر ڪري ڄاڻايو ويو هجي. هڪ پراڻي ٻُڌل ٻوڏ ڪهاڻيءَ مطابق: اهو ڏيهه، جنهن ڏانهن سُميري نوح زُوئيسُدرا کي ديوتائن سان گڏ اَمَر جيوَن گهارڻ لاءِ نِيو ويو هو ۽ جتان سج اڀرندو آهي، سو ان ليکي سُمير ڪان اوڀر پاسي ڪٿي موجود آهي. هڪ ٻي سُميري لکت ۾ دِلمُون کي برڪتن وارو، سُکيو ستابو ۽ پلن گهرن وارو ڏيهه ٻڌايو ويو آهي، جنهن ڏانهن سُميرين جي ڄاتل سڃاتل سموري سڌريل دنيا پنهنجا وکر ۽ مال آڻيندي آهي.

سُميري لکتن ۾ وري وري ذڪر هيٺ آيل ۽ سُميري ڏند ڪٿائن ۾ ساراهيل ڏيهه دِلمُون، سنڌ ملڪ يا گهٽ ۾ گهٽ ان جو ڪو حصو ٿي سگهي ٿو: سُمير جي

اوڀر ۾ اڪيلو مالامال اهم ملڪ، جتان عاج ايندو هجي، اها سنڌو سيئتا ئي هئي. ان ليکي اهو سمجهڻ بي سبب نٿو لڳي ته اهو دِلمُون جهڙو ئي ڪو ديس هوندو. لڳي ٿو ته سنڌو سيئتا جا ٻه روپ: پاڻي پنڌ جي پوڄا ۽ سامونڊي جهاز، خصوصي طور دِلمُون جي سڃاڻپ لاءِ اهم آهن. سنڌ واسين دِلمُون ۽ سنڌوءَ جي پيٽ سان لاڳاپيل، پاڻي ديوتا ۽ قسمين قسمين ريتن وارو گهري ڌرمي اهميت رکندڙ، پاڻي پنڌ فرقو رَچي ورتو هو. سنڌ ديس وانگر دِلمُون ٻه خصوصي طور پاڪائيءَ ۽ صفائيءَ جي حوالي سان سڃاپندو هو ۽ ٻنهي ديسن جي ڌرمن ۾ اهم ڪردار پاڻي ديوتا جو هو. ان قسم جي سامونڊي سيئتا (سنڌو سيئتا) ضرور دِلمُون جي ئي خاصيت هوندي.

اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ته دِلمُون سنڌو ماٿر جو هڪ وسندڙ شهر هو، اسان وٽ ٻيا دليل پڻ آهن. مثال طور، دِلمُون ڪان ميسوپوٽامي علائقن ڏانهن ويندڙ وکرن جي لسٽ منجهان اسان اهڙيون شيون چونڊي ڪڍي سگهون ٿا، جيڪي صرف سنڌو ماٿر ۾ ٿينديون هيون. 1925 ۾ مسٽر سِي. ايل. وُولِي کي عُر مان مٽيءَ جي هڪ ڦرهي هٿ آئي، جيڪا سُمير ۾ دِلمُون مان گهرايل مال جي لسٽ ٻڌائي ٿي. هن لسٽ ۾ ٻين شين سان گڏ ڪاٺ، پٿر، لاجوَرد، ٽامو، عاج، مورَ ۽ مڇيءَ جي اک جا موتي پڻ ڏنل آهن. آفريقا جا ٻيلا ۽ ٿَرَ، جتي اڄ هاٿين جا ڌڻ ٿين ٿا، دنيا ۾ ڇهين صدي عيسويءَ ۾ مشهور ٿيا. ساڳي ريت بنگال جو سُندربَن آرين جي ڀارت اچڻ ڪان اڳ اڻ ڏٺو هو. هندو ديومالا توڻي سڪندر جي ڪاهه سان شروع ٿيندڙ باقاعدي تاريخ، ٻڌائين ٿيون ته تاريخ کان اڳ وارن انهن ڏينهن ۾ سنڌو ماٿر ۾ جهجها هاٿي ٿيندا هئا. مور پڻ رڳو سنڌو ماٿر ۾ ٿيندا هئا، چاڪاڻ ته سومرا 425—400ق. م ۾ سنڌ مان ايران ۽ يونان ڏانهن مور موڪليندا هئا ۽ پنهنجي گهرن ۾ ڌاريندا هئا. سومرن هن پکيءَ کي بادشاهي علامت ٺاهيو. اشوڪ جي ٿنڀن تي هي پکي راڄ گهراڻي جي علامت طور اُڪريل آهي. سنڌ جي مختلف قبرستانن ۾ سومرن بادشاهن جي مقبرن تي مور وارو تاج هنوقت به ڏسي سگهجي ٿو.

مسٽر سِي. ايل. وُولِي پاران 1926 ۾ عُر مان لڌل 2000ق. م جي ڇپرائين ڦرهي دِلمُون مان آيل مڇيءَ جي اک جي موتين جي هڪ ڳَنڍِ بابت ٻڌائي ٿي. مڇيءَ جي اک جا موتي، درياءَ ڪنڌين سان ڪوڙ هنڌن تي آباد مهاڻن جي مِياڻِيُن

کان سواءِ، ٻئي هنڌ ڪٿي بہ ڪو نہ ٿهندا هئا. سينڪئي، پاري ۽ زرفيءَ (گندرف ۽ سينڪئي جو مرڪب) ذريعي ڪيميائي عمل مان گذاري ۽ هوريان هوريان هڪ خاص حد تائين تپائڻ سان مڇيءَ جي اک سخت ۽ موتيءَ وانگر جرڪٽي ٿي پوندي هئي. ڪانن جون ٻيڙيون وهائڻ وارا ان جو وڏي پيماني تي واپار ڪندا هئا.

'مِٿس آف بيبيلونيا اينڊ اَسِيريا' ۾ مسٽر ڊونلڊ ميڪنزي چوي ٿو تہ: "سُليمان جا ڪلدانين سان ضرور سنا لاڳاپا هوندا، ڇاڪاڻ تہ انهي وٽ ايراني نارِ ۾ واپاري جهازن جو هڪ ٻيڙو هو، جن تي فونيشائي ملاح ڪم ڪندا هئا." اڳتي آهي تہ "ٽن سالن ۾ هڪڙو ڀيرو ٽراشِش جي بحري فوج سون، چاندي، عاج، پولڙا ۽ مور ڪٽي ايندي هئي. لڳي ائين ٿو تہ سندس ڪاروبار مورن جي ديس سنڌو ماٿر سان هوندو هو." ٽَر-شِش هڪ مرڪب لفظ آهي: ٽَر معنيٰ سنڌ جي اوڀر وارو بيابان (جيڪو اصل ڪان سومرن جو وطن رهيو آهي) ۽ شِش معنيٰ ٻالڪو، چيلو، مُريد يا نوڪر.

'نِيُو لائٽ آن دي موسٽ ائنشِيَنٽ اِيسٽ' ۾ وِي. گورڊن چائيلڊ چوي ٿو تہ: "سُميرين جي پنهنجي جنم ڀوميءَ بابت پنهنجي ئي روايت، 'ايراني نارِ تي ڪنهن هنڌ دِلمُون ۾'، کي ڏيان ۾ رکندي، شروعات وارو هنڌ شايد اجا بہ ڏکڻ ۾ ڳولي سگهجي ٿو." (ص. 115) اجا ڏکڻ ۾ اڃوڪي هيٺين سنڌ جي علائقن کان سواءِ ٻي ڪا جاءِ ڪانهي. پوءِ اڃو تہ پينسِلوينِيا يونيورسٽي، آمريڪا جي پروفيسر نوح سيموئيل ڪريمر سان هٿ ملايون ۽ ڏسون تہ متان ديوتائن جي جنت 'دِلمُون' سنڌو ماٿر ۾ ڪنهن هنڌ لڀي پوي. هو سگهارن بنيادن تي چوي ٿو تہ العُبيدين يا اوائلي سُميرين پوءِ وارن سُميرين هٿان شڪست کاڌي ۽ لڏي سنڌو ماٿر ۾ وڃي آباد ٿيا، جتي انهن سنڌو سيئتا جو ڏيک ڏيندڙ سڀ کان وڏيون شهنشاهتون جوڙيون.

العُبيدي يا اوائلي سُميري يا سُومرا آڳاٽن جُڳن کان وٺي ڪڙمي رهيا آهن. اڄ بہ هو جاٽ ڪوٺائيندي فخر محسوس ڪندا آهن. جاٽ لفظ ساڳيو سِٽ، زَت، جت (اٺ وهائڻ وارو) وغيره آهي. جاٽ جتي بہ آهي، ڪڙمي آهي. سُميرين (آثار پارکن جا) جون بہ روايتون هيون: هڪڙي اها تہ سندن ديوتا اوٽيس ايراني نارِ کان سُمير ۾ آيو ۽ هنن کي لکڻ، ٽانوَ ٽاهڻ، ڪڙمت، ڌاتوءَ جو ڪم ۽ سِرن جون عمارتون اڏڻ اڇي سيکاريائين ۽ اهي پاڻ، ايراني نارِ جي ڏکڻ ۾ ڪنهن هنڌ، دِلمُون کان آيا: ٻين

اها تہ موجوده دِلمُوني سندن پونيَر آهن، ڇاڪاڻ تہ سندن سيئتا اڳيئي وڏي ويجهي چڪي هئي. روايتون ۽ ڏند ڪٿائون سدائين قومن کان قديم هونديون آهن. تنهنڪري دِلمُون پڪ سان سُمير کان قديم هوندو، جنهن تي اڻ-سامي سومرن پنهنجي نالي جي نسبت سان نالو رکيو. اهو اهڃاڻ پڻ ڪڍي سگهجي ٿو تہ، نام نهاد سُميرين جي سيئتا جي ڇانئٺ تي پهچڻ کان پهريان ئي، دِلمُون ۾ هڪ سيئتا پروان چڙهي چڪي هئي.

سُمير جا پارکُو دِلمُون کي تِلمُون بہ لکندا آهن. 'ڊ' جو اچار ڦِري 'ٽ' ٿي ويندو آهي. 'تِل' ۽ 'ٽِيلو' ٻنهي جي معنيٰ ساڳي 'دڙو' آهي. ڪجھ ميسوپوٽامي شهرن جي نالن ۾ اهو ڦِري 'تَل' ٿي وڃي ٿو، جيئن تَل اَبِيب ۽ تَل اسمارا. لفظ موهنجو دڙو پڻ هڪ مرڪب لفظ آهي. ان جا ٽي ڀاڱا آهن: موهن + جو + دڙو. انهي جي انگريزيءَ ۾ عام طور معنيٰ 'مُئن جو دڙو' ڪڍي ويندي آهي. لفظ 'موهِن' يا 'موهَن' جي معنيٰ 'مُئو' ناهي: انهي جي معنيٰ آهي 'سهڻو'. اهو هڪ اسم خاص بہ آهي. 'مُئن' واري معنيٰ ڪڍڻ لاءِ لفظ جو اچار 'مُئي' مان 'مُئن' هجڻ گهرجي. ڪنهن وسيَل شهر، جنهن ۾ ماڻهو رهندا هجن، جو نالو 'مُئن جو دڙو' نٿو ٿي سگهي. هن ڪاسموپوليٽن شهر کي اهو نالو ڦِٽڻ کان پوءِ ڏنو ويو آهي. جڏهن اهو آباد هو، تڏهن انهي جو نالو موهِنجودڙو يا مُئن جو دڙو کان مَٽَ هوندو. اهو ڇا هو: سا اسان کي خبر ناهي، پر جيڪڏهن متي ڳولي لڌل حقيقتن کي سچ سمجهجي تہ، ڪنهن حد تائين پڪ سان، چئي سگهون ٿا تہ اهو دِلمُون يا تِلمُون (موهَن جو ٽِيلو) يا سُهڻي جو دڙو يا تَل موهَن آهي.

باب ڇهون

سومرا ۽ دراوڙ

سنڌو ماٿر جي پٽن، پانن، چارڻن ۽ مڱڻهارن پاران ڳايل لوڪ ڪهاڻين ۽ داستانن، ديومالائي قصن توڙي تاريخي ۽ نيم تاريخي احوالن ۾ اسان کي 'سُومرا' لفظ مختلف طريقن سان اچارجندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جهڙوڪ: سُومراهه، سُمرا، سُومَرا ۽ سُومرا وغيره؛ جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته هڪ طاقتور راڄ گهراڻي جو نالو، جيڪو تاريخ کان اڳ وارن جُڳن کان وٺي هنوقت تائين سماجي، ڌرمي ۽ سياسي لاهن چاڙهن منجهان لنگهندو رهيو آهي. هي لفظ ڪا ذات يا نسل ظاهر ڪندڙ لفظ ناهي، ڇاڪاڻ ته انهي ۾ ان جاءِ جو حوالو آهي، جتان اهو راڄ گهراڻو، ٻين ڪيترن ئي قبيلن سان گڏجي، ميسوپوٽامي علائقن ڏانهن لڏي ويو. اتي اُتم درجي سيٽتا سرجيائين ۽، سامي آبادين کان نِڪتڙيل رهي، انهن علائقن کي پنهنجي نالي جي نسبت سان سُمير نالو ڏنائين. مسٽر ڪيو. ڊِي. احمد پنهنجي ڪتاب 'دي پئرادائيز آف گاڊس' ۾ چوي ٿو ته: "سُمير، جنهن کي مشهور سُميرين (وچ ايشيا کان آيل) فتح ڪيو، پنهنجي قبضي هيٺ رکيو ۽ مٿس پنهنجي نالي جي نسبت سان سُمير نالو رکيائون، انهي ديس ۾ هِن کان ٻه پراڻيون ٻيون سيٽتائون پڻ موجود آهن. هن اوائلي سُميري ديس جي اصل نالن جي ڄاڻ نه هئڻ ڪري، سَر لِيونارڊ وُولِي ۽ پروفيسر اين. ايس. ڪريمر انهي کي "العُبيد" سڏيو؛ ان ماڳ جي نالي سان جتان سندس نشانيون لڌيون آهن. انهي اوائلي سُميري ديس جا شهر هئا: عُر، عِريدُو، لارسا، ڪُلّاب، ادب، نِپر، لگاش، عِسِن ۽ ڪِش. "اِي" ديوتا، جيڪو پوءِ "اينڪِي" طور مشهور ٿيو، جي تختگاهه عِريدُو (ابُو شهرين) جو بنياد سمجهيو وڃي ٿو ته 4000 کان 5000ق. م ۾ پيو ۽ نِپر پڻ ايترو ئي پراڻو آهي. انجيلي لکتن ۾ ڄاڻايل آهي ته عُر شهر حضرت ابراهيم رضہ جي ڄمڻ جو هنڌ آهي، جتان هڪ وڏي "ٻوڏ" جا ثبوت لڌا آهن. اها نوح واري اورِيڪَ ٿي سگهي ٿي. عُر ۽ عِريدُو سميت ڪجهه شهر اوريڪ کان اڳ ۽ پوءِ موجود هئا. جڏهن اها اوريڪَ لٿي ۽

حالتون معمول تي آيون ته اتر ۽ ايراني نارِ کان ماڻهو هتي اچي آباد ٿيا ۽ بادشاهتن ۽ سيٽتائن جا بنياد وڌائون. هي اهي ماڻهو هئا، جن کي پوءِ وارن سُميرين شڪست ڏني، زير ڪيو ۽ لڏڻ تي مجبور ڪيو."

مٿئين حوالي جون آخري ٻه سٽون ٻڌائين ٿيون ته جڏهن اورِيڪَ لٿي ته ايراني نارِ واري پاسي کان پڻ ماڻهو هتي اچي آباد ٿيا، بادشاهتن ۽ سيٽتائن جو بنياد وڌائون، پر ڪجهه وقت کان پوءِ سندن تڏا اتان پٽايا ويا ۽ اتان لڏڻ تي مجبور ٿيا. ڪيترن ئي سُمير پارکُن جو خيال آهي ته اهي سنڌي هئا. اصل ۾، اوريڪ لهڻ کان پوءِ سنڌ (انوقت واري هند) جا ماڻهو پنهنجون رڍون ۽ مينهون ڪاهي ميسوپوٽامي علائقن ۾ وڃي آباد ٿيا هئا. جيئن ته اهي پاڙيسري قومن جي ابتڙ اڻ سامي نسل جا هئا، تنهنڪري کين سُمرا يا سُومرا ذاتين وارو لقب ڏنو ويو. هنن ذاتين منجهان ڪنهن مهندار گهراڻي پاران اتان جي رهواسين کي زير ڪرڻ ۽ سڌارڻ ۾ ڪامياب ٿيڻ کان پوءِ انهي علائقي تي پيل نالو سُمرا يا سُومرا پڪو ٿي ويو. آثار پارکُو پلي انهن کي العُبيدي ڪوٺين، پر سيني ارادن ۽ مقصدن ليکي اهي سُمرا يا سُومرا آهن. اسڪالرن جا هي ويچار سُرت سان سوچڻ جهڙا آهن:

1. اهو انومان لڳائڻ جو ڪجهه سبب موجود آهي ته سنڌو ماٿر جي شهرن جي اوسر، اُتم درجي سيٽتا ماڻيل نون قبيلن جي هند ۾ اچڻ سان، ثقافتي "ڦاٽ" يا "انقلاب" واري انداز ۾ ٿي.
2. سنڌو سيٽتا جا ابا ڏاڏا نه رڳو نندي ڪنڌ کان ٻاهران ڪٿان آيا، پر ڪنهن پرانهين ڏيهه کان آيا. سنڌو ماٿر ۾ پير کوڙي وٺڻ کان پوءِ اهي دجله ۽ فرات جي هيٺين ماٿريءَ واري سُميري سيٽتا سان واسطي ۾ هئا.
3. هاڻ، بلڪل ائين نٿو لڳي ته اهي ماڻهو هند ۾ ميسوپوٽامر کان سواءِ ڪنهن ٻي جاءِ تان آيا، ڇاڪاڻ ته اسان کي جيڪا سڀ کان پهريان عروج تي پهتل شهري سيٽتا ڏسڻ ۾ اچي ٿي – يادگار اڏاوتن واري، انتظامي مقصدن لاءِ ڪم ايندڙ تصويري لِپيءَ واري ۽ پاڙيسري ملڪن سان سمنڊ توڙي سُڪيءَ رستي وڻندڙ واپاري لاڳاپن واري – سا ميسوپوٽامر ئي آهي. ميسوپوٽامر ۾ ئي اسان کي آڳاٽن جُڳن کان وٺي پاڻي ديوتا جي پوڄا ڏسڻ ۾ اچي ٿي؛ انهي جو مُک پنٿ عِريدُو شهر ۾ هو، جتي انهي جو چوٿين هزاري ق. م جي وچ يا اڳا ٻه اڳ جو

پهريون ٿاڪ موجود هو.

ثقافتي اوسر جو مرڪز ويجهو اوڀر رهيو آهي: يعني ڏکڻ اولهه ايشيا، ڪارو سمنڊ ۽ موجوده پاڪستان ۽ افغانستان جي اولهه پاسي وارا علائقا. مصر پڻ ان اوائلي رنگ ۾ پوميءَ سان جُڙيل رهي آهي، جتي سڀيتا ڪڙمت ۽ واپار، گهوڙي گاڏيون، سِڪا، ڏيتي ليتيءَ جا ڪاغذ، هنر ۽ صنعتون، تارَن جو علم، قانون ۽ حڪمراني، حساب، طب، نيڪال سرشتا، ڪئلينڊر، گهڙي ۽ بُرج، آئيوٽا ۽ لکڻ، پنو ۽ مَس، ڪتاب ۽ لائبرريون، اسڪول، ادب، ساز، سنگتراشي، اڏاوتي ڏانءُ، روغني ٿانوَ، سنو فرنيچر، ڪاشي، ڳهه، چوپڙ ۽ ڍارو، ٻيڙيون ۽ جهاز رَچيا.

نام نهاد آرين ڪا سڀيتا نه سرجي: 1200 ڪان 800ق. م تائين مال چاريندي ۽ رُلندي هِتان هُتان ذرو ذرو ڪنيائون. يونانين ڪا سڀيتا نه سرجي: انهن کي اها ورثي ۾ ملي. اولهه جي ملڪن پڻ ڪا سڀيتا نه سرجي: واپار ۽ جنگين جي ڀلائيءَ سان ويجهي اوڀر جي هنرن ۽ سائنسن جون ٽي هزاريون سندن شهرن تائين پهچي ويون. اهي اڻ-سامي لوڪ سُمرا (سُومرا) ئي هئا، جيڪي سُمير ۾ آباد ٿيا، انهي ڏيهه تي پنهنجو نالو رکيائون ۽ لکڻ، ڪپڙو اُڻڻ، چڪ تي ٿانوَ ٺاهڻ ۽ سرن جا گهر اڏڻ جا هنر رچيائون. وقت گذرڻ سان سومرن واري سڀيتا جا هنر مصر، بابل، اَسِير، فونيشيا، يونان ۽ روم سکيا ۽ اتان ٻي سڄي دنيا سِکي.

مسٽر پِي. ٽِي. سِريناواسا آئِنگر مطابق سنڌو ماٿر جي پَٽَن ۾ آخري پهٽي دور اٽڪل 20،000 سال اڳ شروع ٿيو. اها ثقافت پنهنجي اصل ماڳ جون حدون اورانگهي، سمنڊ رستي اَسِير پهچي، سُميري ثقافت جي روپ ۾ پروان چڙهي. جيڪڏهن اوائلي سومرا سڀيتا جي سڃاڻپ جدتون ۽ کوجنائون بابل جي ڌرتيءَ جي پيداوار نه هيون ۽ سنڌين جو ادراڪ هيون، ته پوءِ سوال اٿي ٿو ته آيا سومرا پاڻ سنڌ ڌرتيءَ کان آيا هئا يا انهي جي اثر واري علائقي جي ڪنهن پاڱي مان؟ مسٽر ايچ. آر. هال هن سوال جو جواب پنهنجي ڪتاب 'ائنشِيَنٽ هسٽري آف دي نِيئر ايسٽ' (باب 5 ص. 172-174) تي ڏئي ٿو ته: ”انهي ۾ تمام گهٽ شڪ آهي ته هند (سنڌو ماٿر) پڪ سان انساني سڀيتا جي سڀ کان آڳاٽن مرڪزن منجهان هڪ هوندي ۽ ائين سمجهڻ فطري ٿو لڳي ته اوڀر کان اچي اولهه کي سڌارڻ وارا ڌاريا اڻ-سامي ۽ اڻ-آريا لوڪ هند واسي هئا.“ پنهنجي ڪتاب 'رِگ ويدِڪ انڊيا' ۾ مسٽر

اَبِيناش چندرا داس چوي ٿو ته: ”بابل ۾ سڀ کان پهريان پنهنجي ثقافت آڻڻ وارن ماڻهن جي سڃاڻپ بابت ڪو شڪ نٿو ٿي سگهي. اهي فونيشيائي يا انهن سان ملندڙ جلندڙ ماڻهو هئا. اهي کي ٻيا نه پر سَپتَ سنڌوءَ جا ساموندي سوداگر (سومرا) هئا.“ پهرين حقيقت، جنهن تائين اڄ جو آثار پارکُو بي دليائيءَ سان پهچي ٿو، اها آهي ته ميسوپوٽام، انجيلي توٽي تمثيلي طرح، باغ عدن ناهي. عراق ۾ ڪيتري ٻه انگ ۾ آباد ٿيندڙ پهرين انسانن جا وڏا، هزارن نه تڏهن ٻه سَوَن سالن کان، گهرن ۾ رهندا ٿي آيا ۽ نسبتن جديد آسائشن، جهڙوڪ: ڪنيارڪن ٿانوَن جي استعمال کان واقف هئا.

مسٽر وُولِي سُمرا (سُومرا) ۽ هندي ٻنهي ثقافتن جو ماخذ بلوچستان ويجهو ساڳيا پُرڪا ٻڌائي ٿو. مسٽر هال سمجهي ٿو ته سومرن جي ثقافت جو ماخذ هند آهي. هڪ اهم اشارو اها حقيقت آهي ته ميسوپوٽام ۽ هند ٻنهي مان لڌل هڪجهڙيون مُهرون ميسوپوٽام جي سومرن کان اڳ واري جُڳ جون آهن. تنهنڪري چائيلڊ جهڙن ماهرن سنڌو ماٿر کي اوليت ڏيڻ مناسب سمجهيو آهي.

دراوڙ لوڪن جي سنڌو ماٿر ۾ جوڙجڪ ۽ تاريخ کان اڳ وارن جُڳن دوران انهن جي هر طرف چرپر بابت، مسٽر اي. ايل. بشام پنهنجي ڪتاب 'دي وَنڊر دئٽ واز انڊيا' ۾ چوي ٿو ته: ”هڙپا واسي هڪ اوائلي آسٽريلي عنصر تي مشتمل هئا، جيڪو ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن وقت سڄي هند (يعني سنڌو ماٿر) ۾ پکڙيل هوندو، مٿان يونوِچ واري عنصر جو تهه هوندس، جيڪو هند ۾ تمام آڳاٽو داخل ٿيو هو ۽ پاڻ سان سڀيتا جا عنصر آندا هئائين. اڳتي هلي گهٽين ڪاهن جي دٻاءَ هيٺ اهو يونوِچ وارو عنصر سموري ننڍي کنڊ ۾ پکڙجي ويو ۽ ديسي ماڻهن سان ٻيهر رَلجي دراوڙ ٻڻجي ويا“.

آرين جي اصل وطن بابت ڪيترائي تڪراري نظريا آهن. مسٽر اي. ايل. بَشام مطابق پاڪستان جي بلڪل اترين پاڱن ۾ داخل ٿيڻ وقت اهي 'سڀيتا جي چانئٽ تي' هئا ۽ بادشاهتن بجاءِ قبيلن جي صورت ۾ منظم جنگجو ڌنار هئا. اسڪالر سمجهن ٿا ته اهي سنڌو ماٿر ڏانهن ڪاري سمنڊ جي پاسن کان سمنڊ رستي لڏي آيا. ڌرمي ديومالائن آڌار نتيجا ڪيندڙ هڪ پارٽي اسڪالر جي دعويٰ آهي ته اهي اصلوڪا هند واسي هئا. اهو محض ڏُکو ۽ قياس آهي. ڪنهن اڻ گهڙئي ڳوٺاٽي ۽

هڪ سڌريل شهريءَ جي طور طريقن ۾ سدائين ڏنو وائنو فرق رهيو آهي. ڳوناٽا شهرين سان سخت ڪاند ۽ رِيسَ رکندا آهن، ڇاڪاڻ ته انهن کي شهري سيئتا ۾ تحفظ ۽ زندگيءَ جون ٻيون ڪوڙ ساريون آسائشون ميسر هونديون آهن. سنڌو ماٿر ۾ به بلڪل ائين ئي ٿيو. جڏهن آريا 'جنگجو قبيلن' جي روپ ۾ پاڪستان ۾ داخل ٿيا ته انهن اتي پنهنجا پراڻا همزاد ڏٺا، جيڪي اڳ ۾ ڪاري سمنڊ وارن علائقن ۽ پوءِ ميسوپوٽامر جي پسگردائين ۾ ساڻن گڏ رهيا هئا ۽ هتي سنڌو ماٿر ۾ اتم درجي سيئتا پروان چاڙهي ورتي هئائون. اصل ۾، سومرا سُليمان جبل سلسلن جي آسان لَڪَن رستي، هندو ڪش جي اوچن جبلن ۾ ڀٽڪندڙ هنن قبيلن کان، هڪ هزار سال اڳ سنڌو ماٿر جي پَٽَن ۾ داخل ٿيا هئا. ڪاند ۽ رِيسَ ٽڪراءَ جو ڪارڻ بڻيا. جيڪڏهن آريا اصلوڪا هند واسي هجن ها، ته انهن کي پڻ سيئتا اڏڻ ۾ ٻين سان ڀاڱي ڀائيوار هجڻ گهرجي ها؛ قلعا قِتائي قُندنڻ نه گهرجي ها؛ ساڙ بجاءِ دلي سهڪار هجڻ گهرجي ها.

آثاري ثبوتن تي آڌاريل سُمير پرک هنوقت سائنس جو روپ ڌاري ورتو آهي، پر سچ پچ وڏو اچرج ٿو لڳي ته هن مهل تائين ڪنهن هڪ اسڪالر به جيئرن جاڳندن سُمرن (سُومرن) جي جيئرين جاڳندين روايتن کي مُئل سُميرين جي مئل تاريخ سان جوڙڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. هتي پڻ رِيسَ ۽ ڪاند ناڪاري اثر ڏيکاريا. سومرا يَڪو بُت ڌرم کي مڃيندا آيا ۽ انهي برهمڻن کي چيڙايو. اڳتي هلي اسلام جي اچڻ کان پوءِ سومرن اسماعيلي مسلڪ اختيار ڪيو ۽ انهي تي ٻيا فرقا چڙيا، جن مٿن قرمطين ۽ دروزين واريون ڇاپون هنيون. آريا ۽ سُميري، ڪاري سمنڊ وارا علائقا ڇڏڻ کان اڳ، نه آريا هئا ۽ نه سُميري؛ اهي صرف سِتِي هئا. سندن ٻولي ساڳي، ثقافت ساڳي، مذهب ساڳيو ۽ رهڻي ڪهڻي ساڳي هئي. ظاهري طور اهي ساڳئي ٻُڻ منجهان ٿي لڳا. هڪڙي ڌُر ٻليدان چاڙهيندي هئي، ٻي ان کي نه مڃيندي هئي. پروهت چڱا ڀلا پير ڄمائي چڪا هئا، تنهنڪري ڌرمي اڳواڻ پوئين مُنڪر ڌُر خلاف اڳين ڌُر جي ڪاوڙ کي ڀڙڪائي دشمنيءَ تائين پهچائي ڇڏيو. نتيجي ۾ ٻنهي کي، ڪن ٻين سببن ڪري اٽڪر تي پيل، وري لڏڻ مهل ڌار ڌار دڳ وٺڻا پيا. هنن ڌرين جي سُمير يا ان جي پسگردائين ۾ ٻه يا ٽي صديون ترسڻ دوران ڪجهه ننڍا ننڍا لاڏائو قبيلا پڻ ٻليدان پنٿ کي نه مڃيندڙ ڌر سان گڏجي پيا هئا. اهي لاڏائو،

عراقي علائقن ۾ گهڙڻ کان اڳ ڪجهه وقت سنڌ ۾ رهيا، اتان بلوچستان ويا، ايراني سرحدن تي رلندا رهيا، ايراني نارِ ۾ رهيا ۽ نيٺ ميسوپوٽامي علائقن ڏانهن هليا ويا. مٿي ٻڌايل ٻنهي مُک ڌرين کي سِتِي به چئي سگهجي ٿو ۽ سُميري به. اهي سِتِي ان ڪري آهن: ته اڳ ۾ اهي ڪاري سمنڊ کان مٿان سِتيا کان سُمير ڏانهن آيا هئا؛ سُميري ان ڪري آهن: ته اڳتي لڏڻ کان اڳ ۾ ڪجهه عرصو سُمير ۾ ترسيا هئا. ٻليدان چاڙهيندڙ ڌُر وارا آريا ديس (ڪاڪيشِيَن) وارن جبلن ڏانهن ويا ۽ ايران پهتا. انهي ڌر وارا اتي آريانا پرڳٽي ۾ ٻه، ٽي يا چار صديون ترسيا، باهه جي پوڄا سکيا ۽ زرتشتن جا ڪيترا ئي طريقا اختيار ڪري پنهنجي مذهب ۾ شامل ڪيائون ۽ پاڻ کي آريا ڪوٺايائون. انهي کان پوءِ ڌنار ٽولن جي صورت ۾ هندو ڪش جي اوچن ۽ اُڪرڻ ۾ اوکن جبلن جو رخ ڪيائون.

پهرين ڌُر جي ٻليدان پنٿ کي نه مڃيندڙ ٻي وڏي ڌُر سنڌ، بلوچستان ۽ ايراني نارِ جي لاڏائن سان گڏجي ۽ انهن جي ڏَسَ تي، سليمان جبل سلسلن جي سولن ۽ گهٽ اوچن جبلن جو رخ ڪيو. ڪي اسڪالر انهن لاڏائن کي سنڌو ماٿر پَٽَن وارن دراوڙن سان ملائين ٿا. مٿي ذڪر ڪيل سلسلن ۾ گومل کان وٺي مڪران جي ٽڪرين تائين نوي کان وڌيڪ لَڪَ آهن. ديس تياڳي ايندڙ انهن لَڪن رستي ننڍڙن ننڍڙن ٽولن جي صورت ۾ سنڌو ماٿر ۾ گهڙيا ۽ رس رساءَ سان ديسي آباديءَ ۾ رَلجي ويا. ڪو جهيڙو يا مارا ماري يا ڦر لُٽ نه ٿي ۽ نه ڪنهن ڪاهي ايندڙ جا ٽڏا پٽيا ويا. قانون ڏيندڙ ٻُڌيانا، جيڪو اشوڪ کان اڳ جو لڳي ٿو، سنڌو ساويرا جي ماڻهن کي "سَنڪرنايوٽي" يا "گاڏڙ نسل" ٻڌائي ٿو ۽ ٻين ماڻهن کي انهن ڏانهن وڃڻ کان جهلي ٿو. انهي قديم وحشي دور ۾ سِڪ سانت ۽ سهڪار سان ائين هڪ ٿي وڃڻ واري ان نرالي واقعي جي وضاحت لاءِ ڪيترا ئي ٻيا نظريا آندا ويا آهن. مثال طور:

1. سومرا (جن کي سِتِي يا سُميري يا العُبيدي پڻ سڏي سگهجي ٿو) ڪيترا ئي هنر ۽ ڌنڌا ڄاڻندڙ اعليٰ درجي سڌريل ماڻهو هئا. انهن هتي آباد ٿيڻ ۽ دراوڙ سڏجندڙ ديسي ماڻهن سان گڏجي اتم سيئتا سرجڻ تي گهري (جيڪا انهن سرجي). دراوڙ پاڻ به ٿورا گهڻا سڌريل هئا ۽ گهٽ ۾ گهٽ ڪڙمت ته ايندي

هئن. جيئن تہ دراوڙن پڻ بهتر جيوَن لاءِ سومرن جا هنر ۽ ڏنڌا سکڻ تي گهريا، تنهنڪري انهن بہ ڪنهن قسم جي رنڊڪ پيدا نہ ڪئي.

2. درياءَ، ٻيلا، ٻيلي مِٽي، نَوهَر ٻنيون ۽ جياپي جا ٻيا ذريعا جهجها موجود هئا ۽ هزارين ماڻهو آسانيءَ سان بنا ڪنهن مفادن جي ٽڪراءَ جي انهن تي پلجي سگهيا ٿي.

3. هنن ٻنهي ماڻهن وچ ۾ ڪا ويڇڙائپ موجود هئي؛ پوءِ اها نسلي هئي يا سماجي يا ثقافتي يا مذهبي يا اڳوڻي هموطنيءَ واري يا هڪٻئي سان واپار ڪرڻ واري. ان لاڳاپي نہ رڳو سندن سک سانت سان گڏجي رهڻ ۾، پر پاڻ ۾ رَلي ملي هڪ وڏي پائيپي بڻجي وڃڻ ۾ پڻ ڪردار نڀايو. انهن ڏينهن ۾ ننڍڙيون ٽوليون هجن يا وڏا ولر سڃاڻپ لاءِ ذاتيون نہ هونديون هيون؛ اهي جن ديسن کان آيل هوندا هئا، انهن جي نالن سان سڃاپندا هئا. اهو طريقو هينئر تائين هلي ٿو. تاريخ کان اڳ قبائلي اچ وڃ ڪٿان ڪان ڪاڏي ۽ ڪهڙن پاسن ڏانهن ٿي، ان بابت اسان وٽ ڄاڻ تمام گهٽ آهي. آثار پارڪن پاران لڌل ثبوتن بابت اسڪالرن جون سمجهاڻيون ڏُکن تي ٻڌل آهن ۽ اهي تمام گهڻا امڪان مڃين ٿيون. سنڌو سيئتا ۽ ميسوپوٽامر ۾ پروان چڙهيل سندس همعصر سيئتا پاڻ ۾ ايتريون تہ گهاٽيون جُڙيل آهن، جو فيصلو ڪرڻ تمام ڏکيو ٿي پيو آهي تہ ٻنهي منجهان پراڻي ڪهڙي آهي.

مشهور نسل پارکُو (ائٿنالاجسٽ) پروفيسر ايليَٽ سِمِٿ زور ڏئي دعويٰ ڪري ٿو تہ سُميري (سُومرا) يونوِچ جي راڄ ونسي گهراڻن کان اڳ وارن مصرين جا هم نسل هئا ۽ ناسي نسل ڪوٺبا هئا. انهي نسل جي اوڀارين شاخ سنڌو ماٿر ۾ اچي پهتي. هو وڌيڪ چوي ٿو تہ ننڍي ايشيا جا ويڪري مٿي وارا ماڻهو تاريخ جي شروع ۾ پهريان مصر ۾ پهتا ۽ پوءِ يونوِچ جي اصلوڪن قبيلن يا ناسي نسل سان ملي هڪ ٿي ويا. انهي کان پوءِ وچٽري کوپڙي عام ٿي وئي. انهي جو حوالو گِيزا نموني طور ڏنو وڃي ٿو ۽ مصر کان وٺي پنجاب تائين لڌي آهي، پر انهي کان اڳتي ڀارت ۾ نہ.

موهن جي دڙي جي قبرن مان لڌل يونوِچ نموني وارين وڏين کوپڙين جا نسلي ڳانڍاپا ڏيان ۾ رکندي تصديق ڪئي وئي آهي تہ سنڌو ماٿر جا رهواسي ۽ اوائلي

سُميري (يا العُبيدي) ساڳي بُڻ منجهان آهن. پروفيسر ڪريمر جي دعويٰ آهي تہ اهو نتيجو ڪڍڻ جو بهترين سبب موجود آهي تہ سُومرا سنڌو ديس جي نالي توڙي انهي جي ان کان بہ اهم پرڪارن ۽ خصوصيتن کان واقف هئا. ساڳئي بُڻ مان هجڻ جو فطري مطلب آهي؛ ساڳي ثقافت، ساڳيو مذهب ۽ ساڳيو سماجي ايڪو.

ڪجھ اسڪالرن 'دراوڙن' جي وصف هن ريت بيان ڪئي آهي؛ 'نيگرو وانگر نِپُور ڪارا اصلوڪا هند واسي'. هند-پاڪ جي مختلف ماڻهن جا نسلي عنصر بيان ڪندي مسٽر ڊبليو. ڪرُوڪ پنهنجي ڪتاب 'دي نيٽِوِ ريسِز آف ناردرن انڊيا' ۾ چوي ٿو تہ: "ڏکڻ هندستان جي ٻاهرين ڍنگن تي ٽن قسمن جون هاٿيون پڌريون سڃاڻي سگهجن ٿيون: اتر ۽ اتر اولهہ پنجاب ۾ آريا؛ ڀارت جي مرڪزي صوبن جي ڇِڳَل ضلعن ۾ دراوڙ ۽ آسام ماٿريءَ جي ڍنگن وارين ٽڪرين ۾ منگولي. ٻين سيني هنڌن تي اهي قسم گڏ مِس ٿي مُنجهي ويا آهن ۽ آباديءَ جو گهڻو حصو هڪ يا گهڻن جي گهٽ وڌ ملاوت ظاهر ڪري ٿو.

دراوڙن (اڻ سُهائيندو پر نہ چِڙي سگهڻ جهڙو پڪو ٿي ويل اصطلاح) سان ابتدا ڪرڻ سولو ٿيندو، جيڪي اُپِبيٺ جا اصلوڪا رهواسي ڪٿي نہ بہ هجن، پر سڀ کان پراڻو نسل آهن، جنهن جي موجودگي مناسب حد تائين پڪ سان مڃي سگهجي ٿي. ويدين ۾ انهن کي داسِيُو يا داسَ سڏيو ويو آهي، جنهن اصطلاح جي تشريح ڪري معنيٰ 'شترُو يا ويرِي' ڪڍي وئي آهي. ٽاڦڙي نڪن ۽ ٽِڙيل ناسن جي ڪري، جيڪي انهن ۾ اڃا تائين ڏسجن ٿيون، شاعرن کين بي-نَڪا (بِنا) سڏيو آهي. قديم جاگرافيدان انهن بابت عجيب ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. 'پنج يا بلڪہ ٽي گرانٺيون قد' وارن ماڻهن جي ڳالهہ ٻڌون ٿا؛ جن منجهان ڪجھ نَڪ جا صرف ساهہ کڻڻ لاءِ وات جي مٿان ٽُنگڙا ڇاهين ٿا. اهي گنگا جي مُنهَن وارن هنڌن ويجهو رهن ٿا ۽ سيکِيَل ماس ۽ وڻن ۽ گلن جي هُڳائن تي گذران ڪن ٿا. اهي پاڻ سان صوف ساڻ کڻندا آهن تہ جيئن سفر ۾ ڪا شيءِ سِنگهي سگهن. ڪجھ جا پير سڄي دنيا جي جنن وانگر پوئتي وريل ٿين ٿا. ڪي ڪتي مهانڊي منديءَ وارا ماڻهو ٿين ٿا، چنبا هوندا اٿن، چمڙو اوڍيل هوندو اٿن، ماڻهن وانگر نہ ڳالهائيندا آهن، پر رڳو ڀؤنڪندا آهن ۽ خونخوار شِيڪيَل ڄاڙيون هونديون اٿن. اهي پنهنجو بُوجِيرو بدن وڻن جي پنن مٿان ٿيندڙ نرم ٻَج سان ڍڪيندا آهن. ويدي ڳائڻا انهن کي ڪچو ماس کائيندڙ ۽

بي ڏرم سڏين ٿا، پر اهو ﺑﻪ مڃين ٿا ﺗﻪ انهن جا قلعا ۽ محل هئا ۽ وڏا مالدار هئا ۽ اهو ﺑﻪ ﺗﻪ آريا مٿن مهربان ٿي ساڻن سڱابنديون ڪندا هئا.

هنن ماڻهن جي بڻ بڻياد بابت ﭔﻪ مُک نظريا ميدان تي ڇانيل آهن: هڪ اهو ﺗﻪ اهي مهاساگري شِيدين سان جُڙيل آهن، جن ۾ آسٽريليا ۽ تَسمان جا اصلوڪا واسي اچي وڃن ٿا. (دراوڙن کي نيگرو نسل جو ڪارُ سمجهڻ جي تجويز ڏيندڙ ڪجھ ماهر ۽ گهنڊيدار وارن وارا دراوڙ ليڻ جي بنا ثبوت دعويٰ هن راءِ کي ڪجھ ٽيڪ ڏين ٿا)؛ ٻيو اهو ﺗﻪ اهي ڪن اترين يا اولاهين علائقن کان هندستان ۾ داخل ٿيا.

ڊاڪٽر گريئرسن پهرئين نظريي جي حمايت ۾ چئي چڪو آهي ﺗﻪ آسٽريليا جا ڪجھ لهجا، ڪولن (گجرات ۾ ڪوڙي، سنڌ ۾ ڪولهي) ۽ بنگال جي ٽڪرين ۾ رهندڙ ٻين ذاتين پاران ڳالهائجندڙ مُندا خاندان جي ٻولين سان ملن ٿا. پر ڊاڪٽر اسٽائينڪونوف جو اصرار آهي ﺗﻪ اهو رڳو ظاهري ميل آهي؛ ٻوليءَ جي ڪنهن بنيادي ايڪتا جي ڪري ﻧﻪ. دراوڙن ۽ ڏکڻ وارن شيدين وچ ۾ ڳانڍاپي جي حمايت ۾ ثبوت طور هڪڙي ٻي حقيقت اها پيش ڪئي وڃي ٿي ﺗﻪ، ٻُومرينگ آسٽريليا وارا ۽ ڪجھ هندستاني ذاتيون جهڙوڪ مدراس جا ڪَلَن ٻئي استعمال ڪن ٿا. ٻُومرينگ صرف اڇلائڻ لاءِ هڪ وَٽيل سونٽي لڳي ٿي؛ هڪ عام وحشي هٿيار، جيڪو ڦرندو ڦرندو اڇلڻ واري وٽ موٽي اچي ٿو. ٿي سگهي ٿو ﺗﻪ اهو هڪ کان وڌيڪ وحشي قبيلن پنهنجي مُنهن ايجاد ڪيو هجي. شيدين واري مفروضي جي وڌيڪ حمايت ۾ اهو دليل ڏنو وڃي ٿو ﺗﻪ، تاريخ کان اڳ وارن جُڳن ۾ هڪڙو ڪنڊ هوندو هو، جيڪو هينئر هند مها ساگر ۾ ٻڏي ويو آهي؛ آسٽريليا واسي ۽ هند واسي ٿي سگهي ٿو ﺗﻪ انهي رستي ايندا ويندا هوندا.

ٻيو مفروضو ٻڌائي ٿو ﺗﻪ دراوڙ ٻن شاخن ۾ ورهايل هئا: هڪڙا مُنڊاري ڳالهائيندڙ ڪوليري ۽ ٻيا دراوڙ پاڻ، جن جي ٻولين جي نمائندگي مدراس واري تامل ڪري ٿي. پهريَن لاءِ چيو وڃي ٿو ﺗﻪ اهي هندستان ۾ اتر اوله کان آيا، جڏهن ﺗﻪ پويان فرات-دجله ماٿريءَ واري پاسو تياڳي هتي آيا. پرڏيهه مان ايندڙن جا اهي ٻئي وهڪرا وچ هندستان ۾ پاڻ ۾ گڏيا. نج دراوڙ ڏاڍا ٿي ويا ۽ ڪوليريُن کي پاسي تي ڌِڪي ڇڏيائون. انهن تنهن کان پوءِ اُڀيٽ جو ڏاکڻئون پاسو وڃي وسايو. انهي نسل جي جنم ڀومي اتر اوله طرف هجڻ واري مفروضي جي حمايت ۾ اڪيلو سگهارو

دليل بلوچستان ۾ رهندڙ بروهي قبيلي جي صورت ۾ ملي ٿو. بلڪل پڪ آهي ﺗﻪ اهي ڪا ٻولي ڳالهائين ٿا، جيڪا بنگال جي ٽاڪرو ذاتين جي ٻولين سان تمام گهڻو ملي ٿي ۽ اها هڪ ڳجهارت آهي ﺗﻪ ماڻهن جو هي ننڍڙو ميڙ ڪيئن دراوڙي ٻوليءَ جو استعمال جاري رکيو ٿو اچي. چٽو نظر اچي ٿو ﺗﻪ بروهي يا ﺗﻪ اتر اوله کان ديس تياڳي آيل ميڙ جو بلڪل پويون جٿو آهن يا ڏکڻ کان لڏي آيلن جو بلڪل اڳيون جٿو آهن. ٿلهي ليکي پويون اندازو وڌيڪ ٺهڪندڙ لڳي ٿو ۽ انهي منجهان اسان کي بابل جي آڳاٽن ماڻهن جي ذات ۽ ثقافت بابت خبر پوي ٿي؛ بلڪل نٿو لڳي ﺗﻪ دراوڙ اهي علائقا تياڳي هتي آيا هوندا. (نوٽ: ٿل جي شهر ليّہ ۾ بروهين جو هڪڙو اڪيلو گهر الائي ڪڏهانڪر رهي ٿو. وري ساڳئي ٿل جي علائقي ۾ مونڊ ڪونجندڙ ذاتيون ۽ مونڊڪا، چوڪ مُندا، پٽال مُندا وغيره نالي جايون آهن.)

پنهنجي ڄاڻ جي موجوده صورتحال ۾، دراوڙن واري مسئلي جي نبيري طرف اسان يقين سان جيترو اڳتي وڌي سگهون ٿا، سو اهو آهي ﺗﻪ اسان کي تمام آڳاٽن جُڳن کان وٺي، تاريخ جي ٻاک ڦٽڻ کان گهڻو اڳ، نِيلگِري ٽڪرين جي هيٺاهين لاهونڊين ۽ مٿاهن علائقن ۽ ڏکڻ هندستان جي ٻين حصن واري ملڪ تي ڪاري رنگ، بندري قد، ڊگهي ٻُوٿ ۽ ويڪري نَڪ وارو هڪ نسل قابض نظر اچي ٿو. آيا اهي اصلوڪا قديم رهاڪو هئا يا ڪنهن اڃا آڳاٽي نسل جي جاءِ اچي ورتي هئائون، جيئن ڪجھ جو چوڻ آهي، ڪنهن درجي اعتماد سان فيصلو ڪرڻ ناممڪن آهي. ملڪ جي هن ڀاڱي ۾ اهي ثقافت جي اعليٰ ڏاڪي تي پهتل ڏسجن ٿا. نِيلگِري سلسلي جي ٽڪرين ۽ دکن واري علائقي جو تاج بڻيل، اڻ گهڙئي پٿر جي نمايان يادگارن واري قطار، جا اڏيندڙ گهڻو ڪري اهي ئي هئا. سندن قبرن وارن دڙن جي کوٽائي ثابت ڪري ٿي ﺗﻪ وٽن چڱو ڀلو هنري ڏانءُ هو. مُئي جي رک رکڻ وارا سندن ٿِيا سادا آهن، پر ڊزائين چڱي اٿن ۽ سماڌيءَ وارن ٿِپن سان گڏ لڌل ماڻهن ۽ جانورن جا مِٽيءَ جا بوتا مٽيءَ مان شيون ٺاهڻ جو ڪو وڏو هنر ظاهر ﻧﻪ ٿا ڪن، پر دلچسپ آهن، ڇاڪاڻ ﺗﻪ انهن تي انهي نسل جا گهڻو وقت اڳ وسري ويل هٿيار، ٽانوَ ۽ پوشاڪ نقش آهن.

هي ڏاکڻيان دراوڙ سمنڊ سان واڳيل ماڻهو هئا ۽ انهن جي قبرن وارن دڙن مان ڪنجهي جون شيون لڌيون آهن، جيڪي گهڻو ڪري بابل سان هلندڙ واپار ۾ پرڏيهه

مان آنديون ويون هونديون. هنن سوداگرن هندستان جي ڏکڻ اولاهين سامونڊي ڪناري کان وٺي فرات جي مُنهن تائين واري سامونڊي سفر لاءِ ستين صديءَ جي مُنڍ کان وٺي، ۽ شايد انين صدي ق. م جي پڇاڙيءَ تائين، چوماسي جي هوائن کان ڪم ورتو. واپاري اصطلاح جهڙوڪ سُليمان جي وقتن ۾ عاج، پولڙن ۽ مورن لاءِ استعمال ٿيندڙ نالا تامل آهن؛ ٻين لفظن ۾ اهي سنسڪرت جا نه، پر ڪنهن دراوڙي ٻوليءَ جا آهن. پروفيسر رِهِس ڊيوڊِ جو خيال آهي ته انهن ئي سوداگرن پراڻي اڪّادي لپيءَ جا اکر هندستان آندا، جيڪي هندستان، برما (ميانمار)، سيام ۽ سيلون (سري لنڪا) ۾ استعمال ٿيندڙ سيني آئيوٽائن جو اوائلي نمونو بڻيا.

انهن جي پهرين وسندي جابلو علائقو هوندي، جتي هو هينئر به آباد آهن. اهڙو ديس ئي سندن مالوندي نظام جون گهرجون چڱي طرح پوريون ڪري سگهيو ٿي ۽ اهي ئي هئا، جن اترين علائقن کي صاف ڪرڻ وارو پربت جهڙو ڪم پاڻ تي ڪنيو، جيڪي انوقت گهڻو ڪري گهاٽن ٻيلن سان ڍڪيل هئا. آبپاشيءَ جي فائدن کي ساراهڻ وارا پهريان ماڻهو اهي هئا ۽ ڪوڙ سان قديم تلائن جو نمونو ثابت ڪري ٿو ته اهي انهن جا ٺاهيل هئا.

هن علائقي ۾ دراوڙ قبيلا ڪرّمت جي بانين جي روپ ۾ اجا تائين ڏسون پيا.

پنهنجي ڪتاب 'دي پري هسٽورِڪ انڊيا' ۾ مسٽر آر. ڊي. بئنرجي لکي ٿو ته: "هند واسي دراوڙن ناٽي جو استعمال ڳولي لڌو ۽ آبپاشيءَ جي مقصدن سان دريائن تي بند اڏڻ وارا اهي پهريان ماڻهو هئا. گهڻو اڳ سُڪي ويل دريائن تي سندن اڏيل بند اجا تائين بلوچستان جي مختلف ڀاڱن ۾ موجود آهن".

مسٽر ٽِي. آر. ايس. آئنگر دراوڙن بابت ماهر سمجهيو وڃي ٿو. هي ٽڪرا سندس ڪتاب 'ڊريوڊِيَن انڊيا' تان ڪنيا ويا آهن:

1. جيمس هورنل مطابق اوائلي دراوڙ يونوِچ جا ماڻهو هئا، جن پنهنجي اصل ديس مان مصر ۽ ليوَنت (يونوچ سمنڊ جا اوپر وارا علائقا) جي ڪجھ ٻيڙين جا نمونا هندستان ۾ آندا. اهي ڪجھ وقت لاءِ ميسوپوٽامر ۾ آباد ٿيا ۽ پوءِ هند ڏانهن آيا. بلوچستان ۾ براهوي ٻولي انهن جي ڪنهن وقت اتي موجودگي جو اهڃاڻ آهي. (ص. 30)

سومرا راڄ گهراڻو

2. اهو (ڊاڪٽر گِلبرٽ سليٽر 'ڊريوڊِيَن ايليمينٽ ان انڊين ڪلچر' ۾) وڌيڪ چوي ٿو ته: "دراوڙ يونوچ واديءَ جي ڪنهن ڀاڱي کان اچي هندستان ۾ گهڙڻ کان اڳ ميسوپوٽامر ۽ بلوچستان وچان لنگهيا ۽ ان واقعي کي سُميري سڀيتا کان اڳ واري دور سان منسوب ڪري ٿو. سندس راءِ ۾ دراوڙ ثقافت هندستان ۾ ۽ خاص طور هندستاني ماحولياتي محرڪن هيٺ سرجي هئي." (ص. 131)
3. ڊاڪٽر هال پنهنجي ڪتاب 'ائنشِيَنٽ هسٽري آف دي نِيئر اِيسٽ' ۾ چوي ٿو ته: "سندن بُتن وغيره منجهان ڀرپور طريقي جهلڪندڙ سُميرين جو نسلي نمونو سامين، اسيرين ۽ ٻين کان مَٽَ هو. اهي بلڪل هند واسي نموني جا هئا....... ۽ اهو ڪنهن ليکي بيجاءِ ناهي ته سُميري هڪ هندستاني نسل هئا، جيڪي سُڪيءَ رستي، شايد سمنڊ رستي پڻ، فارس (ايران) کان ٿيندا جاڙن دريائن جي ماٿريءَ ۾ ويا هئا. اسان سمجهون ٿا ته انهن جي ثقافت هند وطن ۾ سنڌو ماٿر ۾ ڪٿي سرجي." سُميرين جي بڻ بنياد بابت هي نظريو مڃڻ جوڳو لڳي ٿو. ان ليکي ڊاڪٽر هال ٻڌائي ٿو ته: "سُميري دراوڙن جي ڪا شاخ ٿي سگهن ٿا، شايد سنڌو ماٿر واري." (ص. 40)

مسٽر اِي. جي. ريپسن پنهنجي ڪتاب 'ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا' ۾ ڊاڪٽر هال جي مٿئين ويچار جي پٺڀرائي ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته: "آيا انهن جو (دراوڙن جو) بڻ بڻياد پڇاڙيءَ ۾ وچ ايشيا ۾ وڃي ليندو يا اولهه ايشيا ۾، هنوقت پڪي يقين سان فيصلو نٿو ڪري سگهجي، پر سُميرين ۽ دراوڙن جي نسلي نمونن جي يقيني هڪجهڙائپ مان پوئين مفروضي کي ڏاڍي مضبوط ٽيڪ ملي آهي (هال، ائنشِيَنٽ هسٽري آف دي نِيئر اِيسٽ، ڇاپو چوٿون، ص. 173). پر مصنف جي راءِ انهي راءِ جي ابتڙ آهي ته، سُميري اولهه ايشيا ۾ هندستان کان آيا. (ص. 43).

انهي راءِ مطابق، جيڪا ٻين سيني کان وڌيڪ مڃڻ جوڳي لڳي ٿي، دراوڙ ڪنهن وقت پوري پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان ۾ رهندا هئا ۽ هوريان هوريان ميسوپوٽامر ڏانهن لڏي ويا. اها حقيقت ته بلوچستان جا بروهي اجا تائين دراوڙي ٻولي ڳالهائين ٿا، هن راءِ کي زوردار هٿي ڏئي ٿي.

مسٽر اي. اين. چندرا پنهنجي ڪتاب 'دي رِگ ويدِڪ ڪلچر اينڊ دي انڊس

سِولائيزيشن‘ ۾ انهي راءِ جي زبردست حمايت ڪري ٿو. هو چوي ٿو تہ: ”دراوڙن جي بڻ بڻياد بابت تڪرار موجود آهي ۽ بلوچستان جي جابلو علائقن ۾ دراوڙي ڳالهائيندڙ بروهين جي وڏي انگ جي موجودگيءَ بابت ڪا تسليءَ جهڙي وضاحت اجا نہ ملي آهي. ڪجھ انهن کي آرين کان اڳ وارن ڏينهن ۾ هند (سنڌو ماٿر) تي دراوڙن جي ڪاھ مان بچي ويل سمجهن ٿا؛ ٻيا سمجهن ٿا تہ اها آبادي هند کان بلوچستان ۾ اچ وڃ (يعني سنڌو ماٿر جي مٿين پَٽن جي ماڻهن جي اچ وڃ) جو دنگ ظاهر ڪري ٿي. ان مفروضي تي تہ: ”ماڻهن جون سڀ وڏيون لڏ پلاڻون هند (يعني سنڌو ماٿر) ڏانهن ٿيون آهن“، پهرين راءِ کي ڪجھ مڃتا ملي آهي. جڏهن تہ ان تي بہ اصرار آهي تہ آريا هند (يعني سنڌو ماٿر) ۾ اولھ کان ٿيندڙ وڏي اچ وڃ جي نتيجي ۾ آيا. پر حقيقت اها آهي تہ ويجهن تاريخي دورن ۾ سيئتا اوڀر کان اولھ طرف سفر ڪيو آهي.

اولھ يورپ حقيقت ۾ بلڪل پڇاڙيءَ ۾ سڌريو. هند واسين (سنڌو ماٿر واسين) جي ايران ڏانهن ۽ اجا اڳتي اولھ طرف لڏڻ جو امڪان پڻ رد نٿو ڪري سگهجي ۽ سنجيدگيءَ سان سوچڻ جو گهُرجائو آهي. سومرن ۽ سنڌو ماٿر جي نسلي نمونن وچ ۾ هڪجهڙائپ پڻ انهن جي هڪڙي ئي بڻ بڻياد کي زبردست هٿي ڏئي ٿي، ۽ تڏهن بہ سومرن جو بڻ بڻياد اجا راز ۾ ويڙهيل آهي. تنهنڪري اهو بيجاءِ نہ ٿيندو تہ سومرا اولھ ايشيا ۾ سنڌو ماٿر مان وڏي لڏ پلاڻ دوران آيا، جڏهن ذاتين جو پاڻ ۾ ميلاپ هڪ مڃيل حقيقت بڻجي چڪو هو“.

’راجاتَرنگِيني‘ نالي ڪتاب ڪالهانا 1150ع ۾ لکيو. انهي جو انگريزي ترجمو ويجهڙ ۾ وينگارڊ بُڪس (پرائيويٽ) لميٽيڊ، لاهور ڇپرايو آهي. انهي جو هڪ تعارفي باب پَندِت جواهر لال نهرو 1933 ۾ لکيو هو. انهي منجهان هڪ ٽڪرو حاضر آهي:

”هر پيڙهيءَ کي تاريخ نئين سِر لکڻ گهرجي. نيون حقيقتون سامهون اچن ۽ پراڻين حقيقتن جون نئين سِر تشريحون ٿين. گذريل صديءَ ۾ ڪيترائي نوان نڪتہ نظر اختيار ڪيا ويا آهن ۽ خاص ڪري تاريخ جي تشريح معاشي حوالن سان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. مستنِد موادن جي ڳولا آثار پروڙ (آرڪيالاجي) جي اُسرڻ جو ڪارڻ بڻي آهي، جيڪا مصر، ميسوپوٽامر ۽ هند ۾ تصويرن منجهان اکر

لکڻ جي سرجڻ تائين پوئتي وڃي پهتي آهي. ڇپرائين لپي (Cuneiform)، جنهن ۾ قديم ميسوپوٽامر جون ٻوليون مٽيءَ جي ڦرهين تي لکيون ويون هيون، انهي جي پاڄ اڻويهين صديءَ جي وچ تي لڌي وئي. انهي مواد جي هڪ اپياس مان ثابت ٿيو آهي تہ يورپ جي اسڪولن ۽ يونيورسٽين ۾ اڄڪلھ پڙهائجندڙ تاريخ جا تفصيل پلي پروسي جوڳا هجن، پر مجموعي طور اها ڪافي پُلائيندڙ رهي آهي. يورپي ثقافت جا بنياد؛ هڪ پاسي اڻ گهڙي ابتدا کان اتم درجي تي پهتل ادب، هنر ۽ قانون ذريعي هوريان هوريان مڪمل سيئتا اڏڻ سان جوڙيا وڃن ٿا؛ ٻئي پاسي اهي يهودين سان جوڙيا وڃن ٿا، جن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اڄڪلھ يورپ تي ڇانيل مذهبي ۽ اخلاقي نظرين منجهان گهڻي ڀاڱي انهن جا اوساريل آهن. پر سچ اجا بہ ٻيو آهي. پردو ڏکڻ ميسوپوٽامر ۾ سُمير نالي ديس جي عُر ۽ ٻين شهرن ۾ 3500ق. م ڏاري کڄي ٿو ۽ هڪ مڪمل اُسريل سيئتا پڌري ڪري ٿو. 4500 سال اڳ ڏکڻ ميسوپوٽامر اڄوڪي اڌ دنيا کان گهڻو وڌيڪ سڌريل هو. سنڌو ماٿر ۾ هڪ سيئتا هئي، جنهن بابت اسان تمام ٿورو ڄاڻون ٿا، ڇاڪاڻ تہ مٽيءَ جي ڦرهين تي لکيل لپيءَ جي پاڄ اجا نہ لڀي سگهي آهي. آڳاٽي هند ۽ ميسوپوٽامر جي سيئتائن جو ٻُڌ شايد ساڳيو هيو، ۽ ڪيئن بہ، پر اهي هڪٻئي سان لاڳاپيل ضرور رهيون هونديون.“ (ص. xxvii)

آڳاٽي هند جو مطلب آهي سنڌوءَ جي ماٿري، جتي سومرا سرجيا، اُسريا ۽ سيئتا جي هر وَٿُ کي جياري رکيائون. سنڌ بابت، جتي پوءِ واريون سڀ سيئتائون اُسريون، مشهور سائمن ڪميشن (انگريز سرڪار پاران 1927 ۾ آئيني سڌارن جو جائزو وٺڻ لاءِ مقرر ڪيل) 1929 ۾ راءِ ڏني تہ: ”اها رهڻي ڪهڻي ۽ سيئتا ۾ هند کان وڌيڪ عراق ۽ عربستان کي ويجهي آهي“. 1930 ۾ الله آباد ۾ پنهنجي خطاب ۾ علامہ اقبال چيو: ”سنڌ جي پُٺي هند ڏانهن آهي ۽ مُهڙ وچ ايشيا ڏانهن.“ سيني پراڻن مصنفن انهي دعويٰ وارو تاريخي سچ مڃيو آهي، جيڪي چون ٿا تہ: ”سنڌوءَ جي اولھ وارو علائقو هند جو نہ هو. انسان پارکُو (انٿروپولاجسٽ) سمجهن ٿا تہ سِنڌو ترڪ-ايراني ۽ هند-آريائي نمونن جي وچ ۾ نسلي سَنڌو هئي، جيئن اها ايران ۽ هند جي وچ ۾ سياسي سَنڌو هئي.“ (سيلنِدرا ناٿ سين: ائنشِيَنٽ هسٽري آف بنگلاديش، انڊيا ائنڊ پاڪستان، ص. 94).

باب ستون

سومرا اوائلي تاريخي دور دوران

ڪُڙمت (زراعت) پاڻ سان لاڳاپيل ڪيترن ئي ڏندن کي هٿي ڏيندي آهي، ڇاڪاڻ ته انهي سان نه رڳو سڌو لاڳاپيل ڪجھ اوزار، پر ڌارجندڙ مال لاءِ ڪم ايندڙ اوزار ۽ اڻ سڌو لاڳاپيل ڪاريگرن جون خدمتون پڻ سلهاڙيل هونديون آهن. اسان ڏٺو ته سومرن بلوچستان ۾ ۽ سنڌوءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ سان ڪڙمت جو بنياد وڌو ۽ ڳوٺ سيئتا سرجڻ ڪان پوءِ آمريءَ ڪان ٿر ڏانهن ويا، جيڪو انهن ڏينهن ۾ زرخيز ۽ زراعت لاءِ انتهائي موزون نَوهَر پرڳٽو هو. اتي سندن معيشيت پوري طرح هاڪڙي (سرسوَتي سرشتو سڌجندڙ) جي آسري تي هئي. هِن درياءَ ۾ پاڻي ٻين هزاري ق. م دوران گهٽجڻ شروع ٿي ويو هو. نيٺ 1226ع ۾ بنھ سُڪي ويو، ڇاڪاڻ ته ٻارهين ۽ تيرهين صدين دوران موسم بدلجي ڪوسي ۽ خشڪ ٿي وئي. لوٽي درياءَ ۾ پڻ اڳ ڪان گهڻو گهٽ پاڻي ٿي آيو. انهن سيني عنصرن سبب ڪڇ جو رڻ سُڪي ويو، سومرن جو راڄڌاني شهر پاڙي نگر ڦِٽي ويو ۽ ٿر جا ٻيا سڀ شهر ۽ ڳوٺ ڦِٽڻ لڳا. بهاولپور پرڳٽي جا شهر (رفيق مغل پاران تازو ڪوٽيل) پڻ ان عرصي دوران ڪنڊر بڻيا. 1025 ۽ 1350ع جي وچ تي ڪڇ جو رڻ بلڪل سُڪي ويو. محمود غزنويءَ جي حملي وقت اهو هڪ تانگهي نارِ هو، اڃا رڻ نه بڻيو هو. فيروز تغلق جي ڏينهن ۾ اهو هڪ بنجر علائقو ۽ وارياسو بيابان هو، جنهنڪري انهي ۾ سندس لشڪر تباھ ٿيو.

هاڪڙي وارن شهرن جي ڦِٽڻ ۽ سنڌو درياءَ جي وهڪرن ۾ آيل زبردست ڦيرن سومرن جي حڪمرانيءَ کي آخري نوڪر هنئي. هاڪڙو درياءُ ٻين هزاري ق. م دوران سُڪڻ شروع ٿيو هو. نتيجي ۾ سومرا امير هڪ ڀيرو ٻيھر جياپي جي بهتر وسيلن جي جي ڳولا ۾ ڪندڙڻ لڳا هئا. ڪڙمت جا باني هجڻ ناتي هاڻ انهن سنڌ جي مختلف ڀاڱن ۾، جتي ’سِٽ‘ ۽ ڪُڙمي هم معنيٰ ٿي چڪي هئا، ”جاٽ“ سڏجڻ تي چِڙڻ ڇڏي ڏنو.

عربستان ۾ 1300ق. م ۾ ڌارجندڙ هڪ ٿُوهو اٺ، ٿَرَ ۾ 1100 ڪان 1000ق. م ڌاري پهتو. مورَ، پرمارن جي پهرين ’نُڪَ‘ هجڻ ناتي، سومرن جي مکيہ شاخ هئا. اهي سنڌ جي سمنڊ ڪنڌين تان سُٽُ 700 ڪان 600ق. م دوران تائين ٻه لڏيندا رهيا، جيتوڻيڪ ٻاهرين دنيا سان لاڳاپا 1400ق. م ڪان وٺي ختم ٿي چڪا هئا.

دارا-پهرئين ايران تي 522 ڪان 486ق. م تائين حڪومت ڪئي. انهي سنڌو ماٿر جو وڏو حصو پنهنجي بادشاهيءَ ۾ ملائڻ ڪان پوءِ سرڪاري خرچ تي مصر، ميسوپوٽامر، ايران، افغانستان ۽ سنڌوءَ جي ٻنهي پاسن وارن علائقن کي ڳنڍيندڙ زميني رستا ٺهرايا. ائين دنيا جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ٿيو هو. انهي اڳيرائيءَ جي ڪري اوپر جي واپار جو مقدار پنهنجي چوٽ تي پهتو، پر تيستائين واپار فونيشيائين يا عربن جي هٿن ۾ هليو ويو. سومرا ناٽي کي مٿاسٿا جي ذريعي طور استعمال ڪرڻ شروع ڪري چڪا هئا، پر ميسوپوٽامر ۾ لڳاتار جنگين سبب اهو، گهٽ ۾ گهٽ دارا جي ڏينهن تائين، وڏي پئماني تي نه پڪڙيو؛ انهي دور ۾ اهو عام ٿيو، ڇاڪاڻ ته محسوس ڪيو ويو ته ان سان واپار ۾ سولائي ٿي ٿِي.

دارا جو يوناني درٻاري ڪَئرِياندا جو اسڪائيليڪس ڪَئريا ۾، بناشڪ شبهي مورَن جي مدد ۽ ڏَسَ سان، سنڌوءَ مان تري عربي سمنڊ تائين پهچندڙ پهريون يورپي هو. اهو سنڌو درياءَ ۾ ڪابل درياءَ سان ملڻ واري هنڌ ڪان ٿورو هيٺان، مورَن پاران پنهنجن اميرن سومرن جي چوڻ تي مقامي طور ٺاهيل، ٻيڙين جي هڪ ٻيڙي ذريعي گهڙيو. هتي اها ڳالھ ڪرڻ دلچسپ ٿيندو ته الائي ڪڏهانڪر ڪان وٺي انگريز راڄ تائين، سنڌو ماٿر جي لبّہ ۽ سکر جي وچ واري هن ڀاڱي تي سومرن جي اجازت ڪان سواءِ ڪا ٻيڙي نه هلي سگهندي هئي ۽ لاڳو قانون موجب، جنهنجو انگريز حڪمرانن احترام ٻه ڪيو، سومرا ٻيڙين تي ڇُنگي هٽندا ۽ اوڳاڙيندا هئا. اسڪائيليڪس کي ايراني سلطنت پاران عربي سمنڊ جي وَٽِ وَٽِ سان ڳاڙهي سمنڊ تائين آبي رستي جو جائزو وٺڻ لاءِ موڪليو ويو هو. اهو اڍائي سالن ڪان پوءِ 514ق. م ۾ سوئيز نارِ ۾ آرسنوئي وٽ پهتو.

انهي جي سفر جي ڪاميابيءَ ڪان ستت پوءِ، سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪپ وارو، پشاور ڪان سمنڊ ڪنڌيءَ تائين سڄو ملڪ ڪياني سلطنت ۾ ملايو ويو. ان سلطنت جي پکيڙ هاڻ نِيل جي مٿئين ڀاڱي ڪان سنڌوءَ تائين ۽ آمون ڪان پونِڇ ۽

عربي سمنڊ ٻنهي تائين ٿي وئي. ان پنهنجي سلطنت کي سٽراپين (ايراني صوبو يا پرڳڻو) ۾ ورهايو: هر هڪ جو سربراهه گورنر هو ۽ ٻچاءُ هڪ آزاد جنرل حوالي هوندو هو. اهي ٻئي سڌو سنئون دارا آڏو جوابده هوندا هئا. سنڌو ماٿر جو حصو ۽ بلوچستان ٻئي گڏجي ويهين سٽراپي ٿي. هن سٽراپيءَ مان ايراني خزاني کي 360 ٽئلينٽ (لڳ ڀڳ 20،716 پائونڊ يا 260 مڻ) سون اڳڙندو هو. اها ڳالهه دلچسپيءَ سان ڏيان ڏيڻ جهڙي آهي ته هن سٽراپيءَ کڏهن به ڏِل چانديءَ ۾ نه ڀري! سنڌو ماٿر جا ڪافي صدين کان ڪَٽيل ساموندي لاڳاپا 500ق. م ۾ ڀيهر بحال ٿيا. دريائن مٿان سومرن جي مالڪي مورَن ذريعي اجا جاري هئي ۽ سنڌو، سندن هٿ هيٺ واپاري مال جي ملڪ اندر توڙي ڏيساور آندي نِينديءَ ۾، اهم ڪردار نڀائي رهيو هو. ملتان ۽ راڄن پور اعليٰ درجي رُڪَ جون تلوارون ٺهڻ جي حوالي سان مشهور هئا.

دارا-پهرئين ڪان پوءِ زَرگزِز 486ق. م ۾ تخت تي ويٺو، پر سندس تخت سنڀالڻ کان سِتت پوءِ ايران ۽ يونان وچ ۾ جنگ چڙي پئي. دليريءَ ۽ تلوار بازيءَ ۾ سني ساک رکندڙ سومرن آزاد حيثيت ۾ بادشاهه جي مدد ڪئي ۽ سنڌو ماٿر جي سيني پاڳن مان سگهارن ويڙهاڪ ماڻهن جو جٿو تيار ڪيائون. سومرن جي سرواڻيءَ هيٺ هن جٿي ۾ 46 قومون شامل هيون ۽ سالاري 29 ايراني جنرلن ٿي ڪئي. سموري سنڌي سپاهه کي سوٽي ڪپڙا پهريل هئا. سپاهين ڪماڻون ۽ رُڪَ جي ڇهنبن وارا تِير ٿي استعمال ڪيا. يورپ جي ڌرتيءَ تي پهريون ڀيرو وڙهندڙ سندن هاٿين، ٻنهي پاسن جي ويڙهاڪن جي دماغن تي زبردست ڇاپ ڇڏي. زَرگزِز کي 469ق. م ۾ فليطائس وٽ شڪست ٿي ۽ ڇئن سالن کان پوءِ 465ق. م ۾ مري ويو. ڪي ڄاڻُو چون ٿا ته 450ق. م ۾ بادشاهت جو سنڌو ماٿر وارو ڀاڱو آزاد ٿي ويو. ٻيا وري هن ويهين سٽراپيءَ جي آزاديءَ جي تاريخ 375ق. م ٻڌائين ٿا. آريَن جي انابيسِس جي صفحي 8 کان 13، ڀاڱو 3 ۾ اهو سن 330-331 ق. م پڙهڻ سان هي ٻئي تاريخون غلط لڳن ٿيون. دارا-ٽئين اَربَلّا واري جنگ ۾ سڪندر سان وڙهڻ لاءِ پنهنجي حاڪميت هيٺ هند (سنڌ سميت) مان لشڪر ۽ هاٿي گڏ ڪيا. هلڪيون ڪماڻون ۽ رُڪَ جي ڇهنبن وارا تير، هاٿي ۽ رَٿُون استعمال ڪندڙ سنڌي وڏي بهادريءَ سان وڙهيا. سڪندر، دارا شڪست ڏني ۽ سندس راڄڌاني شهر

پَرسِيپولِس کي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيائين. دارا ميدان ڇڏي ڀڳو، پر پنهنجي ئي عملدارن هٿي مارجي ويو. سڪندر انهي جاءِ تي عزم ڪيو ته هو ايراني سلطنت جون سڀئي سٽراپيون، سنڌو ماٿر سٽراپيءَ سميت، جتان ايرانين جي سهڪاري سومرن جٿا تيار ڪيا هئا، فتح ڪري ۽ پنهنجي بادشاهيءَ ۾ ملائي ڇڏيندو. 329ق. م ۾ انهي باختر تي قبضو ڪيو ۽ قنڌار فتح ڪيائين.

سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪپ سان اچي لڳندڙ ويهين سٽراپي انهن ڏينهن ۾ سنڌو ماٿر جو اڌ کان وڌيڪ ڀاڱو هئي، ڇاڪاڻ ته سنڌو درياءُ پنهنجي هاڻوڪي وهڪري کان ڪيترائي ميل پري اوڀر طرف وهندو هو. اها سٽراپي اٽڪل 180 سالن تائين ڪياني سلطنت جو تمام اُپائُو ڀاڱو رهي، پر حاڪميت ايرانين جي هٿن هيٺ هجڻ جي باوجود ٻنهي ڀاڱن جي ماڻهن وچ ۾ لاڳاپا غير معمولي طور دوستاڻا هوندا هئا. جنگ جي ڏينهن ۾ سنڌي سومرا پنهنجي ايراني دوستن جي دشمنن خلاف اهڙي بي جگريءَ سان وڙهندا هئا، ڄڻ اهي پنهنجي ڌرتيءَ جو بچاءُ ڪندا هجن. سانت (امن) وارن ڏينهن ۾ اهي رياستي خزاني کي سون سان ڀريندا رهندا هئا. ثقافتي ٽيڪنالاجي اچڻ سان وري سنڌين کي اتم درجي سيئتا اڏڻ ۾ تمام گهڻي هٿي ملي. هي سڀ ڳالهيون، ڏکڻ اولاهين ايرانين جي اوڀر طرف سنڌ ۽ بلوچستان ڏانهن لڏ پلاڻ بابت، اسان جي اڳ ڪيل دعويٰ کي درست ثابت ڪن ٿيون. العُبيدين (سُميري يا سِٽِي يا سنڌي: جيئن به سڏجن) جو هي سنڌ ۾ پهچڻ، اصل ۾، سومرن ۽ دراوڙن جو ميسوپوٽامي ڌرتيءَ تي ڊگهو عرصو ترسڻ کان پوءِ پنهنجي وطن موٽي اچڻ هو. سڪندر جي سنڌو ماٿر تي ڪاهه سومرن کي، چندرگُپت موريا جي روپ ۾، پنهنجي ڌرتيءَ جي بچاءَ ۽ پنهنجي مَهنداري خاصيت ثابت ڪرڻ جو ڀيهر هڪ موقعو ڏنو.

باب اٺون

چندرگُپت موريا (323 – 299 ق.م)
هند پاڪ جو پهريون تاريخي سمراٽ

چيو وڃي ٿو ته موريا راڄ گهراڻي جي آمد تاريخدانن لاءِ اونده مان سوجهري ۾ ٽپڻ جو اهڃاڻ آهي، پر قسمت جو جَبر اهو آهي ته تاريخدانن پاڻ ئي، سنڌو ماٿر پَٽن جي آجپي لاءِ وڙهندڙ پهرئين ڪاهوڙي ۽ هند پاڪ نندي ڪنڊ جي پهرئين تاريخي سمراٽ، چندرگُپت جي چوڌاري ڌُنڌَ ۽ ويسَر جا پردا چاڙهي ڇڏيا آهن. هن عظيم ديس پريمي جوڌي جي ڄم، ٻالڪپڻ، تعليم ۽ جنگجو زندگيءَ بابت ڌنڌلي تصوير چٽيندڙ ماخذ نه رڳو بنهه ٿورا، پر ڪاند سان پريل پڻ آهن. اسان وٽ هنوقت جيڪي ڪجهه آهي، سو هنن شين تي ٻڌل آهي:

1. سڪندر سان گڏ يا هڪ پيڙهي پوءِ نندي ڪنڊ ڏانهن آيل يوناني ليکڪن جا ٻڌايل احوال.
2. چندرگُپت ڪي ڪيڙيندڙ ۽ سندس وزير اعظم چاڻڪيا (ڪوٽِليا ۽ وشنوگُپت طور پڻ سڃاپندڙ) جو حڪمرانيءَ جي ڍَانءَ بابت لکيل پُستَڪ 'اَرٿ شاستر'.
3. جين ڌرم جا شاستر ۽ پُراڻَ يا سنسڪرت جا مشهور تاريخي گرنٿ.
4. مُدرارَڪشاسَس (رَڪشاسَس جي علامت) نالي چوٿين صدي ق. م ۾ لکيل قديم سياسي ناٽڪ.
5. چندرگپت جي درٻار ۾ سِليُوڪَس جي يوناني سفير ميگاسٿينس جي ڪتابن جا وکريل ٽُڪرا.
6. اسٽرابو ۽ ٻين يوناني ليکڪن پاران محفوظ ڪيل ڪجهه برهمڻي روايتون.

هنن ماخذن ۾ ڪارائتي ڄاڻ شامل آهي ۽ واقعن جي پروسي جوڳي سن وار ترتيب مهيا ڪن ٿا، پر رڳو چندرگپت جي زندگيءَ جي پوئين حصي بابت (جڏهن

انهي ڏکي عرصي تائين مُڙسيءَ ۽ لڳاتار ڪوشش ڪان پوءِ پنهنجي آزاد سلطنت قائم ڪري ورتي هئي)؛ سندس زندگيءَ جي پهرئين ڀاڱي بابت عملي طور ڪجهه به ناهي، جنهن جي چوڌاري داستانن جو ته چڙهي ويو آهي. لوڪ ڪهاڻين ۽ ڪُجوڙ روايتن ڪي وڏي ڪاريگريءَ سان گڏائي جوڙيل افساني منجهان حقيقت سوڌي ڪيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. پراڻن ليکڪن لاءِ اڻ ڏُريو ٽيڻ ڏاڍو ڏکيو هو: ڪڏهن ڪنهن ڳالهه جي ڪري ۽ ڪڏهن ڪنهن.

يوناني تاريخدان ڪانئس خوش نتا ٿي سگهن، چاڻڪ جو اهو ئي ته اڪيلو ماڻهو هو، جنهن ٽيڪسيلا واري جنگ ڪان وٺي ديس جي ڌرتي ڇڏي وڃڻ تائين سڪندر ۽ سندس لشڪر لاءِ اڻ ڳڻيون مصيبتون ڪڙيون ڪيون. اهي لکن ٿا ته چندرگپت 325ق. م ڌاري ذاتي طور سڪندر سان مليو ۽ انهي ڪي اهڙو چيڙائي وڌائين، جو حملي آور ڪيس مارڻ جو حڪم ڏنو. نوجوان چندرگپت ، جيڪو مَگڌَ جي راجا نَندَ جي تمام وڏي لشڪر ۾ جنرل رهيو هو، پنهنجي پويان پيل يوناني آفيسرن ڪان وڌي ڏاهپ سان بچي نڪري ويو ۽ پنهنجي ديس جي بيابانن (هاٽوڪي وَان پَچَرنڻ ويجهو ڪٿي هوندو) ۾ وڃي پناهه ورتائين. اها خبر ناهي ته سندس ۽ سڪندر جي وچ ۾ چا ڳالهه ٻولهه ٿي ۽ حملي آور ڪهڙي ڳالهه تي چڙيو؟ جي. ڊبليو. مِڪرِنڊِل، البت، هڪ اشارو ڏئي ٿو، جنهن مان اهو مطلب ڪڍي سگهجي اچي ٿو ته سڪندر ڪيس پنهنجي لشڪر ۾ ڪو وڏو عهدو آڇيو، پر پنهنجي لوڻ ۽ مِٽيءَ سان سچي چندرگپت اها آڇ ٺهه پهه ٺُڪرائي ڇڏي. مِڪرِنڊِل جي راءِ آهي ته اهو ديس پريم وارو جذبو ئي هو، جنهن ڪيس انهي طاقت جي ماتحت ڪو مٿيرو عهدو وٺڻ ڪان روڪيو، جنهن سندس ديس جون آزاديون چيٿاڙي ڇڏيون هيون.

'گُپت' معنيٰ ڳُجهويا لِڪل. سُجن ۽ پهچ ڪان ٻاهر بيابانن ۾ 'پنهنجي راڄ وارن وٽ' وڃي لِڪڻ واري ڏينهن ڪان وٺي بيرحم حملي آورن پاران ڌرتي ڇڏي وڃڻ تائين، چندرگپت يونانين مٿان ڏاڍي ڪاميابيءَ سان ڪيترائي گوريلا حملا ڪيا، انهن ڪي اڻ ڳڻين مصيبتن ۾ وڌو، حملي آورن خلاف ڳجهيون ڪارروائيون رٿيون ۽ توڙ پڄايون ۽ پچاڙيءَ ۾ انهن جون سموريون چانوٽيون تباهه ڪيون.

پُراڻن موجب مَگڌَ جا نَندَ راجا شودر هئا ۽ انهن انوقت جي ڪتري راجائُن جو ٻُڻ ڪڍيو هو. چاڻڪيا (ڪوٽِيليا) تي ملڪ، ان جي ثقافت، سائنس ۽ هنرن (شاستر

۽ شاستر) کي ناجائز نَندَ راجائُن جي چنبي مان آزادي ڏيارڻ جو وڏو بار هو. هاڻوڪي پاڪ پٽڻ ويجهو ڪنهن هنڌ جنم وٺندڙ چاڻڪيا (ڪوٽِيليا) هڪ برهمڻ هو. برهمڻي قاعدي موجب حڪمرانيءَ جو حق صرف ڪترين کي هو، تنهنڪري قابض جو تختو اونڌو ڪري بادشاهي ڪتريءَ کي موٽرائي ڏيڻ جا سبب پيدا ڪرڻ هر برهمڻ جو ڌرمي فرض هو. چاڻڪيا درست ڪم ڪيو: نَندَن جو تختو اونڌو ڪيائين ۽ چندرگپت کي تخت تي ويهاريائين. هن پوراڻي روايت جو اشارو ان طرف آهي ته چندرگپت سچ پچ هڪ ڪتري شهزادو هو ۽ چاڻڪيا، ملڪ ۾ جائز ڪتري حڪمراني بحال ڪرائڻ وارو پنهنجو مشن پورو ڪرڻ لاءِ، نهڪندڙ اوزار طور ڪيس بلڪل صحيح استعمال ڪيو.

مُدرارَڪشاسَس ناٽڪ (جيڪو چندرگپت کان ستن صدين کان وڌيڪ پوءِ جو آهي) اڻ سڌي ريت، انهي جي نَندَن جو ٿي ڪنهن نيچ ماءُ مان ڄاول ٻار هجڻ جو تاثر ڏئي ٿو. هن ناٽڪ جي ڪجھ ڊائلاگن ۾ ڪيس ڌڪار وچان 'وِرشال' ۽ 'ڪُلهِين' (نيچ ذات) ڪوٺيو ويو آهي، پر هن اڻ سڌي چِٽر جون ٻه معنائون نڪرن ٿيون ۽ انهن جو مطلب ڦيرائي پڻ ڪڍي سگهجي ٿو. ناٽڪ جي حصي 111، 18 ۾، جتي هي لفظ ڪتب آندا ويا آهن، 'وِرشا' جو مفهوم نڪري ٿو 'بادشاهن ۾ وَهڙو يا ڏاند' (سرائڪيءَ ۾ واڙها)؛ مطلب سگهو، طاقتور بادشاهه. چاڻڪيا پاڻ به پنهنجي چيلي چندرگپت لاءِ پاٻوهه طور هي لفظ ڪتب آڻي ٿو. ناٽڪ ۾ قابض نَندَ کي ڏاڍو ڦُندايو ۽ ساراهيو ويو آهي ۽ 'پرَٿيِتَڪُولا' يعني مشهور ذات مان سڏيو ويو آهي. انهي لقب جي ابتڙ چندرگپت کي 'ڪُلهِين' سڏيو ويو آهي. هي لفظ 'نيچ' نه پر 'ٿورو هيٺ' يا 'غير معروف' جو مفهوم ڏئي ٿو: سرائڪيءَ ۾ ڪولا جي معنيٰ آهي ڪؤنرڙو (نرم) ۽ هيٺا معنيٰ ڏٻرو. پيءُ جي مُئي پڇاڻان ڄاول ۽ چاڻڪيا پاران ڌنار کان مُلهه وٺي يتيم طور تاتيل هن شهزادي جي ننڍپڻ وارا سال سندس غريبي، مسڪيني حال ۽ لانجهو هجڻ جو ڏس برابر ڏين ٿا، پر سندس نيچ ماءُ ڄائو هجڻ جو نه. ان ليکي ناٽڪي رياءَ کي تاريخ نٿو ڳڻي سگهجي.

ڊاڪٽر آر. ڪي. مُڪرجي چوي ٿو: "اهو ڪم ارڙهين صديءَ جي شارح ڏُونڊِي راجا لاءِ رهيل هو، ته اهو پڪ پڪاڻ ڪري ڏئي ته چندرگپت، شودر زال مورا مان ڄاول، مؤريا جو پٽ هو ۽ سندس پيءُ جو نالو سَروَرٿاسِڌِي هو، جنهن کي

پنهنجي زال سُنَندا مان ٻيو پٽ نَندُ هو." سنسڪرت لکٽين ۾ صرف اهو ٿي ٽڪرو آهي، جيڪو چندرگپت کي نيچ ماءُ ڄائو لکي ٿو. انهي ٽڪري ۾ شارح مؤريا لفظ جي تشريح مورا مان ڄاول طور ڪري ٿو، پر پوءِ اهو نٿو ٻڌائي ته مورا ڪا شودر عورت هئي. ٻي ڳالهه ته سندس گرامر پڻ غلط آهي، چاڪاڻ ته مورا منجهان مورڪيا ته نڪري سگهي ٿو، مؤريا نه. تنهنڪري اها تشريح قبولڻ جوڳي ناهي.

چندرگپت جي اصل نسل بابت ٻوڌي روايت وڌيڪ پختي آهي. هتي ڪيس ڪترين جي موريا ذات جو فرزند، اُتم ۽ پَوِتر ڪُڙم سَڪيا جو ٻچو ڄاڻايو ويو آهي، جنهن دنيا کي ٻُڌُ ڏنو. ٻُڌَ ۽ انهي جي گهراڻي سَڪيا سان برهمڻن جي نفرت تمام مشهور آهي ۽ ڪجھ چوڻ جي محتاج ناهي. چندرگپت مٿان نيچ ذات واري ڇاپ انهي نفرت ۽ صدين کان هلي ايندڙ هڪٻئي تي چڙهت جو نتيجو آهي (جنهن بابت ڪجھ پيراگرافن جو حوالو اڳتي ڏينداسين). ٻوڌي شاستر صحيح لفظ موريِا، مورَ (مايُر اڄارجندڙ) مان نڪتل، استعمال ڪن ٿا.

ٻوڌي ڌرمي گرنٿ ڊِگها نِڪايا (11. 167) ۾ ڀِڦاليواٽي (ڀِڦلانواٽي) جي موريَن جو حوالو آهي. مَهاوَمسا (گيگر وارو ترجمو ص. 27) چندرگپت کي موريَن منجهان ڄاڻائي ٿو، جيڪي ڪتري هئا. دِوياوَدانا (ڪوويل جو ايڊٽ ڪيل ص. 370) چندرگپت جي پٽ بِندُوسرا ۽ انهي جي پٽ اشوڪ کي پڻ ڪتري ڄاڻائي ٿو. پلوٽارڪ (باب LXII) چندرگپت کان سڪندر کي رپورٽ پيش ڪرائي ٿو ته، مَگِڌَ جو نَندُ راجا سندس ظلمن ۽ نيچ ذات هئڻ ڪري غير مقبول آهي. سمجهڻ جي ڳالهه آهي ته جيڪڏهن هو پاڻ به ساڳي ذات منجهان هجي ها ته جيڪر اهڙا ويڻ نه چئي سگهي ها، چاڪاڻ ته ڪو به ٻالڪ پنهنجن ابن ڏاڏن جي گلا نٿو ڪري سگهي. ابا ڏاڏا نيچ هجڻ معنيٰ پاڻ به نيچ هجڻ.

ان تاريخي حقيقت جي تصديق ڪوڙ سارن ثبوتن منجهان ٿئي ٿي ته، ڪوسالا راجا وِڏُوڏَاوا جي حملي کان بچڻ لاءِ موريا پنهنجي اصل برادري سَڪيا کان ڇڄي ويا؛ الڳ ٿلڳ هماليائي علائقي ۾ پناهه وٺي ورتائون. اهو علائقو ميانوالي ضلعي ۾ سَڪيسَر (سَڪا-سَر) طور سڃاتو وڃي ٿو. هي علائقو مورن سان ڀريل هو، تنهنڪري اهي موريا يا مورن واري علائقي جا ڪوٺجڻ لڳا. موريا راڄ گهراڻي سان مورَ (مايُر) جي ڳانڍاپي جي بنا ڪنهن شڪ شبهي تصديق هڪ

اڪيلي آثاري ثبوت ذريعي ٿئي ٿي. اشوڪ جي ٽنين منجهان نندا ڳڙهه واري ٿنڀ جي هيٺئين حصي تي مور جي تصوير، موريا راڄ گهراڻي جي شاهي علامتي نشان طور موجود آهي، جڏهن ته ساڳيو نشان سانچِي واري عظيم اسٽوپا تي ڪجهه مورتين ۾ ورجايل آهي، جنهن کي اشوڪ سان سندس زندگيءَ جي انهن ڪهاڻين آڌار جوڙيو ويندو آهي، جن کي انهن پٿر جو روپ ڏنو.

مور راجستان جي ايڪيهه مشهور راجپوت رياستن جو سرڪاري علامتي نشان رهيو آهي. ’مور مُڪَٽ‘ صرف تاجپوشيءَ جي رسمن مهل پائڻ وارو خصوصي تاج هوندو هو. عظيم شهنشاهه شاهجهان جي شاندار تخت طائوس (مور وارو تاج) جو خيال، پڪ سان شاهي حرم ۾ موجود راجپوت راڻين جي سوچ جو نتيجو هوندو.

هڪڙي ٻي وڏي اهميت واري شيءِ اها آهي ته، مور سنڌ جي حاڪم سومرا راڄ گهراڻي جو علامتي نشان هو، بلڪل ائين جيئن اهو موريا گهراڻي جو موڙ هو. ٺٽي کان چوڪنڊيءَ تائين سومرن بادشاهن جي قبرن تي سرن ۽ گاري ۾ ڪوريل علامتي نشان مور اڄ به ڏسي سگهجي ٿو. سومرن سنڌ تي، ملتان سميت، ڇئن صدين کان وڌيڪ راڄ ڪيو. سندن حاڪميت اعليٰ اوپر ۾ راڄپوتانا جي دنگن کان وٺي ڏکڻ اولهه ۾ بلوچستان جي دنگن ۽ اولهه ۾ ويندي سُليمان جبل سلسلي تائين پکڙيل هئي. ڏکڻ ۾ گجرات ۽ ڪاٺياواڙ پڻ ان ۾ شامل هئا. يوناني ليکڪ اسان کي ڄاڻ ڏين ٿا ته 322ق. م ۾ پٽالا جو راجا موئِيرِس (مور لفظ جو ڪارُ) هو. تاريخ تصديق ڪري ٿي ته سندس لقب سمراٽ هو: هڪ مهان سومرو يا مڪمل راجا، جيڪو هر قسم جي اطاعت کان آجو هجي ۽ ننڍا راجا سندس اطاعت ڪندا هجن. هتي سوال ٿو اٿي ته، ڇا سومرا ۽ موريا ساڳئي بڻ بڻياد مان آهن؟ تاريخدان پنهنجي ان فيصلي تي يَڪراءِ آهن ته سمورن سنڌو ماٿر پَٽَن ۾ چندرگپت جي پنهنجي راڄ جا ماڻهو رهندا هئا، جيڪي پنهنجي مائٽ ۽ آجپو ڏياريندڙ جي حڪمن جي پوئواري سچي دل سان ڪندا هئا. اهو فيصلو صرف تڏهن سچ ثابت ٿيندو، جڏهن ٻه وڏيون ذاتيون سومرا ۽ موريا پاڻ ۾ ويجها مائٽ ثابت ٿين. سنڌو ماٿر جي بيابانن ۾ رهندڙ ذاتين جي بڻ بڻياد بابت ڪرنل ٽاڊ کان وڌيڪ ٻيو ڪو ماهر ڪونهي. هو چوي ٿو: ”اگنِيڪُولن منجهان پرمار پهرئين نمبر تي ۽ اهم ترين آهن. ’دنيا پرمارن جي آهي‘ هڪ پراڻي چوڻي آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جون 35 نُکُون

(پاڙا يا شاخون) آهن، جن منجهان گهٽيون وڏي حد تائين پنهنجي مُنهن آزاد هيون؛ انهن ملڪ نَوَن ڊويزنن ۾ ورهائي ڪنيو هو، جن منجهان نئون ڪوٽ ۽ مارُوسٿلِي نمايان هيون. سڪندر جو مد مقابل چندرگپت هڪ مور هو. پَوِتر شُجرن ۾ ڪيس ٽَڪشيڪ پٽرو ڪيو ويو آهي. پرمارن، جن جي مور مُک شاخ آهن، جون قديم لڪتون ٻڌائين ٿيون ته اهي تَستا ۽ ٽَڪشيڪ ذات منجهان آهن؛ جيئن انهن جي طاقت جي ڳڙهه چِتور مان هاٿي به ٻڌايو وڃي ٿو. پرمارن جي ٻيون نمبر نُکَ سوڍا آهي؛ يونانين وارا سوگدائي. اها پرمارن جي وڏي ذات آهي، جنهن جو پراڻن جُڳن ۾ سمورن بياباني علائقن تي قبضو رهيو آهي. سندن پاڙن اومرا ۽ سومرا، عمرڪوٽ ۽ اومرا-سومرا تي نالو رکيو، جن ۾ سنڌوءَ تي ٻيٽائون پَڪَر هو.“

انهي هم نسلي تعلق جي تائيد لسانياتي طور پڻ ٿئي ٿي. سومرن پنهنجي قبضي هيٺ سمورن مُک هنڌن تي پنهنجي حاڪميت جي يادگار طور ماڙيون سڏجندڙ ٻه ماڙ عمارتون اڏرايون. اڄ تائين سنڌ ۾ ’سومرن جون ماڙيون‘ سڏجندڙ بيشمار دڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مطلب ته سنڌو ماٿر پَٽَن ۾ جتي به ڪنهن پراڻي ڳوٺ يا ڦٽل ماڳ جي نالي ۾ ماڙي اچي، پڪ سمجهو ته اهو پراڻن دورن ۾ سومرن جي قبضي هيٺ رهيو هوندو. اهڙا ڪجهه نالا آهن: سِيتَل ماڙي (ملتان ۾)، رُوپا ماڙي (سنڌ ۾) ۽ ماڙي اندس (ميانوالي ۾). انهي منجهان چڱي طرح پروڙي سگهجي ٿو ته چندرگپت جي پنهنجي راڄ جا ماڻهو ڪير هئا ۽ اهي ڪيئن سندس سرواڻيءَ ۾ ٻڌي ڪري آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ هڪ هيبتناڪ طاقت بڻيا. سرائڪي چوڻي ’چوران تي پئہ ڳَئي مور‘ (چورن مٿان مورَ) ان تاريخي واقعي جي پلي سمجهاڻي آهي.

مٿي ڏنوسين ته مورين (وڌيڪ درست مورَ) ڪوسالا راجا جي حملن کان بچڻ لاءِ سَڪيسَر (سَڪن جو تلاءُ) واري هيٺين هماليائي علائقي جي ٽاڪرو علائقن ۾ وڃي پناهه ورتي. اتي پاڻ محفوظ هجڻ ڪري انهن ستت ئي پنهنجي هڪ ڌار ذات ٺاهي. اٽڪ کان ڪالاباغ (لفظي معنيٰ پري کان ايندڙ پاڻي) تائين سنڌوءَ جا ساڄو ۽ کاٻو ڪپ والاري ورتائون. اتي اڄا تائين اٽڪ ويجهو حاجي مور شاهه ڳوٺ موجود آهي. آريا سمنڊ کان ڊڄندا هئا؛ انهن لاءِ درياءُ ٽپڻ ئي پاپ هوندو هو. تنهنڪري موريا هن سمنڊ جهڙي درياءَ جا بنا مقابلي مالڪ بڻجي ويا. ماڳ جهڙوڪ مور جهنگي، ڪشمور، مورو، مورالا وغيره ان جي ثابتي ڏين ٿا. ڪالاباغ

وٽ هي مست درياءُ ٿاڪرو علائقا ڇڏي ميدانن ۾ گهڙي ٿو ۽ سمنڊ ڪنڌيءَ تائين هزار ڪن ميل پنڌ ڪري ٿو. مورن ڪالاباغ وٽ ٻيڙيون ۽ جهاز ٺاهڻ جو هڪ وڏو ڪارخانو قائم ڪيو هو. اهي ڪانن، جانورن جي سُڪايل (۽ مخصوص عمل مان گذاريل) آنڊَن ۽ تَر ۾ ٿيندڙ ٻئي مواد سان ٻيڙيون ٺاهيندا هئا. انهن پنهنجي ڪانن جي ٻيڙين وسيلي، پهريان سکر تائين ۽ پوءِ سمنڊ ڪناري تائين، سنڌوءَ کي جاچيو ۽ پرکيو. سندن ٻيڙيون ۽ جهاز تکن وهڪرن، بگڙيل موسم ۽ طوفانن جي سَٽَ سهڻ لائق ثابت ٿيا. انهي کان پوءِ سندن جهاز کلئي سمنڊ ۾ ميسوپوٽام تائين پري پري هلڻ لڳا. ماهر ٻيڙياتا ۽ واپاري مال ڍوئڻ وارا بڻجي ويا. جڏهن اعربي سمنڊ ڪاميابيءَ سان اُڪريا ته عربن کين ’اميرالبحر‘ جو لقب ڏنو. مقامي طور اهي اجا تائين ميربحر سڏجن ٿا، جيڪو انهي لقب جو ڪارُ آهي. اهي سنڌوءَ ۾ چوڙ ڪندڙ دريائن ۾ پکڙجي ويا. واپاري، تجارتي ۽ مال ڍوئڻ واريون سندن سرگرميون ايترو تيزيءَ سان وڌيون ۽ پکڙيون جو کين لڏي پنهنجي هزارين ٻيڙين ۾ ويهڻو پيو ۽ انهن ۾ گهر ٺاهڻا پيا. رات ڏينهن ٻارين ٻچين ٻيڙين ۾ رهندا هئا ۽ مڇي ۽ پاڻيءَ جا ٻيا جانور کائي گذران ڪندا هئا. آرين، معمول موجب انهن کي انتهائي گندا نالا ڏنا، جهڙوڪ: مَلِيڇ (پليد)، شُودر (نيچ ذات) ۽ پساچِي (ڪچو ماس کائيندڙ: مڇي وغيره). اسان جي اڳوڻن انگريز آقائن پڻ آرين جي پَرِ پاريندي هنن سمنڊ جهاڳيندڙن سان عزت ڀريو سلوڪ نه ڪيو. جيئن ته انگريز پاڻ سمنڊ جا سالار هجڻ جا دعويدار آهن، تنهنڪري اهي ساڙ وچان، هِنن کي انهي اعزاز ۾ ڀائيوار ٿيندو نه سهي سگهيا. سامراج، پنهنجي رعيت مٿان پڪڙ سوگهي رکڻ لاءِ محڪوم ماڻهن جي سمورن پراڻن ڪارنامن، هنرن ۽ ثقافتن، ويندي شاندار تاريخن کي ٻه، ريٽي ڇڏيندو آهي. سندس پهريون نشانو آزاديءَ جا گهورا ۽ ويڙهاڪ قبيلا ٿيندا آهن.

انهي پاليسيءَ هيٺ انهن مورن کي ڏوهاري مشهور ڪيو، ڇاڪاڻ ته صديون اڳ اهي مورَ ئي هئا، جن سڪندر کي ٽوٽا چٻايا هئا. پنجاب حڪومت پاران 1916 ۾ ڇپايل ’اي گلوسري آف ٽرائيبس اينڊ ڪاسٽس آف دي پنجاب اينڊ نارٿ ويسٽ فرنٽيئر پراونس‘ ۾ عظيم مورن کي رولُو، نيچ ۽ ڪاسبي ڪاريگر ذاتين واري لسٽ ۾ رکيو ويو آهي. انهي جو انگريز مصنف مسٽر اِبٽسن چوي ٿو ته: ”اهو ستلج تي هيٺئين پاسي، چناب ۽ سنڌوءَ جي ڪپن سان رهندڙ هڪ رولُو مهاڻو

قبيلو آهي.“ هڪڙو ٻيو انگريز عملدار مسٽر اوبرائين اجا هڪ قدم اڳتي وڃي ٿو ۽ چوي ٿو ته: ”اهي ماڻهوءَ جو ماس کائيندا آهن (ساڳي پِساچِي واري ڳالهه). مهاڻن ۽ ٻيڙياتن جو هي قبيلو ڪالاباغ ۽ سکر جي وچ تي سنڌوءَ ۾ پنهنجون ٻيڙيون وهائيندو آهي. درياءَ جو پاسو بنهه گهٽ ڇڏيندو آهي....... سندن ٻنهي جنسن وارن ٻارن کي پنجن سالن جي ڄمار ۾ ئي ترڻو پوندو آهي ۽ ڏهن سالن جي ڄمار تائين پهچندي اهي ماهر تارُو ۽ ٽوٻا ٿي ويندا آهن“.

جيڪڏهن اهو بحث ڇيڙجي ته قديم شهر ملتان جو نالو مَلِّي يا مَلّوئي منجهان نڪتو نڪري سگهي، جيئن ڪي تاريخدان سمجهن ٿا، ته اهو هڪ دلچسپ لساني اپياس ٿيندو، ڇاڪاڻ ته مَلِّي يا مَلّوئي واري ’زَبر‘ ڦِري ’پيش‘ يا ’وُ‘ نٿي ٿي سگهي. اهو گهڻو ڪري ’مورستان‘ لفظ آهي، جيڪو ڦِري مُلتان يا مُولتان ٿيو آهي: ’ر‘ ۽ ’ل‘ جا اچار سڄي دنيا ۾ مٽبا سٽبا رهندا آهن. ٻي ڳالهه ته ملتان مورن جو هڪ تمام مصروف واپاري ڳڙهه رهيو آهي.

هڪڙو ٻيو لساني رخ هي به آهي: ’ميئُ‘ لفظ پراڻي پراڪرت ۽ سنسڪرت ٻنهي ۾ آهي: معنيٰ اٿس مُهاڻو ۽ ’مي‘ معنيٰ مڇي. (سنڌيءَ جي هڪ چوڻي آهي ’ميئُ ماريندي مڇڙيون، ڪڏهن ميئُ مٿان به ايندي‘: معنيٰ مڇڙيون ماريندڙ مهاڻي مٿان به موت اچڻو آهي – سنڌيڪار) سنڌو ماٿر دريائن جي ڪپن سان هيٺ کان مٿي تائين ڪجهه هنڌ آهن، جن جي نالن ۾ ’مي‘ اچي ٿو، جهڙوڪ: سورج مِياڻي (ميئاڻي)، مِياڻي شاهپور، سون مِياڻي، مِيانپور، مِيانوالي، مڪران (مهاڻن واري ساموندي ڪنڌي)، مٿالا، مِيابل وغيره. انهن جو ڏَسُ دريائن تي مورن جي حاڪميت واري دور ۾ لهي سگهي ٿو. ملتان جو هڪڙو قديم نالو ’مِيسان‘ به لکتن ۾ اچي ٿو: معنيٰ مهاڻن جو ڳڙهه. اهي هنڌ واپاري مال لڏِڻ ۽ لاهڻ وارا دريائي بندر هئا ۽ مڇيءَ جي پِڙين جو ڪم پڻ ڏيندا هئا. مڇيءَ جي ڪاروبار هڪڙي ٻي تمام اهم صنعت کي هٿي ڏني. مڇيءَ جي اکين مان موتي ٺهڻ لڳا. اهي موتي ڏيساور ۾ ايترا ته وڻيا، جو ستت ئي انهن جي وڏي پيماني تي پيداوار جا بندوبست ڪرڻا پيا. ’مي‘ سان نالي وارين انهن پڙين مان گهڻيون موتين جا ڪارخانا بڻجي ويون. ماڻڪ (مِين= مڇي+ اک) معنيٰ موتي. جن هنڌن جي نالن ۾ ’ماڻڪ‘ اچي، تن جو پتو مورن جي ايجاد ڪيل انهي موتي ٺاهڻ واري ڪم مان لهي سگهجي ٿو.

مختلف ڪنڍرن جي کوٽائيءَ مان مليل ڦرهين جي جيڪڏهن مڪمل ڀاڃ ليپي پوي ها ته جيڪر سنڌو ماٿر ۽ پٽن جي مورن ۽ ٻين ذاتين بابت اسان وٽ ڄاڻ وڌيڪ تفصيلي ۽ وڌيڪ پڪ واري هجي ها. هنوقت ماهر تشريح لاءِ هٿ ايندڙ هر قسم جي ڄاڻ گڏ ڪرڻ ۾ رُڌل آهن. سچ ۽ ڏُڪا گاڏڙ هڪ اهڙي تشريح هتي ڏجي ٿي. اسڪاٽلينڊ جي ڊاڪٽر ايل. اي. واڊيل اسان جي ماٿري ۽ ميسوپوٽام مان لڌل آثاري ثبوتن جو اڀياس ڪندي حياتي گذاري ڇڏي. انهن ٻنهي ماڳن جي کوٽائي مان لڌل مُهرن ڪي آريا بادشاهن جي فهرست ۽ سُميري بادشاهن جي فهرست سان ڀيٽيندي ڪيس ٻنهي فهرستن ۾ شامل تاريخ کان اڳ وارن بادشاهن جا نالا اچرج جي حد تائين هڪجهڙا نظر آيا. هو ثابت ڪري ٿو ته ڏکڻ اولهه ۾ عربي سمنڊ جي ڪنڌيءَ کان اتر ۾ آريانا تائين پکڙيل سنڌو ماٿر سُميرين جي هڪ بيئنڪيت هئي. بادشاهه عُرواش ۽ سندس فونيشيائي راڄ گهراڻو ساموندي وڻجارا هئا. ان حقيقت جو ثبوت ساموندي بندرگاهه شهر لگاش منجهان لڌل سندن دور جون اڻ ڳڻيون شيون آهن. انهن شين ۾ ڪُنڊيون، مڇي ڦاسائڻ جو سامان، سُئا، سهڻا نهيل ۽ جڙاوت ۾ ڪم ايندڙ ڪوڏين ۽ سِپيُن جا زيور، بادشاهه جي طاقت جي نشانِي ڄار، لگاش شهر جي سرپرست بزرگ ڪي وِيڙن جي پيتا ۽ طوفان، پاڻيءَ واري هنڌ ۽ سمنڊ جي معنيٰ ۾ سِڙهه جو تصويري استعمال - ’مار‘ يا ’مارُو‘ جي صوتي مطلب سان - شامل آهن، جيڪي هن ’سمنڊ‘ لاءِ اسان جي جديد آريائي لفظن جو سُميري بڻ بڻياد ڪري ڄاڻايا آهن. اهو فرينچ ٻوليءَ ۾ Mer، گاٿي ٻوليءَ ۾ Marr، آئرش ۽ گالي ۾ Muir، لاطينيءَ ۾ Mare، انگريزيءَ ۾Mere، ميرين، ميرينر، ميريٽائيم، مارش وغيره آهي . اهو سُميرين جي ساموندي شاخ جي لقب مارُو ۽ مارُوت، ۽ سنسڪرت جي مارُوتاس يا مورائيٽ يا ايمورائيٽ جو سُميري بنياد پڻ آهي، جن ماريطانيا يا مراڪش ۾ پنهنجو نالو ڇڏيو آهي.“

پراڻي سُميري بادشاهي فهرست ’مَگدل پٽ عُرواش بادشاهه‘ نالو ملڪ جي مُک طور ٻڌائي ٿي. انهي جي سنڌو ماٿر ۾ سرگرمين جي وڌيڪ پڪ هندي فهرست جي سورج وَنسين منجهان هڪ جي ڪيترين ئي قلمي نسخن مان ’مارو‘ لقب ذريعي ٿئي ٿي. انهي سان سندس تعلق سنڌو ماٿر جي سنڌ واري ٿَر سان جُڙندو نظر اچي ٿو، جنهن ۾ پراڻا سُميري شهر ’رِڻ ۾ ساواڻ‘ طور موجود آهن.

مارُو معنيٰ ريگستاني بيابان. مارُو نالو سنڌو ماٿر جي وڏي سنڌي ٿَر جي راجپوتانا واري ڀاڱي مارواڙ جي نالي ۾ اڄا تائين هليو ٿو اچي. اهو چولستان ۾ مروٺ قلعي جي نالي جو حصو پڻ آهي، جنهن تي هڪڙو ڪتبو لڳل آهي ته 1453ع ۾ (دائودپوٽن جي حڪومت کان گهڻو اڳ) انهي جي مرمت مٿس قابض سومري جاگيردار ڪرائي. پر حقيقت اها آهي ته مَگدل ڪي سندس مُهرن ۾ چٽي طرح مار ۽ ماڙُو سڏيو ويو آهي.

پراڻي سُميري بادشاهي فهرست ۾ عُرواش جو شاهي گهراڻو ڪتبن ۽ هند واري بادشاهي فهرست سان گهڻو ميل ڪائي ٿو، پر آرين جي دلين ۾ صدين کان پلجندڙ ساڙ، سندن پنهنجن ئي بادشاهن جو رتبو ايترو ته ڪيرائي ڇڏيو، جو انهن ڪي هر ان گندي نالي سان سڏيائون جيڪو ذهن تي آين. هِن ساموندي وڻجاري راڄ گهراڻي جي پونيَرن پاران سنڌو ماٿر ۾ قائم ڪيل ميسوپوٽامي سُميري بيئنڪي راڄ جي مڪمل تائيد انهن جي مُهرن ذريعي ٿئي ٿي.

اسان جي نندي ڪنڊ جي باقاعدي يا لکت هيٺ آيل تاريخ يوناني حملي سان شروع ٿئي ٿي؛ دنيا جي هن ڀاڱي ۾ ان کان اڳ ٿيل واقعن بابت اسان وٽ زباني روايتن، نانين ڏاڏين پاران پنهنجن ٻارن لاءِ هنڌ وارين لوڪ ڪهاڻين، يادگيرين وسيلي پهتل ڏند ڪٿائن، پراڻن جُڳن جي ايڪڙ ٻيڪڙ نشانين ۽ ڪيترن ئي مصنفن پاران مختلف دورن دوران ۽ ڊگهين وِٿين کان پوءِ تخليق ڪيل ويدي يا پوراڻي ادب کان سواءِ ڪجهه به ڪونهي. چيو وڃي ٿو ته جتي تاريخ هارائي ويهندي آهي اتي آثار ڪامياب ٿيندا آهن. اڳ ڪيل بحثن ۾ اسان آرين ۽ دنيا جي هن ڀاڱي ۾ آرين جي اچڻ کان هزار کن سال اڳ اچي آباد ٿيل ڪجهه ٻين قبيلن جي ڳالهه ڪري آيا آهيون. جيڪڏهن اسان هتي هڪ مختصر وضاحت ڪريون ته اهي ٻئي ماڻهو ڪير هئا، اسان جي نندي ڪنڊ ڏانهن ڪيئن ٽپي آيا ۽ پاڻ ۾ ڪهڙي قسم جا رشتا ڳنڍيائون؟ ته اهو نه صرف دلچسپ پر انتهائي ڪارائتو اڀياس پڻ ٿيندو.

وچ ايشيا، ميسوپوٽام، ايراني دنگن ۽ ٻين هنڌن تي ڪيل آثاري اڀياسن هاڻ ان راءِ جي تصديق ڪري ڇڏي آهي ته چوٿين برفاني دور دوران ڪاري سمنڊ جي پاسن سان سِٿيا ڪونجندڙ هيئين ڪاٻي ۽ ساڄي علائقن جا رهواسي عراق جي صوبي سُمير ڏانهن لڏي ويا. انوقت سُمير اتم درجي سڌريل هو. اهي سِٿيا واسي ٻن

ڪان ٿي صديون سُمير ۾ انهي جي پاسن سان رهيا. تيستائين انهي علائقي تي اڃا ’سُمير‘ نالو نہ پيو هو. اتي گڏجي رهڻ دوران يَڪو سندن ٻولي هڪڙي، مذهب هڪڙو، ثقافت هڪڙي ۽ رهڻي ڪهڻي هڪجهڙي رهي. هنن وڏين ڏرين منجهان هڪڙي ’ٻَليدان پنٿ‘ ڪي مڃيندي هئي، پر ٻي ان جي سخت مخالف هئي. ٻليدان ۾ ڏجندڙ لاڱ ڏرمي اڳواڻ وصول ڪندا هئا، تنهنڪري اهي نہ مڃڻ وارن جا سخت مخالف ٿي بيٺا. ڪجھ وقت ڪان پوءِ هنن ٻنهي ڏرين ڪي هڪٻئي ڪان ڇڄٽو پيو. ٻليدان ڪي مڃيندڙ ڏر وارا ايران ڏانهن وڌيا، ان جي صوبي آريانا ۾ ٻن صدين تائين ترسيا، اتي پاڻ ڪي آريا سڏايائون، ايرانين ڪان باھ جي پوڄا ۽ ڪوڙ ٻيون شيون سکيا. تنهن ڪان پوءِ اڃا اڳتي هليا، نيم سڏريل، ويڙهاڪ ۽ ڏنار ماڻهن جي روپ ۾ برف سان ڍڪيل وڏا جبل اُڪريا ۽ آخر ۾ ڪشمير ۽ پاڪستان جي اترين ڀاڱن ۾ پهتا. ٻي ڏر (ٻليدان ڪي نہ مڃيندڙ) وارا سليمان جبل سلسلي ڏانهن هليا، 90 لَڪن رستي نسبتن ننڍا جبل اُڪريا، اصلوڪن ديس واسين سان ٺهي سنڌو ماٿر پَٽَن ۾ آباد ٿيا، اتم درجي شهري سڀٽتا سرجيائون ۽ پنهنجي ڪانن جي ٻيڙين تي دريائن ۽ سمنڊ رستي ميسوپوٽامر ۽ مصر وغيره سان واپار ڪيائون. لفظ سِٿ (اسڪائيٿ پڻ) منجهان البت سَڪا، سَٿا، زَٽ، جٽ، جاٽ، جِٿ وغيره نڪتا.

ديوتائن جي ساراھ ۾ چيل رِگ ويد جي ڪيترن ئي منترن ۾ اسان ڪي ٻن ازلي ويري ڏرين وچ ۾ جهڙپن ۽ مڌياديش (وچون ديس) ۾ آرين جي واقعاتي آبادڪاريءَ جا حوالا ڏيندڙ ڏندڪٿائي ڪهاڻيون ملن ٿيون. انهن پنهنجو ڌرم هتي مڪمل ڪيو، مڪمل هندو بڻيا ۽ پنهنجي ملڪ ڪي آرياوَرت ۽ پارتوَرش ڪري سڏيائون.

آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا مطابق ”سنڌوءَ جي ماٿري ۽ ستلج جي اولھ پاسي وارا علائقا اندروني هند جي برهمڻن وٽ اَشُڌ علائقا ليکجڻ لڳا. اها ناپاڪ ڌرتي سمجهي ويندي هئي؛ سچن ڌرم سيوَڪن جي رهڻ لاءِ نامناسب.“

اتر اولھ وارا علائقا وچ ايشيائي حملي آورن جي هڪٻئي پٺيان ايندڙ ڪٽڪن پاران لڳاتار لتاڙبا رهيا. حملي آور برهمڻن جي طريقن جو احترام نہ ڪندا هئا، پنهنجن طريقن تي هلندا هئا.

پوءِ واري ويدي ادب ۾ سنڌو ماٿر جي مٿئين ڀاڱي جو ذڪر گهٽ وڌ ڳالهائي ۽ ٻي ادبيءَ سان ناپاڪ ڌرتي سڏي ڪيو ويو آهي؛ جتي ويدي ٻليدان (قربانيون يا

صدقا) نہ ڏنا ويندا آهن. آرين ڪي قانون ڏيندڙ ٻُڌيانا سنڌو ساويرا جي ماڻهن ڪي سَنڪرنايوٽي يعني ’گاڏڙ نسل‘ سڏيو آهي. جيئن تہ هزار سال اڳ سليمان جبل سلسلا اُڪري آيل سومرا هتي رهندڙن سان رلي ملي سنڌو ماٿر ۾ وَسي چڪا هئا ۽ اصلوڪا رهواسي دراوڙ سڱاوتين ذريعي ساڻن ڳنڍجي چڪا هئا، تنهنڪري سندن تاريخي ويري ڏُر مٿن اها چٽر ڪئي. ويدي ادب ۾ سموري سنڌو ماٿر جي ماڻهن ڪي داس، شودر، مليڇ، نِيشد ۽ پِساچِي سڏي ٻي عزت ڪيو ويو آهي. اسان جي ملڪ ۽ ماڻهن سان آرين جي صديون پراڻي ساڙ جو پس منظر اهو آهي. اهي ڀلا ڪيئن ٿي چندرگپت ڪي ڏڪار ڪان بخشي سگهيا، جيڪو نہ آريو هو ۽ نہ هندو. انهي جي نيچ ماءُ ڄائو هجڻ واريون ڪوڙيون ڪهاڻيون گهڙيائون ۽ ڳالھ منجهان ڳالهوڙو بڻائي هُلايائون؛ ان حقيقت جي باوجود تہ ان شخص ڪين آڇپو ڏياريو هو.

ٻوڏي روايتن موجب چندرگپت جو پيءُ ’هماليہ لڳ هڪ ماٿريءَ ۾ هڪ ننڍڙي بادشاهيءَ تي‘ راڄ ڪندو هو. هماليہ لڳ انهي ماٿريءَ جي سڃاڻپ لاءِ اسان ڪي مسٽر موتي چندرا وٽان سندس ڪتاب ’ٽريڊ اينڊ ٽريڊ روٽس اِن ائنشِيَنٽ انڊيا‘ ۾ هڪ اشارو ملي ٿو. هو چوي ٿو تہ: ”ڪابل واري ماٿري پنهنجي اوڇاين مطابق ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي: هڪ جلال آباد ڪان اٽڪ تائين _ هندي ننڍي ڪنڊ (اڄڪلھ ڏکڻ ايشيا) وارو جاگرافيائي ڀاڱو .... ۽ ٻيون ڀاڱو جلال آباد ڪان پوءِ شروع ٿئي ٿو....... سڪندر هي علائقو مورين ڪان فتح ڪيو هو“.

هي بيان ايترو تہ چِٽو آهي جو چندرگپت جي پيءُ جي ان ’ننڍڙي بادشاهيءَ‘ جي بلڪل درست سڃاڻپ ۾ ڪو شڪ باقي نٿو رهجي؛ اها سنڌوءَ جي ساڄي ڪپ تي ۽ ان جي راڄڌاني پِڦلانواٽي (هاڻ پِپلانوالي يا پِپلان) هئي. هي بيان رڪارڊ ٿيل تاريخ جي ان تلخ حقيقت سان بلڪل ٺهڪي ٿو تہ چندرگپت هٿان شرمناڪ شڪست کائڻ وقت سيليُوڪَس دوستيءَ جي تحفي ۽ اطاعت طور چندرگپت ڪي جيڪا پهرين آڇ ڪئي، سا سڪندر جا فتح ڪيل سندس پيءُ جا سون سَڪيسَر ڪان جلال آباد تائين وارا علائقا موٽائي ڏيڻ هئي. سون تاريخ ڪان اڳ جي هڪ نَئين جو نالو آهي ۽ سَڪيسَر معنيٰ سَڪن جي ڍنڍ. هتي اهو ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ چندرگپت جڏهن نيٺ پنهنجي شهنشاهت قائم ڪري ورتي تہ پنهنجي راڄڌاني گنگا ۾ ڇوڙ ڪندڙ انهي سون جي پُڇڙيءَ تي آباد سَڪن جي شهر پاٽلِيپُترا ڪي بڻايائين.

چندر گپت جو پيءُ مقامي دشمنن جي حملي ۾ پنهنجي ڦلانواڻي بادشاهيءَ جو بچاءُ ڪندي مارجي ويو. تاريخدان انهي کي ڏنگئي ڦڏو سڏين ٿا. اوچتو بيواهه ٿي پيل مها راڻيءَ کي پاڻ بچائي سَکن جي شهر پاٽليپُترا (پُشپاپورا ۽ ڪُشماپورا به سڏجي ٿو) ڏانهن وڃڻو پيو. جيڪڏهن اها عورت شودر (نيچ ذات) هجي ها ۽ پنهنجي مڙس وانگر مورن جي ساڳئي شاهي گهراڻي جي مها راڻي نه هجي ها ته جيڪر انهي کي پنهنجي ڪُک ۾ پلجندڙ ٻار جي بچاءَ لاءِ ڪا محطوظ جاءِ ڳولڻ جي ڳڻتي نه ٿئي ها. سَکن جي شهر ڏانهن ويندي واٽ تي، انهي جي ويجهو مال جي هڪ واڙي ۾ مري ويل مڙس مان ٿيل پٽ ڄڻيائين. ٻار ۽ ماءُ ٻنهي کي تمام 'نماڻي' ۽ ڏکئي حال ۾ ڏسي هڪ ڏنار ٻار تي چندر گپت (ڳجهو چنڊ) نالو رکيو ۽ کيس تاتڻ جي ذميداري پنهنجي سِر ڪنئي. چاڻڪيا، چندر گپت کي هڪ ڳوٺ ۾ هڪ ڳنوار جي تاتيل پُٽ جي روپ ۾ ڏٺو. جنهن کي انهي ڏڏي تي ئي هڪ هزار ڪَرسَپَنا ڀري خريد ڪيو. آڪاڻي ائين آهي ته ڳوٺ جي پڌر تي اهو ڇوڪرو چندر گپت هڪ جيڏن سان بادشاهه (راجا ڪِرڙا) واري راند ڏاڍي نهڪندڙ سياءَ سان کيڏندي پنهنجي ڪوڙ پڇاڻي دربار ۾ انصاف ڪري رهيو هو. چاڻڪيا ڦيريون پيرو چندر گپت کي انهن راندين منجهان ئي هڪڙيءَ ۾ ڏٺو. هن انهي واهڻي ٻار ۾ سڀ شاهي گڻ ۽ مستقبل جي مهانتا محسوس ڪيا. انهن ڏينهن ۾ ٽيڪسيلا (تَڪشاسِيلا نگَر وَسِي) هڪ عالمي درسگاهه ٻڻجي چڪو هو، جتي شهزادا ۽ چڱن مڙسن ۽ سُکين ستابن برهمڻن جا ٻار تعليم مڪمل ڪرڻ لاءِ موڪليا ويندا هئا. اسٽرابو مطابق انهي راڄڌاني شهر جي آبادي پانت پانت نسلن تي ٻڌل هئي؛ اتان جا رهواسي زرتشتي مذهبي طريقن ۽ ڪوڙ سارين ميسوپوٽامي رسمن تي هلندا هئا.

چندر گپت موريا کي ستن اٺن سالن جي ٻنهه ننڍڙي ڄمار ۾ تعليم پرائڻ لاءِ شهزادو ٻڻائي ٽيڪسيلا آندو ويو. ايڇ. سِي. رالِنسن چِٽي طرح ٻڌائي ٿو ته انوقت اهو مرضيءَ آهر موڙي سگهڻ جوڳي ٻاراڻي ڄمار ۾ هو ۽ سڌو سنئون ايراني اثر هيٺ اچي ويو. اهو اٽي 16 يا 17 سالن جي ڄمار تائين رهيو. تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ کيس رياستي ڪار وهنوار هلائڻ جي عملي سکيا ڏيڻ لازمي هو. کيس ڪيڙيندڙ چاڻڪيا کيس مَگڌَ جي راجا نَندَ سان ملايو. هتي هن نوجوان شهزادي کي پنهنجي ذات ڏيکارڻ جا پورا موقعا مليا. راجا کي پنهنجي لياقتن سان اهڙو موهي وڌائين، جو سنت ئي

چڙهندو انهي جي لشڪر ۾ جنرل جي عهدي تي وڃي پهتو. اهي سمورا سال هو يونانين جون طوفاني ڪاهون ۽ سنڌو ماٿر پَٽَن جي ننڍين ننڍين رياستن جون اندروني اٿٻٽون ماٺ ڪري ڏسندو رهيو. مِڪرِنڊل چوي ٿو ته: جنهن تيزيءَ سان سڪندر هن مُلڪ ۾ پنهنجون حقيقي فتحون ماڻيون؛ ان ڳالهه تي سوچي ڏاڍو عجيب ٿو لڳي ته سنڌس ڪاهه جي هر مرحلي تي کيس هڪ اٽل مُهاڏو مليو. ماڻهو نه رڳو تمام ويڙهاڪ طبيعت جا هئا، پر ساڳئي وقت هٿيارن جا هيراڪ به هئا ۽ جيڪر منجهن ٻڌي هجي ها ۽ پورس جهڙو ڪو قابل ماڻهو سندن سرواڻي ڪري ها ته هوند ڪا وڏي تباهي مقدونين جو مقدر ٻڻجي وڃي ها. ان ليکي آرام سان پروڙي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن سنڌو ماٿر جا پَٽَ سڪندر جي جُلهن کي ٻڌيءَ سان سامهان ٿين ها ته سنڌس ڀاڳ وارو تارو سنڌو اُڪرندي ئي هوند مٽي وڃي پهچي ها. پر انهي جي ابتڙ کيس ملڪ ۾ گهڙڻ وقت سنڌس ارادن سان ڀرپور موافق سياسي حالتون مليون. سنڌوءَ ۽ انهي ۾ ڇوڙ ڪندڙ دريائن جا علائقا انوقت ڌار ڌار رياستن ۾ ورهايل هئا؛ ڪي بادشاهي ته ڪي عوامي راڄ هيٺ، پر سڀ جو سڀ هڪٻئي سان ساڙ ۽ ذاتي دشمنين سبب گڏيل دشمن کي متحد ٿي منهن ڏيڻ کان رَنڊيَل ۽ ان ليکي ماري مات ڪرڻ ۾ ٻنهه سولا. نوجوان جنرل ۽ سچو ديس پريمي ڌرتيءَ جائو چندر گپت انهي نازڪ صورتحال کان پوري طرح آگاهه هو، جنهن ۾ سنڌس مادر وطن پاڻ کي پاڻ وڌو هو. گرم رت سنڌس رڳن ۾ ٺهڪيو ٿي؛ پنهنجي ماڻهن کي وڏي اتساهه سان ۽ تڪڙو متحد ڪرڻ تي گهريائين — ٿورا ئي سهي پر گهٽ ۾ گهٽ آزاد ماڻهو — ۽ هڪ متحد فوجي طاقت سان حملي آورن کي مات ڏيڻ تي گهريائين. راجا آڏو پنهنجا ويچار اوريائين ۽ انهي کي هٿ ملائڻ جي درخواست ڪيائين. مَگڌَ جي راجا نَندَ سنڌس صلاح جو ابتو مقصد ورتو. تاريخدان مڃين ٿا ته اهو نيچ ذات مان هو؛ هڪ حجم جنهن نَگِيءَ سان مَگڌَ جي شاهوڪار رياست تي قبضو ڪيو هو. 'اي ڊڪشنري آف انڊين اسٽيٽس' ٻڌائي ٿي ته: نَندَ راڄ گهراڻي جو بنياد مَهاپَدم 362ق. م ۾ مَگڌَ ۾ وڌو. نَندَ نيچ ذات (حجم) هئا، پر تمام مالدار ۽ طاقتور ٿي ويا. سندن راڄ اولهه ۾ بياص تائين پکڙيل هو. (ص. 633) نَندَ جي لشڪر ۾ 20،000 گهوڙا، 200،000 پيادا، 2،000 رَٿُون ۽ ٽي کان چار هزار هاٿي شامل هئا. فطري ڳالهه هئي ته هو ايڏي وڏي بادشاهي وڃائڻ جو جوکم کڻڻ کان ڊِنو ٿي، سو سمجهيائين ته نوجوان جنرل سنڌس تختو اونڌو ڪرڻ جي سِٽَ پيو سِٽي، تنهنڪري

انهي کي نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيائين ۽ چندر گپت کي وڃڻو پيو.

اسان ڄاڻون ٿا ته اهي سمورا سال چاڻڪيا پنهنجي نوجوان چيلي جو دوست ۽ مُک صلاحڪار رهيو، پر ان بابت گهٽ ٿا ڄاڻون ته پاڻ چندر گپت ڪي پنهنجي گروءَ جي سڄاڻ هجڻ تي ڪيترو ويساهه هو. هتي 'ميگزِمس آف چاڻَڪيا' جو مصنف مسٽر ايس. ڪي. سُبرامِينيَم هن نڪتي تي روشني وجهندڙ هڪ ڪهاڻي ٻڌائي ٿو: "هڪ ڏينهن جڏهن نَند جي لشڪر مان ڪڍيل چندر گپت ٻيلي مان پنڌ وڃي رهيو هو، تڏهن انهي برهمڻ کي ڪُسا جي ٻُوڙي جي پاڙن تي ڪنڊ جو شربت هاريندي ڏٺو. سُونجهڻائپ وچان چاڻڪيا کان ان عمل پٺيان ڏاهپ بابت پڇيائين. چاڻڪيا وراڻيو: ڪُسا جي هن ٻُوڙي منهنجي ڄنگهه ڦٽي آهي، تنهنڪري مان ان کي ناس ڪرڻ ٿو گهران؛ ڪنڊ جو شربت وجهي مان هن ٻُوڙي جي پاڙن کي مٺو پيو بڻايان، نتيجي ۾ هزارين ماڪوڙا هن ڏانهن ڇڪجي ايندا، اهي ماڪوڙا سندس پاڙون ٽُڪي ناس ڪندا ۽ ٻُوڙو مري ويندو. هن اجا ڳالهه پئي ڪئي ته ماڪوڙا مِڙڻ شروع ٿي ويا ۽ سِت ئي چاڻڪيا جي ڄنگهه ڦٽيندڙ ڪُسا جي پاڙن تي ماڪوڙن جو هڪ لشڪر گڏ ٿي ويو. چندر گپت چاڻڪيا جي سياڻپ ۽ ڏگهي نظر آڏو پنهنجو ڪنڌ جهڪايو ۽ حاڪم بڻجڻ ۾ سندس مدد ۽ مشوري جي التجا ڪئي. چاڻڪيا، جيڪو اڳي ئي نَندَ تي ٻَريو وينو هو، ته پڪ مڃي ويو.

چاڻڪيا جو ساڙ ڪو ٻيو نه پر ملڪ جو گڏيل مفاد هو، جنهن ۾ چندر گپت به ساڻس ڀائيوار هو. هن عملي مظاهري ذريعي برهمڻ پنهنجي دشمن کي ناس ڪرڻ سيکاريو. نوجوان جنرل جو هن چالاڪ رياستي ماهر ۽ ڏاهي جي سياڻپ ڀري دليريءَ ۾ ويساهه پڪو ٿي ويو ۽ ان کان پوءِ 'دماغ، دل ۽ ٻانهُن' گڏجي تاريخ جا انتهائي معجزاتي واقعا ڪري ڏيکاريا.

ڪجهه لکيل ۽ ڪجهه اڻ لکيل هي واقعا هنن ٻن عظيم ماڻهن جي ڳُجهين ڪوششن ۽ مقدوني لشڪر ۾ فتنو وجهڻ، پرڏيهي حملي آورن خلاف فساد ڪڙو ڪرڻ، سندن ڪاهن ۾ رنڊڪون وجهڻ، چندر گپت جي ذات وارن سنڌ جي راجائن کي اُڀاري هنيلي فاتح کي ڏکيائين ۾ ڦاسائڻ ۽ پڇاڙيءَ ۾ پنهنجي سنڌي ٻيڙياتن کي يونانين جي فوجن کي، جيڪي سنڌوءَ جي موجن جي لاٽ ۽ چاڙهه کان بلڪل اڻڄاڻ هئا، سندن قسمت تي ڇڏي ڀڄي وڃڻ جو حڪم ڏيڻ جي حوالي سان ماڻيل

سندن ڪاميابين تي روشني وجهن ٿا.

مختلف تاريخدانن پاران ڏنل احوالن ۾ تمام گهڻو فرق آهي، پر ان مونجهاري منجهان جيترو سچ نپوڙي ڪڍي سگهجي ٿو، سو اهو آهي ته چندر گپت موريا سڪندر سان پنهنجي سِر پاڻ مليو ۽ ڪيس نَندَن جي بادشاهيءَ تي حملو ڪرڻ جي صلاح ڏنائين. هڪ پاسي ڪيس پڪ ڏياريائين ته هو اها رياست آسانيءَ سان فتح ڪري وٺندو، جو راجا ماڻهن ۾ غير مقبول هو ۽ اهي سندس پاران نه وڙهندا ۽ ٻئي پاسي افواهون پکيڙي يونانين جي ٿڪل ٽُٽَل سپاهين ۽ جنرلن کي ڊيڄاريائين ته ڀاري هٿيارن وارو هڪ وڏو لشڪر ساڻن مهاڏو اٽڪائڻ جي انتظار ۾ آهي. آريَن ٻڌائي ٿو ته سڪندري لشڪر کي ٻڌايو ويو ته هائفاسِس جي پريان وارو ملڪ تمام گهڻو اُپائُو آهي، اتان جا رهواسي ....دلير ويڙهاڪ آهن ...... انهن وٽ هاٿين جو ٻين هند واسين کان وڏو انگ آهي ۽ اهو ته اهي قد بت ۽ همت ۾ گهڻو بهتر آهن. پلوٽارڪ ٻڌائي ٿو ته پورس سان لڳل جنگ مقدونين جي ميسَ ماري ڇڏي هئي ۽ ڪين پارت ۾ وڌيڪ اڳتي وڃڻ کان ڏاڍو بي دِليو بڻائي ڇڏيو هو. ٻڌڻ ۾ آين ته درياءَ جي ويڪر 32 اسٽيڊيا (پنڌ ماپڻ جي ايڪي اسٽيڊيم جو جمع؛ هڪ اسٽيڊيم برابر 184 ميٽر يا 606 فٽ) ۽ اونهائي 100 فَئدَم (ڇهه فٽ يا پُرِهُ = ٻانهن مٿي اڀي ڪري بيٺل ماڻهوءَ جي آڱرين جي چوٽيءَ تائين جيتري ماپ) آهي، جڏهن ته انهي جي پرين ڪنڌي هٿياربند ماڻهن، گهوڙن ۽ هاٿين سان ڀريل آهي. ڪين وڌيڪ ٻڌايو ويو هو ته گانداريٽَل ۽ پرَئسِيائي جي راجائن بابت خبر آهي ته اهي 80،000 گهوڙن، 200،000 پيادن، 8،000 جنگي رَٿُن ۽ 6،000 جنگي هاٿين وارو لشڪر ساڻ ڪري سندن انتظار پيا ڪن. هڪڙي ٻي شيءِ جنهن يونانين کي رنڊايو، سا هئي هن ملڪ جي جاگرافيءَ بابت سندن گهٽ ڄاڻ. سڪندر توڻي سندس سپني سپاهين ۽ جنرلن ۽ لشڪر ۾ موجود ڏاهن ماڻهن سمجهيو ٿي ته اهي دنيا جي پڇڙيءَ تي پهچي ويا آهن ۽ اهو ته بياص درياءَ جي پرئين پاسي رڳو (اڻ ڄاتل بيابان) هو. سڪندر کي نوجوان جنرل چندر گپت جي نيت تي شڪ ٿي پيو. هن سوچيو ته هي ٻي ڊپو نوجوان ڪيس هڪ اهڙي ملڪ تي حملي جي دعوت ڏئي، جيڪو يا ته هئو ئي ڪو نه يا انهي تائين صرف خطرناڪ 'ڊيزَرٽا اِنڪاگنِيٽا' ٽپي ئي پهچي سگهيو ٿي، جنهن جو مطلب هو سندس ۽ سندس لشڪر جي سخت بربادي، ساڻس ٺڳي پيو ڪري. مسٽر اي. ايل. بشام، جَسٽِن ۽ پلوٽارڪ جي بيانن آڌار لکي ٿو ته: "چندر گپت پنهنجي بي

ڊپائيءَ سان سڪندر کي چيڙائي وڌو ۽ اهو تہ فاتح ڪيس مارڻ جو حڪم ڏنو، پر هو پنهنجي گهوڙي کي پوري رفتار سان گوهيون ڏياريندو ڀڄي ويو. انهي ڪان پوءِ هو ڪيتريون ئي خطرناڪ مُهمون ڪري يونانين ۽ انهن جي چانوڻين کي ڏِڪي ٻاهر ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو....."

ٻوڏي گرنٽ (مَهارَترا-تِيڪا) مطابق چاڻڪيا هڪ ديسي 'لشڪر ٺاهي' ۽ چندر گپت جي سرواڻيءَ ۾ ڏيڻ واري ڪم ۾ لڳي ويو، جيڪو پاڻ بہ پنهنجي ماڻهن کي متحد ڪرڻ ۾ لڳي ويو؛ نام نهاد بنا راجا راڄ، سموري سنڌو ماٿر پَٽَن ۾ ٽڙيل پکڙيل ۽ دريائن ۽ بيابانن تي راڄ هلائيندڙ آزاد ۽ چڙواڳ ماڻهو. ڌرتيءَ جي هنن ٻنهي ديس پريمي فرزندن پنهنجي مخلص مِشن ۾ معجزاتي ڪاميابيون ماڻيون. جَسٽِن (XV-4) تبصرو ڪري ٿو تہ چندر گپت "ڌاڙيلن جو هڪ ٽولو گڏ ڪيو"؛ مِڪرِنڊل (ص. 406) چوي ٿو تہ هي "ڌاڙيل" جمهوري ماڻهو هئا، جن کي ٻُڌيانا ڌڪار وچان ڌرماسُوتر ۾ اَرَٽا يا اَرَاشٽراڪَ معنيٰ بنا راجا راڄ سڏيو. اسان ڄاڻون ٿا تہ ڪلئي آسمان هيٺ ۽ اَپار بيابانن ۾ رهندڙ ماڻهو ڪيترا آزاد هوندا آهن. اهي بنا راجا راڄ وارا ڪي ٻيا نہ پر اسان جي ٿَلَ (سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪپ تي)، چولستان (بهاولپور جي ڏکڻ اوڀر ۾ جتان وچايل درياءُ هاڪڙو رڻ ڪڇ تائين وهندو هو) ۽ وڏي ٿر بيابان (هاڻ سنڌ ۾) جا رهواسي هئا. مهاڀارت پڻ هنن بنا راجا راڄ وارن کي اَرَٽا، پنچَنَد ملڪ يا پنجن دريائن واري ڌرتيءَ جا ماڻهو سڏي ٿو ۽ ڪين ٻين ماڻهن پَرَستالا، مَدرا، گنڌارا، خاصا، واسطِي، سنڌُو ۽ ساويرا جي نالن سان گڏ واهِيڪَ پڻ سڏي ٿو. آريَن چوي ٿو تہ ملڪ جي هن پاسي جي وڏي ڀاڱي تي انهن ڏينهن ۾ "آزاد قبيلن" ۽ "ڇِتيُن قومن" جو قبضو هو، جيڪي پنهنجي رت سان بہ وڙهي پوندا هئا.

هاڻ، ديس ۾ موجود فوجي گٽن ۽ مزاحمتي جذبي، جيڪو انهن پنهنجي اڪين سان ڏٺو هو، کي منظم ڪرڻ ۽ انهي کي نَندَن جو تختو اونڌو ڪرڻ ڪان بہ وڌيڪ ڪامياب ڪوشش لاءِ استعمال ڪرڻ جو دارومدار چاڻڪيا ۽ چندر گپت جي ڏاهپ تي هو. وطن کي يونانين جي چنبي مان آزاد ڪرائڻو هو. انهي ڄار منجهان وطن جي آزاديءَ واري عظيم مقصد لاءِ گهربل لشڪر ڪڙو ڪرڻ ڪين آيو ٿي.

چندر گپت موريا جي پهرين 'مُهم' ڪُسا ٻُوڙي جي ڀاڙن کي منو ٻٽائڻ جهڙي ئي هئي. زمين جي ٻُڪئي مقدوني بادشاهہ کي پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪيائين. آريَن

چوي ٿو تہ سندس "ڏنل ڄاڻ رڳو سڪندر جي اڳتي وڌڻ واري اتساهہ کي چيرو ڏنو". جيڪڏهن سڪندر سندس تجويز مڃي وٺي ها تہ پڪ سان پاڻ ۽ پنهنجي لشڪر کي اڻ ڳڻين مصيبتن ۾ وجهي ها. انهي سان ٻنهي ديس پريمين جي دل سڃيهہ ٺري ها. سپاهہ جو پنهنجي بادشاهہ جا حڪم مڃڻ کان انڪار پڻ هن جوڙي لاءِ وڏي ڪاميابي هو. سڪندر جي تاريخ نويسن يوناني فوج ۾ ٿيل بغاوت جي بلڪل چِٽي تصوير ڏني آهي. سندن لکڻين منجهان ڪجهہ هتي ڏجن تہ هڪ دلچسپ مطالعو ٿيندو. جَسٽِن چوي ٿو تہ: "...... کوڙ سارين فتحن بجاءِ اٽڪٽ ڪشالن جي نِهوڙيل سندس سموري سپاهہ ڪيس جنگ جي ڪٿي پڄاڻي ڪرڻ لاءِ روئي ليلايو؛ پنهنجي وطن کي ڪجهہ سارڻ ۽ اوڏانهن موٽي هلڻ جي ذميداري ياد ڪرڻ لاءِ منٿون ڪيائون، پنهنجي سپاهہ جي ڄمارن جو کو خيال ڪرڻ لاءِ چيائون، جن جي حياتي گهر موٽي پهچڻ جيتري مَسَ وڃي بچي هئي. ڪن پنهنجا وڏي ڄمار سبب ڪومايل يا ڌَڪن جي نشانن سان چِٽيل بدن ڏيکاريا. چيائونس تہ فِلِپ ۽ سڪندر ٻنهي بادشاهن جي نوڪريءَ ۾ ڪائنن سواءِ ڪنهن بہ ايترو لڳاتار جٽاءُ نہ ڪيو آهي ۽ ڪيس التجا ڪيائون تہ گهٽ ۾ گهٽ هاڻي پڇاڙيءَ ۾ هو ڪين گهر موڪلي، جتي سندن هڏاوان پيرا ٻڏجي ويل مڙهہ مَنَ پنهنجي وڏن جي مقبرن ۾ وڃي پورجن.

آريَن لکي ٿو: ".... پر بادشاهہ کي ڪشالن مٿان ڪشالا ۽ خطرن مٿان خطرا ٻي انت وڌائيندو ڏسي، مقدوني هيانءُ هارڻ لڳا...... فوج ... صاف چئي ڏنو تہ اهي ٻنهہ اڳتي نہ هلندا، ڀلي چو نہ سڪندر پنهنجي سِر پاڻ اڳيان ٿي هلي".

هن ڪليل ۽ پڪي بغاوت تي سڪندر سيني عهدن وارن عملدان کي گڏائي خطاب ڪيو. انهي تي ڪوئِينوس ڪيس ٻي ڊپائيءَ سان جواب ڏنو: ".... تو سان گڏ گهڻا مقدوني ۽ يوناني نڪتا هئا ۽ هاڻ اسان منجهان گهڻا باقي وڃي بچيا آهن. اسان سان گڏ ايندڙ ٿيسالين کي تو باختر مان گهر اُماڻي ڇڏيو؛ جيئن ئي ڏٺئي تہ هاڻ انهن ۾ وڌيڪ ڪشالن جي سهپ نہ رهي آهي .... ٻين يونانين منجهان ڪجهہ تنهنجي وسايل شهرن ۾ آباد ڪيا ويا آهن، جيڪي سڀ اتي ٻي دليا رهن ٿا ۽ اجا تائين اسان وانگر ڏوجهرن ۽ ڏچن ۾ آهن. انهن ۽ مقدوني فوج مان ڪجهہ جنگين ۾ مارجي ويا، ٻيا ڌَڪجي اپاهج ٿي ويا، ٻين کي ايشيا جي مختلف ڀاڱن ۾ پوئتي رهايو ويو، پر گهڻا بيمارين ۾ مري ويا. ايترن منجهان چند وڃي بچيا آهن ۽ انهن

چند جي جسمن ۾ بہ پهرين سگهہ ناهي رهي، جڏهن تہ سندن همٿون ويتر ٽُٽل آهن.“

چاڻڪيا جي ماڪوڙن فاتح جي ڪُسا جهڙي فوج جون پاڙون ٽُڪڻ شروع ڪري ڇڏيون هيون. هڪ سپاهيءَ جي بي ڊپو ٿي ڳالهائڻ ۽ پنهنجي لشڪر جي انڪار واري ذلت کان پوءِ سڪندر پاڻ کي پنهنجي خيمي ۾ اڪيلو بند ڪري ڇڏيو ۽ ٻئي ڏينهن، جڏهن سندس ڪاوڙ اجا ٺري نہ هئي، پنهنجي سيني ماڻهن کي سڏيائين ۽ ڌمڪي ڏنائين تہ هو پنهنجي سِر پاڻ اڳتي وڃي رهيو آهي. پر ان ڌمڪيءَ بہ ڪم نہ ڪيو ۽ ڪو هڪ ماڻهو بہ پنهنجي ڳالهہ تان نہ لٿو.

پنهنجي هن پهرين ڪامياب مُهم کان پوءِ چندر گپت موريا پنجاب جي دريائن جي ميل واري جاءِ کان وٺي هيٺ سمنڊ تائين واري وڏي علائقي ۾ پکڙيل پنهنجي مخبرن ذريعي سڪندر جي پٺيان پئجي ويو: هِتي ماڻهن کي پڙڪايائين ٿي ۽ هُتي نئين سِر جي اٿڻ جي واٽ ٿي ڏسيائين. حملي آورن خلاف اٿندڙ هر فتني جي پٺيان چندر گپت موريا جو ڳُجهو هٿ رهيو: پلي اهو سامبَس هجي يا مُوسِيڪينَس. ايجرمينٽ چوي ٿو تہ: ”سامبَس جي بغاوت جي پيٺ ۾ مُوسِيڪينَس واري بغاوت تمام گهڻي خطرناڪ هئي. انهي سڪندر جي هند-ايران سرحدي پر ڳٽي تي ڪاهہ ڪندڙ لشڪر ۽ سنڌو ماٿر واري مُک فوج جو پاڻ ۾ مواصلاتي رستو ڪٽي ڇڏيو هو. مُوسِيڪينَس واري بغاوت کي چِٿي سڪندر بنهہ بي قياس ٿي بيٺو ۽ مُوسِيڪينَس کي بغاوت جي چُرچَ ڏيڻ جي شڪ ۾ هڙئي برهمڻ فلاسافر مارائي ڇڏيائين. مُوسِيڪينَس ۽ برهمڻن کي صليبن تي ٽنگرايائين، ڪوڙ شهر ڊاهي پٽ ڪرايائين، آگزِيڪينَس جا وڏا شهر زور تي ڪسيائين ۽ جيڪو ماڻهو مال هٿ لڳس قتلام ڪرايائين ۽ سامبَس ڏانهن وڌيو. پر جڏهن سنڌيمن پهتو تہ ڏنائين تہ سامبَس اتان ڀڄي چڪو هو. ٿاڊِ چوي ٿو تہ سامبَس (شَمبُو) هڪ هَرِيڪُولا هو. ملڪ ڦرڻ لٽڻ کان هو پوءِ پَٽالا طرف وڌيو. پٽالا جو راجا موئِيرِس هو. هي مور لفظ جو ڪارُ لڳي ٿو، چاڪاڻ تہ اتان جا رهواسي پڻ موئِيرِس يا مور ڪوٺبا هئا. اسان ڄاڻون ٿا تہ ڪالاباغ کان سمنڊ ڪنڌيءَ تائين سنڌوءَ جو هڪ هڪ انچ مورن جي مڪمل اختيار هيٺ هو. سندس هدايتن مطابق پٽالا جو مور راجا، جنهن کي سڪندر ڪجهہ وقت اڳ پنهنجي ۽ پنهنجي لشڪر جي آجيان لاءِ سنيون تياريون ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، شهر ڇڏي پهاڙن ۾ ڀڄي ويو. سڪندر کي اميد هئي تہ سندس دلي

آجيان ٿيندي ۽ سندس ماڻهن لاءِ جهجهو سِيڌو سامان هٿ ايندو. پر شهر توڙي پوک ڪاهيل ٻنيون رهواسين پاران اجاڙيل اچي ڏنائين ۽ ايسنائين جو اتي پاڻي بہ موجود نہ هو. پنهنجي ماڻهن کي کوهہ کوٽڻ جو حڪم ڏنائين، پر چورن (زوريءَ گهڙي آيل) مٿان اوچتا مور اچي ڪڙڪيا. کوهہ کوٽڻ وارن منجهان ڪيترا ئي ماري وڌائون ۽ رڻن طرف ڀڄي ويا. 'جيئن تہ علائقي واسي علائقو ڇڏي وڃي چڪا هئا، سو وٽس واٽ ڏسڻ وارو ڪو ڪونہ هو........ سندس هلڻ جي ٻئي ڏينهن تي طوفان اٿيو ۽ اوپاري اوتر درياءَ ۾ اونهيون ڇُرون ٺاهي ڇڏيون. طوفان جهازن جي ڊِڊرن کي اهڙا تہ زوردار ڦهڪا ڪيڊرايا، جو انهن منجهان گهڻن کي تمام گهڻو نقصان پهتو، جڏهن تہ ٽيهہ-وِيٺي ڊُنگين منجهان ڪجهہ مڪمل ڀڄي ڀُري ويون. سڪندر هلڪن هٿيارن وارا چُست جٿا ڪجهہ پنڌ اندر تائين اُماڻيا، ڪجهہ ماڻهو پڪڙيائين ۽ انهن کي ٻيڙي کي واٽ ڏسڻ تي لڳايائين.' انهي کان پوءِ انهن تَرَ جي سونهن جي مدد سان وهڪري منجهان اُڪري هڪڙي ٻيٽ تي پهتو، جيڪو لڳ ڀڳ وچ سِيرَ ۾ ڪَرُ ڪنيو بيٺو هو. اتي ڪيس گهڻو وقت ترسڻو پيو، چاڪاڻ تہ اهي سونهان ڀڄي ويا. وري پنهنجي ماڻهن جي ٽولي ٻين ماڻهن جي ڳولا ۾ اُماڻيائين، پر انهن کي ڪو بہ نہ لڌو ۽ خالي موٽي آيا. دنيا جو هي فاتح، جنهن کي هيترا سارا راجا پنهنجي اندروني اٽبٽتن سبب مات نہ ڏئي سگهيا هئا، تنهن کي بهادر مورن ڏچي ۾ وجهي ڇڏيو. انهن سڪندر کي 'پنهنجي زندگي ۽ ڪيترن ئي جوڌن مڙسن جي سلامتي بنا ڪنهن سونهين ۽ گهربل مقامي ڄاڻ جي هڪ اڻ ڏٺي درياءَ حوالي ڪرڻ' تي مجبور ڪري ڇڏيو.

بهرحال، ٻيڙيءَ ۾ هڪ ننڍڙي ٽولي، درياءَ ڪنڌيءَ سان پٽڪندڙ تَر جا ڪجهہ ماڻهو جهلي اچڻ لاءِ موڪليائين، جن منجهان ڪيس ڪجهہ ڄاڻ ملڻ جي اميد هئي. ڪنڌيءَ ويجهو موجود جهوپڙيون هڪ هڪ ڪري ڳولڻ تي ڪين انهن ۾ لِڪل ڪجهہ ديسي ماڻهو هٿ آيا. جڏهن انهن کان پڇيائون تہ سمنڊ ڪيترو پري آهي تہ وراڻيائون تہ انهن سمنڊ نالي جي ڪا شيءِ ڪڏهن ٻڌي ئي ناهي، پر ٽن ڏينهن جي پنڌ تي ڪوڙي ذائقي وارو پاڻي آهي، جيڪو مٺي پاڻيءَ کي کِنو ڪندو آهي. انهي مان سمجهيائون تہ اهي سمنڊ جي ڳالهہ پيا ڪن، جنهنجي فطرت جي هنن کي سمجهہ ناهي. اهو ٻڌي جهازين پنهنجا وِيٽا وڌيڪ ڦڙتيءَ سان هلايا ۽ وَرندي ڏينهن

تي، پنهنجي منزل ويجهي ايندي محسوس ڪري، ويتر مستعديءَ سان هلائڻ لڳا.

ٽئين ڏينهن تي سمنڊ کي هوريان هوريان چڙهندو ۽ پنهنجو لوٽيانو پاڻي درياءَ جي مٺي پاڻيءَ ۾ ملائيندو ايندو ڏٺائون. تڏهن پنهنجا ٻيڙا وچ درياءَ ۾ موجود هڪ ٻئي ٻيٽ ڏانهن موڙيائون. ٻيڙا ٻنهه هوريان ٿي هليا، جو وِير جو زور هاڻ درياءَ جي وهڪري کي پوئتي ڌِڪي رهيو هو. ٻيٽ جي ڪناري تي وڃي بيٺا ۽ لهڻ سَٽَ ئي سِيڌي سامان جي ڳولا ۾ هيڏي هوڏي پڇڻ لڳا؛ وِير جي لڇڻن کان بي خبر هئڻ سبب جيڪا آفت مٿن اچڻ واري هئي، سا سندن خواب خيال ۾ به نه هئي. ڏينهن جي اٽڪل ٽئين ڪلاڪ مهل سمنڊ پنهنجي وارڙئي چڪر دوران چڙهي اٿلڻ لڳو ۽ هنن جي مٿان ڏُوڪڻ ۽ وهڪري کي زوريءَ پوئتي ڌِڪڻ لڳو؛ جنهن کي پهريان ڇُهي آئي ۽ پوءِ ويتر زور سان ڌِڪجڻ تي دريائن جي اٿل کان به سجيهه تِک سان اوپارو مٿي وهندو اُپڪرن مٿاچرن تي ڪاهي پيو. گهڻي ڀاڱي ماڻهو سمنڊ جي فطرت کان بي خبر هئا، تنهنڪري جڏهن انهي کي لاڳيتو چڙهندو ۽ ٿوري دير اڳ سُڪل ڪنڌيءَ تي اٿلندو ڏٺائون ته انهي کي ڪا غيبي شيءِ ڀانئڻ لڳا، ڄڻ ديوتائن سندن اُبهري حجت تي ڪاوڙجي پنهنجو قهر نازل ڪيو ڪيو هجي.

ٻيڙا اجا مَسَ سڌا ٿي بيٺا هئا ۽ سڄو دستو ڌار ڌار پاسن ڏانهن ڪنڌڙي چڪو هو ته ڪنڌيءَ تي ويل ماڻهو هراس وچان جهازن ڏانهن ڊوڙڻ لڳا؛ هڪدم اوچتي قدرتي آفت ڪين ٻنهه وائڙو ڪري وڌو. پر افراتفريءَ ۾ سيني جي تڪڙ رڳو سندن رفتار جي ستيا ناس ڪرڻ جو ڪم ڪيو. هڪڙا ٻيڙن کي ونجهن سان ڌِڪيندي نظر پئي آيا؛ ٻين ٻيڙن کي هلائڻ لاءِ پنهنجون جايون وڃي سنڀاليون هيون، پر ائين ڪرڻ دوران انهن کي ويٺا درست جاءِ تي رکڻ ۾ ڏکيائي پئي ٿي. ٻين وري سُتَت سِيرَ ۾ پهچڻ واري اُبهرائيءَ ۾ خلاصين ۽ سُونهَن جي گهربل انگ جو انتظار نه ڪري ٻيڙن کي غير مؤثر، جڏو ۽ هلائڻ ۾ ڏکيو بڻائي رکيو. ساڳئي وقت ڪوڙ سارا ٻيا ٻيڙا، مٿن افراتفريءَ ۾ چڙهندڙ انبوهه جي چڙهڻ کان اڳ ۾ ئي وهڪري ۾ وهي ويا ۽ هن معاملي ۾ به پيهه اجائي تڪڙ سبب اوتري ئي دير ڪرائي، جيتري ٻين ٻيڙن ۾ ماڻهن جي کوٽ ڪرائي. هڪڙي پاسي کان ايندڙ رڙين ۾ ترسڻ جا حڪم هئا، ته ٻئي پاسي وارين ۾ ڪنارو ڇڏڻ جا؛ ڌار ڌار حڪمن واري انهي لُڙ ۾ ڪم جي ڪا شيءِ ڏسڻ يا ٻڌڻ ۾ نٿي آئي. اهڙي هنگامي صورتحال ۾ سُونهان به

بيڪار ٿي ويا، ڇاڪاڻ ته نڪي سندن هدايتون لُڙ ۾ ٻڌڻ ۾ ٿي آيون ۽ نه ئي هراس ۾ ڀِڄَتا ٿي پيل ماڻهن انهن تي عمل ٿي ڪيو.

انهي ڪري جهاز هڪٻئي کي اٽاوا هلڻ لڳا، هڪٻئي جا وِيٽا پيچي وڌائون ۽ هڪٻئي جي پاڇلن کي ٿُونا هڻڻ لڳا. ڪو ڏسڻ وارو اهو نظار ڏسي جيڪر انهن ٻيڙن کي ساڳئي هڪڙي ئي لشڪر جا نه پر ساموندي جنگ وڙهندڙ ٻن دشمن لشڪرن جا سمجهي ها. آڳلن پاڇلن کي ٽڪر ٿي هنيا ۽ جن جهازن پنهنجي اڳيان وارن ٻين جهازن کي نقصان ٿي رسايو تن کي وري سندن پاڇل جي پٺيان وارن جهازن نقصان ٿي رسايو. فطري ڳالهه هئي ماڻهو ڌيرج وڃائي ويٺا ۽ دانهُن ڪان ڌِڪن تي لهي آيا. وِير تيستائين چڙهي درياءَ جي ڪنڌيءَ جي پر وارا سيئي سڌا علائقا ٻوڙي چڪي هئي، رڳو واريءَ جا دڙا وڃي بچايا هئائين، جيڪي ڪيترن ئي ٻيٽن جي رپ ۾ پاڻيءَ کان مٿي نظر پئي آيا. ماڻهن جو هڪ وڏو انگ بچاءَ لاءِ انهن ڏانهن تري ويو؛ ڊپ وچان جن جهازن تان لٿا هئا، انهن جي جي سلامتي به وساري ويٺا. ڪجهه جهاز تمام اونهي پاڻيءَ ۾ پئي لُڙهيا، جتي تري ۾ وڏيون کڏون هيون؛ ٻيا وري تانگهن تي وڃي ڦاٿا هئا، جتي لهرن ڪجهه مٿانهن حصن مٿان وري انهن کي لڪائي ڇڏيو هو. پر هاڻ ڪين اوچتو هڪ نئين خطري اچي منجهايو؛ پهرئين کان به وڏي. ڇاڪاڻ ته لهندڙ سمنڊ، جنهن زور سان آيو هو انهي سان ئي پوئتي موٽي رهيو هو ۽ ٿوري دير اڳ اونهي پاڻيءَ هيٺ ٻڏل زمينون ڇڏيندو ٿي ويو. ڪنڌيءَ تي پيل جهازن منجهان ڪجهه کي پاڇلن پر کوڙي ڇڏيائين ۽ ڪجهه کي پاسن پر وڃي هنيائين ۽ سو به ايڏو زور سان جو آس پاس وارا ميدان سفري سامان، هٿيارن، ڀڳل وِيٽن ۽ تباهه ٿيل جهازن سان ڍڪجي ويا.

انهي وچ ۾ سپاهي نه پاڻ کي زمين حوالي ڪرڻ جي همت ڪري ٿي سگهيا ۽ نه پنهنجا جهاز ڇڏڻ جي، ڇاڪاڻ ته ڊِنا ٿي ته مٿان ڪا انهي کان به گنڀير آفت ڪنهن وقت مٿن اچي ڪڙڪي. جهازن جو ائين سُڪيءَ تي پڄڻ ۽ سمنڊ جو درياءَ ۾ چڙهي اچڻ — جيڪو ڏٺائون يا ڀوڳيائون، تنهن تي ڪين سچ پچ ورلي ويساهه ٿي آيو. سندن نياڳ جو ڇيهه اتي به نه ٿيو، ڇاڪاڻ ته ڪين خبر نه هئي ته وِير وري سُتَت چڙهي سمنڊ کي موٽائي آڻيندي ۽ سُڪيءَ تي پيل جهازن کي اچي تاريندي، تنهنڪري دل ۾ ڪَٿي ويٺا ته بک وگهي سندن ڏکوئيندڙ انت ٿيندو. سمنڊ لهڻ مهل جيڪي

خوفناڪ شڪلين وارا راڪاسي جانور پوئتي رهائي ويو هو ۽ هيڏي هوڏي گهمندا تي وتيا، تن هنن جي ڌپ ۾ ويتر واڌارو ٿي ڪيو. "

سڪندر 323 ق. م ۾ ٽيٽيهن سالن جي ڄمار ۾ هاٿوڪي بغداد ويجهو بابل ۾ مري ويو.

اسٽرابو (XV-2,5) مطابق موئنڊڙ سڪندري دستن جي اڏايل ڏوڙ اجا مَسَ وينئي هئي ته بغاوت جو علامتون پڌريون ٿي ويون. مِڪرنڊِل ٻڌائي ٿو ته هند واسي (سنڌو ماٿر جا ماڻهو)، جيڪي آزاديءَ لاءِ بيقرار هئا ۽ پورس جي قتل تي بلڪل ڪاوڙ ۾ باهه لڳا وينا هئا، بغاوت ۾ اٿي ڪڙا ٿيا. چندرگپت، جيڪو باغين جو هڪ ٽولو گڏ ڪري انهي تحريڪ جي سرواڻي ڪري رهيو هو، تنهن موجوده حڪومتن جا تختا اونڌا ڪيا، يوناني ڇانوڻين کي 323-322ق. م ۾ ڏِکي ٻاهر ڪيڍيو ۽ آخرڪار پاڻ کي سموري سنڌو ماٿر جي بادشاهيءَ تي فائز ڪيائين. سندس تخت نشينيءَ جي تاريخ 322ق. م يا ٿورو اڳ آهي. يوناني تاريخدان جَستِن انهن کي 'ڌاڙيل' ڪوٺي ٿو، پر حقيقت ۾ اهي چندرگپت موريا جا آزادي چاهيندڙ ديس پريمي ساٿي سنڌوءَ جي مٽين پَٽَن جا ماڻهوهئا. بدقسمتيءَ سان آريا ڌرم جا پوئلڳ پاڙيسري برهمڻ به سنڌ جي سموري آباديءَ سان نفرت ڪندا هئا. مهاڀارت هنن ماڻهن کي ڪليو ڪلايو نِندي ٿو ۽ کين 'اَرَٽا' سڏي ٿو. چندرگپت جي پنهنجي قوم لاءِ ڪيل لاثاني خدمتن جي باوجود هي آريا ڪيس پنهنجو آجپو ڏياريندڙ نه مڃڻ واري ڪند ذهنيءَ تي اڙيا رهيا؛ رڳو انهي ڪري ته اهو ۽ انهي جو مور راڄ گهراڻو اڻ-آريا ۽ اڻ-هندو هئا.

جيئن ٽيڪسيلا جي سيئتا ميسوپوٽامي، بابلي، ايراني، سِتي ۽ ويدي ڀانت ڀانت عنصرن جو مرڪب هئي، تيئن مَگَڌَ جي آبادي به گهڻن نسلن تي ٻڌل هئي. چندرگپت موريا ۽ گوتم ٻُڌ ڀلي اسان جي جديد سوچ مطابق ايراني نه هجن، پر اهي سِتي-سُميري نسلن منجهان پَڪَ هئا، جن کي پوءِ وارن تاريخدانن 'سَڪا' ڪوٺيو آهي. سُميري، جيڪي آرين جي آمد کان صديون اڳ سنڌ جا عظيم شهر اڏي چڪا هئا، اترين جابلو علائقن ۾ تڏهن پهتا، جڏهن ويدي هندن ۽ انهن جي ايراني سؤٽن وچ ۾ ڌرمي تفاوت پيدا ٿئي ڪافي وقت گذري چڪو هو. مَگَڌَ ملڪ ۾ گهڻي ڀاڱي پرڏيهي آباد هئا. هي علائقو ضرور ماڻهن جي ڪنهن ايراني ميڙ تاريخ کان ا

ڳ وارن دورن ۾ آباد ڪيو هوندو، جنهن جي شاهدي سَڪا-ديسي-ٻهمڻ ڪوٺجندڙ ماڻهن جي هنوقت تائين اتي موجودگيءَ مان ملي ٿي. 'پربوڏاو-درودَيا' ناٽڪ ۾ هڪ هنڌ چيل آهي ته مَگَڌَ جي گهڻي ڀاڱي آبادي مَلِيڇ آهي.

سيهسناگ (شِيشناگ) جي سرواڻيءَ ۾ تَڪشيڪن يا ناگَونشن جي ڪاهه جو دور عيسوي سن کان ڇهه يا ست صديون اڳي وارو آهي. آبُو مهاتما تَڪشيڪن کي "هِماچل جا پُٽَ" سڏي ٿو؛ سِتي وياءَ هجڻ جي پڪي ثابتي. راجستان جي ڪيترن ماڳن مان لڌل پالي ٻوليءَ ۾ اُڪريل پراڻيون لکتون اسان کي موري ۽ سندن پونئَر پرمار ذاتين سان لِڇَ ۾ ايندڙ تَستَ، تَڪشيڪ ۽ تَڪ سڏجندڙ هڪ ذات بابت ٻڌائين ٿيون. ناگ ۽ تَڪشيڪ ٻئي هم معنيٰ آهن؛ معنيٰ نانگ، جيڪو مصري بادشاهن جي تاجن تي نمايان نظر ايندو هو. تَڪشيڪ هند جي آڳاٽي تاريخي جنگنامن جو ناليرو ناگَونش آهي. مهاڀارت ۾ اندرپريست جي پانڊُن ۽ اتر جي تَڪشيڪن وچ ۾ جنگ جو بيان آهي.

306ق. م ۾ سڪندري لشڪر جي اڳوڻي سپهه سالار ۽ انوقت شام جي بادشاهه ٻڌجي ويل سيلِيُوڪَس نِڪيٽر وڏو لشڪر وٺي، سڪندر جا فتح ڪيل علائقا موٽائڻ لاءِ هند جي پهرئين تاريخي سمراٽ چندرگپت موريا مٿان ڪاهه ڪئي. ڪيس خبر نه هئي ته هتي شيون بدلجي چڪيون هيون؛ هڪٻئي سان ساڙ ۽ وير رکندڙ ننڍڙيون بادشاهيون غائب ٿي چڪيون هيون ۽ پنهنجي سڄي سلطنت ۾ عزت ۽ اطاعت رکندڙ هڪ سگهارو مطلق العنان آڏو اچي چڪو ٿو. سيلِيُوڪَس کي بنا رنڊڪ جي سنڌو (مانڪيرا ويجهو) ٽپڻ ڏنو ويو ....پر نئين آزاد حڪمران پاران ميدان ۾ لاٿل تمام وڏي، هيبتناڪ ۽ اتم درجي منظم لشڪر تي نظر پوندي ئي اهو ايترو ڏڄي ويو جو لاچار ٿي مهان سمراٽ چندرگپت موريا کي امن لاءِ ناهه جي درخواست ڪرڻي پيس. جيڪو ناهه ٿيو سو شام جي بادشاهه لاءِ ڏاڍو ذلت وارو هو؛ انهي پنهنجي ڌيءُ چندرگپت کي پرڻائي ڏني ۽ سنڌوءَ جي هُن پار ..... درياءَ کان وٺي اولهه طرف هندوڪش جي ڏاڪڻين لاهوندين تائين.... هڙئي يوناني فتحون ڏنائين. آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا چوي ٿي ته حملي آور هارايو ۽ سرحد کان ٻاهر موٽڻ تي مجبور ٿيو. امن جي شرطن موجب سيلِيُوڪَس پاران چندرگپت کي پاروپانِيسَدائي، آريا ۽ اراڪوسيا جا صوبا، جن جي گاديءَ جا هنڌ ترتيبوار ڪابل، هرات ۽ قندار هئا، ۽ گيدروشيا؛ هاٿوڪو بلوچستان،

پڻ ڏيڻا هئا. چندرگپت رڳو سيلِيُوڪَس کي سندس اولهه وارن دشمنن سان جنگ ۾ گهربل 500 هاٿي ڏنا. سيلِيُوڪَس جي هڪ ڌيءُ پڻ چندرگپت سان پرڻائي وئي. 302ق. م ۾ يا انهي ڌاري سيلِيُوڪَس ناتا وڌيڪ پڪا ڪرڻ لاءِ ميگاسٿينس کي چندرگپت جي دربار ۾ ايلچي ڪري موڪليو. انهي چندرگپت جي حڪمراني سرشتي ۽ ڪيترن ٻين ادارن بابت هڪ شاندار ڪتاب ترتيب ڏنو.

هيُءَ هند جي مڙني راجائن ۽ سلطانن منجهان مهان، پوڙهائپ تائين نہ جِي سگهيو. 24 سال حڪومت ڪري 55 سالن جي ڄمار ۾ 286ق. م ۾ پنهنجي راڄ جي عظيم مقصد لاءِ پنهنجي مرضيءَ سان مري ويو.

هن عظيم سمراٽ پنهنجي حڪمرانيءَ جي آخر ڌاري جين مَت قبوليو. هي ڌرم مَگڌَ ۽ سنڌو ماٿر ۾ نَندَن ۽ سيسُوناگن (شيش ناگ) واري دور ۾ انتهائي مقبول هو. ڀَدراباهُو نالي جين سنت اڳڪٿي ڪئي تہ سنڌو ماٿر ۾ سخت ڏڪار پوڻ وارو آهي ۽ اهو 12 سال هلندو. اڳڪٿي پنهنجي پوري ٿيڻ واريون علامتون ظاهر ڪرڻ لڳي ۽ انهي تي راجا کي ڏاڍو رنج پهتو. سنت 12،000 جيني ساڻ ڪري بهتر ڪيٽن جي ڳولا ۾ ڏکڻ پاسي هليو. پنهنجي راڄ مٿان اچڻ وارين پريشانين تي ڏکوئجي هن 298ق. م ۾ تخت تياڳيو ۽ انهن ديس تياڳيندڙن سان گڏجي پيو، جيڪي هلندا هلندا ميسور ۾ سراوانا بيلگولا وڃي پهتا، جتي سنت سُتت گذاري ويو. پنهنجي ويساهہ تي پڪو ۽ راڄ وارن جي مقصد سان سچو چندرگپت اڳلا 12 سال جين تَپَسِي تي جيئرو رهيو. تنهن کان پوءِ هن پنهنجي ڏڪار سٽيل ديس واسين جي ڳٽتيءَ ۾ بُک ڪاٽي مرڻ جو فيصلو ڪيو. بُک ڪاٽيندي ڪاٽيندي موت جون سَٽون محسوس ڪيائين. ڪا بہ شيءِ سندس اَٽَر ارادي کي لوڏي نہ سگهي. پنهنجي مٿان پاڻ مڙهيل سيني تڪليفن منجهان پار ٿي نيٺ هن ڌرتيءَ تي اڄ تائين پيدا ٿيندڙ مڙني جنرلن منجهان دلير ترين واري حيثيت ماڻي پنهنجو ساهہ تياڳيائين.

گهڻن نامور تاريخدانن چندرگپت موريا کي شهري ۽ فوجي انتظام، سماجي ادارن جي جوڙجڪ، انصاف ۽ قانون جي عملداري ۽ عام ماڻهوءَ جي زندگيءَ جي معاشي ۽ ٻين ميدانن ۾ بهتري جي حوالي سان، هند جي صديون پوءِ واري سلطان اڪبر اعظم سان ڀيٽيو آهي، پر ان نتيجي تي پهتا آهن تہ چندرگپت جي عظمت بيمثال آهي. اهو اعزاز سندس رهبر ۽ وزير اعظم چاڻڪيا ڏانهن وڃي ٿو، جنهن

ايڏي وڏي سلطنت جي جهاز کي غير معمولي مهارت سان صحيح واٽ تي هلايو ۽ جنهن جي رياستي مهارت آڏو ڪو وسوسو رنڊڪ نہ بڻجي سگهيو. سلطنت جي ڪار وهنوار جو تفصيلي بندوبست هو، هر قسم جي ڪاتن کي رسد پوري رسندي هئي ۽ عملدار چڱي طرح سمجهيل ذميوارين هيٺ ڏيان سان ان جي سنڀال ۽ نگراني ڪندا هئا. انهي وٽ باقاعدي هڪ شهري انتظاميہ ۽ سڌو سنئون بادشاهہ وٽان پگهار کڻندڙ وڏي مستقل فوج هئي. مرڪزي حڪومت جو ڏورانهن پرڳڻن تي اختيار ڪٿي بہ ڍرو نہ هو. اها انهي ايڏي وڏي سلطنت کي ڪنٽرول ڪرڻ جي اهليت رکندڙ هڪ پوري طرح مؤثر آپيشاهي يا ڏاڍي سرڪار (مطلق العنانيت) هئي.

چندرگپت جي راڄڌاني پاٽليپُترا سون درياءَ جي اترين ڪنڌيءَ سان اٽڪل نو ميلن ۾ پکڙيل ۽ اٽڪل ڏيڍ ميل ويڪرو وڏو شهر هو. اهو سون ۽ گنگا جي ٻيل سبب ٺهيل ميدان ۾ اڏيل هو ۽ بچاءَ جي حوالي سان ڏاڍي سٺي بيهڪ هئس. انهي جي بچاءَ لاءِ ڪاٺ جو هڪ ڳرو جهنگلو هو، جنهن کي 64 دروازا ۽ 570 برج هئا. بچاءَ کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ چوڌاري کوٽيل اونهي کاهي هئي، جنهنکي سون جو پاڻي ڀريندو رهندو هو.

شاهي محل جو گهڻو حصو ڪاٺ جو ٺهيل هو. انهي کي جهلي بيٺل ٿنڀ ڊاک جي سونين ولين ۽ چانديءَ جي پکين سان سينگاريل هئا ۽ منجهس بهترين سونهن وڌائيندڙ باغيچو هو، جيڪو مڇيءَ جي تلائن سان جَڙيل هو، جن جي چوڌاري وڻ ۽ گلن وارا ٻوٽا هئا.

دربار پڻ وڏي شان شوڪت سان هلائي ويندي هئي. ڇهہ فٽ گهير وارا سونا ٿانوَ استعمال ٿيندا هئا. بادشاهہ جڏهن عوام آڏو ايندو هو تہ ڪيس سوني پالڪيءَ ۾ يا عاليشان نموني سينگاريل هاٿيءَ تي آڻيندا هئا. ڪيس قرمچي (هلڪو واڱڻائي) ۽ سونهري ڀرت ڀريل ڀلي ململ پهريل هوندي هئي. محل جي ڪشادي اڱڻ ۾ هٿياربند عورت پهريدار هر پاسي گهمنديون وتنديون هيون. راڻين واري ويڙهي جي نگراني پڻ ڏاڍي ڌيان سان ڪئي ويندي هئي. شاهي مُهر ڪان سواءِ ڪا بہ شيءِ اندر يا ٻاهر نہ ٽپي سگهندي هئي.

نج شاهي استعمال لاءِ وڏين شڪارگاهن جي رَکَ ٿيندي هئي. جوڙن جا مقابلا ۽ جانورن جي ويڙهہ شاهي وِندر ۾ شامل هئا. رَٿن جو گويون، جن ۾ وڃ تي گهوڙا

۽ ٻنهي پاسن سان هڪ هڪ ڏاند جوٽيا هئا، پڻ هڪ ورونهن هئي. ٻانهين، زور ڏيڻ وارين ۽ هار پوئڻ وارين عورتن جو مرتبو ڪامياب درٻارين جيترو هوندو هو.

اسان ڄاڻون ٿا ته سنڌو ماٿر ايراني سلطنت جو روايتي ڍنگ سمجهي ويندي هئي. ماٿريءَ جي وچ واري علائقي جي سنڌوءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ تائين پکڙيل ايراني سلطنت جي علائقي سان ويجهڙائپ ۽ ٻنهي آبادين وچ ۾ موجود ميل ميلاپ ايراني ادارن کي سنڌو ماٿر جي ماڻهن لاءِ تمام گهڻو ڄاتل سڃاتل بڻائي ڇڏيو. اهو اثر خروشتي لپيءَ جي رواج، ايراني لقب سَٽراپ جي ڊگهي وقت تائين هلڻ، اشوڪ جي ڪتبن جي نموني، ايراني درٻار وارا طور طريقا ۽ اڏاوتي نمونا اختيار ڪرڻ ۽ ڪجھ ٻال ڪرستي رسمن ۽ ٻين معاشي رواجن منجهان ظاهر ٿئي ٿو.

بادشاهه ڪنهن سان بہ صلاح مصلحت ڪرڻ پابند نہ هو، پر عملي طور اهو پنهنجي وزيرن مٿان تمام گهڻو ڀاڙيندو هو، جن جو ڪو خاص مقرر انگ نہ هو. فيصلو بهرحال بادشاهه پاڻ اڪيلي سِر ڪندو هو.

فوج چئن حصن تي ٻڌل هئي: هاٿي، جنگي رَٿون، گهوڙيسوار ۽ پيادا. پيادن جو انگ 600،000، هاٿي 9،000، گهوڙيسوار 30،000 ۽ جيئن تہ هر رَٿَ لاءِ ٽي ۽ هر هاٿيءَ لاءِ چار ماڻهو گهربل هئا، ڪل فوج ٿلهي ليکي 700،000 هوندي. سپاهه کي پگهار ۽ اوزار رياست ڏيندي هئي. فوج جي تنظيم مطابق هر دستو 10، ڪمپني 100 ۽ بٽالين 1000 ماڻهن جي هوندي هئي. چندرگپت پنهنجي فوج تي ڪنٽرول رکڻ ۽ انتظام هلائڻ لاءِ جنگ جو محڪمو پڻ قائم ڪيو هو. ٽيهن ماڻهن جي هڪ ڪميشن پنجن ميمبرن وارين ڇهن پئنچايتن ۾ ورهايل هئي، جن جي مٿان ڌار ڌار (1) بحري فوج، (2) ٽرانسپورٽ، (3) فوج لاءِ ڪاڌ خوراڪ، (4) گهوڙيسوارن، (5) جنگي رَٿن ۽ (6) هاٿين وارن ڪاٽن جا انتظام هلائڻ جي ذميواري هوندي هئي. اها هڪ ڏاڍي هيبتناڪ فوج هئي.

ميگاسٿينس فوجداري قانونن، شهري انتظاميہ، آدمشماريءَ جي بندوبستن، ٻاهه کان بچاءَ جي احتياطن، صحت صفائيءَ جي قاعدن، سرڪاري اڏاوتن جي مرمت، پڙيُن، بندرگاهن ۽ مندرن جي سار سنڀال ۽ اگهن تي ڪنٽرول جي ڪارڪردگيءَ جا تفصيل ڏئي ٿو. ڪميٽين جي ڇهن بورڊن جو ڪم هوندو هو: (1) صنعتي هنر، (2) پرڏيهين جو ڌيان، (3) ڄمن ۽ موتن جي داخلا، (4) ريزڪي ۽ مٿا

سٽا واپار، (5) پيداوار ۽ باقاعدي مُهربند شين جي وڪري جي نگراني ۽ (6) وڪاڻل مال جي قيمت تي ڏهين پتيءَ (عُشر) جي اوڳاڙي.

صوبائي حڪومت هڪ قسم جي ڏهائي سرشتي تي ٻڌل هئي: ننڍي ۾ ننڍو ايڪو هو ڳوٺ (گِرام)، ’گِراماڻي‘ جي سربراهيءَ هيٺ (هن کي مظفرآباد ضلعي جي هڪ ڳوٺ گُراماڻي‘ سان ڀيٽائي ڏسو) ۽ 10، 20، 100 ۽ 1000 ڳوٺن جا ميڙ ترتيبوار ڏَسِي، وِٽِسِي، ستيسا ۽ ساهَسريسا سڏجندڙ عملدارن جي سربراهيءَ هيٺ هوندا هئا. اهي ڍل اوڳاڙيندا هئا، ڏوهن جو ليکو چوکو رکندا هئا ۽ اوڳاڙيون ۽ رپورٽون مٿي موڪليندا ويندا هئا، جيستائين اهي بادشاهه تائين وڃي پهچن.

انهي دور ۾ جڏهن سنڌو ماٿر کان ٻاهر واري دنيا اڃا سڀئتا جون ڪورون بہ نہ ڇُهيون هيون، هنن انتظامن جي بلڪل درست هجڻ جو رڳو خاڪو بيان ڪري ئي اڇرج لڳي ٿو. چندرگپت موريا جي ادارن بابت رڪارڊ تي موجود سموري ڄاڻ جو ليکو ڪرڻ ناممڪن آهي. سڀئتا جي تاريخ جا شاگرد اهڙي بلڪل منظم حڪومت جو ٻڌي، سو بہ ايتري آڳاٽي وقت ۾، حيران ٿي ويندا – انهي جي ڏيکن منجهان گهڻن جي جيڪر جديد دنيا جي انتهائي ترقي يافتہ قومن لاءِ حسرت ڪن.

ٿلهي ليکي چندرگپت جي ڪاتي ۾ وجهڻ جو ڳڻين ڪامياٻين ۾: يوناني قبضي ۽ مَگَڌَ جو زوال، اولهه جي بادشاهه سيلِيُوڪَس کي شڪست ڏيڻ ۽ سلطنت کي هند پاڪ ننڍي کنڊ جي ڊنگن کان اڳتي وڌائي وڃڻ ۽ ميسور تائين لڳ ڀڳ سمورو ڀارت فتح ڪرڻ شامل آهن.

قديم هندستاني ادب ۾ سڪندر جو ذڪر پلي نہ هجي، پر سچ اهو آهي تہ انهي هند جي تصوير ۾ تبديلن جي سلسلي جي شروعات ڪئي ۽ سندس آمد، هند جي تاريخ جي سونهري صدين منجهان هڪ يعني مورين جي عظمت واري صديءَ جو آغاز هئي. سچ بہ دعويٰ ڪري سگهجي ٿي تہ اها ايشيا ۾ قائم ٿيل عظيم بادشاهتن منجهان پهرين هئي، جنهن پنهنجي رعيت جي دائمي ذلت نہ پر ترقي پسند بهتريءَ جي اميد نروار ڪئي: اها اخلاقي ۽ ذهني اوسر جو ڪو عنصر رکندڙ پهرين بادشاهت هئي.“ [1]

(1) بشپ ٿرل وال، هسٽري آف گريس، واليوم VI ۽ VII ائنشِيَنٽ انڊيا ۾ حوالو ڏنل: اِٽس انويزن باءِ اليگزينڊر دي گريٽ، جي. ڊبليو. مِڪرِنڊل (ميٿيون، 1969)

باب نائون

سنڌو ماٿر ۾ مذهبي ۽ سياسي اٿل پٿل

نندي ڪنڊ تي مورين جي بادشاهي 137 سال هلي. 232ق. م ۾ اشوڪ جي مرڻ کان ستت پوءِ سنڌ ۾ مقامي چگَن مڙسن، خاص ڪري سومرن، آزاد رياستون قائم ڪري ورتيون. جيئن ته سومرا مورين جي لِڇَ ۾ هئا ۽ يونانين خلاف ديس پريمي مهمن ۾ چندرگپت جا مضبوط ساٿي ثابت ٿيا هئا، تنهنڪري سنڌ ۾ سنڌن آزادي موريا راجائن کي بغاوتي عمل نه لڳي. اهڙي ريت سومرن تَرَ جي ننڍن ننڍن وڏيرن مٿان پنهنجي چگمڙسي قائم ڪئي ۽ باختري يونانين پاران دِمِتريَس جي سرواڻيءَ هيٺ 185ق. م ۾ حڪومت قائم ڪرڻ تائين برقرار رکيائون.

سنڌو ماٿر جو مورين کان اڳ وارو گاڏڙ ساڏڙ سماج، جنهن ۾ سومرا جاٽ (ڪڙمي)، واپارين ۽ ٻيڙياتن جي روپ ۾ نمايان رتبي جا ڌڻي هئا، ڌرم کان گهڻو واقف نه هو، جيترو اڄ اسان انهي کي سمجهون ٿا. مختلف ماڳن جي کوٽائيءَ مان مليل مُهرن مٿان موجود شڪلين ۽ پٿر جي مورتين منجهان ديوي ماتا وارو پنٿ هر هنڌ رائج ڏسجي ٿو. ڪجهه مهرن تي شِو هڪ نندڙي منجيءَ تي يوگا ڊنگ ۾ پَلٿ هڻي ويٺل آهي، پاسي ۾ هرڻ ٻينا اٿس ۽ وڏن سڱن واري ٽوپي پاتل اٿس. شِولِنگي (جنهن جو ٽَپڙ اُٿيل هجي) آهي ۽ شايد ٽي مُنهن اٿس. چوڏاري جانور اٿس. جانورن جي پوڄا (يا شايد رڳو دوستي) ماڻهن جي عقيدن جو حصو هئي ۽ ’ڏاند‘ کي مانُ ڏنو ويندو هو. وڻن، باهه ۽ پاڻيءَ واري قديم پوڄا به عام ڏسجي ٿي. هڪ ڏاڍي دلچسپ مُهر پِپل (پِپر) جي وڻ ۾ سڱن واري هڪ ديوي ڏيکاري ٿي، سندس آڏو موجود هڪ مورت ڪيس پوڄي رهي آهي، انهي کي پڻ ست مورتي قطار وارا سڱ پاتل آهن، جنس جي خبر نٿي پوي، چوٽي وٽيل ڊگها وار اٿس. ذاتي شين سان گڏ پوريل مردا ظاهر ڪن ٿا ته ماڻهو موت کان پوءِ واري حياتيءَ ۾ ويساهيندا هئا. پڪ

سان چئي نٿا سگهون ته خدا بابت سندن ڪهڙا ويچار هئا ۽ پنهنجي سادي سودي پراڻي ڌرم ۾ انهي سان ڪهڙيون شڪتيون منسوب ڪندا هئا. هڪڙي شيءِ، البت، جيڪا اڄ اسان کي اچرج ۾ وجهيو ڇڏي، اها آهي ته روزمره ڪاروبار ۾ سچ ۽ سُپَت تي سندن پختو يقين هو. سيئي ليڪ وڏو زور ڏئي دعويٰ ڪن ٿا ته سندن ماپ ۽ تور جو سرشتو ايترو ته پورو ۽ درست هو جو وار برابر ڪوٽ به ناممڪن هو. انهن وَٽَن ۽ ڪاڇَن جو وڏو انگ هڙپا، موهنجو دڙو، چانهون دڙو، ميهي (بلوچستان) ، سُتڪاگيندر وغيره ۽ سموري سنڌو ماٿر جي ٻين گهڻن ماڳن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيو آهي. ڪجهه ٻنهه ننڍڙا وَٽَ پڻ هئا، جيڪي پڪ سان سونارن ۽ صرافن جي استعمال ۾ رهيا هوندا. اهي پڻ بلڪل پورا هئا. ماپُن ۽ تورُن وارو اهو سرشتو ڪٿان پرڏيهه مان ڪنيل نه پر ديسي هو. هي هڪ وڏيڪ ثبوت آهي اسان جي اڳ ڪيل انهي دعويٰ جو ته، دراوڙن جي سرگرم ۽ رضاڪاراڻي سهڪار سان، سومرن سنڌو ماٿر ۾ هڪ اهڙي سيڻتا سرجي، جنهن جي مول ۽ متن جو ثاني تاريخ ۾ ناهي. تور جي ايڪن جي هڪٻئي سان نسبت هن ريت هئي:

1، 2، 8/3، 4، 8، 16، 32، 64، 160، 200، 320 ۽ 640.

هنن ۾ تور جو بنيادي ايڪو 16 آهي. اهو مٿي ڏهائي نسبت سان وڌي ٿو، جڏهن ته هيٺ 2 سان ونڊجي ٿي. ڊيگهه ڪڇڻ جو سرشتو پڻ مٿئين وانگر بلڪل پورو ۽ ٺيڪ ٺيڪ هو. هي سرشتا سموري سنڌو ماٿر ۾ هلندا هئا. ماپ تور جو هي سرشتو، آرين جي 1500 يا 1200ق. م ۾ سنڌو ماٿر ۾ ٽپي اچڻ تائين، اٽڪل 17 صديون هليو. عملي طرح توحيد جي معنيٰ صرف هڪ خدا جي صرف هڪ قانون جي فرمانبرداري (پوڄا نه) آهي. ماپن ۽ تورن جو پورو پورو هجڻ بنا شڪ شبهي ثابت ڪري ٿو ته سومرا زراعت، صنعت، اڏاوت، واپار ۽ ڪاروبار سان لاڳاپيل ڏيتين ليتين ۾ سچار ۽ سُپتيا هوندا هئا. سر جان مارشل چوي ٿو ته رهڻ لاءِ هڪجهڙا گهر هجڻ، سنڌو ماٿر ۾ ذات پيد کان پاڪ سماج جي موجودگي ظاهر ڪري ٿو. آئيوَر لِسمر جو چوڻ آهي ته وٽن ۾ ڪوٽ نه هجڻ ظاهر ڪري ٿو ته سنڌو ماٿر جا ماڻهو روزمره ڏيتين ليتين ۾ سُپتيا هئا. (دي لِونگ، پاسٽ، ص. 145)

1500ق. م کان اڳ سنڌو ماٿر جي ماڻهن (سومرا ۽ دراوڙ) جو ڌرم اهو هو.

سِلِندر ناٿ سين (ائنشِيَنٽ هسٽري آف بنگلاديش، انديا اينڊ پاڪستان جو

مصنف) مطابق آريا، جيڪي آخرڪار اتر هند جي وڏي حصي تي قابض ٿي چڪا هئا، 2000ق. م کان پوءِ وارين صدين دوران اتر اولهه هند تي ڪاهون ڪندا رهيا. آرين جي اصل جنم ڀومي انتهائي تڪراري آهي. هند ۾ آباد ٿيڻ وارا نسلي ۽ ثقافتي طور قديم ايرانين کي ويجها هئا. زرتشت پاران ڇهين صدي ق. م ۾ آهورا مزدا جي پوڄا سيکارڻ تائين، ايراني ساڳين ديوتائن اِندر، وِرُون ۽ مِترا وغيره کي پوڄيندا هئا. ٻئي صرف باهه (اگني) جي هند-آريائي ديوتا جي پوڄا ڪندا هئا. سنسڪرتي لفظ 'ديو' جي ايراني ٻوليءَ ۾ معنيٰ 'غيبات' آهي.

رِگ ويد جون ويديون هند ۾ آريائي وسندين جي هڪ دلچسپ جهلڪ ڏين ٿيون. سندن سرگرمين جو ڳڙهه پنجاب هو. جن دريائن جا حوالا گهڻا ملن ٿا، انهن ۾ سنڌو، سَرسوَتي، دِرِشَدوَتي ۽ پنجن دريائن – سُتُدرِي (سُتلج)، وِپاص (بِياص)، پارُوشِي (راوي)، آسِڪنِي (چناب) ۽ وِتَستا (جهلم) شامل آهن. سنڌو ماٿر کان ٻاهر وارن دريائن مان رڳو گنگا، جمنا ۽ سَرايُو جو ذڪر اچي ٿو.

رِگ ويدِي ڌرم جو سڀ کان وڌيڪ دلچسپ پهلو انهي جي هڪ کان وڌيڪ خدائن کي مڃڻ واري خاصيت هئي، جنهن ۾ گهڻن ڀڳوانن جي پوڄا ٿيندي هئي. رِگ ويدِي آريا فطرت جي پوڄا هڪ ڳوڙهي احساس سان ڪندا هئا ۽ انهي کي جيئرن ساهن جو نذرانو پيش ڪندا هئا. آسمان، سمنڊ، باک ڦُٽي، سج ۽ چنڊ وٽن ايشوري روپ ليکبا هئا. ديوتا ڌار ڌار هئا ۽ واري سِر سڀ وڏي ۾ وڏا ليکبا هئا. ٻليدان (قرباني) جو هڪ خاص رتبو هوندو هو ۽ انهي جو مکيه مقصد ڀڳوانن کان دان وٺڻ لاءِ کين ريجهائڻ هوندو هو. ٻليدان مهل ٿيندڙ رسمن (جيڪي پروهت ئي ادا ڪندا هئا) ۾ کير، گهه، اَنُ ۽ ماس آڇڻ شامل هوندو هو.

پوءِ وارو ويدِي دور، ويدِي ڌرم جي اوسر جهڙوڪ: ٻَلي چاڙهڻ تي زور، ويدن جي اَمرتا ۾ ويساهه ۽ پروهت جي برتري، وارين اهم تبديلين سان سڃاپي ٿو. ڏکين ڌرمي رسمن پروهتن جو رتبو وڌائي ڇڏيو، جيڪي ڌرتيءَ تي سچا پچا ڀڳوان مڃڻ لڳا. برهمڻن جو ڌرم اهڃاڻي نزاڪتن سان لڏجندو ويو ۽ نيٺ اجاين ڌرمي رسمن ۽ ظاهري ڏيکائن جي بي روح جوڙجڪ ۾ وڃائجي ويو.

آرين واري ويدِي سيئتا کان پوءِ جون سماجي حالتون بيان ڪندي پروفيسر ايس. اين. سين لکي ٿو ته: ”پهريون ڀيد، آريا ۽ اڻ-آريا (داسيُو ۽ مليڇ) هو. آريا

سماج برهمڻن، کترين، وئشن ۽ شودرن ۾ ورهايل هو. ڌار ڌار ذاتين وچ ۾ سڳن جي ڏي وٺ سان گاڏڙ ذاتيون پيدا ٿيون. انهن سڀني کي شودرن وارو درجو ڏنو ويندو هو. ذات ڀيد سرشتي جي سختيءَ جي باوجود هڪ آزاد خيال نظارو ڏسڻ جوڳو هو: ”آريي مرد جو اڻ-آريي عورت مان ڄار پنهنجي سلڇٽائپ سان آريو بڻجي ٿي سگهيو“. سماجي زندگي وَرڻاشرم-ڌرم جي قاعدن هيٺ هلندي هئي.

سماجي جوڙجڪ ۾ اتم ترين مرتبو رکندڙ برهمڻ: استاد، پروهت، منصف، ڊِل ٻَڌڻ وارو، وزير اعظم يا ڌرم پَرِيشَد جو ميمبر ٿي سگهندو هو. پيدائشي سُياءَ ۽ روحانيت جي حوالي سان ممتاز ليکجندڙ برهمڻ پاران پنهنجي ذات لاءِ مقرر مخصوص قانون ٽوڙڻ پنهنجو مرتبو گهٽائڻ ليکبو هو. کترين جا عام ڌنڌا، فوجي نوڪريءَ جي ڳولا کان سواءِ پڙهڻ، ٻَلي چاڙهڻ ۽ سخاوت هئا. واپار، ڪاروبار، ڪڙمت ۽ مال ڌارڻ وئشن جا ڌنڌا هئا. جيتوڻيڪ شودرن جو مکيه ڌنڌو نيچ سيوائون هو، پر مانَو مهراج شودر کي علم پرائڻ کان نٿو جهلي. غلام جي حالت رحم جوڳي هوندي هئي: اهو نه پنهنجي حيثيت مٽائي سگهندو هو ۽ نه ڪيس ملڪيت رکڻ جو حق هو.

ڪنهن مٿان حملو، زناڪاري ۽ چوري مکيه ڏوهه ليکبا هئا. انهن منجهان ڪو ڏوهه ڪنهن شودر ڪيو ته انهي لاءِ ملڪيت ضبط ٿيڻ جي سزا هوندي هئي ۽ ڪڏهن موت جي سزا به. پر ساڳين ئي ڏوهن لاءِ برهمڻن پروهت کي انڌو ڪيو ويندو هو. گوتم ڏنڊ لاڳو ڪيا: ڪو کتري ڪنهن برهمڻ سان بدسلوڪي ڪري ته 100 سِڪا ۽ ڪو شودر ائين ڪري ته 150 سِڪا ڏنڊ ڀريندو: پر ڪنهن برهمڻ جيڪڏهن ڪنهن کتريءَ سان بدسلوڪي ڪئي ته 50 سِڪا، ڪنهن وئش سان بدسلوڪي ڪيائين ته رڳو 25 سِڪا ۽ ڪنهن شودر سان بدسلوڪي ڪيائين ته ڪو ڏنڊ نه ڀريندو.

”آرين يا سنسڪرت ڳالهائيندڙ برهمڻن ۽ انهن جي کترين ۽ وئشن واري ٽولي کي اتر هند (سنڌو ماٿر) جي وڏي حصي ۾ اگهاڙا قبيلا رهندا نظر آيا، جن کي انهن مليڇ، داسيا، نِيشَد وغيره سڏيو ۽ اهي پڪ سان اڳ ئي اتي رهندڙ سِٽي يا گهٽ ۾ گهٽ اڻ-آريا نسل جا هئا.“ (بيلفورس سائيڪلوپيڊيا آف انڊيا، ڀاڱو 1، ص. 154)

اسان ڏٺوسين ته جيتوڻيڪ مهان ديس ڀريمي چندرگپت موريا برهمڻن ۽ آرين

جي سومرين ٻين ذاتين کي آجپو ڏياريو، پر تڏهن بہ انهي مٿان هر اهو گندو نالو رکيو ويو، جيڪو ڪو ماڻهو سوچي سگهي ٿو. اهو انهن سندن ريتن رسمن کي نہ مڃيندڙ اڻ-آرين خلاف منجهن پلجي راس ٿيل ڌِڪار واري ورتاءَ سبب ڪيو. منجهن سومرن خلاف پڻ ڪينو پيدا ٿي چڪو هو ڇاڪاڻ تہ:

1. ڪاري سمنڊ واري پاسي ۽ ميسوپوٽامي علائقن ۾ گڏ رهندي سومرن سندن ٻليدان پنٿ نہ مڃيو هو،
2. سنڌو ماٿر جي اتم درجي شهري سيئتا آرين جي 'ويڙهاڪ ڌنار ذاتين' ۾ ساڙ پيدا ڪيو،
3. سومرن آرين جي ڌرم، ڌرمي رسمن ۽ رواجن، سماجي مت ڀيد ۽ زندگيءَ جي ٻين طريقن کي سڌو سنئون رد ڪري ڇڏيو، پنهنجي دوستن اڻ-آريا سَڪن جو ڌرم ٻُڌ مت قبوليائون ۽ برهمڻ مت جي مخالفت ڪيائون.

وِليَم هينري سمٿ پنهنجي 'هسٽوريَنس هسٽري آف دي ورلڊ' (ڀاڱو VII ص. 525) ۾ راءِ ڏئي ٿو تہ: "سخت ڌڪار، جنهن سان فاتح مفتوح کي ڏسندو آهي، هند واسي سوچ ۾ ايتري وڌي وئي، جو برهمڻ اجائي هٺ ۾ اڇي ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙ ۽ ٻين قانونن هيٺ ايندڙ سمورن ماڻهن کي اڻ سڌريل ڄٽ سمجهڻ لڳا ۽ مليڇ (هيٺو) ڪوٺڻ لڳا، جن سان هر قسم جي ميل ميلاپ ۽ هر قسم جي سماجي وهنوار کان پاسو ڪرڻ سندن لاءِ ضروري هو."

باب ڏهون

ٻُڌ مَت ۽ جين مَت

پنجاب قسمين قسمين ماڻهن جي ميلاپ جي جاءِ ۽ انيڪ ثقافتن کي پگهارڻ وارو هڪ کُنو بڻجي ويو. انهي جو سماج گاڏڙ ساڏڙ ۽ پاکنڊي (بِدعتي) بڻجي ويو هو. گنگا جي ماتريءَ ۾ پنهنجو واهيرو وسائي ويٺل آرين پنجابين مٿان اَشُڌ ۽ اَڌرمي واري ڇاپ هڻي ڇڏي. انهي دور جي ادب پنجاب جي ماڻهن خلاف ٻُڇان واري مزاج کي هوا ڏني. اهڙي ريت پنجاب – پنجن دريائن واري ڌرتي – ’اَرَت‘ (بي اصول) ڪوٺجڻ لڳو ۽ قاعدو لاڳو ٿيو تہ ڌرم سيوَڪ ماڻهن کي اتي ٻن ڏينهن کان وڌيڪ بلڪل نہ ترسڻ گهرجي ۽ ائين انهي جي چوڌاري اهڙن ملڪن جو ڪڙو نهي ويو، جن ڏانهن ويدِي آريا راڄ مان لڏي وڃڻ جي سختيءَ سان جهل ٿيل هئي. ٻُڌيانا ڌرماسُوتر (اٽڪل پنجين صدي ق. م) اَرَتا، ڪَرَس-ڪَرَس، پُندَرا، سنڌو ساوِيرا، وامگا، ڪالِنگا ۽ پراڻُو ماڻهن جي ديسن مان ٿي اچڻ وارن تي شُڌي وارو قانون لاڳو ڪري، اوڏانهن وڃڻ وارن جي دل شڪني ڪئي. قانون ڏيندڙ ٻُڌيانا، جيڪو اشوڪ کان اڳي ٿي گذريو، ڪالِنگا کي برهمڻ ثقافت کان سَکڻو ديس قرار ڏئي ٿو ۽ پنجاب وڃڻ تي پابندي لاڳو ڪري ٿو. اهو سنڌو ساوِيرا جي ماڻهن کي ’سَنڪرنايوٽي‘ (گاڏڙ نسل) سڏي ٿو ۽ ماڻهن کي انهي ملڪ ۾ وڃڻ کان جهلي ٿو.

ويدِي ادب صاف ظاهر ڪري ٿو تہ هند-آريائي اتر هند جي انهي ڀاڱي کي، جتي سنڌن مخصوص اسلوب، رسمون ۽ پوڄا جا طريقا عام ٿي چڪا هئا، رڳو هند-آريائي قبضي لاءِ نيڪ ليکيندا هئا. مهاڀارت، ڪُرڪشيتر کي پاڻي رسائيندڙ ’سَرسوَتيءَ‘ کي پنجن دريائن جي ڌرتي (جتي جا رهواسي واهِليڪا اَشُڌ ۽ برهمڻ مَت جي ليکي کان ٻاهر هئا) ۽ مڌياديس (جيڪو ڌرم ۽ پارسائيءَ جو هندورو ۽ سٺن آدرشن ۽ معيارن جي پومي هو) جي وچ تي سَنڌي واري ليک ڄاڻائي ٿو. اها پڻ ڏيان ۾ رکڻ جهڙي ڳالهه آهي تہ ڇهين صدي ق. م ۾ ٽيهٺ

مختلف ويچار ڌارائون موجود هيون، جن منجهان گهٽيون منڪر هيون، جيڪو ثابت ڪري ٿو تہ ڪٽر ڌرمي هند-آرين جي ڌرم خلاف بغاوت انهي کان گهڻو اڳ شروع ٿي چڪي هئي.

آريا جيستائين سنڌو ماٿر ۾ رهيا سنڌن ڌرم، رِگ ويدِي يا رِگ ويد کان پوءِ وارو، پروهتن جي ڪجهہ ريتن رسمن جي گهيري ۾ رهيو ۽ پاڻ کي انهي جيترو پختو نہ بڻائي سگهيو هو، جنهن کي هاڻ اسان هندو مَت چئون ٿا. ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا (ص. 46) ۾ اسان کي ٻڌايو ويو آهي تہ: ”برهمڻن ۾ ڌرمي سرگرمين جو مرڪز ڏکڻ اوڀر واري پاڙيسري ملڪ يعني جمنا ۽ گنگا جي وچ واري دوآب ۽ گڏيل پرڳڻن جي ضلعي مُترا جي مٿئين حصي ڏانهن هليو ويو آهي. اهو برهمرِشِيديس (پَوِتر رِشيُن يا مقدس عالمن جو ديس) هو. اتي ئي رِگ ويد جون، ستن دريائن جو ملڪ سڏجندڙ اتر اولهہ ۾ رچيل، ويديون هڪ هنڌ ميڙي ترتيب ڏنيون ويون ۽ اتي ئي ڌرمي ۽ سماجي سرشتي، جنهن کي اسان برهمڻ مت سڏيون ٿا، پنهنجو آخري روپ ورتو. مسٽر ڊِي. ڊِي. ڪُسَمبي مطابق ڇِڪ رکندڙ تاريخي مرڪز ستين صدي ق. م تائين پنجاب کان گنگا ماٿريءَ ڏانهن وڃي چڪو هو.

ڪلڪتي يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ جي پروفيسر مسٽر سيلِندر ناٿ سين ڇهين صدي ق. م دوران دنيا – چين ۽ ايران عام طرح ۽ گنگا ماٿري خاص طرح – کي لوڏي ڇڏيندڙ نين ڌرمي تحريڪن جو احوال نهايت تفصيل سان ڏنو آهن. پنهنجي ڪتاب ’ائنشِيَنٽ هسٽري آف بنگلاديش، انڊيا اينڊ پاڪستان‘ ۾ هو دعويٰ ڪري ٿو تہ: ”حڪمران طبقن منجهان ڪترين جهڙو مرتبو رکندڙ ڪجهہ ڏاهن هاڻ برهمڻن جي هنيلي طبقاتي ڦوند تي اعتراض وارڻ شروع ڪيا، جن جي طبقاتي هڪ هٽي، ساڻو ڪري وجهندڙ ڌرمي رسمون ۽ رت جو ٻليدان ماڻهن کي هلاڪ ڪري رهيا هئا.... انهي دور ڌاري اڀرندڙ ڪوڙ سارن سرشتن منجهان هندو ثقافت جي تاجي پيٽي مٿان اثر صرف جين مت ۽ ٻڌ مت ڇڏيو... جين مت بنيادي طور دهريت آهي. ڀڳوانن جي وجود کان انڪار نہ ڪندي بہ اها، ڪائنات جي سٿاءَ ۾ انهن کي پسمنظر ۾ ڌِڪي، سنڌن درجو گهٽائي ڇڏي ٿي. انهي مطابق تخليق ۽ فنا لاءِ ڪنهن ڀڳوان جي ضرورت ناهي. ڀڳوان رڳو انسانن ۽ جانورن وانگر روپ ورتل روح (آتمائون) آهن. آزاد روح ڀڳوانن کان مٿيرا آهن، ڇاڪاڻ تہ اهي ٻيهر ڪڏهن جنم

نہ وٺندا آهن. جين ڌرم ۾ زُهد يا پڳتيءَ جي ڪا جاءِ ناهي. پاڻ سڃاڻڻ آزاديءَ جي اتم راھ آهي ۽ انتر ڌيان (مراقبو) روح جو درجو وڌائي ٿو. جين مت موجب ڪَرم (عمل) جي نوعيت مادي آهي؛ اهو پاڻمرادو ڪم ڪندو آهي. هر ماڻهو پنهنجي سوچن، سُخنن ۽ عملن لاءِ پاڻ ذميوار آهي. اهي ماڻهوءَ جي روح ۾ هڪ قسم جو مادو چڪيندا آهن، جنهن جا پنهنجا ڦَل هوندا آهن؛ چڱا يا بڇڙا. انهي دستور ۾ ڪو بہ دخل اندازي نٿو ڪري سگهي، خدا بہ نہ......“

ٻڌ مت جو مکيہ حصو اتم اَٺ-پاري واٽ آهي. پهرين واٽ آهي درست سوچ: دنيا انسان جي خود غرضي، اڻ پلي سَڌَ ۽ لوڀ جي پيدا ڪيل اٽڪٽ پيڙا سان پري پئي آهي. انهي سَڌَ جو ناس ٿيڻ سيني لاءِ سڪون جي راھ آهي. ٻيو قدم آهي درست مقصد: دولت جي لوڀ، حواسن جي لذت ۽ عيش عشرت ۾ نہ ڪاهي پوڻ گهرجي؛ انسانيت سان پيار ڪجي ۽ ٻين جي خوشيءَ ۾ وڌارو ڪجي. ٽين واٽ آهي درست ڳالهائڻ: ڪوڙ، گلا، گار گند ۽ هلڪڙائپ وارو ڳالهائڻ سماج جي جوڙجڪ کي بگاڙيندا آهن. چوٿين واٽ آهي درست عمل: چوري، بدڪاري، زناڪاري ۽ ڊوھ سماج کي وڏي تباهيءَ ڏانهن نِيندا آهن؛ درست عمل ٻين جي ڀلي لاءِ سوچڻ وارو عمل آهي. ٻُڌ وٽ عبادت، ڌرمي ريتن رسمن ۽ ٻليدان جو ڪو قدر ناهي. ڌرم ۾ ’انسان کي بهتر ماڻُ ڏيڻ‘ جو مقام سو سال اگني پوڄا کان اتم آهي. پنجين واٽ آهي درست روزِي: ڪنهن کي بہ پنهنجي روزي اعتراض جوڳن ذريعن مان نہ ڪمائڻ گهرجي ۽ صرف ايمانداريءَ وارا طريقا ئي وٺڻ گهرجن. ڇهين واٽ آهي درست دماغي رويو: يعني جذبن تي ڪنٽرول تہ جيئن خراب سوچون اچڻ کان بچي سگهجي. اَسُيّاوَڻ يا بڇڙائيءَ تي اولڙي ذريعي ماڻهو هر بري شيءِ کان ناپسندي حاصل ڪري سگهي ٿو. صرف درست ذهني ضابطي وسيلي ئي ڪو ماڻهو ڪاوڙ، حسد ۽ هٺ سان لڳاءَ کي ناس ڪري سگهي ٿو. ستين واٽ آهي درست سُڇيتائي: بدن جي فاني هجڻ کان آگاهي ۽ دنياوي براين جي خاتمي تي ڌياڻ ڏيڻ. اٺون آهي درست ڌيان؛ جنهن جو ڦَل راحت يا سماڌي آهي. ڌيان، اناپرستيءَ کي ڪَدي ڦِٽو ڪرڻ ۽ حقيقي سچ کي پروڙڻ جي هڪ سوچيل سمجهيل ڪوشش آهي.

اَٺ-پاري واٽ کي ڪڏهن ڪڏهن چئن مرحلن ۾ ورهايو ويندو آهي، جتي هر مرحلو انهن پير ڪڙين جي ٽٽڻ سان سڃاپندو آهي، جن ۾ انسان ڌرتيءَ تي جڪڙيل

آهي. انهن پير ڪڙين منجهان پهرين آهي ذاتي خوديءَ جو ڀرم (سدڪايادِرشٽي)، جنهن جو خيال ڪرڻ گهرجي. ٻي رنڊڪ آهي شڪ (وِسِيڪِتسا). جيڪو ماڻهو انا جي ڀرم ۽ ريتن رسمن جي پابنديءَ کي مڃڻ کان آجو ٿي ويندو آهي، اهو اتم واٽ جي پهرئين مرحلي ۾ داخل ليکبو آهي ۽ سروتُپّڻ يعني سِير ۾ پهتل سڏبو آهي. پار اُڪرڻ واريون اڳليون بہ رنڊڪون شهوت (ڪامَ) ۽ بدخواهي (پِرَتيگھ) آهن. اتم واٽ جي ٻئي مرحلي ۾ ڪاميابي تڏهن ٿيندي، جڏهن انهن تي سوڀ ماڻبي. اهو ماڻهو سَڪَرَداگامِن يا ’دنيا ۾ ٻيهر ڄمندو‘ ٿي وڃي ٿو. ٽيون مرحلو آهي آناگامِي يعني اهو انسانن جي دنيا ۾ نہ ايندو، پر ديوتائن ۾ ٻيو جنم وٺي نِرواڻ ماڻيندو. ٻيون رنڊڪون آهن دنيا جي مادي ۽ غير مادي لذتن جي طلب، جهڙوڪ؛ وڏائي، پاڻ کي پارسا سمجهڻ ۽ جهالت. جڏهن هي پير ڪڙيون پڇي پورا ٿينديون تہ ماڻهو اَرهَت (لائق) ٿي نِرواڻ ماڻيندو.

اتم اٺ-پاري واٽ تي هلڻ سان بدن تي وس (سِلا)، دماغ تي وس (چِتّ) ۽ ذهني اوسر (پِرَجن) ملي ٿو. سِلا (وِنايا ۾ ڏسيل اخلاقي ضابطو) تي هلڻ وارو فاضل پڪو برهمچاري بڻجي وڃي ٿو؛ چِتَّ (سُتَّ ۽ اَڀِيڌام پِتاڪن ۾ ڏنل انتر ڌياني طريقا) تي هلڻ وارو فاضل دماغ تي وس ماڻي وٺي ٿو ۽ پِرَجن (سُتَّ پِتاڪا ۾ ڏنل ذهني ضابطو) تي هلڻ وارو فاضل سچ ۽ حقيقت پروڙي وٺي ٿو.

ظاهري دنيا کي ڪو بقا ناهي — اها، سمنڊ مٿان ڇولين يا پاڻيءَ جي چادر مٿان هلڪڙين لهرن وانگي، رڳو گهڙي پل جي آهي. پَتِڪّا-سومُپّدا (پالي) يا آڌاري تخليق وارو قانون ٻڌائي ٿو تہ نهيل دنيا متحرڪ حالت ۾، بي بقا ۽ ڏکن جو ذريعو آهي. ٻُڌ وٽ سموري دنيا ڪارڻ سان مشروط آهي. وجود وٺڻ (جيڪو يوڳنا آهي) توڙي انهي ۾ آرام جو احوال پِرَتيتِياسمرپَدا ۾ ڏنل آهي. ”انهي کان پوءِ ٻاجهاري، رات جي پهرين اوجاڳي دوران، پنهنجو ڌيان ڪارڻ جي سُبتي ۽ اُبتي ڦيري تي لائي ڇڏيو.“ جهالت منجهان ڦُٽندا آهن سمسڪار (ترڪيب)؛ سمسڪارن منجهان ڦُٽندي آهي سُرت؛ سُرت منجهان ڦُٽندو آهي نالو ۽ روپ؛ نالي ۽ روپ منجهان ڦُٽنديون آهن ڇھ معلوماتون (ڇهن حواسن؛ اک، ڪن، نڪ، زبان، بدن يا ڇهاءَ ۽ دماغ جون)؛ ڇهن معلوماتن منجهان ڦُٽندو آهي رابطو؛ رابطي منجهان ڦُٽندو آهي احساس؛ احساس منجهان ڦُٽندي آهي اُڃ (يا ٻُک)؛ اڃ منجهان ڦُٽندو آهي

لڳاءُ؛ لڳاءَ منجهان ڦُٽندو آهي سُهائيندو؛ سُهائيندي منجهان ڦُٽندو آهي ڄمُ؛ ڄمَ منجهان ڦُٽندا آهن پوڙهائپ، موت، گوندر، آهون، پيڙا، اُباڻڪائي ۽ نراسائي. پوڳنا جي ان سڄي انبار جي ابتدا ائين ٿئي ٿي. ابتي ڦيري ۾ جهالت جي خاتمي سان، جيڪو شهوت جي خاتمي ۾ سمايل آهي، سمسڪار ختم ٿين ٿا؛ سمسڪارن جي خاتمي سان سُرت ختم ٿي وڃي ٿي؛ سُرت جي خاتمي سان نالو ۽ روپ ختم ٿي وڃن ٿا؛ نالي ۽ روپ جي خاتمي سان ڇهه معلوماتون ختم ٿي وڃن ٿيون؛ ڇهن معلوماتن جي خاتمي سان رابطو ختم ٿي وڃي ٿو؛ رابطي جي خاتمي سان احساس ختم ٿي وڃي ٿو؛ احساس جي خاتمي سان اُڃ ختم ٿي وڃي ٿي؛ اڃ جي خاتمي سان لڳاءُ ختم ٿي وڃي ٿو؛ لڳاءَ جي خاتمي سان سُهائيندو ختم ٿي وڃي ٿو؛ سُهائيندي جي خاتمي سان ڄمُ ختم ٿي وڃي ٿو؛ ڄمَ جي خاتمي سان پوڙهائپ، موت، گوندر، آهون، پيڙا، اُباڻڪائي ۽ نراسائي ختم ٿي وڃن ٿا. انهي طريقي سان ماڻهو پوڳنا واري انهي سڄي انبار ۾ آرام حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهي ٿو.

سموري جوڙجڪ جو بنياد اَوِديا يا جهالت آهي. شخصيت اَوِديا ۽ ڪَرم (عمل) جي پيداوار آهي.

هنن ٻن وڏن ڌرمي نظامن ڪان سواءِ انفرادي مفڪرن جو هڪ انگ ۽ ڪوڙ ساريون سڌارڪ ويچار ڌارائون پڻ للڪار ڪي منهن ڏيڻ لاءِ اُسريا، پر سيني منجهان وڌ ۾ وڌ ڪامياب ٻڌ مت ٿيو، جيڪو پنهنجي جنم ڀومي جي اندر ۽ ٻاهر وارن علائقن ڪان علاوه سنڌو ماٿر جي هر انچ تائين پکڙيو. لڳ ڀڳ ساڳئي ئي وقت، جڏهن مهاوير ۽ ٻُڌ پنهنجي نصيحتن جو پرچار ڪري رهيا هئا، مهاوير جي هڪ همعصر ۽ دوست ڪوسالا جي سرواڻيءَ ۾ آجِيوِڪن متحرڪ قوت حاصل ڪئي. آجِيوِڪا ڇهين صدي ق. م کان گهڻو وقت اڳ موجود هئا. ڪڏهن اهي جينين سان وچي ملندا هئا ۽ ڪڏهن ٻڌ مت جي مخصوص فرقن سان. پڪن ڌهرين ۽ نج مڪافاتِ عمل تي آڌاريل آجِيوِڪن عام ڪَرم نظريي کي رد ڪري ڇڏيو، جنهن ۾ ماڻهوءَ جي موجوده حيثيت جو تعين انهي جا اڳ وارا اعمال ڪن ٿا — سڄو جهان نندي ۾ نندي تفصيل تائين هڪ غير شخصي ڪائناتي ضابطي نِياتي يا قسمت سان ڳنڍيل ۽ مقرر آهي. زندگي اڻ مَٽ قانونن پٽاندڙ لڳاتار هلندي رهي ٿي.

مکيہ ڌرمي فرقن ڪان سواءِ، ترتيبوار درجي بندي يا خاطرخواه تشريح کي

للڪاريندڙ، پانت پانت جي ڌرمي ويساهن وارو هڪ ميڙ اڀريو. انهن ڌرمي پنٿن سان گڏوگڏ ماڻهو ڌرتيءَ، جبلن ۽ وڻن جي آتمائن، ياڪشن، گنڌاروَن ۽ ناگن ۾ پنهنجا پراڻا عقيدا پڻ سانديندا آيا. ماڻهو ڪجهه جانورن جهڙوڪ: هاٿي، گهوڙي، ڳئون، ڪتي ۽ ڪانءَ جو احترام ڪندا هئا.

پورهيتن جي نيڪ ناڪ چرپر جي باوجود بہ ٻوڏي گرنٿ ڌنڌن سان ٺهڪندڙ ذاتين کي مٿيرو رکن ٿا. ماجِهيما نِڪايا صدقو، خيرات ۽ ڏن وغيره برهمڻ کي؛ تير ۽ ڪماڻ کتريءَ کي؛ ڳوٺ ۽ مال ڌارڻ وئش کي ۽ ڏاٽو ۽ پاڃاري شودر کي سونپڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. ڪنهن برهمڻن پاران غير قانوني ڌنڌا، جهڙوڪ: ڪڙمت، واپار ۽ ٻيون ڪرتون ڪرڻ تي پنهنجي ذات ڪارڻ جو ڇئي نندا ڪئي وئي آهي. آر. ڪي. مُڪرجِي (ڪتاب: هندو سِوِلائيزيشن، ص. 310) مطابق ذات بابت سمرتي ۾ ڏنل سخت برهمڻي رواج کي ٻوڌي گرنٿن ۾ پڻ ميڄتا مليل آهي. پر اهو رواج پاڻ بہ، ڪنهن اوچي ذات واري پاران لاچاري ۽ تنگي وارين حالتن ۾ نيچ ڌنڌي جي ڳولا جي، "آپاد-ڌرم" طور اجازت ڏئي ٿو.

ٻوڏي هند ۾ ڌنڌا عام طرح موروثي هوندا هئا، پر ڌنڌا مٽائڻ جا مثال بہ اڻ لڀ نہ هئا. جَتاڪا، شهزادن پاران ڪنيار، گلفروش ۽ ٻاڻي (تير انداز) يا نيچ ٻانها ٿيڻ، کترين پاران ٻنين ۾ ڪم ڪرڻ ۽ برهمڻن پاران واپار ڪرڻ ۽ ڊڪاڻڪو ڪم ڪرڻ جي ڳالهه ڪن ٿا. جَتاڪن موجب برهمڻن جا ڌنڌا سختيءَ سان سندن پنهنجي ڪرت تائين محدود نہ هئا. اهي هي ڌنڌا پڻ ڪري ٿي سگهيا: کيتي، واپار، شڪار، ڊڪاڻڪو، ڪورڪو، تير اندازي ۽ ويندي نانگ ڌارڻ بہ.

"سماجي ادارن جي شفافيت سان غلامي هڪ منظم اداري جي صورت وٺندي وئي ۽ ان جا روپ ۽ قسم وڌي ويا. غلامي قيدي ٿيڻ، موت جي سزا جي عيوض، قرض يا عدالتي سزا جو نتيجو هوندي هئي. .. غلامن کي عام طور نيچ نوعيت جا قسمين قسمين ڪم ڪرڻا پوندا هئا؛. غلامن مان گهڻن جي بنهه عزت نہ هوندي هئي. تمام ننڍڙي غلطيءَ تي غلام کي ڪُٽيو ۽ سنگهرن ۾ جڪڙيو ويندو هو".

اسان اڳ ڏسي چڪا آهيون تہ سومرا "سچ ۽ سُپت" کي عبادت جيترو مان ڏيندا هئا. سنڌو ماٿر جي هنوقت تائين ڪوٺيل ماڳن منجهان ڪنهن وڏي پيماني تي هٿيار نہ لڌا آهن، جيڪي بچاءَ ۽ اڳرائيءَ جا پار ڏين. اها ڳالهه ثابت ڪري ٿي تہ

هتان جي ماڻهن جو اندروني ۽ بيروني ضابطو حد کان وڌيڪ درست هو: نہ ڪين پوليس جي ضرورت هئي ۽ نہ ڪنهن فوج جي. سندن سِڌن سنوَن لاڳاپن ۽ سُپت پرئي وهنوارن سبب سندن واپار وڌيو. ٻڌ مت، سندن مزاج سان وڌ ۾ وڌ ٺهڪندڙ ڌرم هو. هنن سادن ۽ نيڪ ماڻهن ٻڌ مت کي بنا دير ۽ پاڪر پائي قبوليو. ساڳي طرح سَڪادُوِيپ (هيٺين سنڌ)، سَڪا-آستان (سيستان)، سَڪاسَر (سَڪيسَر) ۽ گهڻن ٻين هنڌن جي ماڻهن سَڪا مُنِي (سَڪن جو نبي) جو ڌرم قبوليو. مسٽر پِڪسُو سناگهَرَڪسِتا پنهنجي ڪتاب 'اي سروي آف ٻُڌزم' ۾ ٻڌ مت جي مقبوليت جا ڪارڻ ڏنا آهن.هو چوي ٿو تہ: ”موافقت ۽ پنهنجو ٻڌائڻ وارو سڀاءُ انهن ڪارڻن منجهان هڪ هو، جن ٻڌ مت کي انهن ذاتين ۽ ماڻهن ۾، جن جا رواج ۽ ثقافتي پسمنظر هند واسين کان گهڻين پارين گهڻو مَٽَ هئا، ايترو تڪڙو ۽ آسانيءَ سان ۽ نہ برابر رنڊڪ سان پکڙجڻ لائق بڻايو. جيتوڻيڪ ٻڌ مت اصل ۾ حڪمران طبقي ۽ پروهتن جي وچ واري ڇڪتاڻ جي ترجماني ڪندڙ هڪ ڪتري تحريڪ هئي، پر انهي جو اخلاقي ۽ جمهوري ڏيک ۽ ان کان بہ وڌيڪ انهي جو پروهتن خلاف جهيڙو ماڻهن جي دل کي ڏاڍو لڳو.“

ملتان جاگرافيائي طور سنڌو ماٿر جو مرڪز آهي ۽ رهيو آهي. سنڌوءَ واسين جي زندگين تي ڪنهن بہ طرح سان اثرانداز ٿيندڙ هڙني سماجي، سياسي يا مذهبي تحريڪن ملتان ۾ يا ان جي پر پاسي پڻ پنهنجا اهڃاڻ ڇڏيا آهن. ملتان کان ٽيهہ ميل اولهہ ۾ ٻُڌ نالي هڪڙو ڳوٺ آهي. انهي جي چوڌاري وارا وسيع علائقا ۽ اتان جا رهواسي پڻ ٻُڌ ڪوٺبا آهن. ساڳي طرح ملتان کان سو ميل اولهہ ۾ سخي سرور نالي هڪڙو ننڍڙو شهر آهي. انهي شهر ۾ مسلمان بزرگ سخي سرور جي مزار سڃندڙ هڪ عمارت آهي. حقيقت ۾ سخي سرور ڪنهن ٻئي هنڌ پوريل آهي. عمارت جي پٽين تان ڪن ڪن هنڌان ليپ لهي ويو آهي، اتي ٻوڌي چٽسالي ڏسي سگهجي ٿي. روايتون پڻ عام راءِ جي تصديق ڪن ٿيون تہ اها عمارت پراڻي وقت ۾ ٻڌ مت وارن جي مَڙهي هوندي هئي. ڀِڪشو ڪوٺجندڙ ٻوڌي پرچارڪ سال جا نَوَ مهينا هڪ هنڌان ٻئي هنڌ هلندا وتندا هئا، پر مِينهَن وارن ٽن مهينن دوران مَڙهين ۾ ٽِڪندا هئا. اهي مسافر ٽولا 'سَنگهہ' سڏبا هئا. اها ريت اڄ تائين جيارہي پئي اچي ۽ پري پري ماڳن کان بزرگ جي مزار تي زيارت لاءِ ايندڙ مسلمان پانڌيئڙن جا ٽولا اڄا

تائين سنگهہ يا سخي سرور جا سنگهہ ڪوٺبا آهن. لفظ 'سَنگهہ' ديسي لفظ ناهي، پر اهو انهي مخصوص معنيٰ ۾ گذريل 25 صدين کان استعمال ٿيندو پيو اچي.

اهو ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ زرتشت، جنهن بابت سمجهيو وڃي ٿو تہ اهو ميديا (ايران ۾ هند-يورپي ميد قوم جو علائقو) ۾ ڄائو، 600ق. م جي پڇاڙيءَ ۾ آمون جي علائقي ۾ رهندو هو. انهي جي رچيل مزدائي مذهب کي ڪياني بادشاهن سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪپ تائين ڦهليل پنهنجي سموري سلطنت ۾ پکيڙيو.

انهي جاءِ کان اٽڪل ٽيهہ ميل ڏکڻ ۾ 'هامِپي' نالي هڪڙو ڳوٺ آهي. هي 'سامبس' (سڪندر جي حملي وارن ڏينهن ۾ هن علائقي تي راڄ ڪندڙ ٻوڌي راجا) جو ديسي اُچار آهي. اهي ڏهہ اگهاڙا ڀڪشُو پڻ هن علائقي جا هئا، جن کان سڪندر ۽ انهي جي فلاسافرن مارڻ جو دڙڪو ڏئي پڇا ڳاڇا ڪئي هئي.

ليہ ضلعي ۾ هڪ وڏو علائقو 'ڪُنال' ڪوٺجي ٿو: ٻوڌي سمراٽ اشوڪ اعظم جي پٽ جي نالي سان.

پنهنجي ڪتاب 'ائنشِيَنٽ انڊين ايجوڪيشن' ۾ مسٽر راڌاڪمار مُڪرجِي اسان کي ڏاڍي دلچسپ ڄاڻ ڏئي ٿو. هو چوي ٿو تہ: ”سنڌ ۾، جتان جا رهواسي ٻڌ مت جا پڪا پوئلڳ هئا، ڪوڙ ساريون مڙهيون ۽ 10،000 کان مٿي ڀائيپيون هيون: سڀ جو سڀ هِناياڻي سَمَتّيا مسلڪ جون. ڪَڇيسواڙا (ڏکڻ اولهہ سنڌ) ۾ اٽڪل 80 مڙهيون ۽ 5،000 ڀائيپيون هيون. لَنڪالا (مڪران) ۾ اٽڪل 100 مڙهيون ۽ 6،000 کان وڌيڪ ڀائيپيون هيون. اَفَنتَر (هيٺين سنڌ وارو ملڪ) ۾ 20 مڙهيون ۽ 2،000 کان مٿي ڀائيپيون موجود هيون. فالان (گومل درياءَ وارو ملڪ) ۾ 10 مڙهيون ۽ 300 ڀائيپيون هيون.“

لفظ ”وِهاڙي“ جي معنيٰ آهي ڪو هنڌ جتي گهڻيون مڙهيون ۽ مندر هجن. ستلج درياءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ تي وِهاڙي ۽ سُوءِ وِهاڙ نالي بہ شهر آهن. انهن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ انهن جاين تي ٻڌ مت عروج ماڻيو ۽ وڏي ويجهي عام ماڻهوءَ جو ڌرم بڻيو.

بلاذري پاران ڏنل ڄاڻ موجب ملتان وارو سورج مندر ٻُد ڪوٺبو هو: نہ رڳو ايترو پر اتي رکيل ٻُتَ بہ انهي نالي سان ڪوٺبا هئا. ايليَٽ اينڊ ڊائوسن جي 'هسٽري آف انڊيا ايز ٽولڊ باءِ اِٽس اون هسٽوريَنس' (ص. 504-507) ۾ ٻڌايو ويو

آهي ته مسلمانن جو هند جي انڌ ويساهن سان پهريون پيرو واسطو پوڻ وقت ٻوڌي ڌرم سنڌ ۾ چڱو ڀلو مروج ڌرم هو. اڳتي آهي ته انهي نالي جو بنياد ٻُڌُ سان منسوب ڪرڻ گهرجي، نڪِي فارسي ’بُت‘ يعني مورتيءَ سان، جيڪو پاڻ به گهڻو ڪري انهي ماخذ مان نڪتل آهي. مسٽر رائيَند ديبل واري ٻُد جي حوالي سان راءِ ڏني آهي ته هي لفظ نه رڳو ٻوڌي مندر سان لاڳو ٿئي ٿو، پر مندر سان هر هنڌ گڏ ٻوڌي اسٽوپا يا منارو پڻ ظاهر ڪندو لڳي ٿو. هو ٻُد لفظ جا اهڃاڻ چيني لاڳاپن ۾ ذڪر آيل، انهن ڏينهن ۾ ٻُڌ ۽ انهي جي مورت رکڻ لاءِ عمارت نامزد ڪرڻ جي ذميواري نباهيندڙ، فيوٿائو يا بلڪ فوٽ ۾ ڳولي لهي ٿو. ڪليپٽاٿ چوي ٿو ته: ”فِيو-ٿائو“ اهڙن اهرامن يا منارن کي چئبو آهن، جن ۾ سَکيا يا ٻين نامي گرامي مقدس شخصيتن جا يادگار رکيل هجن. ساڳي طرح ننڍيون ديولون، جن ۾ اهي مورتون رکبيون آهن، پڻ انهي نالي سان سڏبيون آهن“.

جيتوڻيڪ چچ، جنهن هجري سن جي شروعات ڌاري تخت تي قبضو ڪيو، هڪ برهمڻ هو، ڪو سبب نٿو ليي سمجهڻ جو ته انهي انوقت جي مقبول ڌرم ٻڌ مت سان هٿ چراند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهو ويساهڻ جو سبب برابر ڏسجي ٿو ته سندس پاءُ ۽ جانشين چندر سچ پچ هڪ ٻوڌي تپسي هو.

ٻوڌي ڌرم جي انوقت سنڌوءَ جي ماٿريءَ ۾ مروج هجڻ جا ڪوڙ سارا پار ملن ٿا، نه رڳو چيني گهومڙائن جي مخصوص اعلان ۽ ابن خوردادبه جي اهڙي پڌرائيءَ منجهان، پر عرب ليکڪن پاران برهمڻن ۽ ٻوڌين جي مخالف ڌڙن بابت ڪنهن خاص حوالي کان سواءِ ئي ڏنل ڪجهه اتفاقي اٽسڌن اشارن منجهان به: خاص طور پوڄا، انگ وڍ، ڏندڪٿائون ۽ ڪائنات نگاري ڏسندڙن کي گهڻو موهيندا هئا ۽ اهڙن اٽڃاڻ آڪڙيل پرڏيهين ۾ پڇ پڇ وڌائي ڇڏيندا هئا.

هن ۾ پروهتي طريقي يا ٻين پروهتي مفروضن، بيواهه کي ساڙڻ، روحانيت وارين تَندُن، سڙي قرباني ڏيڻ، ڳئونءَ جي پوڄا، اشنانن (پاڪائي)، پراسچتن (توبهه تائب)، ٻين مشاهدن ۽ برهمڻ ڌرم جي مول سُوترن (نصيحتن) جي مخصوص رسمن جو ذڪر نه هجڻ سان پيدا ٿيندڙ ناڪاري ثبوت پڻ شامل ڪري سگهجن ٿا.

باب ٻارهون

”هنديت جو پاڙي چاڙهڻ“ يا برهمڻ پنٿ پاران ٻين کي پنهنجو ڪرڻ جي نتيجي ۾ راجپوتن جو پيدا ٿيڻ

مَگڌَ ۽ آنڌرا اڳ ۾ نيات مان نڪتل ذاتيون ليکبا هئا، پر اڳتي هلي جڏهن هند-آريائي پروهتن ڏٺو ته هنن ماڻهن کي فتح ڪرڻ يا مذهب مٽرائڻ سندن لاءِ ناممڪن هو، تڏهن انهن دراوڙن جا ڪجهه ديوتا قبوليا، انهن تي آريائي نالا رکيائون ۽ انهن جي پوڄا شروع ڪيائون. انهي گڏيل پوڄا دراوڙن جي همدرديءَ واري جذبي کي جاڳايو ۽ هوريان هوريان انهن کي هن روپ مٿايل هند- آريائي ڌرم جي منگهي ۾ ٽپائي آئي. مَگڌن ٻُڌ جي ڄمڻ کان گهڻو اڳ ڌرم مٽايو هو. (پرِي هسٽورڪ اينڊ ائنشِيَنٽ انڊيا، ص. 32)

مسٽر راڌا ڪَمل مُکرجِي آريائي پروهتن جي ورتاءَ ۾ ڦيري تي راءِ ڏيندي پنهنجي ڪتاب ’اي هسٽري آف انڊين ڪلچر‘ (ص. 7) ۾ چوي ٿو ته: ”ڀڳوَتي مت پنجين صدي ق. م ۾ اُسري، ٻڌ مت جو مهايانا فرقو ۽ ٻيا ڌريا پنٿ پهرين ۽ چوٿين صدي عيسوي جي وچ ۾ شامل ٿيا ۽ پرڏيهين توڙي شودرن جي روايتي نظام ۾ وڏي پيماني تي رَلجي وڃڻ لاءِ آساني پيدا ڪيائون.“ ساڳئي ڪتاب جي صفحي 8 تي اسان پڙهون ٿا ته: ”هند جي سماجي تاريخ ۾ ذاتين جا دائرا وري وري وڌائبا رهيا ته جيئن نه رڳو دراوڙن ۽ اصلوڪن ڏيهه واسين پر پرڏيهي حملي آورن ۽ ديس تياڳي اينڌڙن جي نسلن کي به هند-آريائي ليکي ۾ آڻي سگهجي“.

انهي نرميءَ ۽ پروهتن جي ورتاءَ ۾ ڦيري جي ڪري سَڪا ۽ يَوَاڻا آريا رنگ ۾ رڱجي ويا: سَڪا پهرين صدي ق. م کان ڪتري ليکجڻ لڳا. ٻڌ ڌرم، ٻين گهڻين شين سان گڏوگڏ، بت پرستيءَ خلاف احتجاج طور وجود ۾ آيو هو، پر برهمڻن جي

بچاءَ واري ترڪيب جادو ڪري ڏيکاريو ۽ آريا پروهتن جي پنهنجو بڻائڻ واري پاليسيءَ خود ٻُڌ کي ئي بت بڻائي ۽ پوڄجڻ واري وَٿُ جو روپ ڏئي مندرن ۾ ويهاري ڇڏيو.

اتر اولهه ۾ ٻڌ مت جي مهايانا فرقي ۽ وچ هند ۾ ڀڳوتي مت، پرڏيهين پاران مذهب مٽائڻ ۽ سماج ۾ رَلجي وڃڻ کي هٿي ڏني. آرين جي قانوني ماهرن پرڏيهين جي رَلجي وڃڻ جي نه رڳو حمايت ڪئي، پر ڪترين ۽ شودرن جي نالن واري فهرست کي ڄمَر ۽ نسلي پيوندڪاريءَ وسيلي گاڏڙ ذاتين جي ڦهلاءَ واري ڏنڊڪٽا (سمڪار) ذريعي نئين سِر ترتيب ڏئي، انهي کي هٿي پڻ ڏني. ڏيان ڏيڻ سان دلچسپ لڳندو ته وسيع طريقن ذريعي رَلجڻ واري هن عمل ايترو ڪاميابيءَ سان ڪم ڪيو جو حملي آورن سُتت ئي پاڻ کي ڪتري جوڌن ۽ حڪمران گهراڻن واري مٿئين ڏاڪي تي ويٺل ڏٺو. نتيجي طور ايرانين، يونانين، پارٿين، سِٿين ۽ ڪُشانن سڀني آريائي نالا ۽ ڌرم اختيار ڪري ورتا. ائين اهي ستت ئي انهي آباديءَ ۾ گم ٿي ويا، جنهن ۾ اهي رهيا ٿي. ڪين سماجي سرشتي ۾ جاءِ ملي وئي ۽ سندن ثقافتون ٻين سان رَلجي ويون. مطلب ته حملي آور يعني چيني، يوناني، سِٿي ۽ دراوڙ وغيره هڙئي ساڳئي هندواسي ڪترين واري نسل منجهان ٿي ويا. مسٽر يُو. ٽِي. ٺاڪر ’سنڌي ڪلچر‘ (ص. 12) ۾ چوي ٿو ته سنڌ ۾ رهندڙ هيٺين طبقن جي هڪ وڏي آبادي آريا نه پر سِٿي آهن. ڪرنل ٽاڊ پڻ ويدي جُڳ جي ڪترين جا پونيَر هجڻ جي دعويٰ ڪندڙ راجپوتن جو بنياد سِٿين واري ٻاڱي ۾ وجهي ٿو. مسٽر جيمس هيسٽِنگس پنهنجي ڪتاب ’دي انسائيڪلوپيڊيا آف رليجن اينڊ ايٿِڪس‘ (ڀاڱو X، ص. 565) ۾ چوي ٿو ته پراڻن ڪترين جو غائب ٿيڻ، وچ ايشيا مان هڪٻئي پٺيان ايندڙ رولو قومن پاران هند تي حملي جو نتيجو هو. انهن منجهان سڀ کان اڳاٽا ٻين صدي ق. م ايندڙ سَڪا هئا، انهن جي پٺيان آخري صدي ق. م ۾ يُئيهه-چِي يا ڪُشان آيا. سمجهيو وڃي ٿو ته هنن حملي آور رولو قومن جا چڱا مڙس تيزيءَ سان پنهنجن نون ماحولن جي اثر هيٺ اچي هندو ٿي ويا ۽ حڪمران شهزادن جو روپ ڌاري ڪترين وارو پراڻو نالو اختيار ڪيائون...اصلوڪين ڏيهه واسي قومن جي ڪيترن ئي مُکيَن، پنهنجي راڄ سان گڏجي، راجپوت لقب ڌاري ۽ پاڻ کي حڪمرانن واري مٿاهين مرتبي تي پڌرو ڪيو. شايد پراڻن ڪترين منجهان ڪجهه رهيل کُهيل مِڙي، پرڏيهين ۽ اصلوڪن ڏيهه واسين

جي پيرتيءَ سان، راجپوتن جي حيثيت ۾ مڃيل هئي گاڏڙ ميڙ، فطري طور پنهنجي نسل جي تصديق ڳولڻ لڳا. ..... ٻڌ مت ۽ جين مت، برهمڻ پاران تپسي سلسلي ۾ شموليت تي پنهنجي هڪ هٽي برقرار رکڻ واري دعويٰ خلاف، هڪ راجپوت ردعمل جو نتيجو هئا.

برهمڻ پاران اختيار ڪيل پنهنجو ڪرڻ واري حڪمت عملي طاقتور پرڏيهين منجهان گهڻن کي ڳڙڪائي وئي. ڪڏهن جا فاتح سَڪا، يَواڻا، ڪمبوجا، پهلوا، اُدَمبڙا ۽ هُنَ، مفتوح بڻجي ويا. سَڪا ۽ ڪُشان حڪمرانن پاڻ کي ديواپُتر يا ديوتائن جا پُٽ ڪوٺايو. نون آيلن لاءِ ڏندڪٿائي شجرا جوڙيا ويا، جن پنهنجي داستانوي نسلي ڪِڳِين تي پَڌَ شروع ڪيو. اهو ڏسي اچرج ٿو لڳي ته تاريخدانن منجهان ڪنهن به سومرن جي ٻڌ ڌرم ڇڏي هندو ٿيڻ جو ذڪر نه ڪيو آهي. هندو برهمڻ شجرا گهڙيندڙن سومرن کي سندن پُرکي طور 'باهه' الاٽ ڪئي ۽ ڪين اگن ديوتا (رومي ڏندڪٿائن ۾ باهه جو تصوراتي ديوتا وَلڪن) جا پٽ پڌرو ڪيائون، پر هنن انهي بجاءِ ڪنهن سچي پچي انسان پُرکي جا پونيَر رهڻ کي ترجيح ڏني.

ڪرنل ٽاڊ اگنيڪولا جي تخليق هيئن بيان ڪري ٿو: "برهمڻ ٻَلي ساڙڻ لاءِ ڏکڻ اولهه طرف ڪڏ کوٽي، پر جنن طوفان اٿاريو، جنهن هوا انڌاري ڪري ڇڏي ۽ ڪڏ کي واريءَ جي ڪڪرن سان لٽي ڇڏيو. انهن جي ڌرمي رسمن مٿان هر طرح جي گند گونهن، رت، هڏن ۽ ماس جو وسڪارو ڪيائون. سندن توبهه بيڪار ٿي وئي."

انهن وري پَوتر باهه ٻاري ۽ پروهتن اگنيڪونڊا جي چوڏاري مِڙي مهاديو کي مدد لاءِ پراٿنا (دعا) ڪئي.

"باهه جي ڦوهاري منجهان هڪ صورت نمودار ٿي، پر شڪل مان ڪو جوڌو نٿي لڳو. برهمڻ انهي کي دروازي جو نگهبان مقرر ڪيو ۽ اتان انهي تي پرت'هِيها-دُوارا نالو پيو. وري ٻي صورت نمودار ٿي ۽ هٿ جي ترِيءَ (چَلُو) جهڙي هجڻ ڪري انهي تي چَلُوڪا نالو پيو. ٽين صورت ظاهر ٿي ۽ انهي تي پرمار نالو پيو. انهي کي رِڪس جي دعا هئي ۽ اهو ٽين سان گڏجي جنن کي سامهون ٿيو، پر فتحياب نه ٿيا. ڪنول مٿان ويٺل وري وَسِشٽا منتر تيار ڪيا، وري ديوتائن کي مدد لاءِ سڏيائين. جيئن ئي ترَپَڻ (شراب) اوتيائين ته هڪ صورت نروار ٿي: اعليٰ بيهڪ، شاندار چهرو، نيور جهڙا وار، چوڏاري ڦرندڙ اکيون، ويڪرو سينو، هيبتاڪ، ڏهڪاءَ پريو،

هٿيارن سان جهنجهيل، پريل ترڪش، هڪ هٿ ۾ ڪماڻ ۽ ٻئي هٿ ۾ اُماڙي. چئن مُنهَن وارو (چَتُورَنگا) هو، تنهنڪري چوهاڻ نالو پيس......."

ٽاڊ جي 'ائنلز ايند اينٽيڪُئِٽِيز آف راجستان' منجهان ڪجهه وڌيڪ ٽڪرا هيٺ ڏجن ٿا:

"اگنيڪُولا ___ پهريان پرمار: چار قومون آهن، جن کي هندو شجرا گهڙڻ وارن باهه يا باهه جو عنصر پُرکو (وڏو) ڪري ڏنو آهي. ان ليکي اگنيڪُولا اگن ديوتا جا پٽ (اگني وَنسي) آهن، جڏهن ته ٻيا سورج، چنڊ ۽ ڌرتيءَ جا پٽ آهن."

"پرمار، پُرهار، چَلُوڪ يا سولنڪي ۽ چوهاڻ اگنيڪولا آهن."

"پر اهو ته برهمڻ انهن قومن يعني اگنيءَ جي پٽن کي نئين سر پيدا ڪيو ۽ پنهنجون جنگيون ويڙهائڻ لاءِ انهن جو مذهب مَٽرايائون......."

"اگنيڪولن منجهان نِسرندڙ راڄ گهراڻن جي شهزادن مان ڪيترا ئي، گهڻو پوءِ مسلمانن جي حملي تائين، ٻڌ مت يا جين مت جا پوئلڳ هئا."

هي آخري بيان اسان جي ڪيل بحث جي صاف پٺڀرائي ڪري ٿو ته برهمڻ پاران هر قسم جي لالچن باوجود سومرن داستانوي ۽ افسانوي شجرو نه قبوليو ۽ نه ئي پاڻ کي راجپوت سڏايائون. جيڪي اهو دليل ڏين ٿا ته چاڪاڻ ته سومرن جا نالا مسلمان ٿيڻ کان پوءِ به هندڪا هئا تنهنڪري اهي هندو راجپوت هئا، انهن کي خبر هجڻ گهرجي ته ڪنهن هڪڙي سومري بادشاهه جو نالو به هندڪو ناهي: اهو ڪا معنيٰ رکندڙ ديسي نالو آهي، جيڪو اڄ به سنڌي ۽ سرائڪي ڳالهائيندڙ علائقن ۾ ٻڌي سگهجي ٿو.

مسٽر اي. سِي. بئنرجي پنهنجي ڪتاب 'ليڪچرس آن راجپوت هسٽري' ۾ چوي ٿو ته: "اگنيڪولن واري ڪهاڻيءَ جي هن سڄر روايت ۾ به پرڏيهين لاءِ هندو سماج ۾ شامل ٿيڻ ۾ آساني پيدا ڪرڻ جي نيت سان شُڌي ڪرڻ جي ڪنهن رسم جو ڪو سڌو حوالو نٿو ملي." (ص. 14)

هيٺ ڏنل ٽڪرا 'ائنشِيَنٽ انڊين هسٽري اينڊ سِولائيزيشن' مان کنيا ويا آهن:

"راجپوت اصطلاح جو ڪنهن ذات سان ڪو تعلق ناهي. اهو صرف هڪ قبيلي يا نسل جي نشاندهي ڪري ٿو، جنهن جي ٻاتين سورج وَنسي ۽ چندر وَنسي ڪتري هجڻ جي دعويٰ ڪئي. ڪجهه اسڪالرن جو چوڻ آهي ته راجپوتن جو اصل نسل

ڳُجرن جي اصل نسل سان مليل ٿو. ڇهين صدي عيسوي جي مُنڍ ۾ خَضر نالي هڪ قبيلو هُنن سان گڏ هند ۾ آيو ۽ اتي آباد ٿي ويو. خَضرن منجهان ڳُجر بڻجي ويا. پِرَتيهارن ۽ چولڪاين جو نسلي تعلق ڳُجر قبيلي سان آهي. ڀٽن ۽ ڀانن جي ڪهاڻين موجب پِرَتيهارا، چولڪايا (سولنڪي)، پرمار ۽ چاهناما ڏکڻ راجپوتانا ۾ آبُو جبل تي ٻَليءَ واري ڪڏ مان نمودار ٿيل باھ جي پيداوار (اگنيڪُولا) آهن. هن روايت ۾ انهن مان پرڏيهيت وارو مَٽ ڪيڻ ۽ ڪين هندو ذات ڀيد سرشتي ۾ رَلائڻ لاءِ شُڌي ڪرڻ وارين رسمن جو حوالو آهي.

هند جي قديم تاريخ ۾ پرڏيهين ڪي هندو سماج ۾ رَلائڻ ڪا نئين شيءِ نہ هو. اهڙا واقعا موجود آهن، جيڪي ٻڌائين ٿا تہ پرڏيهين هند جي حڪمرانن سان سڱابنديون ڪيون. ٻئي پاسي هندو پنجين ۽ ڇهين صدين دوران هند ۾ داخل ٿيندڙ هُنَن، ڳُجرن ۽ ٻين اتحادي ذاتين ڪي ختم نہ ڪري سگهيا. لڳي ٿو تہ اهي بہ پاڻ کان اڳ آيل يونانين، ڪُشانن ۽ سَڪن وانگر پاڻمرادو هندواسين ۾ رَلجي ويا.

چانديل، ڪَلاچُوري، هَيهايا، گَهرِوَر ۽ راشٽرَڪُوٽ ڏاڪٽي ميڙ جون مُکيہ ذاتيون آهن. ظاهري طور اهي نام نهاد اصلوڪين ڏيھ واسي ذاتين گوندن، ڀارن، ڪولن (گجرات ۾ ڪوڙي، سنڌ ۾ ڪولهي) ۽ ٻين اهڙن جا پونيَر آهن. چانديلن ۽ گوندن وچ ۾ ويجهي ڳانڍاپي جو ثبوت خاص طور سگهارو آهي. چانديل راجپوت اصل ۾ هنديت جو پاڻي چڙهيل ڀارَ يا گوند ٻئي آهن، جيڪي سياسي طاقت ماڻي ڪتري ٿيا. ساڳي طرح گَهرِوَرن جي لِڄَ ڀارن سان لڳي ٿي؛ بُنديل ۽ اتريان راٺوڙ گَهرِوَرن جا وياءَ آهن. ڏرمساسِيرا نيچ ذاتين مان وڏي اوچيون ذاتيون ٿيڻ وارا امڪان ميجين ٿا. اصلوڪن ڏيھ واسين مان سماجي اوسر ذريعي راجپوت بڻيل، هڪ عام اصول تحت، پرڏيهين جي پونيَرن راجپوتن جا ويري هئا. وِنسِنٽ سِمٿ مطابق ياد رکڻ جا مُک نڪتا هي آهن تہ: ذاتين جو ڪتري يا راجپوت ميڙ اصل ۾ ڪِرت تي ٻڌل ميڙ آهي؛ هندو ڌرمي رسمن کي ميجيندڙ انهن سڀني ذاتين جو، جن حڪمرانيءَ جو ڪم پنهنجي ٻِلي ڪنيو. نتيجي ۾ ڌار ڌار نسلن جا ماڻهو راجپوتن جي روپ ۾ پاڻ ۾ پِنوڙو ٿيل هئا ۽ آهن؛ ۽ اهو تہ هنوقت موجود وڏين ذاتين منجهان گهڻيون يا تہ پنجين يا ڇهين صدي عيسوي دوران ديس تياڳي آيل پرڏيهين يا ديسي ذاتين جهڙوڪ گوندن ۽ ڀارن جا پونيَر آهن.“ (ص. 261-162)

باب ٻارهون

ڄاٽ ـ ڪُڙمين جي مفهوم ۾

اڳين بابن ۾ اسان ڏٺوسين ته سومرا پنهنجي قومي نه پر علائقائي نالي سان اڻ-آريا، اڻ-هندو، اڻ-راجپوت ۽ اڻ-پرڏيهي ٿي انهي ڏيهه ۾ رهيا، جتي انهن پنهنجي سهڪاري دراوڙن سان گڏجي هڪ سيئتا سرجي. اهي اڻ-آريا هئا، ڇاڪاڻ ته برهمڻن پاران ڪين پنهنجي آريا پنٿ ۾ رَلائڻ لاءِ نوان شجرا ايجاد ڪرڻ ۽ ذاتين جي قانونن جي نئين سِر تشريح ڪرڻ وارين تدبيرن جي باوجود به سومرن سومرو ئي رهڻ کي ترجيح ڏني؛ نه انهي کان سجيهه ڪا شيءِ ۽ نه گهٽ. اهي اڻ-هندو پڻ ساڳئي ئي ڪارڻ ڪري رهيا. حقيقت ۾ سادا، سُپتيا ۽ سڌا سنوان ماڻهو هجڻ ڪري اهي خدا جي وجود کان انڪاري (ناستڪ) يا وحدانيت پرست ته ٿِي سگهيا ٿي، پر گهڻن خدائن کي مڃڻ وارا (مشرڪ) بلڪل نه. انهي ليکي سندن دلين جي چاهت کي هندو مت نه پر جين مت ۽ ٻڌ مت ويجهڙا هئا. اهي اڻ-راجپوت هئا، ڇاڪاڻ ته اهي پاڻ کي چنڊ يا سج يا باهه جا هٿ ٺوڪيا پٽ ڪوٺائڻ بجاءِ دنيا جي اتم درجي سيئتا سرجيندڙن طور پنهنجي مقدر تي خوش هئا. اهي اڻ-پرڏيهي هئا، ڇاڪاڻ ته چوٿين برفاني دور ۾ قبيلائي لڏ پلاڻن وارن ڏينهن دوران، جڏهن تمام گهٽ ماڻهو دنيا جي ڪنهن حصي ۾ مستقل آباد ٿيا، 'ڏيهي' ۽ 'پرڏيهي' لفظن کي ڪو حقيقي مفهوم نه هو. لفظ 'ڏيهي' مڪمل مفهوم تڏهن ماڻيو، جڏهن سومرا ۽ سندن سهڪاري سنڌو ماٿر ۾ آباد ٿيا ۽ شهري سيئتا جوڙيائون؛ ۽ هڪ هزار سالن کان پوءِ جڏهن آريا ڀٽڪندڙ قبيلن جي روپ ۾ انهي ۾ داخل ٿيا، تڏهن لفظ 'پرڏيهي' مڪمل مفهوم ماڻيو. اسان ڄاڻون ٿا ته سومرن کي ڪن مجبوري حالتن ۾ پنهنجو وطن ڇڏڻو پيو هو، پر ڪجهه وقت رُلڻ کان پوءِ ڪين موٽي اچڻو پيو. ائين پنهنجي وطن ڏانهن موٽي اچڻ، ڪنهن پرڏيهيءَ جي تشريف آوري ناهي. تنهنڪري سومرا سنڌو ماٿر ۾ ڪڏهن به پرڏيهي نه هئا.

پنهنجي ڪنهن وقت جي سِٿيا جي ساٿين خلاف، سُمير جي آس پاس گڏ رهڻ

وارن ڏينهن کان وٺي، پروهتن هٿان ٻليدان ڏيڻ واري ننڍڙي ڳالهه تان پيدا ڪيل ڪدورت سانديندڙ آريا، آريا ٻٽجڻ ۽ زرتشت مذهب جون باهه جي پوڄا سميت ڪجهه ڌرمي رسمون اختيار ڪرڻ کان پوءِ سنڌو ماٿر ۾ داخل ٿيا. جڏهن ڏٺائون ته سندن ڪاري سمنڊ (سِٿيا) وارا اڳوڻا ساٿي ساموندين، واپارين، هنرمندن ۽ شهري سيئتا سان لاڳاپيل ڌار ڌار ڪِرتن جي ڪاريگرن جي روپ ۾ مستحڪم ٿي چڪا هئا ۽ هو پاڻ اجا سوڌو رولو ڌنار قبيلن جي روپ ۾ ڀٽڪندا ٿي وتيا، تڏهن منجهن ساڙ پيدا ٿيو. انهي کان پوءِ جيترا گندا نالا سوچي سگهيا ٿي، سي سڀ سنڌو ماٿر واسين تي رکيائون ۽ انهن جا ڪوٽ ۽ پاڻيءَ جا بنراج تباهه ڪرڻ ۽ شهر ۽ وسنديون ساڙڻ ۾ فخر محسوس ڪيائون. انهن "ويڙهاڪ ڌنارن"، جيڪي بلڪل "وحشي نه هئا" پر "سيئتا جي چانئٺ تي پهچي چڪا هئا" (جيئن اي. ايل. بشام پنهنجي ڪتاب 'دي ونڊر دئٽ واز انڊيا' ۾ چيو آهي)، سڌريل سنڌو ماٿر سان جهڙپون، جهيڙا ۽ جنگيون جاري رکيا، جيستائين اهي ٽپي مڌيا پرديش ڏانهن نه هليا ويا. پهاڪن ۽ چوڻين ۾ آرين ۽ ڄاٽن وچ ۾ جيڪا ڏِڪار اڄ تائين هلندي پئي اچي، اها انهي صديون پراڻي ويڙهه جي نشاني آهي.

ايران ۾ ترسڻ دوران آريا ڪڙمت جو هنر پڻ سکيا هئا، پر اهو ڪين ڏکيو ڌنڌو لڳو. سنڌو ماٿر جي ماڻهن سان سندن ڇڪتاڻن جي پٺيان مُک مقصد؛ جيترا وڌ ۾ وڌ ٿي سگهن جنگي قيدي بڻائڻ ۽ انهن کان پنهنجي ٻنين تي باندي هاري ۽ غلام بڻائي ڪم وٺڻ هو. ڊبليو. ڪرُوڪ پنهنجي ڪتاب 'دي نيٽِوِ ريسز آف ناردرن انڊيا' ۾ لکي ٿو ته: "اتريان دراوڙ هاڻ هندو پاڃاريءَ ۾ جوٽجي چڪا آهن......... ڳوٺاڻو سماج عام طور تي غير آباد علائقي جي ڪيٽن يا انهن دراوڙن پاران ڪيل صفائيءَ مٿان قبيلائي آبادڪاريءَ جو نتيجو آهي، جن جي حيثيت گهٽائي باندي هارين ۽ نيچ ڪاسبين واري ڪئي وئي آهي."

ذهن ۾ رکڻ جوڳي هڪڙي ٻي اهميت واري حقيقت اها آهي ته سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ڪڙمت ۽ ٻين ثقافتي وَٿُن جا سرجيندڙ ۽ ڪيترا ئي شهر ۽ ڳوٺ وسائيندڙ سومرا، لکن ۾ نه تڏهن به هزارن ۾ هئا؛ انهن ڪڙمت سان لاڳاپيل سڀ ڌنڌا اختيار ڪيا، جنهن جا باني اهي پاڻ هئا. جيڪڏهن لفظ 'اسڪائيٽ' (ڏاٿو) انهي جي صحيح انگريزي معنيٰ "لٽڻ يا لاباري جو ڏگهي ۽ ٿورڙي وريل ڦَرَ وارو

اوزار، جيڪو گُوني ڪندن تي نڪتل ٻن نديڙن هٿين واري عام طور اٽڪل اڌ فٽ ڊگهي مُڙيل ڳن ذريعي، زمين تي هيڏي هوڏي ڦيرائبو آهي“ ۾ ڪٽجي ته سومرا انهي توڙي اسڪائٿيا (سِٿيا) مان لڏي آيلن واري معنيٰ ۾ سچ پچ به اسڪائيٿي هئا. لفظ اسڪائيٿ ’ڪڙميءَ‘ جو هم معنيٰ ٿي ويو. جيئن ته ڪڙمت پهريون پيرو متعارف ٿي هئي، تنهنڪري ديسي ٻولين ۾ ڪڙميءَ لاءِ ڪو لفظ موجود نه هو. نتيجي ۾ لفظ اسڪائيٿ، جيترين ٻولين ۾ شامل ٿيو اوترن اچارن سان، ڪڙميءَ واري معنيٰ رکندڙ نئين لفظ ’سِٽ، زَت، جيٽ، جِٽ، جَٽ، جاٽ ۽ جَٽ جي روپ ۾ قبول ٿيو. ائين، سومرن کان سواءِ ڪنهن ٻئي نالي سان ڪوٺجڻ تي ڪاوڙجندڙ سومرا، هن نالي سان ڪوٺجڻ ۾ ذهني سڪون محسوس ڪندا هئا.

جاٽ ۽ راجپوت ٻئي ويڙهاڪ نسل آهن، پر ٻنهي ۾ فرق آهي. برهمڻن جي پنهنجو پاڻ ۽ پنهنجي پنٿ کي ميسارجي وڃڻ کان بچائڻ وارين ترڪيبي چالن پرڏيهي حملي آورن کي کترين يا ويڙهاڪ حڪمران طبقي جي روپ ۾ هندن سان رَلائڻ لاءِ تصوراتي شجرا تخليق ڪيا. جاٽ، ڪڙمي معيشت جوڙڻ ۽ انهي کي مضبوط بڻائڻ لاءِ ٻنين ۾ ڪم ڪرڻ کي ترجيح ڏيندا هئا. انهن ويڙهاڪن طور پنهنجي سورهيائي تڏهن ثابت ڪئي، جڏهن اهي ايران ۾ يونانين خلاف به پيرا وڙهيا. وري مسلمانن جي دور ۾ اهي قادسي واري جنگ ۾ ڏاڍي بهادريءَ سان وڙهيا. اڳتي هلي سنڌن ٽڪر محمود غزنويءَ سان ٿيو ۽ ڪٽر فرقن منجهان ڪجهه جي ڏمر هيٺ آيا.

جاٽن جو حسب نسب اسڪالرن جي وچ ۾ تڪراري سوال رهيو آهي. ڊاڪٽر سِگرڊ ويستفال-هيلبُش ۽ سندس زال ڊاڪٽر هائينز ويستفال ڪجهه وقت اڳ پاڪستان آيا ۽ انهي مضمون بابت هتي رهي اڀياس ڪيائون. سندن رپورٽ منجهان ڪجهه ٽڪرا هتي ڏجن ٿا:

اصل سوال اهو آڏو آندو ويو آهي ته: ڇا جاٽ هندي نندي ڪنڌ جا اصلوڪا رهواسي آهن يا ڪنهن ٻئي هنڌان لڏي آيل آهن؟ ۽ جيڪڏهن ٻئي هنڌان لڏي آيل آهن ته ڪٿان آيا آهن؟ نسبتي علم لسانيات، جنهن جو گذريل صديءَ ۾ راڄ هو، قومن جي تاريخ نئين سِر اڏڻ لاءِ نويڪلو استعمال ٿيو؛ انهن ڏينهن ۾ اِڊن (شجرن) بابت ڪوجنائون ۽ دليل وڏي پيماني تي رد ڪيا ويا. نتيجو اهو ٿيو ته ٻنهه ڪمزور

دليلن جي بنياد تي ڏور رس مفروضا عام جام جُڙڻ لڳا. جاٽ جي اصل نسل بابت بحث انهي جو هڪ مثال آهن. جاٽن جي سجاٽپ، صرف سنڌن قبائلي نالي جي ڪري، اسڪائيٿي (سِٿي) گاٿن، گاٿن ۽ ڊينمارڪ جي هڪ حصي جَٽليند جي رهواسين سان ڳنڍي وئي. هيڪر سجاٽپ تي ته ڪجهه اڙيون ٽرڙيون، ملندڙ جلندڙ رسمون ۽ ادارا هر وقت ليي پوندا آهن، جيڪي مفروضن کي هٿي ڏيڻ لاءِ استعمال ڪري سگهبا آهن. هيءَ جاٽن جي تاريخ سمجهي ويندڙ، اهڙن ئي مفروضن سان شروع ڪري، اٽڪل 2،500 سالن تائين لکي وئي.

جاٽن جي سِٿي نسل مان هجڻ جا مُک حامي ڪَنِنگهام ۽ ٽاڊ هئا، پر نالن جي هڪڙي ٻي هڪجهڙائيءَ جي ڪري ڪننگهام سمجهي ٿو ته سنڌن وطن آمون جي علائقي ۾ زوتالي-زوتالي درياءَ وٽ هو.... ٽاڊ وري ڪين جگزارٽس مان آٽي ٿو، جيڪو پڻ وچ ايشيا ۾ آهي. جيئن ته ٽاڊ جو ڪتاب اجا تائين مشهور آهي، تنهنڪري سندس ڪجهه خيال ۽ دليل هتي ورجايون ٿا:

”جِٽ: هند جي 36 شاهي نسلن وارين قديم فهرستن ۾ جِٽ شامل آهي، جيتوڻيڪ ڪٿي به انهي کي ’راجپوت‘ لقب مليل ناهي ۽ نه وري راجپوتن جي ڪنهن جِٽ سان سڱابنديءَ جي ڪنهن واقعي جي مونکي خبر آهي. اهو هند جي هڪ وڏي علائقي ۾ عام ٽيل هڪ نالو آهي، جيتوڻيڪ اهو هاڻ اتان جي رهواسين، خاص ڪري ڪڙمي طبقن، ۾ ڪو تمام وڏو رتبو نٿو رکي.

پنجاب ۾ اهي اجا تائين پنهنجو پراڻو نالو جِٽ رکيو ٿا اچن. جمنا ۽ گنگا تي سنڌن لقب جاٽ آهي، جن منجهان ڀرتپور جو مُکي مشهور آهي. سنڌوءَ مٿان ۽ سؤراشٽريءَ ۾ انهن لاءِ جاٽ اصطلاح ڪم آندو وڃي ٿو. راجستان ۾ ڪڙمين جو وڏو حصو جِٽ آهن ۽ سنڌوءَ کان اڳتي ڪوڙ ساريون ذاتيون، جيڪي هاڻ ڌرم تياڳي مسلمان ٿي ويون آهن، پنهنجو بڻ بڻياد هن طبقي منجهان ڪڍن ٿيون.

جِٽن جي روايتن جي دعويٰ موجب سنڌوءَ جي اولهه پاسي وارا علائقا هن نسل جو هندورو ۽ يادَو جي جنم ڀومي آهن؛ اهڙي طرح اهي يادَون جي تاريخي لکتن سان نهڪن ٿيون، جيڪي انهن جي زابلستان کان لڏي اچڻ جي ڳالهه ڪن ٿيون ۽ اسان کي لڳ ڀڳ مائل ڪري ونن ٿيون ته هن ذات جي ڪرشن جا پونيَر هجڻ واري دعويٰ ڇڏي ۽ انهي کي يُوچي، يُوتي يا جِٽن جي هڪ اهم ڪالوني پڌرو ڪرڻ

گهرجي. وچ ايشيا کان سنڌ ڏانهن هن نسل جي پهريون پيرو لڏي اچڻ جو اسان وٽ کو رڪارڊ ڪونهي؛ ٿي سگهي ٿو ته اهي سائرس يا انهي جي وڏن جي جنگين جي ڪري ٿَڪشيڪن سان گڏ انهن ئي ڏينهن ۾ لڏي آيا هجن.

اڳيئي چيو ويو آهي ته جِٽ، هند تي ڪاهي آيل ڪيترن ئي سِٿي سڏجندڙ ذاتين جو ڏاڏاڻو نالو هجڻ واري دعويٰ ۾، ٿَڪشيڪن سان پائيوار آهن، ۽ هاڻ هتي ليڪ آڏو پنجين صديءَ جي هڪ لکت آهي، جيڪا ساڳئي ئي شهزادي کي ٻئي لقب (تفسير طور ڏنل) ڏئي ٿي، جنهن کي انهي کان سواءِ سِٿي خاصيت واري سج کي پوڄڻ واري خلعت به پهريل آهي. اها به هن وانگر ٻڌائي ٿي ته جِٽ شهزادي جي ماءُ يادَو ذات جي هئي؛ هن سان انهن جي ڇٽيهه راجڪُولن ۾ جڳهه ۽ يادَوَن جا پونيَر هجڻ واري دعويٰ سگهاري ٿئي ٿي.

.........جِٽ انهي کان ڪيترو اڳ راجستان ۾ آيا، تنهن جو فيصلو وڏيڪ آڳاٽين لکتن تي ڇڏي ڏيڻ گهرجي؛ ڪافي آهي ته 440ع ۾ اسان ڪيس اقتدار ۾ ڏسون ٿا (تفسير طور: هن پيري 440ع ۾) هينگِسٽ ۽ هورسا نالي جَٽ پائرن، جَٽليند کان هڪ بينڪيت جي اڳواٽي ڪئي ۽ ڪينٽ جي بادشاهيءَ جو بنياد وڌو (سنسڪرت ۾ ڪنٽل 'سمنڊ ڪنڌي'، گاٿيءَ ۾ ڪونتا؟ وانگر). انهن اتي قانون متعارف ڪرايا، وڏيڪ خصوصي طور اجا تائين هلندڙ گٿوَلڪائنڊ (ڪينٽ علائقي ۾ هلندڙ ملڪيت جي وارثن ۾ ورهاست جو قانون)، جنهن هيٺ سيئي پٽ هڪجيترا حقدار آهن، سواءِ ننڍي ۾ ننڍي جي جنهن جا ٻه حصا آهن، نج سِٿي ۽ اصل گاٿن پاران جيگزارٿس کان آندل آهن. ايلارِڪ پنهنجو ڪم پورو ڪري چڪو هو ۽ ٿيوڊورِڪ ۽ جينرِڪ (سنسڪرت ۾ رِڪ 'راجا') پنهنجا هٿيار اسپين ۽ آفريقا ڏانهن ڍوئي رهيا هئا.

جڏهن يادَو کي سَلِيواهنپورا منجهان نيڪالي ملي ۽ هند واري رڻ جي ڏاهيا ۽ جوهيا راجپوتن وٽ پناهه وٺڻ تي مجبور ٿيا، جتي انهن پنهنجي پهرين راڄڌاني ديراوَل ٺاهي، تڏهن گهڻن مجبوريءَ وچان اسلام قبوليو؛ انهي وقت انهن جاٽ ڪوٺايو، جن منجهان گهڻ ۾ گهٽ ويهه مختلف شاخون يادَو اتهاس ۾ ڳڻايل آهن (تفسير طور: جيڪڏهن اهي ڌرم تياڳيندڙ يادَو هئا ته پوءِ ڪهڙي سبب ڪري انهن جِٽ يا جاٽ ڪوٺايو. يا ائين به ٿي سگهي ٿو ته يادَوَ پاڻ سِٿي يُوٽِي يا يُوچِي هئا يا

ڪجهه شاخن جِٽن سان مِٽيون مائٽيون ڪيون ۽ انهي ڪري گهٽ درجي وارا يادَوَ بڻجي ويا ۽ انهن ڪارَ ويائن پنهنجي ماءُ واري ذات ڪوٺائي)."

ٽاڊ، جاٽن ۽ محمود غزنويءَ وچ ۾ 1026ع ۾ جاٽن ۽ مغلن وچ ۾ چوڏهين ۽ سترهين صدين وغيره وارين تاريخ ۾ ذڪر آيل جنگين جي ڳالهه پڻ ڪري ٿو.

فطري طور ٽاڊ جي مقالي جي وڏي مخالفت ٿي آهي. ٻوليءَ جي ڪجهه ماهرن اعتراض واريا آهن ته جاٽ هند آريائي ٻوليون جهڙوڪ؛ سنڌي ۽ پنجابي ڳالهائين ٿا. ۽ جيڪڏهن انهي جو جواب اهو هجي ته نسل ۽ ٻولي پاڻ ۾ موافق نه به ٿي سگهن ٿا، ته ٽاڊ واري بحث مباحثي مٿان پڻ اهو ئي لاڳو ٿئي ٿو _ هو ڪجهه لفظن جي هجڪهڙائيءَ سان نسلي بنياد نٿو جوڙي سگهي.

ان هوندي به ٽاڊ جي نظرين جي حمايت ۾ ڪجهه رواجن جو ذڪر اچي ٿو، مثال طور اهو ته سبيءَ جي جاٽ ذريعي يار سان پڇي وڃڻ واري وچ ايشيائي رسم جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. گهوٽ پنهنجي ڪنوار کي گهوڙي يا ڏاند تي پاڻ سان پنيان ويهاري گهر ڪٽي ويندو آهي. هن جي مٿان اعتراض اهو واريو ويو آهي ته وچ ايشيا جا ماڻهو ننڍي مٿي ۽ گهٽ رتبي وارا آهن؛ جڏهن ته جاٽ حقيقت ۾ ان جي ابتڙ آهي. انهن منجهان گهڻا غير معمولي طور بي سُرا سَنها ۽ ڊگها ٿين ٿا ۽ جيڪڏهن سنڌ (سڄي) ۽ پنجاب (ڪجهه ڀاڱا) ۾ نوان ڄاول ٻارن جا مٿا پنئين پاسي کان ويهاري (ٺاڦڙا ڪري) شڪل بگاڙڻ ڪجهه گهٽ عام هجي ها، جيترو هينئر آهي، ته گهڻو امڪان آهي ته انهن جا مٿا به وڏا هجن ها. پر وڏي مٿي وارن ٽولن جي هڪ پٽي پنجاب جي ڏکڻ کان وٺي دکن تائين ڏسي سگهجي ٿي. انهن ڇڙوڇڙ ٽولن منجهان وچ ايشيا تياڳي آيلن جا پونيَر ڳولڻا پوندا.

ٻئي پاسي ان ڳالهه ۾ ڪو سنجيده شڪ نٿو ٿي سگهي ته سِٿي رولو قبيلا هند ۾ داخل ٿيا. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته راجا وِڪرماجيت کي 57ق. م ۾ سِٿي حملي آورن خلاف وڙهڻو پيو هو ۽ سِٿي سِڪا هندي ننڍي کنڊ جي اتر اولاهين ڀاڱي ۾ هر هنڌان لڌا آهن، پر هتي سِٿي هند مٿان ڪجهه صدين تائين حملا ڪندا رهندڙ ڌار ڌار نسلن جي رولو ڪٽڪن لاءِ هڪ گڏيل نالو آهي. اهي ايترا گهڻا نه پئي آيا، جو اصلوڪن هند واسين کي مات ڪري ۽ وڏيون سلطنتون قائم ڪري سگهن، پر ننڍيون ننڍيون لهرون هيون، جيڪي اصلوڪي ڏيهي آباديءَ ۾ کپي

ڏيان ڇڪائڻ جهڙا اهڃاڻ ڇڏڻ کان سواءِ ٿي ستت لهي ويون، چاڪاڻ ته اهي اتم درجي اُسريل هندي ثقافت سان پُڄي نه سگهيون.

اهو سمجهڻ واجبي آهي ته گهڻن سِٽي رولو ولرن کي کڙمين بجاءِ اُٺ ۽ مينهون ڌاريندڙ جاٽن سان رَلي ملي وڃڻ سولو لڳو، چاڪاڻ ته انهن جي رهڻي ڪهڻي به هڪ هنڌ جمي ويهڻ بجاءِ لاڏائن واري هئي. پر سِٽين سان رَلجڻ ٻي شيءِ آهي ۽ سِٽي نسل ٻي شيءِ. ۽ جيئن ته اٺ ۽ مينهون ڌاريندڙ لاڏائو هندي نندي ڪنڌ ۾ سِٽيُن جي حملن کان اڳي کان وٺي رهندا آيا آهن، گهڻو امڪان آهي ته هاڻوڪا جاٽ انهن لاڏائن جا پونيَر آهن، جيڪي سِٽين منجهان ڪجھ سان رَلجي ويا.

آيا هندي نندي ڪنڌ جي اتر اولهه وارا هي اصلوڪا ديسي لاڏائو آريا نسل مان آهن (جيئن ڪجھ سائنسدان مڃڻ تي مائل لڳن ٿا: پنجاب جي حصن ۾ جاٽ ۽ آريا راجپوتن وچ ۾ ويجهڙن لاڳاپن سبب ۽ ويدن ۾ انهن جي يادوَن ۾ سَڪن سان فرضي سڃاڻپ سبب)؟ هتي نبيري نٿو سگهجي يا گهڻو ڪري ڪڏهن به نه. ظاهري طرح سنسڪرت لفظن مان لساني تت ڪيندو قبائلي نالي جاٽ تائين پهچڻ تمام سولو آهي. بلڪل ممڪن آهي ته جاٽن ۾ ڪا آريائي ملاوت موجود آهي، پر جيئن ته جاٽ بهرحال هڪ گاڏڙ قوم آهن، اهو مڃڻ سان ڪا شيءِ ثابت نٿي ٿئي. سائنس انهن جي حسب نسب بابت اڃا تائين ڪنهن واضح نتيجي تي نه پهتي آهي، تنهنڪري هي سوال اڻ نبريل ڇڏي ڏيڻ گهرجي.

پر هن حوالي سان اها ڳالهه ڪرڻ ضروري آهي ته ڪجھ هند واسي مصنفن جاٽن جي ديس تياڳي اچڻ وارن سڀني مفروضن کي رد ڪري ڇڏيو آهي. اهي جاٽ جي اصل هند واسي هجڻ لاءِ ثبوت طور پنجاب ۾ جاٽ جي هڪ روايت آڏو رکن ٿا، جنهن موجب اهي اتر کان نه پر ڏکڻ يعني راجستان ۽ گجرات کان آيا. پر اهڙيون ساڳيئي علائقي تائين محدود لڏ پلاڻون اسان کي ڪجھ نٿيون ٻڌائين ته انهن لڏ پلاڻن کان اڳ ۾ ڇا ٿيو. ۽ ڪو به ماڻهو جنهن جاٽ ڏٺو آهي، انهن جي "نج" هند واسي حسب نسب مان هجڻ تي ڪڏهن اعتبار نه ڪندو: جيڪڏهن انهي اصطلاح مان مراد معمول موجب ڏکڻ هند ۾ دراوڙي ماڻهن جا پونيَر يا اڃا ڪي آڳاٽا رهواسي يعني ڪاري پونوِچي نموني جا وچولي قد بت وارا نسل ورتي وڃي. اهڙا نمونا پلي جاٽ ۾ عام جام ڏسڻ ۾ اچن، پر عام طور اهي چڱا ڊگها، سگهارا ۽

نسبتن هلڪي رنگت وارا ٿين ٿا. دي امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا، واليوم-1، ڊيسڪرپٽو، دي انڊين ايمپاير، 1999 ايڊيشن، صفحو 306 چوي ٿو ته: "اهي تڪرار آهن، جيڪي سِٽين کي جاٽ ۽ راجپوتن سان ملائڻ واري ڪوشش ۾ درپيش آهن. نڪرڻ جو اڪيلو دڳ صرف ماپ ڪڇ واري متبادل مفروضي ۾ سمايل نظر اچي ٿو. هنن انگن اکرن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ويڪري پيشانيءَ وارن ماڻهن جو ڪو پرڳڻو اولهه پنجاب واري علائقي جي ڏکڻ ۾ هينئر به ليي سگهي ٿو، جنهن ۾ اسان کي سِٽي نظر نٿا اچن: جن پهريان اولهه پنجاب وارو بهترين چراگاهي ملڪ والاريو ۽ اڳتي هلي پوءِ وارن حملي آورن جي دٻاءَ هيٺ ۽ هند-آرين پاران اولهه پاسي وارا گهَٽَ بند ڪرڻ سبب ڏکڻ جو رخ ڪيو، دراوڙي آباديءَ سان رَلي ملي ويا ۽ مرائن جا ابا ڏاڏا بڻجي ويا. هن علائقي جي ماڻهن جي هاني (جسماني بيهڪ) هن نظريي سان چڱي خاصي ملي ٿي، جڏهن ته ٻوليءَ ۽ مذهب مان ڪيڊيل دليل انهي سان ٽڪراءَ ۾ نظر نٿا اچن. چاڪاڻ ته هند ۾ گهڙڻ کان پوءِ سِٽين تڪڙ ۾ خروشتي ليپءَ ۾ لکجندڙ آريائي ٻولي اختيار ڪئي ۽ ٻڌ مت کي پنهنجو ڌرم بڻائي ورتو. سندن پراڪرت ٻولي وڏي مَراني ٿي وئي هوندي، جڏهن ته سندن ٻوڏي نظريا جادو ۽ آتمائن واري ان ڳار ۾ گڏجي ويا هوندا، جنهن جي نتيجي ۾ مقبول عام هندو ڌرم پيدا ٿيو آهي. ان ليکي مرائن پاران وسيع علائقن ۾ قرلٽ ڪرڻ، انهن جا لِڪي وار ڪرڻ وارا طريقا، دوستن ۽ دشمنن سان وهنوار ۾ ڪُپَت، انهن جو سازشن ۾ تکو هجڻ ۽ نتيجي طور پنهنجو ڪو جٽادار ملڪ نه ٺاهي سگهڻ، بلڪل سندن سِٽي وڏن کان ورثي ۾ مليل سمجهي سگهجن ٿا."

ائٽڪن جو مرتب ڪيل ۽ سرڪار پاران مرڪنٽائل پريس، ڪراچيءَ مان 1907 ۾ ڇپايل دي گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ (ص. 87) چوي ٿو ته: "اهڙي هڪ وقتي رنڌڪ مهاراجا وڪرماجيت جي هٿ هيٺ اُجين واري بادشاهت هئي، جنهن پاران سِٽين سان سوياري مُهاڏي سان هندي سَموَات سن (57ق. م) اڄ تائين سمجهيو وڃي ٿو. هڪڙو ٻيو هندي سن سَڪا (78ع)، جنهن ڇوٽڪاري (يا آفت) جو يادگار آهي، انهي جي نوعيت وڌيڪ چِٽائيءَ سان بيان ڪري ٿو...... سنڌ، هند-سِٽي سڏجڻ لڳي ۽ اڄ تائين آبادي جو هڪ وڏو حصو پڪ سان سِٽي آهي، آريائي نه."

آر. سِي. مَجُمدار، ايچ. سِي. رائچوڌري، ڪالِنڪِنڪَر دَتّا جي 'ائن ايڊوانسڊ

هسٽري آف انڊيا‘، لنڊن 1960 (ص. 118) دعويٰ ڪري ٿي ته هوريان هوريان انهن پنهنجو زور سنڌو ماٿر ۽ اولهه هند پاسي وڌايو، جن ڪي پهرين ۽ ٻين صدي عيسوي ۾ يوناني سامونڊين ۽ جاگرافيدانن سِٿيا ڪري پيش ڪيو. پهرين صدي عيسوي ۾ هن علائقي جو ڪجهه ڀاڱو پارٿين جي هٿن ۾ اچي چڪو هو. اُڪريل لڪتن ۽ سِڪا ڪيترن ئي سِٿي-پارٿي بادشاهن ۽ صوبائي گورنرن جا نالا ظاهر ڪن ٿا.

مٿين نظرين تي ٿيندڙ تنقيد ڪِننگهام ۽ ٽاڊ جي موقف جي اهميت کي اجا به وڌيڪ اجاگر ڪري ٿي. تاريخ کان اڳ وارو دور، جنهن دوران سِٿين ميسوپوٽامي پرڳڻن ۾ ڪجهه وقت ترسڻ کان پوءِ پهريون ڀيرو سنڌو ماٿر ڏانهن لڏيو، نسلي سڃاڻپ کان گهڻي ڀاڱي آجو هو؛ ڪن ٻن قبيلن وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ صرف علائقائي لقب (جهڙوڪ سنڌي، پنجابي وغيره) واري سڃاڻپ ڪافي ليکبي هئي. ننڍڙين ساهين دوران ڌار ڌار ٻڳرن جو پاڻ ۾ ميل ميلاپ، نَوَن جو پهچڻ ۽ هر پاسي قبائلي چرپر ۽، سڀ کان مٿي، ’ماڻهوءَ‘ جي وڳر ڪري رهڻ واري فطرت، جيڪا هڪٻئي سان پيار، همدردي، ڪم اچڻ ۽ سهڪار کي جنم ڏئي ٻين-لاءِ-جيئڻ واري رويي تائين پهچائيندي آهي، ذاتين جا بڻ ٻنياد ڳولي لهڻ کي ٻنهه اوائل کان ئي ناممڪن بڻائي ڇڏيو. نسل پرک (ايٿنالاجي) وغيره جهڙين سائنسن ۽ ماپ ڪڇ وارن مختلف نظرين کي باقاعدي سائنسون نٿو ڳڻي سگهجي، تنهنڪري جاٽن جي بڻ بڻياد، راجپوتن جي بڻ بڻياد، آرين جي بڻ بڻياد، سومرن جي بڻ بڻياد، دراوڙن جي بڻ بڻياد، بلوچن جي بڻ بڻياد وغيره جهڙا سوال سدائين اڻ نبريل ئي رهندا. ٿالميءَ واري نقشي ۾ سموري سنڌ ۽ ملتان تائين وارو علائقو درست طرح هند-سِٿي ڪري ڄاڻايل آهي، ڇاڪاڻ ته آرين ڌرتيءَ جي هن ڀاڱي کي ڪنڌن جي سيج ڪري ڀانئيو؛ تنهنڪري انهن کي ڪنهن وڏي پيماني نسلي ميل ميلاپ کان سواءِ ئي مڌياپرديش يا ڀارتوَرش ڏانهن پڄڻو پيو.

مٿي ڏنوسين ته سومرا برهمڻن پاران آڇيل ڪوڙي شجري وارين لالچن ۾ نه آيا؛ اهي ننڍڙين رياستن مٿان راڄ ڪندڙ راجڪمارن (شهزادن) کان مٿي هئا؛ وٽن وسيع وطن ۽ ڪوڙ سارن قبيلن مٿان اختيار هو. اهي تصوراتي نه پر حقيقي بادشاهن جا ’پُٽَ‘ هئا، تنهنڪري اهي ان معنيٰ ۾ راجپوت هئا. انهن پاڻ کي برهمڻن جي ’جذب ڪرڻ ۽ پنهنجو ڪرڻ‘ واري ترڪيب هيٺ راجپوت نه سڏايو، ڇاڪاڻ ته

انهي ۾ ڪين هندو ڌرم قبولي انهي جي وڪڙن ۾ ويڙهجڻو پوي ها، سو اهي ان معنيٰ ۾ راجپوت نه هئا. هن فيصلي ۾ پنجاب جا سومرا ڪيترا اٿل هئا، اهو سَر ڊينزل اِبٽسن پاران ڪيل 1880 واري آدمشماري پڙتال ۾ انهن پاران ڏنل جوابن جي هيٺ ڏنل انگن اکرن مان پڌرو ٿئي ٿو. پنجاب لاءِ ضلعي وار انگ اکر، جيڪي سومرن پاڻ ڏنا، هي آهن:

صفحو 110 (پنجاب جون ذاتيون)

خلاصو نمبر 78. اولاهن ميداني علائقن واريون جاٽ ذاتيون

سومرا				
نمبر	شهر	جاٽ	راجپوت	ڪل جوڙ
1.	لُڌيانا (هاڻ ڀارت ۾)	847	--	
	جالنڌر (هاڻ ڀارت ۾)	1633	--	
	هوشيارپور (هاڻ ڀارت ۾)	659	--	
	اَمرتسَر (هاڻ ڀارت ۾)	388	06	
	گُرداسپور (هاڻ ڀارت ۾)	1249	--	
	فيروزپور (هاڻ ڀارت ۾)	832	01	
	جوڙ	**5608**	**07**	**5615**
2.	سيالڪوٽ	52		
	لاهور	205	16	
	گجرانوالا	625	07	
	راولپنڊي	01	--	
	جهلم	--	--	
	گجرات	30	--	
	شاهپور	--	--	

	ملتان	2214	88	
	جهنگ	--	01	
	منٽگمري (هاڻ ساهيوال)	--	05	
	مظفرڳڙهه	1500	05	
	ڊيرا اسماعيل خان	951	02	
	ڊيرا غازي خان	887	--	
	بنّون (هاڻ ميانوالي)	--	--	
	بهاولپور	انگ اکر نہ مليا		
	جوڙ	**6465**	**124**	**6589**
	ڪل جوڙ	**12073**	**131**	**12204**

خلاصو نمبر 80. اولاهن ميداني علائقن واريون راجپوت ذاتيون ڏيکاريندڙ

شهر	**ڪالم نمبر 17 سومرا**
سِرسا (هاڻ پارت ۾)	11
اَمبالا (هاڻ پارت ۾)	76
اَمرتسَر (هاڻ پارت ۾)	06
فيروزپور (هاڻ پارت ۾)	01
جوڙ	**94**
لاهور	16
گجرانوالا	07
ملتان	88
منٽگمري (هاڻ ساهيوال)	05
جهنگ	05
مظفرڳڙهه	05
ڊيرا اسماعيل خان	02
جوڙ	**128**

رياست پٽيالا (پارت)	1564
رياست نابا (پارت)	199
رياست جِند (پارت)	23
رياست فريدڪوٽ (پارت)	301
جوڙ	**2087**
ڪل جوڙ	**2309**
خلاصي نمبر B.F 18 جو ڪل جوڙ	12204
ڪل سومرا	**14513**

هڪ سادي سودي پر عالمي طور مڃيل فارمولا مطابق هند-پاڪ جي آبادي 25 سالن ۾ ٻيڻي ٿي ويندي آهي. انهي فارمولا موجب اهو انگ 1991ع ۾ 348،312 بيهندو.

جيڪڏهن اسان رياستن ۾ رهندڙن کي ڇڏي ڏيون، جن کي حڪمرانن کان فائدا وٺڻ لاءِ راجپوت ڪوٺائڻو ٿو پوي، تہ 1881ع ۾ سومرن جي ڪل انگ منجهان صرف 2.84 سيڪڙو پاڻ کي راجپوت پڌرو ڪيو: ٻين جاٽ ڪوٺائڻ کي ترجيح ڏني. انهي منجهان اهو پڻ ثابت ٿئي ٿو تہ هنن سياستدانن وانگر انهن ڀنهي لقبن لاءِ 'هائوڪار' ڪئي. ان ليکي اسان چئي سگهون ٿا تہ سومرا سماجي حوالي سان جاٽ بہ هئا تہ راجپوت بہ ۽ مذهبي حوالي سان هندو نہ پر ٻوڌي هئا. پاڪستاني پنجاب ۾ سومرن جي آباديءَ جا 1991ع وارا انگ اکر لهڻ لاءِ اسان کي رياستون ۽ پارتي پنجاب جا ٻيا ضلعا ڇڏي ڏيڻا پوندا ۽ صرف پاڪستاني پنجاب جا انگ اکر ويچار هيٺ آڻڻا پوندا. مٿي ڏسيل فارمولا مطابق پنجاب ۾ 1991ع ۾ سومرن جي آبادي 683،147 ٿيندي. بمبئي واري آدمشاري رپورٽ سومرن کي جاٽن يا راجپوتن واري ڪيٽيگريءَ ۾ شامل نٿي ڪري.

مسٽر اوبرائن سومرن کي اصل راجپوت ڄاڻائي ٿو: "750ع ۾ انهن پهرين عرب حملي آوَرن کي سنڌ ۽ ملتان مان تڙي ڪڍيو ۽ ملڪ کي هڪ راج گهراڻو ڏنائون، جنهن 445ع کان وٺي هڪڙي ٻي راجپوت ذات سمن هٿان 526ع ۾ نيڪالي

ملڻ تائين ملتان ۾ راڄ ڪيو؛ ۽ ٿاڌ انهن ڪي پَنوَار راجپوتن جي شاخ سوڍن جي ٻن عظيم ذاتين اومرا ۽ سومرا منجهان هڪ ڄاڻائي ٿو، جيڪي آڳاٽن وقتن ۾ راجپوتانا جي سمورن رِٽن جا والي هئا ۽ عمرڪوٽ ۽ اومرا سومرا يا سنڌوءَ مٿان پڪر ملڪ تي پنهنجا نالا رکيا هئائون.“ اهو سوڍن جي سڃاڻپ ڊٽ جا راڻا، سڪندر جا سوگدائي طور ڪري ٿو. ”هتي بہ سومرا اسان جي انگن اکرن مطابق صوبي جي مرڪزي ضلعن ۾ پري پري ويندي ستلج ۽ چناب تائين پکڙيل ڏسجن ٿا.“ ڊيرا اسماعيل خان بابت انگ اکر گهٽو ڪري گهٽائي ٻڌايل آهن، ”ڇو تہ جهنگ جي سرحد ۽ سنڌوءَ جي وچ واري ليّہ ٿل جو وڏو ڀاڱو انهن وٽ آهي.......“

”بهاولپور ۾ سومرا تمام گهٽا ڪونهن ۽ لمّا تائين محدود آهن. ٿورا زميندار آهن ۽ گهڻائي هارپو ڪرڻ وارن جي آهي، جڏهن تہ ٻيا لوهر، ڊکڻ، ٻيڙياتا ۽ حجم آهن. روايت ٻڌائي ٿي تہ سمن هٿان تختو اونڌو ٿيڻ کان پوءِ هن قبيلي جا صرف اهي مرد قتل عام کان بچي سگهيا، جن پنهنجي ذات مٽائي پاڻ کي ڪاريگر يا ڪاسبي (اوستا وغيره) سڏايو؛ انهن مان ايترا مارجي ويا جو لڳ ڀڳ سموريون سومريون بيواهہ ٿي ويون ۽ انهي ڪري ڪا بہ سومرِي زال اڄ تائين نَٿَ نٿي پائي، ڇو تہ قبيلو اڃا تائين پنهنجي نقصان تي سوڳ پيو ڪري.

سومرن جا مکيہ پاڙا هي آهن:

1. پَتَّر
2. ڪَڪِّڪ
3. ڪارداري صادق آباد وارا ڪٽي (ڪتري) ڏوٻڪو ڏنڊو ڪندا آهن، تنهنڪري ڪٽي ’ڏوٻين‘ لاءِ هڪ عام اصطلاح بڻجي ويو آهي.
4. گهَليجا؛ (1) خالص يا نِج ۽ (2) سورهن پاڙا.

لمّا وارا گهَليجا اصل ۾ عباسي هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿا، پر اهي سمن جو هڪ پاڙو لڳن ٿا، جيڪي نهارن جي دور ۾ حيدرآباد سنڌ کان لڏي لمّا ۾ اچي آباد ٿيا ۽ سندن وڏي لال خان غوثپور جو بنياد وجهي انهي تي پنهنجي مرشد بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي نسبت سان نالو رکيو. گهَليجن جا ڇڱا مڙس، گهَليجا ذات جي سيني شريڪن کان شادي مرادي يا پٽ ڄمڻ تي ’نذرانو‘ اوڳاڙيندا آهن.

سنڌ بابت هيٺ ڏنل انگ اکر بامبي پريزيڊنسيءَ جي 1932 ۾ ڇپيل آدمشماري رپورٽ تان کنيا ويا آهن. اسان هتي صرف پاڪستان واري سنڌ سان لاڳاپيل انگ اکر ويچار هيٺ آڻيون ٿا. اهي ڊويزن وار هتي ڏجن ٿا:

سنڌ			
شهر	نَر	ناريون	جوڙ
حيدرآباد	4،793	3،748	8،541
ڪراچي	3،736	2،745	6،481
لاڙڪاڻو	5،571	4،395	9،966
نوابشاهہ	2،831	2،175	5،006
سکر	5،348	4،352	9،700
ٿر ۽ پارڪر	1،228	836	2،064
اتر سنڌ	3،543	3،010	6،553
ڪل جوڙ	**27،050**	**21،261**	**48،311**

هر 25 سالن کان پوءِ آبادي ٻيڻي ٿيڻ واري فارمولا موجب 1991 لاءِ انگ 270،541 بيهندو.

گزيٽيئر آف سنڌ (1907 ايڊيشن) ۾ مسٽر ائٽڪِن چوي ٿو تہ صوبي ۾ سومرن جو انگ 102،753 آهي. هي انگ 1907 واري سڄي صوبي جو آهي، تنهنڪري 1947 ۾ علائقن ۾ ڦيرڦار اچڻ ڪري اهو اسان جي مقصد جو ناهي.

بلوچستان ۽ سرحد صوبن جا انگ اکر نٿا ملن. پڪ سان نہ برابر هوندا. 1991 لاءِ لڳ ڀڳ درست انگ 270،541 ڪٿي، اسان پنجاب واري انگ 147،683 ۾ جوڙ ڪريون ٿا. ان حساب سان سومرن جي سڄي ملڪ ۾ ڪل آبادي 418،224 بيهي ٿي.

باب تيرهون

ڏيهي تاريخدانن جا
اَبهام ۽ ڪُجوڙايون

”دي هسٽري آف انڊيا ايز ٽولڊ باءِ اِٽس هسٽوريَنس“ جا مصنف ايليَٽ ۽ ڊائوسن پنهنجي ڪتاب جي ڀاڱي-1 ۾ سنڌ ۾ اوائلي آباد ٿيندڙ عربن جي پونيَرن بابت تمام تفصيلي ڳالھ ڪن ٿا:

”اوائلي عرب فاتحن جي پونيَرن بابت اسان کي ٻن ڏيهي تاريخدانن پاران ڪيل ذڪر ملي ٿو ته سلطان محمود جي وزير ۽ سنڌ جي پهرئين غزنوي گورنر عبدالرزاق کي جڏهن 415هه (1024ع) ۾ ملتان کان انهي ملڪ طرف وڌڻ جو حڪم مليو ۽ بکر فتح ڪري انهي مٿان پنهنجو اقتدار پڪو ڪرڻ کان پوءِ جڏهن اهو 417 ۾ سِوِستان ۽ ٺٽي ڏانهن وڌيو، انهي انهن جاين تي عرب آبادڪارن جي پونيَرن منجهان بنھ گهٽ ماڻهو ڏٺا؛ اهي جيڪي انهي ملڪ سان گهريلو رشتن جي ٻنڌڻن ۽ قرضن هيٺ هئڻ ڪري جڙي چڪا هئا؛ ۽ اهي جيڪي لکيا پڙهيا ۽ قابل ماڻهو سٺن عهدن تي فائز هئا ۽ مذهبي بخششن جا مزا ماڻي رهيا هئا.“

ارڙهن سنڌي گهراڻا يا ذاتيون انهن وڏن منجهان نِسريل ٻڌايا وڃن ٿا: ثقفي، تميم، مُغيري، عباسي، صديقي، فاروقي، عثماني، پنهنور، ماڇڪي، چاپڙيا، بني اسد، عُتبا، بني ابي سُفيان، بَجاري ۽ بني جَرِيما انصاري ، جيڪي سِوِستان جي والي سَپيا قبيلي جا وڏا هئا. هارون مڪرانيءَ جو اولاد جاٽ ۽ بلوچ ٻه انهن ۾ ڳڏائبا. ڏسڻ ۾ ايندو ته جيتوڻيڪ ارڙهن گهراڻا چيا وڃن ٿا، پر ڳڻپ سترهن تائين پهچي ٿي، جيستائين سَپيا ۽ جَرِيما انصاريءَ جا پونيَر ٻه نه ڳڻجن.

ساڳيا ماهر ٻڌائين ٿا ته هنوقت سنڌ جي ذاتين منجهان ڪجھ ۽ اهي جيڪي نالن ۽ ڏنڌن مان هندو نسل لڳن ٿا، حقيقت ۾ عربن جو اولاد آهن. مطلب ته ٿهيم اصل ۾ تميم هئا؛ موريا مُغيره مان آهن؛ ۽ ساڳي طرح سومرا سَمارا جي ڪاهوڙين

جا وياءَ سمجهيا وڃن ٿا، جيڪي تميمن سان گڏجي وڏي انگ ۾ آيا هئا. هي سمورا جوڙ اجايا ڏُڪا آهن ۽ بلڪل ائين جيئن اڳين پيراگراف ۾ جَتن ۽ بلوچن جو نسل هارون مڪرانيءَ سان ڳنڍيو ويو آهي. پر اها ڳالھ ته هلڪين ذاتين منجهان ڪجھ، خاص ڪري اهي جيڪي هنوقت پاڻ کي بلوچ سڏائن ٿا، عربن جو اولاد آهن، ڪنهن طرح به عقل يا امڪان جي ابتڙ ناهي. مثال طور رِند جڏهن دعويٰ ڪن ٿا ته سندن اصل پومي هَلپ ۽ دمشق آهن، ٿي سگهي ٿو اهي پنهنجي جاءِ تي سچا هجن، پر اسان کي ڪنهن ٿورڙي مشابهت يا اڻ چِٽن شجرن کي مڃڻ مهل احتياط کان ڪم وٺڻو پوندو، خاص ڪري اُتي، جهڙوڪ سومرن، سمن، دائودپوٽن ۽ ڪلهوڙن جي سلسلي ۾ ڪو سياسي مقصد رهيو آهي ۽ خوشامدڙيا ڪنهن جابر حڪمران جي دل جي آرزو تي ڌوتپائيءَ لاءِ هر وقت حاضر هوندا آهن.“ (ص. 482 — 483)

مخدوم امير احمد پڻ تحفت الڪرام تي لکيل پنهنجي حاشيي ۾ اهڙو ئي خيال ظاهر ڪيو آهي، پر گهٽ اُگري ۽ تمام هلڪي اندر-ساڙ ڍنگ ۾. ڏيهي تاريخدان برابر سياسي دٻائن هيٺ لکندا هئا، پر اهي ڪرنل ٽاڊ، پاٽنجر، ميسن ۽ ڪوڙ سارن ٻين يورپي تاريخدانن وانگر خوشامدڙيا ڏُوتا نه هئا، جن پنهنجي قومي آرزوئن هيٺ ڪم پئي ڪيو. سنڌو ماٿر عام طرح ۽ سنڌ خاص طرح صدين کان وٺي ماڻهو توڙي قدرت پاران صف بند ڪيل جهيڙيندڙ طاقتن جي جنگ جو ميدان رهي آهي، تنهنڪري هن علائقي جي ڪا درست يا گهٽ ۾ گهٽ اعتبار جوڳي تاريخ لکڻ لاءِ گهربل ماخذ محفوظ نه ٿي سگهيا. اڄ اسان آڌو تاريخ جي نالي ۾ جيڪو ڪجھ آهي، سو ڪنهن جوڊيشل مئجسٽريٽ پاران ڳولي لڌل حقيقتن وانگر آهي، جيڪو هر قسم جي سچن ۽ ڪوڙن، اصلي ۽ هٿ ٺوڪين، ڏند ڪٿائي ۽ واقعاتي ثبوتن جي پڙتال ڪندو آهي. مخدوم امير احمد اهو چوڻ ۾ بلڪل درست آهي ته سومرن جي تاريخ اهڙي پراسرار ڌُنڌ ۾ ويڙهيل آهي، جنهن جهڙو ڪنهن ٻئي قبيلي يا ملڪ جي تاريخ ۾ نٿو ملي. تاريخدانن جا ڪجھ ابهام ۽ ڪُجوڙايون نشانبر ڪرڻ کان پوءِ هو پنهنجي راءِ پڻ ڏئي ٿو. هو چوي ٿو ته سومرن جي بڻ بڻياد بابت ٻن تڪراري راين — هڪ موجب اهي هندو آهن ۽ ٻئي موجب اهي عرب آهن — کان سواءِ ٽيون امڪان اهو به ٿي سگهي ٿو ته سومرا وچ ايشيا کان سنڌ ڏانهن آيل سُميري آهن. ڳاڙهي موري خيرپور ميرس واري حاجي غلام قادر خان سلطان

دودي شهيد جي آتم ڪهاڻيءَ بابت لکيل پنهنجي سنڌي ڪتاب ۾ درست راءِ ڏني آهي ته سومرا اصل ۾ سُميري آهن. جن دنيا ڪي اتم ترين سيئتا ڏني ۽ جن جي فرات، ايراني نارِ جي سمنڊ ڪنڌين ۽ سنڌو ماٿر جي وچ ۾ اچ وڃ صدين تائين هلندي رهي. هو پنهنجي استاد عليڳڙهه يونيورسٽيءَ جي ڊين عبدالعزيز ميمڻ جي ليڪچرن، ڊاڪٽر اين. اي. بلوچ جي ڪجهه مقالن ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي ڊاڪٽر رچرڊ ڪيرنگٽن جي مشهور ڪتابي سلسلي ”ڊان آف هسٽري“ جا حوالا ڏئي ٿو.

سنڌ جي برک محقق ۽ انهي جي جاگرافي ۽ تاريخ جي ماهر مسٽر ايم. ايڇ. پنهور اسان کي ڪجهه اشارا ڏنا آهن، جن سان سنڌ جي جاٽن جي بڻ بڻياد ۽ بنيادي عنصرن بابت ڪا اعتبار جوڳي آڪاٽي جوڙي سگهجي ٿي. جيئن اسان اڳ بحث ڪري چڪا آهيون ته جاٽ برادريءَ جو وڏو ڀاڱو سومرا آهن. 36-635ع ۾ عربن هٿان ابتدائي شڪست سبب ايران جي بادشاهه سيني پاسن کان مدد گهري. سنڌ جي راجا سپاهه ۽ هاٿي موڪلي ڏنا، جن ۾ سندس ذاتي اڇو هاٿي به شامل هو. سنڌ جا جاٽ يعني سومرا پنهنجا پير زنجيرن ۾ جڪڙي وڙهيا ۽ انهي حوالي سان اها جنگ زيتِ السَلاسِل يا زنجيرن واري جنگ ڪونجي ٿي. ٽن ڏينهن ۽ راتين جي جنگ ۾ انهي سپاهه ۽ هاٿين عربن کي تمام گهڻو نقصان رسايو. طبريءَ جو مرگوڻ وارو ترجمو انهي جنگ جا مڪمل تفصيل ڏئي ٿو. ايرانين هارايو پر سومرن جي بهادريءَ عربن کي ايترو متاثر ڪيو جو انهن ڪين پنهنجي لشڪر ۾ شامل ٿيڻ جي آڇ ڪئي. اها آڇ قبولي وئي. ٻئي سال حضرت عليءَ جي خلافت دوران ڪين بصري ۾ آباد ڪيو ويو. اڳتي هلي ڪوفي جي گورنر عثمان بن حُنيف انصاري سندن ايمانداري، سچائي ۽ بهادريءَ سبب جمل واري جنگ ۾ ڪين خزاني جي سنڀال تي مقرر ڪيو. عراق جي ڪن ڀاڱن ۾ ڪجهه سومرا اڳي ئي رهندا هئا: هنن سنڌي سومرن سان سندن سگهه ۾ واڌارو ٿيو. حاجي غلام قادر خان سلطان دودي شهيد جي آتم ڪهاڻيءَ ۾ درست دعويٰ ڪئي آهي ته حضرت ابوبڪر صديق جي خلافت دوران عظيم مسلمان جنرل خالد بن وليد عراق فتح ڪيو ۽ سيني سومرن سندس هٿان اسلام قبوليو. حضرت ابوبڪر صديق پاران جنرل خالد ڏانهن لکيل خط ۾ ڪيس هدايت ڪئي وئي آهي ته هو اڳ ۾ ڪوفي ۽ هانِير وارا پرڳڻا فتح ڪري،

جتي سومرا رهن ٿا، ۽ انهي کان پوءِ اڳتي ايلا ڏانهن وڌي. هي خط ٻن شين جي بنا شڪ شبهي تصديق ڪري ٿو: نمبر پهريون ته سومرن حضرت خالد بن وليد هٿان اسلام قبوليو. انهن ۾ اهي جاٽ ۽ سومرا به شامل هئا، جن کي خليفي معاويہ بصري، اينتيوڪ ۽ گهڻن ٻين شهرن کان اوڏانهن اُماڻيو هو: نمبر ٻيون ته اڳتي هلي 711ع (92هه) ۾ جڏهن محمد بن قاسم ڪي شامي سپاهي ۽ رومي جنگي مشينون ڏئي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو ته انهن مشينن کي هلائڻ وارا ماهر سومرا هئا، جيڪي اڳي عراقي لشڪر ۾ شامل ٿيا هئا. عرب سنڌ فتح ڪرڻ جون ڪوڙ ڪوششون ڪري چڪا هئا، پر ناڪامي نصيب ٿي هئن: سبب اهو هو ته سنڌ کي صرف سنڌي ئي فتح ڪري ٿي سگهيا. ايران ۽ شام جي سمنڊ ڪنڌين سان رُلندڙ ڪوڙ سارين ٻين ذاتين سميت سومرا ۽ جاٽ هڙئي سنڌي هئا، جيڪي سنڌ جي آبهوا ۽ سنڌو درياءَ توڙي انهي جي ڊيلٽائن جي سُياءَ بابت هر شيءِ جا سونهان هئا.

هن نڪتي جي وڌيڪ تصديق حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي پوٽي حضرت رڪنِ عالم جي بيان مان ٿئي ٿي، جيڪو ابن بطوط هيئن ورجايو آهي: ”منهنجا وڏا حجاج بن يوسف پاران سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ تيار ڪيل فوج ۾ شامل ٿيا هئا. اهي سنڌ ۾ آباد ٿيا. ساڻن گڏ سُمارا قوم وارا هئا، جن جا وڏا اڳي ئي جٽاڻي شهر ۾ آباد هئا، جڏهانڪر اهو فتح ڪيو هئائون.“

احمد بن ابو محمد بن علي آثم ڪوفي جي ’تاريخ آثم ڪوفي‘، علي پبليڪيشنس، مَزنگ لاهور (ص. 67) جي شاهديءَ سان هن جي پنيرائي ٿئي ٿي، جيڪا چوي ٿي ته: ”خبر پهتي ته (هِرقِل) روم جي بادشاهه جَبلاتُ الاَبهام الغِسانِيءَ ڪي چاليهه هزار سپاهه ڏئي موڪليو آهي ۽ اهو دمشق پهتو آهي. ابو عبيده، عُمر جي پاءُ هِشام بن عاص ۽ ڪجهه ديندار ماڻهن کي هِرقِل ڏانهن وڃڻ ۽ ڪيس اسلام قبولڻ جي دعوت ڏيڻ لاءِ چونڊيو...... جَبلا هڪ اوچي گديءَ تي ويٺو هو.....پڇيائين، ”توهان ڪهڙي مقصد سان آيا آهيو؟“......هِشام وراڻيو، ”مهرباني ڪري پنهنجي اوچي گديءَ تان هيٺ لهي اچ، اسان سان ويهه ۽ اسان جي ڳالهه ٻڌ.“........ اهو هيٺ لهي آيو....... هِشام ۽ انهي جا ساٿي سندس ويجهو ويا، ڪيس اسلام قبولڻ جي دعوت ڏنائون...... جَبلا پڇيو، ”ڇا توهان سومرا آهيو؟“......هِشام سوال ڪيو، ”سومراڪير آهن؟“ هُن وراڻيو، ”سومرا انهي

قوم منجهان آهن، جنهن جو ذڪر آسماني ڪتابن ۾ ٿيل آهي..............“

هنن تاريخي حقيقتن جي مُستَنِد هجڻ تي شڪ ڪرڻ جو ڪو سبب ڪونهي. تاريخِ طاهري جي مصنف مير طاهر محمد نِسياني پنهنجي ان راءِ کي ثابت ڪرڻ لاءِ ته سومرا هندو هئا پنهنجي ڪتاب ۾، گهڻو ڪري پهريون پيرو، هيٺ ڏنل ”سومرن جون عجيب رسمون“ ڏنيون آهن.

سومرا ذات جون عجيب رسمون

روشن خيال ذهن رکندڙ ماڻهن کي ڄاڻ ڏجي ٿي ته هن قوم جون ڪوڙ ساريون عجيب رسمون هيون، جهڙوڪ: هيٺن جي ڪلهن تي غلاميءَ جو زورائتو ٺپو هڻڻ. انهي جو مثال اهو آهي ته دودو سومرو نالي هڪ شخص پنهنجي سڳي ڀاءُ کي غلام بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جڏهن انهن منجهان ڪو سامهون ٿيندو هو ته انهي کي مارڻ جا گس تاڙيندا هئا؛ هن قوم وارا اهڙا يُوڪائپ جا ڪم ڪندا هئا جو جڏهن ٻه اهي حجم آڏو ويهندا هئا ته پنهنجي هٿن ۽ پيرن جا نَنهَن پاڙئون پٽرائي ڪيرائيندا هئا ۽ انهي سخت عمل سان ايڏو سُور ٿيندو هئن جو ڪجهه وقت لاءِ هر ڳالهه وسري ويندي هئن. ڪنهن ڏاهي ماڻهوءَ هڪ ڏينهن پڇيو ته اهي پاڻ کي ايڏو ايذاءُ ڇو ٿا ڏين؟ جواب مليس ته اسان ۽ ٻين ماڻهن ۾ وڏو فرق اهو ئي آهي ته اسان اهو ڪري سگهون ٿا، جيڪو ٻيا نٿا ڪري سگهن؛ هيڪر پاتل ڪپڙا ٻيهر نه پائيندا هئا. لٿل ڪپڙا ٻيهر پائڻ انهن کي انتهائي نامناسب لڳندو هو؛ جنهن عورت ٻار ڄڻيو اها وري مڙس سان نه سمهي سگهندي هئي. انهن منجهان هڪڙي شوقين ۽ ڏاهِي زال پيٽ سان ٿيڻ تي سوچيو ته ٻار ڄڻڻ ڪان پوءِ هو مڙس جي صحبت وڃائي ويهندي، تنهنڪري پنهنجي مڙس کي قائل ڪرڻ ته ٻار ڄڻڻ سان عورت پليد نه ٿي ويندي آهي ۽ سندس دماغ مان اهڙي قسم جا سڀ ويچار تڙي ڪڍڻ لاءِ ڪا واٽ ڪڍڻ جو پهه ڪيائين. سندس رٿا هيءَ هئي: مڙس جا لاٿل ڪپڙا ڌوٻيءَ کي ڏنائين ۽ ڌيان سان ڌوئڻ جو حڪم ڪيائين. هڪڙي ڏينهن مڙس وهنجي بس ڪئي ۽ ٻانهون اگهڻ لاءِ ڪپڙا گهريا. ڪيس انهن ڌوتلن منجهان ڪجهه ڪٽي ڏنائين. انهي کي اهو ايترو ته غير معمولي نرم لڳو جو پڇيائين ته هي ڪهڙي قسم جو نئون

ڪپڙو آهي. زال پيرائتي ڳالهه ڪري ٻڌايس؛ انهي جو اهو ڪم ايڏو وڻيس جو اڳتي ڌوتل ڪپڙا پائڻ ارادو ظاهر ڪيائين. اهو ٻڌي زال دانهن ڪئي ته ساڳيو ئي حال عورت جو ٻه آهي؛ پوءِ مرد انهن کي ڇو ڇڏي ڏيندا آهن؟ مڙس اهي ٻئي جاهلاڻا رواج ڇڏي ڏنا ۽ سموري قبيلي سندس پَرِ ڪئي.

آخري جملو ظاهر ڪري ٿو ته هزارن جي انگ ۾ سمورو قبيلو انهن رسمن تي هلندو هو. اهو ڇِتو پِتو ناممڪن ٿو لڳي.

’سومرن جون عجيب رسمون‘ جن کي تاريخِ طاهري جو مصنف ’جاهلاڻا رواج‘ سڏي ٿو، ٿلهي ليڪي هيٺ ڏجن ٿيون:

1. سومرن بادشاهن جا هندڪا نالا،
2. هيٺن جي ڪلهن تي غلاميءَ وارو ٺپو هڻڻ،
3. هٿن ۽ پيرن جا نَنهَن ڇڪي ڪيرائڻ،
4. هيڪر پائي لاٿل ڪپڙا ڪڏهن ٻيهر نه پائڻ ۽
5. جنهن عورت ٻار ڄڻيو انهي کي مڙس سان سمهڻ جي اجازت نه هجڻ.

بلاشڪ جنهن ۾ ماڻهوءَ هي ’بهتان‘ گهڙيا آهن، تنهن وٽ هندن بابت گهٽي ڄاڻ ڪانهي: انهي لاءِ هر غير مسلم هندو آهي. مُنتَخبُ التّواريخ مطابق سومرن بادشاهن جي فهرست هن ريت آهي:

نمبر	نالو	حڪمرانيءَ جو سن
.01	سومرو	445ھ
.02	پُونگر (پهريون)	446 — 461ھ
.03	دودو (پهريون)	461 — 485ھ
.04	سَنجَر	485 — 500ھ
.05	خَفيف (پهريون)	500 — 533ھ
.06	عُمر (پهريون)	533 — 573ھ
.07	دودو (ٻيون)	573 — 587ھ
.08	ڦَتُو (پُنهون)	587 — 600ھ
.09	خيرُو	620-636ھ
.10	محمد طُور	636 — 651ھ
.11	خيرُو	651 — 652ھ
.12	دودو (ٽيون)	653 — 677ھ
.13	طائي	677 — 700ھ
.14	چنيسر	700 — 718ھ
.15	پُونگر (ٻيون)	718 — 733ھ
.16	خَفيف (ٻيون)	733 — 751ھ
.17	دودو (چوٿون)	751 — 776ھ
.18	عُمر (ٻيون)	776 — 810ھ
.19	پُونگر (ٽيون)	811 — 831ھ
.20	همِير	--

چچنامي (انگريزي، ڀاڱو ٻيون) مطابق فهرست هن ريت آهي:

نمبر	نالو	حڪمرانيءَ جو سن
.01	سومرو	446ھ
.02	پُونگر (پهريون)	وفات 461ھ
.03	دودو (پهريون)	وفات 485ھ
.04	سَنگهار	وفات 500ھ
.05	خَفِيف (پهريون)	وفات 536ھ
.06	عُمر (پهريون)	وفات 576ھ
.07	دودو (ٻيون)	وفات 590ھ
.08	پُنهون	وفات 623ھ
.09	گَنڙُو	وفات 639ھ
.10	محمد طُور	وفات 654ھ
.11	گَنڙُو (ٻيون)	وفات 658ھ
.12	طائي	وفات 682ھ
.13	چنيسر	وفات ھ
.14	پُونگر (ٻيون)	وفات 715ھ
.15	خَفِيف (ٻيون)	وفات 733ھ
.16	دودو (ٽيون)	وفات 758ھ
.17	عُمر (ٻيون)	وفات 793ھ
.18	پُونگر (ٽيون)	وفات 803ھ
.19	همِير	--

مولوي عبدالله شائق پنهنجي ڪتاب ’دولتِ علويہ‘ ۾ پڻ هڪڙي ٽين فهرست ڏني آهي، پر انهن سيني ڪان وڌيڪ سائنسي ڍنگ واري مسٽر ايم. ايڇ. پنهور پنهنجي ڪرانالاجيڪل هسٽري آف سنڌ ۾ ڏني آهي. هِن ڪتاب ۾ انهي پڇاڙڪي فهرست جي پيروي ڪئي وئي آهي. انهن سيني فهرستن ۾ ’هِندڪا‘ يا ’غير

مسلم ' لڳندڙ نالا هي آهن:

1. سومرو نالو پنهنجي سِر پاڻ،
2. يُونگَر،
3. دودو،
4. سَنگهار،
5. ڦَتُو،
6. ڳَهٽو،
7. چنيسر ۽
8. همِير

گهٽو ڪري ابو ظفر نَدوِيءَ پهريون ڀيرو ڏيان ڇڪايو ته هي هندڪا نالا آهن. سيني کي خبر هجڻ گهرجي ته پامير جي ٽَڪرين کان وٺي سمنڊ ڪنڌيءَ تائين سموري سنڌو ماٿر جا ماڻهو پنهنجن ٻارن تي فارسي يا عربي نالن بجاءِ ڏيهي لهجن وارا نالا رکڻ کي ترجيح ڏيندا آهن. سنڌي يا سرائڪي ڳالهائڻ وارا صديون پراڻي اها روش اڃا تائين رکيو اچن. اهو دليل ته نِيزارين پنهنجي مريدن کي ابن ڏاڏن وارين ريتن رسمن تي هلڻ جي اجازت ڏني هئي، انتهائي ڪمزور آهي: فِرقن جي ڳالهه ڇڏيو، پاڻ مذهب اسلام ڪنهن پراڻي ريت رسم تي هلڻ کان نه ٿو جهلي، جيستائين انهي سان ڪنهن به نموني توحيد جي اصولن جي ڇِٽي پِٽي پيچڪڙي نه ٿئي. اسلام جي اوائلي پرچارڪن، صوفين، اوليائن، مبلغن، امامن، مفتين وغيره اهڙين سيني نندين شين کي درگذر ڪيو آهي، جيڪي 'ڪُفر' قرار ڏيڻ جهڙيون نه هيون. جيڪڏهن اسان ڄمر، مرڻي، پرڻي، سماجي ميڙاڪن، راندين ۽ شغلن وارين پنهنجي موجوده ريتن رسمن تي ويچاريون ته ڏسڻ ۾ ايندو ته انهن منجهان گهڻيون بلڪل غير اسلامي آهن. پوءِ ڇا اسان ائين چئون ته اسان سڀ نِيزاري يا قرمطي يا اسماعيلي يا هندو آهيون؟ سنڌي ۽ سرائڪي نالن جي معنائن کان اڻ ڄاڻ ماڻهن کي خبر هئڻ گهرجي ته اهي نالا اسان پنهنجي ٻارن تي اڃا تائين رکندا ٿا اچون ۽ مالڪ جي مهربانيءَ سان انهن نالن وارا عربي نالن وارن کوڙ ماڻهن کان بهتر

مسلمان آهن.

لفظ 'سُومرا' ڏهه هزار سالن کان وڌيڪ پراڻو آهي ۽ معنيٰ اٿس 'اڻ-سامي'. سُمير بابل جو هڪ پرڳٽو آهي، جيڪو انهي جي سيئتا ۾ اڻ-سامي عنصر جو ڏس ڏئي ٿو. سُمّار جمع آهي سامِر جو: معنيٰ رات جو ڳالهائيندڙ. پنهنجي قبيلائي هل هلان دوران سومرا رات جو سفر ڪندا هئا ۽ پاڻ کي سُچيت رکڻ لاءِ ڳالهائيندا هلندا هئا: تنهنڪري مٿن اهو نالو پيو.

هي آريائي لفظ ڪونهي ۽ انهي کي ٻن ڀاڱن سوما ۽ راءِ ۾ ٽوڙڻ درست ناهي. هندو ڏندڪٿائن موجب سوما شراب ۽ شباب جو ديوتا آهي، پر اصل ۾ سوما هڪ نشو ڏياريندڙ ٻوٽو هو. ايران ۾ انهي کي هوما اُچاريندا هئا. سوما راءِ جي معنيٰ ٿيندي نشو ڏياريندڙ ٻوٽي جو بادشاهه. هي لفظ ڪنهن فرد جو نالو ته ٿي سگهي ٿو، جيئن سوم-دَت، سوم-ناٿ يا سوم-وار، پر ڪنهن قوم جو نالو نٿو ٿي سگهي. سوم-وار (سوما-وار نه) هفتي جي ڏينهن منجهان هڪ ڏينهن جو نالو آهي: ٻيا به لفظ فردن جا نالا آهن. روايتي طور انهن ٻن کان سواءِ ٻيو ڪو لفظ ڪونهي جنهن سان فردن کي سڏجي.

يُونگَر لفظ کي غلط پڙهيو وڃي ٿو: اهو يُونءِ — گَر آهي معنيٰ ڌرتيءَ ڌڻي، جيئن پروردگار يا خدمتگار وغيره آهن.

دودو نج سنڌي لفظ آهي معنيٰ پهلوان — سگهارو، صحتمند ۽ سهڻو ڳڀرو جوان. سرائڪي ٻوليءَ واري علائقي ۾ دودا هڪ راند جو نالو آهي، جنهن ۾ جسماني طاقت جو مقابلو ٿيندو آهي. اهو لفظ اصل ۾ عراقي يا مصري آهي. مصر جي هڪڙي سُميري فرعون جو نالو 'دُدُو' هو. انهي فرعون جون به وڏيون سهڻيون مُهرون لڌيون آهن. اهو فرعون 'مينيس' راڄ گهراڻي منجهان پنجون ۽ سلطان 'گَنيَري' جو پٽ آهي. اهي مهرون ٻِين سنڌو ماٿر ميڙَ ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. (حوالو پروفيسر ايل. اي. واڊيل جو 'ميڪرس آف سِولائيزيشن' ص. 575، پليٽ نمبر XIV نمبر 8 ۽ 9) ميسوپوٽامي لکتن واري ڪِش اتهاس موجب پڻ سندس لقب ساڳيو "دُدُو" آهي. دودو يا دُدُو سنڌ ۽ عراق ۾ عام هلن ٿا ۽ ٻئي هم معنيٰ آهن.

ڇا اهو انهي جو هڪ وڌيڪ ثبوت ناهي ته سومرا سنڌ ۾ عراق کان آيا آهن؟ يا اهو ته عراق ڏانهن هي لفظ سومرن ذريعي ويو هو؟

اسان جي تاريخدانن ’ڳَھٽو‘ لفظ کي گھَٽرا يا گَٽرو يا گھَٽرو وغيره ڪري پڙھيو آھي. ڳِھٽا يا ڳِھٽو ھڪ عام سنڌي-سرائڪي لفظ آھي – معني زيور. سرائڪي علائقي ۾ اسان کي اڄ تائين اھڙا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جھڙوڪ: ٻُوٽا، سُونھارا، سانوَل، سُھٽا، ڳِھٽا، چانڻ، لَڪِي، ساوَڻ، ٻُڍَڻ، رانجھن، ٻَگا وَسايا، پُنون، ڪِيوا، مکٽا، وريام، بلاول، منڙا وغيره (ھنن منجھان گھٽا نالا پڇاڙيءَ ۾ ’ا‘ جي جاءِ تي ’و‘ لڳائي سنڌيءَ ۾ بہ عام آھن – سنڌيڪار). ھي سڀ جو سڀ ڏيھي لھجن وارا نالا آھن ۽ انھن مان ڪجھ ھندو ۽ مسلمانن ٻنھي ۾ عام آھن؛ جيئن ’لال‘ لفظ.

سَنگھار سنڌي ٻوليءَ جو ھڪ سھٽو لفظ آھي، معنيٰ ’ڪوڙ ساري ڪيريتي مال جو ڌٽي‘. سرائڪي علائقي ۾ مائن ۽ ڏاڏين نانين جي چپن تي اڄ بہ اھا دعا ھوندي آھي تہ شل سندن پٽ وٽ ايترو ڪيريتو مال ھجي جو ھوند ڌُھي ڌُھي ٿڪجي پوي.

ڦَتُو لفظ فتح جو ديسي ڪارُ آھي.

چنيسر وري ھڪ اھڙو لفظ آھي، جيڪو سنڌو ماتر جي ھر ماءُ پنھنجي پٽ تي نالو رکڻ پسند ڪندي. انھي جي معنيٰ آھي چنڊ جھڙو!

ھَمِير برابر ھندي لفظ آھي؛ اھو عامر جو ڪارُ ناھي. ھندي رياستن جا سمورا طاقتور راجا ’ھَمِير‘ ڪوٺائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا ھئا. جيئن تہ پاڙيسري شھزادن کي ھي لفظ گھڻو وڻندو ھو، تنھنڪري سومرا پڻ اھو پاڻ لاءِ يا ڪنھن کي مان ڏيڻ لاءِ ڪتب آڻيندا ھئا.

ڪلھن يا پنيءَ تي غلاميءَ وارو نپو ھڻڻ رڳو سومرن جو نہ، پر ھڪ عالمي رواج رھيو آھي. انھي کان گھڻو ٻيڙو رواج ڪَن ٽوپڻ ۽ انھي سوراخ ۾ لوھي والي پارائڻ وارو ھو. انھي کي ’حلقہ بہَ گوش‘ چوندا ھئا. سومرن تي بھتان مڙھيندڙن کي گھرجي تہ اھي پھريان يونانين کان وٺي جديد دورن تائين ’غلاميءَ‘ بابت ڪجھ معياري ڪتابن جو اڀياس ڪن ۽ پوءِ انھي کي سومرن جي رواج سان ڀيٽائن.

ھٿن پيرن جا نَنھن چڪي ڪيرائڻ: اھو بلاشڪ پاڻ کي ايذائڻ جو ھڪ تمام ڪنور نمونو آھي. ٻوڌي فلسفو ۽ ڪجھ مسلمان فرقا، جن پاڻ ايذائڻ جا رواج ٻڌ مت يا يوگا تان ورتا آھن، ھنن کان بہ وڏيڪ ٻيڙا نمونا ڏسيندا آھن. ايليَٽ ۽

ڊائوسن ھڪ فٽ نوٽ ڏنو آھي، جيڪو اسان ھتي نقل ڪريون ٿا:

’تُحفتُ الڪِرام (ص. 36) ساڻن ھڪ وڏيڪ ٺھڪندڙ جواب منسوب ڪري ٿو: اھو ھي تہ ائين رڳو چڱا مڙس ڪندا ھئا، پاڻ کي گھٽ رتبي وارن کان نروار ڪرڻ لاءِ. عجيب ڳالھ آھي تہ بيروني ھند واسي مُڪين سان وڏا نَنھَن ڇڏڻ وارو چيني رواج منسوب ڪري ٿو، جنھن سان لڳي تہ انھن وٽ پنھنجي ھٿن سان پورھيو ڪرڻ کان سواءِ بہ جيئڻ جا وسيلا موجود آھن. (ايم. رائيناڊ، مِيمُئائر سر انڊِي، ص. 288.)

ممڪن آھي تہ سومرا گھراڻي منجھان ڪنھن متان پنھنجا نَنھن چڪي ڪيرايا ھجن، پر اھا ڳالھ سموري گھراڻي يا حڪمرانن تي لاڳو ڪرڻ بلڪل غلط آھي. جيڪو پنھنجا نَنھن چڪي ڪيرائيندو، سو نہ وڙھي سگھندو ۽ نہ ھٿ سان ڪو ڪم ڪري سگھندو، بس لوھي ھٿ سان ملڪ ھلائيندو. سومرن بادشاھن جي سموري تاريخ جنگين ۽ سرگرم زندگيءَ سان ڀري پئي آھي. نَنھن چڪي ڪيڏيل ھٿن پيرن وارو ماڻھو نہ تلوار سُک جھلي ھلائي سگھندو ۽ نہ ميدان ۾ ڄمي بيھي سگھندو. ھي بھتان ڇِتو پِٽو ڪوڙو ٿو لڳي، ڇاڪاڻ تہ سومرا ڏيھي توڙي پرڏيھي دشمنن سان ڪوڙ ساريون جنگيون وڙھيا.

ھيڪر پائي لاٽل ڪپڙا ٻيھر ڪڍھن نہ پائڻ: اوائلي اسلامي خليفن جي تاريخ کان واقف ماڻھو ڄاڻن ٿا تہ سيني آتم ڪٿائي ڪتابن ۾ اھو الزام خليفي عمر بن عبدالعزيز تي مڙھيو وڃي ٿو: سندس خليفو مقرر ٿيڻ کان اڳ وارن ڏينھن ۾. انھي جو چوڻ ھو تہ جيڪي ڪپڙا سوين ماڻھن پاتل ڏٺا ھجن، اھي ٻيھر پائڻ لائق ناھن. افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ اسان جي تاريخدانن ھي اجايون ڳالھيون بنا ڪنھن تحقيق جي مڃي ورتيون آھن. اھي ڪٿي سچيون بہ ھجن، پر انھن کي رڪارڊ تي آڻڻ سان تاريخدانن کي ڪا پڳ ڪا نہ ملي. عمر بن عبدالعزيز تان اھو الزام لاھي سومرن تي ھڻڻ بلڪل بي بنياد آھي. ڪھاڻيءَ مطابق ڏاھِي زال اھو ۽ اھڙو ئي ٻيو ٻار ڄڻيندڙ زال وارو ٻئي درست ڪري ڇڏيا ھئا ۽ تنھنڪري اھي بس ڳلا ئي آھن.

ويڙھاڪ نسل تمام گھٽ ڪَرندا آھي: سومرن جي مخالفن پاران گھڙيل ۽ بي سمجھ تاريخدانن پاران بنا سوچڻ سمجڻ جي ورجايل ”عجيب رسمون“ ظاھري طور ھن عظيم ويڙھاڪ قوم کي پنھنجي ئي نظرن ۾ ڪيرائڻ جون ڪوششون لڳن

ٿيون. جن اسڪالرن نيشنل بُڪ فائونڊيشن، ڪراچي پاران ڇپايل ڪتاب ’ڪلچرل هسٽري آف سنڌ‘ پڙهيو هوندو، اهي ان جي مصنف مسٽر فيض محمد سومري سان سهمت ٿيندا ته: ”سنڌ لڳاتار هڪڙي پٺيان ٻيءَ ويڙهاڪ قومون پيدا ڪندي رهي آهي. انهن جي سنڌ ۾ حڪمرانيءَ جو احوال تاريخ جي ڪنهن شاگرد کي قائل ڪري سگهي ٿو ته ماضيءَ ۾ سنڌ واسي ڪيڏا نه بي نظير بهادر رهيا آهن. دلير سومرن (سُمراهه) جي تلوار جو سنڌ تي اٽڪل ساڍين پنجن صدين تائين ڏاڪو رهيو، دودو ۽ چنيسر، عمر ۽ همير انهن منجهان ڪجهه نروار هئا، جيڪي دشمنن تي طوفان ۽ وڄ وانگر ڪڙڪندا هئا.“ (ص. 46، مٿئين ڪتاب جو پريس ٽرسٽ هائوس، آئي. آئي. چندريگر روڊ، ڪراچي، پاران ڇپايل 1977 واري ڇاپو.)

باب چوڏهون

سنڌ ۽ ملتان تي اثر ڇڏيندڙ عالمي شيعا هلچلون

محمد بن قاسم جي موت کان پوءِ عرب فوجين پنهنجن گهرن ڏانهن موٽڻ وڃڻ ٿي چاهيو، پر خليفي سُليمان (96-99) حڪم جاري ڪيا ته انهن کي سنڌ ۾ آباد ٿيڻ ۽ سڪيو ستابو رهڻ لاءِ ٻنيون ڏنيون وڃن. نتيجو اهو ٿيو ته فوجي ستت ئي زرعي ڪالونيون ٺاهي زميندار بڻجي ويا. محمد بن قاسم جي پوئتي گهرائجڻ ۽ حجاج جي موت سنڌ جي اڳوڻن حاڪمن کي بغاوت ڪرڻ ۽ پنهنجي آزادي موٽائي وٺڻ لاءِ اتساهيو. 715ع (96هه) ۾ ڏاهر جي پٽ جَئسِينہ برهمڻ آباد تي ٻيهر قبضو ڪيو ۽ پنهنجي پيءُ جي ملڪ جو وڏو حصو موٽائي ورتو. سُليمان بن عبدالمالڪ جي مرڻ تي سندس سؤٽ عمر بن عبدالعزيز نئون خليفو ٿيو. انهي اَمرو بن مسلم باهِلي کي سنڌ جو چوٿون گورنر مقرر ڪيو.

اِبنِ عاصر (ڀاڱو 4، ص. 466) مطابق عمر بن عبدالعزيز خلافت سنڀاليندي ئي سنڌي مُڪين، اڳوڻن حاڪمن، باغين ۽ مختلف قبيلن جي سردارن کي اسلام قبولڻ جي دعوت ڏني. انهن کي چيو ويو ته جيڪڏهن انهن ائين ڪيو ته ڪين پنهنجون ٻنيون رکڻ جي اجازت ڏني ويندي. سڀ کان پهريان ڏاهر جي پٽ جَئسِينہ اسلام قبوليو. سيپٽمبر 715 کان آگسٽ 717ع دوران انهي جيڪي ڏاهر جا علائقا موٽائي ورتا هئا، سي پڪا ٿي ويا. گهڻن ٻين بہ جَئسِينہ جي پَرِ ڪئي ۽ عام ماڻهن پڻ اسلام قبوليو. لڳي ائين ٿو ته محمد بن قاسم جي سنڌ مان وڃڻ کان ٽن سالن اندر سندس فتح ڪيل سمورا علائقا تَرَ جي ڇڱن مڙسن ورائي ورتا.

(1) جاگيرداري نظام (بادشاهه پاران خدمتن عيوض زمين جي سوکڙي) جي شروعات ساسانين ايران ۾ ڪئي. عربن انهي جو نقل ڪيو ۽ سنڌ ۾ انهن متعارف ڪرايو. انهي کان پوءِ دهليءَ جي سلطانن من پسند طبقا پيدا ڪرڻ لاءِ انهي کي ڀرپور طريقي استعمال ڪيو. اڪبر جي ڏينهن ۾ زميندارن ڪڙمين کي ڦرڻ شروع ڪيو، شاهجهان جي ڏينهن ۾ استحصال عروج تي پهتو ۽ هارين کي پنهنجون ٻنيون ڇڏڻيون پيون. هي نظام اسان جي اڳوڻن ”انگريز“ حاڪمن لاءِ هڪ انتهائي طاقتور هٿيار ثابت ٿيو.

20-719ع (101هه) ۾ خليفي عمر بن عبدالعزيز وفات ڪئي ۽ يزيد بن عبدالمالڪ نئون خليفو بڻيو. انهي اَمرو بن مُسلم باهِلي کي هٽائي ۽ هِلال بن احُوز کي سنڌ جو پنجون گورنر مقرر ڪيو. ايندڙ ڏهہ سال نسبتن سانت رهي، پر 31-730ع (112هه) ۾ عربن خلاف وڏي ڏيهي بغاوت ڪڙي ٿي، جنهن ۾ انهن منجهان گهڻا مارجي ويا ۽ سنڌ جي ستين گورنر تميم کي ڪيترين ئي جنگين کان پوءِ جان بچائي ڀڄڻو پيو. سنڌ ۾ عربن جي اقتدار کي وڏو ڌڪ لڳو ۽ سندن تڪڙو زوال شروع ٿي ويو. عربن ٻين محفوظ هنڌن ڏانهن لڏڻ شروع ڪيو. حَڪَم بن عوانہ اَلڪلبِي سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو. انهي هتي پهچي ڪيترين جنگين کان پوءِ ڪڇه وچايل علائقا ورائي فتح ڪيا. 113هه ۾ انهي مسلمانن لاءِ هڪ پناهگاهه اڏي ۽ انهي تي محفوظ نالو رکيو. سنڌو درياءَ جي ٻئي پاسي حَڪَم سان گڏ آيل اَمر ابن محمد بن قاسم منصوره شهر اڏيو، جيڪو اڳتي هلي سنڌ جي گورنر جي راڄڌاني بڻيو. اصل ۾ برهمڻ آباد جو نالو مٽائي منصوره رکيو ويو هو. 730ع (112هه) ۾ حَڪَم جي سنڌ ۾ اچڻ وقت سندس دوست مُنظر ابن زُهير ابن عبدالرحمان اَلهباري پڻ ساڻس گڏ هو. حَڪَم بن عوانہ سڄي سنڌ مان عربن کي ميڙي چونڊي ۽ انهن کي سنڌوءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ تي نئين اڏيل شهر محفوظ ۾ آباد ڪيو. 738ع (121هه) ۾ سنڌين عرب گورنر حَڪَم بن عوانہ خلاف بغاوت ڪڙي ڪئي، جيڪو انهن سان ويڙهه ۾ مارجي ويو. انهي جي مرڻ تي ٻن ماڻهن: اَمر بن محمد بن قاسم ثَقفي ۽ يزيد بن عرار وچ ۾ سنڌ جي گورنريءَ لاءِ مقابلو ٿيو. خليفي هشام اَمر کي سنڌ جو نائون گورنر مقرر ڪيو. انهي عهدو سنڀاليندي سٽ ئي پنهنجي مخالف يزيد بن عرار کي قيد ڪيو. اهڙي ريت پيدا ٿيل مونجهاري سبب ڏيهي بغاوتن ڪَرُ کنيو ۽ عربن ۾ ڏڦيڙ پيو. ٻئي پاسي عرب قبيلن ۽ ڏيهي ماڻهن وچ ۾ گهرو ويڙهه شروع ٿي وئي. ڪڇه هندو حڪمران ٻڌي ڪري باغين جي مدد ڪرڻ لڳا. هن صورتحال سبب عربن جو سنڌ ۾ ڦهلاءُ بيهي ويو. عربن جو سنڌ تي ڪنٽرول پڻ ڪمزور ٿيو ۽ ايندڙ 100 سالن تائين ناقص انتظام هليو.

6 ربيع الثاني 125هه (6 فيبروري 743ع) تي هشام بن عبدالمالڪ گذاري ويو ۽ وليد بن يزيد تخت جو وارث بڻيو. انهي اَمر جي جاءِ تي يزيد بن عرار کي سنڌ جو ڏهون گورنر مقرر ڪيو ۽ گورنري کسجڻ تي اَمر آپگهات ڪري ڇڏيو.

اپريل 744ع (126ھ) ۾ خليفو وليد-ٻيون قتل ٿي ويو. ابراهيم بن وليد بن عبدالمالڪ نئون خليفو بڻيو، پر انهي کي تخت تان لاٿو ويو ۽ سندس جاءِ تي مروان-ٻيون آيو.

746ع (129ھ) ۾ سنڌ جو ڏهون گورنر يزيد بن عرار اَلڪلبي عراق کان سنڌ ڏانهن آيل دمشق جي باغي منصور بن جمهور اَلڪلبي هٿان مارجي ويو. منصور سنڌ جو خود مختيار حڪمران ٿي ويو. انهي پنهنجي ڀاءُ منظور کي اولهه سنڌ يعني گنداوا، ديبل وغيره جو گورنر مقرر ڪيو. منصور بن جمهور ان کان اڳ عراق جو گورنر هو ۽ اتان ڪيس هٽايو ويو هو. هو سنڌ ۾ آيو، جتان جو گورنر سندس مائٽ يزيد بن عرار هو، پر ٻنهي جي وچ ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي پئي. منصور منصوره جي چوڌاري ڪڙو چاڙهيو، يزيد کي قيد ڪيائين ۽ ڪيس جيئرو ٽنب ۾ پورايائين.

لاٿل خليفي ابراهيم بن وليد جي جاءِ تي مقرر ٿيل آخري خليفو مروان-ٻيون 137ھ (750ع) ۾ قتل ٿي ويو ۽ انهي سان ئي اُميّہ راڄ گهراڻي جو انت ٿيو.

ابو مسلم خراسانيءَ جي فتحن سبب 30 آڪٽوبر 749ع (13 ربيع الاوّل 132ھ) تي ابوالعباس عبدالله سفاح کي پهريون عباسي خليفو بڻايو ويو. 134ھ ۾ ابو مسلم جي مرڻ تي موسيٰ بن ڪعب سنڌ جو پهريون عباسي گورنر مقرر ٿيو، پر صحت ٺيڪ نہ هجڻ جو بهانو ڄاڻائي پنهنجو عهدو پٽس عينہ حوالي ڪري پاڻ بغداد موٽي ويو. اهو 141ھ (59-758ع) ۾ گذاري ويو. سنڌ جو ٻيون عباسي گورنر عينہ بن موسيٰ اَلتميمي هڪ ڪمزورحڪمران هو. ڪيس هٽائي سندس جاءِ تي اَمر بن حَفص عَتَڪي کي مقرر ڪيو ويو، پر انهي عهدو ڇڏڻ بجاءِ بغاوت ڪئي. اَمر منصوره تي قبضو ڪيو، عينہ کي گرفتار ڪيائين ۽ قيدي بڻائي بغداد موڪليائين، پر واٽ تي قتل ٿي ويو. بغداد عباسين جي راڄڌاني بڻيو ۽ عرب سلطنت جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ تي ايرانين جي وڏي پيماني اثر واري دور جي شروعات ٿي.

757 کان 767ع (151-140ھ) تائين وارو ڏهن سالن جو عرصو سنڌ جي تاريخ ۾ عام طور ۽ مسلم دنيا جي تاريخ ۾ خاص طور تمام اهم آهي. حضرت عليءَ جي سڌي پيڙهيءَ مان عبدالله بن اَلشطار علوي سنڌ ۾ آيو. سنڌ جي راڄڌاني منصوره ۾ اَمر بن حَفص جي حڪومت هئي. اَلشطار علوي شيعو هو: اهو اسلام

جي پرچار ڪرڻ ۽ اهل بيت لاءِ همدردي ۽ حمايت جاڳائڻ آيو هو. سنڌي، جيڪي اسلام کان اڳ ٻوڌي هئا ۽ انهي ڪري نرم دل هئا، تن هنن سوالي سيدن کي ڀرپور ماڻ، همدردي، پيار ۽ مدد ڏنا. سنڌ جو گورنر اَمر بن حَفص انهي جو مريد ٿيو ۽ ڪيس هڪ غير مسلم راجا جي راڄڌانيءَ ڏانهن موڪلي پناهہ ڏنائين، جتي انهي شيعا عقيدي کي بنا رنڊ روڪ مقبول بڻائيندي ڏهہ سال گذاريا. خليفي منصور عبدالله کي راجا وٽان هٽ ڪرڻ لاءِ هشام بن اَمر کي موڪليو. انهي راجا تي حملو ڪيو ۽ جنگ ۾ سوڀارو ٿيو. هشام 767ع (151ھ) ۾ خليفي جي هدايت تي عبدالله اَلشطار کي سنڌ ۾ قتل ڪري ڇڏيو. خليفي منصور کي انهي تي آٿت نہ ٿيو، ڇاڪاڻ تہ ڪيس ڪُڪيو ٿي تہ متان اَلشطار جا 400 محافظ اَلشطار جي صغير پٽ جي اڳواڻيءَ هيٺ بغاوت ڪن. تنهنڪري انهي راجا جي علائقن تي حملو ڪرڻ، اَلشطار جي مريدن کي اتان نيڪالي ڏيڻ ۽ بيواهہ ۽ معصوم ڇوڪري کي قيد ڪرڻ جو حڪم ڏنو. حڪم جي تعميل ٿي: بيواهہ ۽ صغير پٽ کي بغداد اُماڻيو ويو، پر اهو سڀ ڪجهہ اجايو ثابت ٿيو، ڇاڪاڻ تہ تيستائين سنڌ ۾ شيعيت ڪاميابيءَ سان متعارف ٿي چڪي هئي.

انهي دوران خارجي (عباسي خليفن جا مخالف) خاص ڪري سنڌ ۾ تمام گهڻا سرگرم ٿي چڪا هئا. 142ھ (60-759ع) ۾ حِسان بن مجاهد همداني خارجي اَمر بن حَفص کان مدد گهرڻ سنڌ آيو پر انهي سهڪار نہ ڪيس.

اَمر بن حَفص کي سندس شيعا نواز لاڙن ۽ عبدالله اَلشطار کي پناهہ ڏيڻ جي شڪ سبب آفريقا بدلي ڪيو ويو. هِشام بن اَمر تَغلبي کي اَلشطار کي قيد ڪرڻ جون خاص هدايتون ڏئي سنڌ جو چوٿون عباسي گورنر مقرر ڪيو ويو. هن ماڻهوءَ ملتان ۽ ٻيا گهڻا شهر ٻيهر فتح ڪيا، جيڪي محمد بن قاسم جي 96ھ ۾ پوئتي گهرائجڻ کان پوءِ خود مختيار بڻجي ويا هئا.

ايندڙ اسي کن سالن سنڌ ۾ ۽ انهي کان ٻاهر ڪيترائي واقعا ڏٺا. انهن منجهان عراق ۾ آباد سنڌ جي جاٽن جي بغاوت ۽ نِيزاري ۽ يمني عرب قبيلن وچ ۾ گهرو ويڙهہ پڻ سنڌ ۾ ڏڦيڙ ۽ مونجهارو پيدا ڪيو. 41-840ع (226ھ) ۾ يمنين ۽ حجازين جي ويڙهہ ۾ سنڌي-عرب قبيلي جي سربراهہ عمر بن عبدالعزيز هباري، جنهن جو وڏو مُنظر ابن زُبير ابن عبدالرحمان اَلهباري 112ھ ۾ سنڌ جي گورنر

حَڪَم بن عوانہ اَلڪلبي سان گڏ سنڌ آيو ھو. سنڌ جي ستاويھين گورنر عمران بن موسيٰ بَرمَڪِي کي منصوره ۾ ماري وڌو. انھي خليفي اَلمُتَوَڪِّل جي اطاعت جو اعلان ڪيو ۽ ڪيس سنڌ جو خودمختيار حاڪم مڃيو ويو. انھي منصوره فتح ڪيو، پر پاڻ منصوره کان ٿوري پنڌ تي آباد ھڪ ننڍڙي شھر بانيا يا بائضا ۾ رھندو ھو. خليفي مُتَوَڪِّل سندس گورنريءَ واري درخواست 240ھ (55-854ع) ۾ قبول ڪئي. انھي سال بازنطينين شام ۾ عينضربا تي حملو ڪيو، جتي 834ع ۾ جاٽن کي نيڪالي ڏئي اُماڻيو ويو ھو. اھي سيني جاٽن کي قيد ڪري مائُن ۽ مينھُن سميت بازنطين وٺي ويا، پر سنڌ جي ھباري حاڪم انھي تي ڪا ڇُٽتي نہ ڏيکاري. 71-870ع (257ھ) ۾ خليفي اَلمُعتَمِد يعقوب بن ليث صفري کي عراق مٿان حملو ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ ڪِرمان ۽ سيستان، جن تي اھو اڳ ئي قابض ھو، سان گڏ سنڌ، بلخ (باختر) ۽ طَبرستان عطا ڪيا، پر يعقوب سندس آڇ ٺڏي ڇڏي؛ عراق تي حملو ڪيائين ۽ شڪست کاڌائين. اھو اتان پڳو سيستان ھليو ويو ۽ سنڌ ۽ ملتان ۾ ڪا دلچسپي نہ ڏيکاريائين. ھباري بي فڪر ٿي حڪومت ڪندا رھيا. 75-874ع (261ھ) ۾ خليفي اَلمُعتَمِد پنھنجي ڀاءُ مُوافق کي سنڌ سميت اوڀارين صوبن تي حاڪميت جو اختيار ڏنو، پر انھن حڪمن جي باوجود ھباري بي فڪر حڪومت ڪندا رھيا. 84-883ع (270ھ) ۾ عمر بن عبدالعزيز ھباري منصوره ۾ گذاري ويو. پٽس عبدالله سنڌ جي آزاد حڪمران طور تخت سنڀاليو. انھي جي حڪمرانيءَ جي آخري سال دوران امام عبيدالله اَلمھدي ھڪ اسماعيلي داعي ھاشم کي سنڌ ۾ پنھنجي عقيدي جي پرچار لاءِ موڪليو. 13-912ع (300ھ) ۾ عبدالله بن عمر ھباري گذاري ويو ۽ پٽس عمر بن عبدالله سنڌ جو نئون حاڪم بڻيو. انھي پنھنجو علائقو الور کان سمنڊ ڪنڌيءَ تائين وڌايو؛ منصوره اڳيئي سندس قبضي ۾ ھو. اھو ٽيون ھباري حاڪم ھو. انھي کان پوءِ بہ ھباري بادشاھ ٿيا؛ محمد بن عمر ۽ علي بن عمر، جن وٽ مسعوديءَ مطابق اسي جنگي ھاٿي ھئا، جن جو انتظام 500 ھٿياربند سپاھين جي ھٿن ۾ ھو. منصوره جو آخري ۽ ھبارين مان پنجون بادشاھ 401ھ (11-1010ع) ۾ گذاري ويو.

ھبارين جي 140 سال حڪمرانيءَ دوران سومرا وڏن زميندارن جي روپ ۾ زور ورتو، پاڻ کي فوجي لحاظ سان منظم ڪرڻ ۽ سموري سنڌو ماٿر پَٽَن ۾ وڏي انگ

۾ پکڙيل سنڌ جي جاٽن ۾ مقبوليت حاصل ڪرڻ ۾ سرگرم رھيا. عرب سپاھين توڙي سالارن سنڌ ۾ بينڪي راڄ جي روپ ۾ آباد ٿيڻ وقت محسوس ڪيو ھو تہ اھي ڏيھي آباديءَ سان سڱابنڌين کان سواءِ سماجي، معاشي ۽ سياسي طور ھلي نہ سگھندا. سومرن عربن جي چڱن مڙسن جي انھي فيصلي جو فائدو ورتو ۽ سوين عرب زالون پنھنجي گھرن ۾ آنديائون. ابو ظفر نَدوِي ۽ ٻيا تاريخدان اسان کي ٻڌائن ٿا تہ سومرن پنھنجون ڌيئر خاندان کان ٻاھر ڌارين ۾ نہ ڏنيون، پر پنھنجي نوجوانن کي ڌاريون زالون آڻڻ جي کلي اجازت ڏنائون. اھڙي طرح انھي عرصي دوران حڪمران ھباري گھراڻي جون وڏي انگ ۾ ڌيئرون سومرن جي گھرن ۾ اچي ويون. سومرا سيني لاھن چاڙھن ۽ نازڪ گھڙين دوران ھبارين جا تمام سگھارا ساٿي رھيا ھئا. سنڌ جو آخري ھباري بادشاھ، علي بن عمر جو پٽ، جڏھن منصوره ۾ گذاري ويو تہ ماڻھن کو مضبوط حڪمران ٿي چاھيو. جيڪو محمود غزنويءَ جي اُرھہ زوراين کي منھن ڏئي سگھي يا گھٽ ۾ گھٽ سنڌ بچاءُ ڪري سگھي. محمود ھٿان ملتان جي شڪست ۽ اتان جي ماڻھن جي قتل عام سبب ملتان واسي برک عالمن، درٻارين ۽ چڱن مڙسن سميت سلامتيءَ خاطر اُچ، منصوره ۽ ٻين ھنڌن ڏانھن لڏي ويا. انھن ديس ڇڏي آيلن ۽ ڏيھہ واسي چڱن مڙسن گڏجي خفيف سومري کي پنھنجو بادشاھ چونڊيو. جيئن تہ سومرن جي گھرن ۾ گھٽيون ئي ھباري زالون موجود ھيون، تنھنڪري ھبارين سومرن کي پنھنجا ماڻھو سمجھندي ڏاڍي صلح سانت سان بادشاھي انھن حوالي ڪري ڇڏي.

شيعا فرقو سنڌ ۾ عبدالله اَلشطار جي ڪوشش سان پکڙجي چڪو ھو. سنڌ کان ٻاھر اٿندڙ شيعا ھلچلن جو اثر سنڌ ۾ پڻ محسوس ٿيندو ھو. ھتي اسماعيلي ويچار ڌارا کي وڏي مڃتا ملي. سومرا سياسي طور وڏي ھلندي پُڄندي ۽ طاقت حاصل ڪري چڪا ھئا. ھباري بادشاھ مقبوليت وڃائي چڪا ھئا، ڇاڪاڻ تہ انھن راڄ وارن لاءِ ڪجھ نہ ڪيو ھو، بلڪ جاٽن واري بغاوت وقت اھي بلڪل ماٺ رھيا ھئا. سَجھُ سومرن جو در کڙڪائي رھيو ھو. انھن راڄ وارن جو مذھب قبوليو ۽ اسماعيلي مسلڪ ۾ شامل ٿي ويا. ملتان کان لڏي آيل اسماعيلين جي وڏن پنھنجن مفادن جي بچاءَ خاطر ھبارين خلاف سومرن جو ساٿ ڏنو.

اسلامي دنيا جي فرقيواري ھلچلن جو ڪارڻ اھي اختلاف آھن، جيڪي علي

جي شيعن وچ ۾ ابتدا کان ئي پيدا ٿا چڪا هئا. انهن اختلافن فرقن اندر فرقا پيدا ڪيا. اماميہ فرقي جو خيال هو تہ، جيڪي روايتون حضرت علي جي خلافت ثابت ڪرڻ لاءِ دليلن طور استعمال ڪيون وڃن ٿيون، اهي ئي سندس پونيَرن جي خلافت لاءِ پڻ استعمال ڪري سگهجن ٿيون. زيديہ فرقو چوي ٿو تہ اهي روايتون حضرت علي جو مقرريءَ وارو حق شخصي طور نہ پر سندس لياقتن آڌار ثابت ڪن ٿيون. ڪن مطابق خلافت فاطمہ جي پونيَرن ۾ رهندي، پر انهن کي نامزد صرف 'وڏا' ڪندا، جيڪي ڏسندا تہ امام خدا پر ڊڄي ٿو، دلير ۽ وڏي دل وارو آهي؛ جهڙوڪ اهو خليفي طور مقرر ٿيڻ جي دعويٰ پڻ رکي ٿو ۽ خلافت لاءِ پنهنجي هلچل جو پرچار بہ ڪري ٿو. اهو فرقو پنهنجي باني زيد پٽ علي پٽ حسين شهيد جي نالي پٺيان زيديہ پڻ سڏجي ٿو. اهو (زيد) پنهنجي پاءُ امام باقر سان هن معاملي تي بحث مباحثو ڪندو رهندو هو تہ آيا امام لاءِ ضروري آهي تہ اهو پنهنجي امامت جو اعلان ڪري. امام باقر موت ۾ دليل ڏيندو هو تہ جيڪڏهن اهو شرط ضروري سمجهيو وڃي تہ پوءِ امام زين العابدين کي بہ امام ثابت نہ ڪري سگهبو، ڇاڪاڻ تہ انهي نہ ڪڏهن امامت جي دعويٰ ڪئي ۽ نہ اعلان ڪيو. جڏهن اماميہ فرقي ڏٺو تہ زيد حضرت ابوبڪر ۽ حضرت عمر جي خلافت کي درست مڃي ٿو تہ انهن کيس امامت تان نيڪالي ڏئي ڇڏي ۽ کيس ڇڏي ويا. اهي ڇڏي وڃڻ وارا 'رافِضي' سڏجن ٿا. زيديہ فرقي جو بنياد يمن ۾ 206هہ (822-821ع) ۾ پيو.

ڪجهہ مطابق حضرت عليءَ جي پٽن حسن ۽ حسين کان پوءِ خلافت تي انهن جي ڀاءُ محمد بن حنيفہ ۽ انهي جي اولاد جو حق آهي. هي فرقو ڪَئشانيہ سڏجي ٿو.

ڪي اهڙا بہ آهن، جيڪي امامن جي الوهيت ۾ ويساهہ رکن ٿا. اهي سمجهن ٿا تہ امام انسان هوندي بہ الاهي گڻ رکن ٿا، ڇاڪاڻ تہ رب انهن ۾ سمايل آهي. اهي غالي شيعا سڏجن ٿا.

ڪن جو ويساهہ آهي تہ مرڻ واري امام جو روح ٻئي امام ۾ هليو وڃي ٿو. هڪڙو فرقو صرف هڪڙي امام کي مڃي ٿو. هي فرقو واقِفيّہ سڏجي ٿو.

ڪن جو عقيدو آهي تہ حضرت علي جيئرو آهي ۽ ڪڪرن ۾ رهي ٿو؛ گوڙِ انهي جو آواز آهي. ساڳي طرح محمد بن حنيفہ رَضوه جبل تي جيئرو آهي.

اَثنا عَشريہ فرقي جو عقيدو آهي تہ ٻارهون امام محمد بن عسڪري پنهنجي

ماءُ سان گڏ پنهنجي گهر جي تهہ خاني ۾ غائب ٿي ويو هو. اهو قيامت جي ڏينهن کان ٿورو اڳ ٻيهر ظاهر ٿيندو.

ڪجهہ جو ويساهہ آهي تہ گذاري ويل خليفا دنيا ۾ ٻيهر موٽي ايندا.

محمد بن حنيفہ کان پوءِ انهي جي پٽ ابو هاشم کي خليفو مڃڻ وارا هاشميہ سڏجن ٿا. انهن ۾ پڻ گهڻائي اختلاف آهن.

اماميہ فرقي جا مڃيندڙ امام جعفر صادق کان پوءِ ورهائجي ويا. هڪ ڌر چوي ٿي تہ انهي جو پٽ اسماعيل خليفو آهي، ٻي چوي ٿي تہ امام جعفر صادق جو ٻيون نمبر پٽ موسيٰ ڪاظم خليفو آهي، ڇاڪاڻ تہ اسماعيل پنهنجي پيءُ جي حياتيءَ ۾ ئي گذاري ويو هو. پهريون فرقو اسماعيليہ ڪوٺجي ٿو ۽ پويون اَثنا عَشريہ ڪوٺجي ٿو. هي پويون فرقو مڙني ٻارهن ئي امام کي مڃي ٿو؛ ٻارهون غائب امام. اسماعيلي اسماعيل کان پوءِ محمد بن اسماعيل جي امامت مڃن ٿا ۽ امام موسيٰ ڪاظم جي امامت کي رد ڪن ٿا.

اسماعيليہ فرقي جي مڃيندڙن منجهان عبدالله بن هارون جو نالو تمام اهم آهي، ڇاڪاڻ تہ انهي ماڻهوءَ قاعدن ۾ ڪجهہ ڦيرڦار ڪئي ۽ باطِني فرقي جو بنياد وڌو. نئين فرقي موجب اسلامي شريعت جا حڪم انهن جي ظاهري معنيٰ ۾ نہ وٺڻ گهرجن؛ انهن جي تشريح انهن جي ڳجُهين معنائن موجب ٿيڻ گهرجي، جن جي ڄاڻ صرف امامن جي ڏَس ذريعي پئجي سگهي ٿي. شريعت جا بہ ڏيک آهن؛ هڪڙو ظاهر (پڌرو) ٻيو باطن (ڳُجهہ). ظاهر کي تَنزِيل چئجي ٿو ۽ باطن کي تاوِيل. ظاهر صرف باطن جي پڌرائي آهي ۽ باطن ظاهر جو اصل آهي. دنيا ۾ ڪا بہ شيءِ 'باطن' کان سواءِ ناهي؛ جيڪڏهن آهي تہ اها بنهہ بي وجود سڏبي. اهڙي طرح ظاهر بنا 'باطن' رڳو خيالي آهي. قرآن پاڪ کي ظاهر بہ آهي تہ 'باطن' بہ. ظاهر اهو جيڪو ڪنهن ڊڪشنريءَ جي مدد سان سمجهي سگهجي ٿو، سو نہ اعتبار جوڳو آهي ۽ نہ مٿس عمل ڪرڻ لاءِ نيڪ. حقيقي معنيٰ رکندڙ ۽ عمل جوڳو اهو آهي، جيڪو 'باطن' آهي. مثال طور نماز جي باطني معنيٰ اهي رسمي سجدا ناهي؛ اها تہ موجود امام جي اطاعت آهي. اهڙي طرح روزي جي باطني ۽ حقيقي معنيٰ بک ڪاٽڻ ناهي؛ اها توهان جا مذهبي عقيدا مخالفن کان ڳجها رکڻ آهي. حج جو 'باطن' امام جي حاضريءَ ۾ پهچڻ آهي. باطني عقيدن ۾ ڦيرڦار ڪندڙ ۽ هڪ

نئون مذهب آڏو آڻيندڙ ماڻهوءَ جو نالو هَمدان بن اَشعَث آهي. اهو 264 يا 278ھ ۾ ظاهر ٿيو. انهي پنهنجي ’باطني‘ طريقن منجهان ڪجهه ظاهري عبادتن سان پڻ ملايا. اعلان ڪيائين ته احمد پٽ امام محمد بن حَنفِيہ پيغبر آهي. پنهنجي مريدن تي 50 نمازون فرض ڪيائين. جڏهن انهن دانهون ڪيون ته سندن لاءِ روزي ڪمائڻ بہ ڏکيو ٿي پيو آهي ته چيائين ته هو انهي معاملي تي الله کان پڇندو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ انهن کي ڏانهس لکيل هڪ لکت ڏيکاريائين، جنهن ۾ هو ته: ”تون مسيحا آهين، تون عيسيٰ آهين، تون پاڪ ارشاد آهين، تون مهدي آهين، تون محمد بن حَنفِيہ آهين ۽ تون فرشتو جبرائيل آهين.“ انهي کان پوءِ پنهنجي مريدن کي ٻڌايائين ته عيسيٰ پٽ مريم ماڻهوءَ جي روپ ۾ وٽس آيو هو ۽ کيس ٻڌايائين ته: ’نمازون‘ صرف چئن رڪعتن جون هونديون — بہ سج اُڀرڻ کان پهريان پڙهبيون ۽ بہ سج لٿي کان پوءِ؛ اهڙي ريت روزا صرف سال ۾ بہ ڏينهن هوندا — هڪڙو مهرجان مهيني جي پهرينءَ تي ۽ ٻيو نوروز تي؛ شراب پيئڻ حرام ناهي؛ جنسي ميلاپ کان پوءِ تڙ ڪرڻ ختم ڪيو ويو آهي؛ مِرون ۽ هٿن يا چنبن ۾ شڪار جهلي کائيندڙ جانور جو کائڻ لاءِ شڪار ڪري سگهجي ٿو. ڪعبي جي بدران بيت المقدس کي قبلو ٻڌايائين. حڪم ڏنائين ته مرد ۽ عورتون سڀ نمازون گڏجي رَل مِل صفن ۽ قطارن ۾ پڙهندا. جمعي واري موڪل مَٽائي آچر تي ڪيائين ۽ فرمان جاري ڪيائين ته انهي ڏينهن تي ڪو ڪم نہ ڪرڻ گهرجي. هي فرقو قرمطيہ سڏجي ٿو. همدان ڏاند تي سواري ڪندو هو، تنهنڪري کيس ڪرميت ڪوٺيندا هئا، جيڪو عربيءَ ۾ قرمط ٿي ويو. انهي لفظ جي معنيٰ پڻ ڳُجهي لکت آهي.

217 ھ ۾ امام عُبيدالله اَلمهدي فاطمي سلطنت جو بنياد وڌو. 290ھ (884-883ع) ۾ امام عُبيدالله اَلمهدي اسماعيلي داعي هاشم کي سنڌ ڏانهن موڪليو.

297ھ (910-909ع) ۾ عُبيدالله بن محمد اَلحبيب اتر آفريقا ۾، ايرانين جي اثر هيٺ هلندڙ بغداد واري عباسي خلافت جي طرز تي، فاطمي خلافت (مُقتدِيہ) قائم ڪئي. انهي جو هيڊڪوارٽر 361ھ (972-971ع) ۾ قاهرا نيو ويو. انهن باطني حڪمرانن منجهان تيرهن 270 سالن تائين اقتدار ۾ رهيا. اهي حڪمران مَهدِوِيہ، علوِيہ، فاطمِيہ ۽ اسماعيلِيہ سڏجن ٿا، پر عام طرح مصر جا فاطميّين ڪري سڃاتا وڃن ٿا. عُبيدالله جي دعويٰ هئي ته هو سيّدتُ النساءِ حضرت فاطمہ (عليہ

السلام) جي سڌي پيڙهيءَ مان آهي. 270ھ ۾ انهي مهدي هجڻ جو اعلان ڪيو، تنهنڪري پنهنجي مريدن کي مَهدوِيہ جو نالو ڏنائين. اهو پاڻ ۽ سندس پونئَير باطني مسلڪ جا مڃيندڙ هئا، پر راڄ ۾ مقبوليت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهه ظاهري رسمن تي پڻ هلندا هئا. سندن حڪمرانيءَ دوران اسماعيلي مذهب مصر ۾ گهڻو پکڙيو. عُبيدالله ڪيترا ئي قانوندان ۽ مُحدِث مارائي ڇڏيا. قرآن پاڪ ماڻهوءَ کي مخصوص حالتن ۾ هڪ ئي وقت ۾ پسند جي ٻن يا ٽن يا چئن عورتن سان پرڻجڻ جي اجازت ڏئي ٿو. عُبيدالله اهو انگ وڌائي پنهنجي مريدن کي هڪ ئي وقت ارڙهن عورتن سان پرڻجڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. هن عقيدي جو پرچار پڻ ڪيائين ته امام لاءِ ضروري آهي ته اهو رب سان سڌو هم ڪلام ٿئي. انهي جي مريدن مٿان اهو مڃڻ لازم هو ته رب پهريان آدم جي جسم ۾ سمائيو، انهي کان پوءِ نوح جي جسم ۾ سمائيو، انهي کان پوءِ ٻين نبين جي جسمن ۾ سمائيو ۽ انهي کان پوءِ ٻارهن تائين امامن جي جسمن ۾. پر اسماعيلين جو مڃڻ آهي ته امام ظاهري طور (پڌرا) بہ ٿي سگهن ٿا ته باطني طور (ڳُجهہ ۾) بہ. اَثنا عَشريہ فرقو امامن جو انگ ٻارهن تائين محدود ڪري ٿو، پر اسماعيلي اهڙي ڪا حد مقرر نٿا ڪن. انهن موجب علي اَلمرتضيٰ کان اسماعيل تائين سندن مخفي (ڳجها) ست امام آهن. اهي ست ئي امام ظاهر هئا. انهن کان پوءِ ٽي ڳجها امام آيا، جيڪي عالم ۾ ظاهر نہ ٿيا، پر ان هوندي بہ سندن نقيب، جيڪي هر هڪ لاءِ ٻارهن آهن، ماڻهن جي رهنمائيءَ لاءِ ظاهر هوندا آهن. اسماعيلين موجب اهي ٽي ڳجها امام منشور بن محمد مڪتوم، جعفر مُصدِق ۽ حبيب مخفي هئا. انهن کان پوءِ ظاهر امام اچڻ شروع ٿيا، جن مان پهريون عُبيدالله مهدي آهي ۽ پوءِ سندس ٻارهن پونئَير. انهن ٻارهن منجهان هڪ مُعز عبيدي نالي آذان ۾ حَيَّ عَليٰ خيرالعَمل ۽ درود شريف ۾ امامن جي نالن جو واڌارو ڪيو. عُبيدين جي حڪمرانيءَ دوران رافِضي مصر ۽ شام ۾ هنڌين ماڳين پکڙجي ويا. پنهنجي مريدن کان اطاعت جو قسم وٺڻ کان پوءِ عبيدالله اسماعيلي مذهب پکيڙڻ لاءِ پنهنجا پرچارڪ سموري آفريقا ۾ موڪليا. جن سندس مذهب نہ قبوليو تن کي آزاريو ويو ۽ جن قبوليو تن کي جاگيرون ڏنيون ويون. انهي لٽ ۽ چٽ واري پاليسيءَ ذريعي اسماعيلي مذهب سموري اتر آفريقا ۽ مصر ۾ وڌڻ ويجهڻ لڳو.

مصر جي فاطميّن جي ڇهين حاڪم جو نالو ابو علي منصور ۽ لقب اَلحڪِم بِي اَمرِالله (386ع – 411ھ) آهي. اهو ان حوالي سان مشهور آهي تہ سندس ڪابينہ جا ميمبر پڻ سندس بي رحمي ۽ ڏاڍ کان ڪنبندا هئا. محمد بن اسماعيل نالي سندس هڪڙي درباريءَ هڪ ڪتاب ترتيب ڏنو، جنهن ۾ اَلحڪِم کي رب جو اَوتار بڻايو ويو. مصنف جو چوڻ هو تہ رب پنهنجو روح آدم ۾ ڦوڪيو. اهو روح نبين منجهان ٿيندو حضرت عليءَ ۾ پهتو. تنهن کان پوءِ اهو پيڙهيءَ پنيان پيڙهيءَ مان ٿيندو اَلحڪِم تائين پهتو. انهي ڪتاب جو مرڪزي تصور امام اندر الاهيت هو. اهو قاهرا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهايو ويندو هو. سندس عملداريءَ هيٺ ملڪن ۾ انهي ڪتاب کي وڏي مشهوري ڏني وئي. 396ھ ۾ حڪيم فرمان جاري ڪيا تہ جتي بہ سندس نالو ورتو وڃي – ڀلي مارڪيٽ هجي يا رستو هجي يا گهر هجي – ٻڌڻ سان ماڻهو ادب ۾ اٿي بيهن ۽ نِوڙي سجدو ڪن. ساڳي ريت جڏهن خطيب خطبي ۾ سندس نالو پڙهي تہ سڀ ٻڌڻ وارا سندس نالي جي ادب ۾ اٿي بيهن، صفون ٻڌن ۽ سيئي گڏجي نِوڙي سجدو ڪن. سندس عقيدي مٿان پڪا ٿيڻ وارن کي 'دروزي' نالو ڏنو ويو. انهن دروزين کي يقين آهي تہ اَلحڪِم مرڻ کان پوءِ موٽي ايندو ۽ اهي پاڻ کي مُوَحِّد ڪوٺائن ٿا، ڇاڪاڻ تہ سندن دعويٰ آهي تہ توحيد جي معنيٰ رڳو انهن ئي سمجهي آهي. 408ھ ۾ اَلحڪِم کي حمزه بن علي نالي هڪ تمام ڪارائتو ايراني مريد مليو. انهي اَلحڪِم جي دعوائن ۾ نئون روح ڦوڪيو. انهي جا خط هاڻ يورپ ۾ 'ڪتاب الدروزي' جي عنوان هيٺ ڇپيا آهن. انهي ڪتاب ۾ ڏنل عقيدن منجهان ڪجھ هي آهن: رب جا 70 اَوتار آهن. انهن اَوتارن ۾ علي شامل آهي، پر محمد (صلي الله عليہ وسلم) نہ. انهن اَوتارن ۾ آخري اَلحڪِم آهي. انهي کان پوءِ ڪو اَوتار نہ ٿيندو، پر اَلحڪِم دنيا ۾ موٽي اچي سگهي ٿو. سندس مطابق حضرت محمد (صلي الله عليہ وسلم) قرآن پاڪ جي رڳو ظاهري معنيٰ سمجهي، جڏهن تہ اَلحڪِم انهي جي حقيقي معنيٰ سمجهي، ڇاڪاڻ تہ انهي ۾ الاهيت هئي.

اِجا هڪڙو ٻيو ماڻهو هو ابو طاهر سُليمان قرمطي، جنهن رب جو اَوتار هجڻ جي دعويٰ ڪئي. اهو پنهنجي پاءُ کي شڪست ڏئي هَجر، اَشا، قَطِيف، طائِف ۽ بحرين جو حاڪم بڻيو هو. انهي رب جو روح پنهنجي جسم ۾ سمائجڻ جي دعويٰ ڪئي. بصري ۾ قتل عام ڪيائين. 312ھ ۾ حج تان موٽندڙ پانڌيئڙن کي ڦُريائين. وري

319ھ ۾ حرم جي پانڌيئڙن کي تلوار مان ڪديائين. بہ سال اڳ ڪعبي مان هَجرِ اسوَد پٽيائين، بيت الله جو دروازو پڃائين ۽ ڪعبي جو غلاف ڦاڙي ڇيهاڙيون ڪيائين. حج ڏهن سالن تائين معطل رهيو. هَجرِ اَسوَد وري 950ع ۾ لڳايو ويو.

انهي جهڙو ئي هڪڙو ٻيو ماڻهو حسن بن صباح هو، جنهن رب سان سڌو هڪ ڪلام ٿيڻ ۽ انهي کان وحي وٺڻ جي دعويٰ ڪئي. انهي جي ڳجهين تنظيمن اسلامي دنيا ۾ رڻ ٻاري ڏنو. انهي جا فِدائي هر هڪ لاءِ ڏهڪاءُ هوندا هئا. اهي ماڻهن کي ڪاتن سان ماريندا هئا، پنهنجي شڪار کي مارڻ کان پوءِ چپ چاپ آپگهات ڪري ڇڏيندا هئا ۽ پنهنجو راز ڪنهن سان نہ سَلِيندا هئا. ايستائين جو فوجن جا جنرل بہ هراس ۾ ورتل هوندا هئا، ڇاڪاڻ تہ انهن جي پنهنجي گهر ڀاتين يا دوستن يا ماتحتن منجهان ئي ڪو فدائي ٿِي سگهيو ٿي.

ٿلهي ليکي اسان چئي سگهون ٿا تہ 36-935ع ايندي ايندي شيعن جا ٽي مُکيہ فرقا ٿهي چڪا هئا. اهي قَرمَطِي، اسماعيلي ۽ مُلحِد طور سڃاتا ويندا هئا. اسماعيلي اتندي آفريقا ۾ 296ھ (09-908ع) ۾ ظاهر ٿيا ۽ 356ھ (67-966ع) ۾ مصر ڏانهن آيا. حسن بن صباح واري ڌڙي جي ابتدا خراسان ۾ 483ھ (91-1090ع) ۾ ٿي. 361ھ (72-971ع) ۾ فاطمين مصر ۾ پير ڄمايا ۽ 270ھ (883ع) ۾ پنهنجن داعين کي پرچار سان گڏوگڏ سُني عباسين خلاف بغاوت ڪڙي ڪرڻ جو مشن ڏئي سنڌ ڏانهن اُماڻيائون. قرمطين جي زوال جي شروعات 944ھ ۾ سندن اڳواڻ ابو طاهر جي موت ۽ نوڳي مَهدي ابن ذِڪرويہ واري بدناميءَ سبب ٿي. دمشق ۾ قرمطي ميسارجي ويا. 971ع (361ھ) ۾ اسماعيلين کي نيڪالي ڏيڻ لاءِ قرمطي ۽ عباسي گڏجي پيا. مصر ۾ فاطمي خليفي مُعِز جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اسماعيلي هلچل جو سربراهه ابنُ الهيثَم هو. اهو ملتان ۾ پنهنجي حاڪميت قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. 356ھ (67-966ع) ۾ اسماعيلي فرقي پنهنجون سرگرميون عراق ۽ ايراني نارِ ۾ شروع ڪيون. اهو مصر ڏانهن پڻ ساڳئي سال وڌيو. اسماعيلي فرقو آفريقا ۾ 297ھ ۾ ڇائو، پر انهي جي راڄڌاني 361ھ (72-971ع) ۾ قاهرا ڏانهن نِي وئي. اها عباسين ۽ فاطمي نواز رياستن وچ ۾ ڇڪتاڻ جي شروعات هئي.

973ع کان 1171ع تائين مصر تي فاطمي خليفن جو راڄ هو. اتر آفريقا، شام ۽ يونوِچي ٻيٽ سندن اختيار هيٺ هئا. بلڪل انهن ئي ڏينهن ۾ حسن بن صباح وارو

نِيزاري ڏڙو خراسان کان سيستان تائين پکڙيو. اسماعيلين جو دروزي فرقو شام ۾ اُسريو. هي فرقو مصر جي ڇهين فاطمي خليفي اَلحڪِم بِي اَمرِالله جو پوئلڳ آهي. دروزي جي شروعات 470هه (78-1077ع) ۾ اَلحڪِم پاران رب سان سڌو هم ڪلام ٿيڻ واري پڌرائيءَ سان ٿي. فرقي جي واڌ ويجهه لبنان ۾ ٿي، جتي اهي هنوقت اٽڪل 300،000 کن ٿيندا.

قرمطين (اسماعيلين) جَلام بن شَهبان جي اڳواڻيءَ ۾ ملتان تي قبضو ڪيو. فاطمي خليفي جا نالي سان خطبو پڙهيو ويندو هو. آبادي شيعا هئي. جلام ملتان ۾ محمد بن قاسم پاران اڏيل مسجد بند ڪري ڇڏي. مُلحِد ڪوٺجندڙ فرقي وارا عراق، بحرين ۽ اَلحصّہ مان نيڪالي ملڻ کان پوءِ وڏي انگ ۾ سنڌ ڏانهن آيا. لڳي ائين ٿو ته دنيا ۾ رڳو سنڌ ۽ ملتان ئي مهمان نواز جايون هيون، جتي پناهگيرن جو آڌرڀاءُ ٿيندو هو، جيڪي اتان جي رهواسين جي اهل بيت سان همدردين مان بيواجبي فائدا وٺندا هئا. ملتان 366 ۽ 375هه جي وچ ڌاري فاطمي بڻيو. انهي دوران منصوره تي هبارين جو راڄ هو ۽ فاطمي اسماعيليت ڏانهن مُڙي رهيو هو.

اسان اڳ ئي انهن حالتن جو ڪاٿو لڳائي چڪا آهيون، جن هيٺ سومرن عام طرح ۽ سندن پهرئين بادشاهه خفيف خاص طرح اسماعيلي شيعا ٿيڻ جو اعلان ڪيو. تُحفَتُ الڪِرام جي واقعاتي ترتيب غلط آهي، پر هن ڪتاب ۾ ڏنل ڪجهه حقيقتون درست آهن. خفيف جو سَعد جي ڏيءُ سان پرڻو پڻ هڪ سياسي واقعو هو. سَعد هباري هو، جيڪو هباري هجڻ جي حوالي سان آزاديءَ جي اعلان جا ارادا ڪري چڪو هو يا 'آزاديءَ جي دعويٰ ڪري چڪو هو'. اهو هڪ طاقتور زميندار هو، پر جڏهن منصوره جي ماٿهن يڪراءِ ٿي سندس نياڻي خفيف کي پنهنجو بادشاهه چونڊيو ته ڪيس ميٺ ماٺ ۾ پوئتي هٽڻو پيو. هباري پهريان ابو طاهر مُحدِث جا مريد هئا، پر اهي شيعيت جي اثر کان آجا نه رهي سگهيا، جيڪو بلوچستان رستي پهتو هو ۽ سنڌ ۾ چڱو ڀلي پکڙجي چڪو هو. تنهنڪري جڏهن خفيف سومري اسماعيلي ٿيڻ جو اعلان ڪيو ته انهن ڪا ناپسندي نه ڏيکاري.

لفظ "خفيف" اسان کي پهريون ڀيرو فَرُّخِي جي قصيدي ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اصل ۾ شاعر ديسي نالي ڇُٽا يا ڇوٽا يا ڇوٽُو جو فارسي ترجمو ڪيو آهي. جيئن ته سومرن بادشاهن جي سڀني نالن جي ڏيهي لهجن ۾ معنيٰ نڪري ٿي، تنهنڪري انهن

جو ڪنهن به ٻي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿي سگهي ٿو. آخري سومري بادشاهه جو نالو ڇيو ويندڙ لفظ "همير" ڪو شخصي نالو نه پر هڪ لقب آهي (معنيٰ سوڀارو بادشاهه، سمراٽ يا دلير شهزادو). پاڙيسري راجپوت رياستن جي ڪيترن ئي شهزادن کي تاريخدانن اهو لقب ڏنو آهي.

سال 401هه (1011-1010ع) سومرا راڄ گهراڻي جي باني خفيف پاران راڄڌاني منصوره ۾ سنڌ جي آزاد بادشاهت جي گادي سنڀالڻ جو سال آهي. هي اهو سال پڻ آهي، جڏهن محمود غزنويءَ ملتان تي حملو ڪيو ۽ اتان جي اسماعيلي حاڪم ابوالفتح دائود کي گرفتار ڪيو. ساڳئي سال اسماعيلين سان ڇڪتاڻ سبب قرمطين جو زور ٽٽي چڪو هو. سياسي طور اهي هاڻي فاطمين بجاءِ عباسي خلافت سان ملي چڪا هئا. انهي ليکي ملتان واري ابوالفتح دائود کي هڪ ئي وقت اسماعيلي ۽ قرمطي ٻئي نٿو سڏي سگهجي. اهو اسماعيلي هو. ساڳي ريت سومرا ۽ سنڌ واسي سڀ اسماعيلي هئا. سيّد سُليمان نَدوِي سمجهي ٿو ته ابوالفتح دائود ۽ انهي کان اڳ وارو حاڪم سُبَڪتَگِين، اَلپتَگِين ۽ محمود خلاف پاڻيا ۽ پنجاب جي هندو حاڪمن سان ملي ويا هئا، تنهنڪري ملتان کي زير ڪرڻ ضروري ٿي پيو هو. ابوالفتح دائود 200،000 سونا دِرهم ساليانو ڏَنُ ۽ اسماعيلي عقيدو ڇڏڻ جي آڇ ڪئي. شرط منظور ڪيا ويا. محمود ٻه مِليَن (ويهه لک) دِرهم ملتان جي ماڻهن کان پڻ زوريءَ اوڳاڙيا. سيّد نَدوِي هن ڪاهه جا سبب ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو ته ملتان جو حاڪم ۽ آبادي اسماعيلي يا قرمطي ٿي ويا هئا. عجب جهڙي ڳالهه آهي ته سيّد نَدوِي جهڙو انتهائي سمجهُو ڏاهو ۽ صاحب ڪمال مصنف اسماعيلي ۽ قرمطي ۾ فرق نٿو ڪري. اصل ۾ سڀئي مسلمان تاريخدان ائين ڪندا آهن: اهي هر اڻ-سُنيءَ کي ڪافر ۽ هر سُني فاتح کي مڙني انساني ڪمزورين کان آجو وڏو ڏات ڏٽي، وڏو معتبر ۽ وڏو سورهيه سمجهندا آهن. مسلمان تاريخدانن محمود غزنويءَ کي وڏا ڳجندڙ لقب ڏنا آهن، رڳو انهي ڪري ته انهي مختلف مندرن ۾ بُتَ ڀڳا ۽ انهن ۾ لڪل سون، چاندي ۽ هيرا پاڻ سان کڻي ويو. يامِينُ المُلڪ ۽ غازِي اسلام وغيره جهڙا لقب تڏهن سونهن ها، جڏهن اهو صرف اڳرائي ڪندڙ غير مسلمن خلاف وڙهيو هجي ها. پر سيّد سُليمان نَدوِي ٻڌائي ٿو ته: "سندس ستايلن ۾ غير مسلمن کان وڌيڪ مسلمان شامل هئا. سندس 35 مُهمن منجهان 17 وچ ايشيا جي مسلم رياستن ۽ ايران خلاف هيون، 3 ملتان خلاف، 2

سنڌ خلاف ۽ 13 ننڍي ڪنڌ جي غير مسلم هندن خلاف. انهي ڪان سواءِ سندس پنهنجي درٻاري شاعر فردوسي سان ڪيل وعدو ٽوڙڻ، سنڌ جي جاٽن ڪان لڱ ڪانڌاريندڙ پلاند وٺڻ ۽ ملتان واسين ڪان ٻہ مِليَن دِرهم زوريءَ اوڳاڙڻ — صلح جا شرط طئۡ ٿي وڃڻ ڪان پوءِ — اهڙا عمل آهن، جيڪي ڪنهن بہ طرح واڪاڻ جوڳا ناهن. انهي منصوره ڪي صرف ان ڪري تهس نهس ڪيو تہ ملتان جي ماڻهن ۽ اسماعيلي مُڪيَن ملتان تي سندس قبضي ڪان پوءِ اتي پناهہ اچي ورتي هئي.

سومنات ڪان موٽندي محمود غزنويءَ منصوره تي حملو ڪيو، پر سندس پهچڻ تي اتان جو حاڪم خفيف ڪسڪي ٻيلن ڏانهن هليو ويو. محمود انهي جي پٺيان لڳو ۽ انهي جا ڪيترائي ماڻهو مارجي ويا يا پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويا. سنڌ جي جاٽن ۽ ميدن خفيف جي چُرچ تي مٿس حملو ڪيو. سومرن جي راڄڌاني منصوره ڪي محمود ڦِٽائي ڇڏيو. سومنات واري بُتَ جي تباهيءَ هندن ۾ ڪاوڙ جاڳائي ۽ آبُو جي راجا پَرماديو ۽ ٻين هندو سردارن محمود ڪي سيڪت ڏيڻ جو پهہ ڪيو. اڻ مَيو خزانو ساڻ ڪٽي ويندڙ فاتح، ڊڄڻو نہ تڏهن بہ، فطري طور چوڪس ضرور هوندو آهي. محمود اوپر پاسي وارو دڳ ورتو، اتان سنڌو درياءَ وٽي ملتان ويو، جتي تَرَ جي جاٽن مٿس حملو ڪيو. پنهنجا ڪوڙ سارا ماڻهو، سامان ۽ جانور وڃائي 10 صفر 417هہ (2 اپريل 1026ع) تي غزنيءَ پهتو، پر ايندڙ سال 416هہ (26-1025ع) ۾ جاٽن ڪان پلاند وٺڻ لاءِ وري آيو، جن مٿس ملتان ويندي واٽ تي لِڪي حملا ڪيا هئا ۽ خفيف جو ساٿ ڏنو هو. محمود ملتان پهتو ۽ اڳيان، پويان ۽ پاسن سان رُڪ جا ڀالا ۽ ڪات لڳل 1400 ٻيڙيون ٺاهڻ جو حڪم ڏنائين. انهي ڪان پوءِ هر ٻيڙيءَ تي تيرن، ڪماڻين ۽ ڍالن سان 20 سپاهي سوار ڪري سنڌو درياءَ جي جاٽن مٿان چڙهائي ڪيائين. هن لشڪر جو مُک جٿو درياءَ جي ساڄي ۽ ڪاٻي ٻنهي ڪنڌين سان هلندو ويو. جاٽن پنهنجا گهر ڀاتي ٻيٽ تي چاڙهي ڇڏيا ۽ عام اچ وڃ ۽ واپار وارين 4،000 ڪان 8،000 ٻيڙين سان محمود ڪي سامهان ٿيا. محمود انهن ٻيڙين ڪي 'نئڦتا' تيل ۾ ٻڏل تيرن سان باهہ ڏياري. محمود جي ٻيڙين تي لڳل ڀالن پڻ جاٽن جون ٻيڙيون تباهہ ڪيون. جان بچائي ڪنڌيءَ تي پهچڻ وارن ڪي سُڪيءَ وارن فوجين ماريو. پڇاڙيءَ ۾ انهي جاٽن جي ٻارن ۽ زائفائن ۾ هٿ وڌا ۽ انهن ڪي قيدي بڻائي پاڻ سان وٺي ويو. محمود جي هن انتقام ڀري مهم دوران عربن منجهان گهڻا سنڌ مان لوڏجي ويا.

باب پندرهون

سومرا راڄ جي واقعاتي ابتدا

شروعاتي سومرا حاڪم ’فاطمي اسماعيلي‘ هئا. اهي قاهرا جي فاطمي خليفن جي اطاعت ڪندا هئا، انهن کي سوکڙيون پاکڙيون موڪليندا هئا ۽ جمعي جي خطبن ۾ سندن نالن جو وِرد ڪندا هئا. قاهرا ۾ 487هه (1094ع) ۾ امام مُستَنصِر جي مرڻ کان پوءِ فاطمي دعويٰ ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي وئي. پهرين مُستَعالِين دعويٰ جو هيڊڪوارٽر اتندي يَمن ۾ هو ۽ پوءِ گجرات نيو ويو؛ ٻين نِزاري اسماعيلي سڏجندڙ دعويٰ جو هيڊڪوارٽر حسن بن صباح جي اڳواڻيءَ هيٺ ايران ۾ الموت ۾ هو. اها امام نِزار بن مُستَنصِر ۽ انهي جي پوئيَرن جي حامي هئي. سومرا انهن ٻنهي حريف دعوائن کي ڇڏي ويا. اسماعيلين کي 1171–1187ع جي وچ تي ڳرو ڌڪ آيو – ابتدا قاهرا ۾ سلطان صلاح الدين ايوبي هٿان سندن خلافت ٽٽڻ سان ٿي، تنهن کان پوءِ عراق ۾ سلجوقين هٿان ۽ ملتان ۾ محمد غوريءَ جي مُهمن ذريعي.

عباس ايڇ. اَلهمداني مطابق يَمني يا گجراتي دعويٰ تي عربي غلبو گهڻو هو، جيئن ماڻهن جي نالن ۽ عربي ادب ٻنهي منجهان پڌرو لڳي ٿو. سومرن جا نالا عام طرح سان سنڌي يا سرائڪي هوندا هئا، تنهنڪري اهي اسماعيلين جي هن ڌڙي مان نہ هوندا. گجرات وارا اسماعيلي، جن پاڻ کي يَمني يا گجراتي دعويٰ سان سلهاڙيو، بوهري سڏجن ٿا.

نِزاري ڌڙو ننڍي کنڊ جي اترين پاڱي ۾ سرگرم هو. جوڳيءَ وانگر لڳندڙ پير شمس سبزواري ملتان ۾ آيو، جتي انهي چڱي انگ ۾ مريد ٺاهيا. ٿي سگهي ٿو تہ اهو سنڌ ۾ بہ سرگرم رهيو هجي، پر جيئن تہ اهو امام قاسم (1310–1369ع) جي دور ۾ ۽ سومرن جي صاحبيءَ جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾ آيو، تنهنڪري نٿو لڳي تہ سومرا نِزاري اسماعيلي هوندا. 876هه (1471ع) ۾ اُچ ويجهو وفات ڪندڙ پير صدرالدين هڪ نِزاري پرچارڪ (داعي) هو ۽ انهي جي سنڌ ۾ اثر جا ثبوت آهن.

نِزارين کي عراق ۾ ٻُنجو تڏهن آيو، جڏهن هلاڪوءَ جي لشڪر تيرهين صديءَ جي وچ تي اَلبُرز جبلن وارو سندن ڳڙهہ تباهہ ڪري ڇڏيو.

سيّد سُليمان نَدوِي پنهنجي ڪتاب ’عرب اور هند کي تعلقات‘ ۾ 425هه (1033ع) واري دروزي واقعي جو حوالو ڏيندي خيال ظاهر ڪري ٿو تہ سومرا قَرمطي هئا. سندس ڏُکو غلط آهي، ڇاڪاڻ تہ شام جو مُقطانہ ملتان جي شيخ ابن سومار راڄ بل کي دروزي مسلڪ مڃڻ جي دعوت ڏيندو رهيو آهي. حمزه جي خاص خليفي ۽ درُوزي لکتن جي مُک مرتب مُقطانہ بهاءُالدين پاران سال 423هه (1032ع) ۾ ملتان ۽ هندستان جي وحدانيت ۾ ويساهيندڙن ڏانهن عام طرح ۽ شيخ ابن سومار راڄ بل ڏانهن خاص طرح لکيل چٺي هن ريت آهي: ”اي جليل القدر راڄ بل! وحدانيت ۾ ويساهيندڙ پنهنجي گهراڻي ۾ سجاڳي پيدا ڪر ۽ ننڍي ياءُ دائود کي سچي مذهب ۾ موٽائي اچ، ڇاڪاڻ تہ مسعود انهي کي قيد ۽ بند مان رڳو ان ڪري آزاد ڪيو تہ جيئن تون، سندس ڀائٽيي عبدالله ۽ سيني ملتان واسين بدران، تنهنجي حوالي ڪيل وزارت مڪمل ڪري سگهين؛ جيئن پاڪائي ۽ وحدت جي عقيدن جا پوئلڳ گمراهي، اختلاف، ڪورَپ ۽ بغاوت واري ڌُر کان نروار ٿي سگهن.“ هن منجهان پڌرو ٿئي ٿو تہ سومرا مصر جي فاطمي خليفن امام ظاهر ۽ مُستَنصِر پاران منظم ڪيل اسماعيلي ڌڙي سان لاڳاپيل هئا. ابتدائي اسماعيلي فرقي جي قَرمطي مخالف هلچل جو سنڌ ۾ ڪڏهن بہ اثر نہ رهيو هو، پر آڳاٽن سُني ليکڪن منجهان گهڻا اسماعيلين کي ڪنهن طريقي قَرمطي سمجهندا هئا. تعصب تاريخدانن کي اهڙو انڌو ڪري وڌو آهي، جو ملتان جي تاريخ جي وڏي ڀاڱي کي اونداهو دور قرار ڏنو ويو آهي؛ صرف انهي ڪري تہ 1011 کان 1030ع ۽ 1049 کان 1186ع وارا 156 سال ملتان تي سنڌ جي سومرن جو راڄ هو.

ملتان ضلعي جي پهرئين گزيٽيئر ۾ اسان کي انهن 156 سالن بابت هي جملو ڏسڻ ۾ اچي ٿو: ”گهڻو امڪان آهي تہ ان عرصي دوران ملتان سومرن جي بادشاهيءَ هيٺ هو، ڇاڪاڻ تہ ملتان جي ويجهڙائيءَ ۾ وڏي ۾ وڏي طاقت صرف اهي ئي هئا.“ پاڪستان جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ ڪو ماڻهو جيڪڏهن اڳتي اچي ۽ ملتان جي تاريخ جي هن عرصي تي تڪڙي تحقيق ڪري تہ اهو هڪ وڏو ڪارنامو ٿيندو. 156 سالن جو عرصو ڪنهن بہ طرح ڪو ٿورڙو عرصو ناهي، جو انهي کي

صرف ائين چئي ڇڏي ڏجي ته انهي عرصي دوران ڏيهي سردارن جي حڪومت هئي. جيڪڏهن ملتان جي گورنرن جي سن وار ترتيب ڏيان سان تيار ڪجي ته اها به ڪارائتي ٿيندي.

شام جي مُقطانہ پاران لکيل خط ۾ ملتان جي بادشاهه ابن سومار راڄ بل کي شيخ ڪري مخاطب ڪيو ويو آهي. هي اسماعيلين جي روحاني ترتيب ۾ ٻيون نمبر وڏو عهدو آهي – سڀ کان وڏو عهدو امام آهي. انهي پاران پنهنجو جانشين نامزد ڪيل شخص شيخ يا حُجّت (ثبوت) يا اَساس (گدي) سڏبو آهي، جڏهن ته ٻيا عهدا مٿان کان هيٺ هن ريت آهن: زُماسا، داعِي، مازُون، مَقلَبِي ۽ مومِن. دروزي مذهب جو ڪلئي عام پرچار 408هه ۾ تڏهن ٿيو، جڏهن قرمطي مذهب کي مڪمل ٻُنجو اچي چڪو هو. مٿي حوالو ڏنل خط مان پڌرو آهي ته دروزي* فرقي جي داعين ڪيڏي اُتساهه سان پنهنجو پرچار مشن شروع ڪيو هو. هي بادشاهه سنڌ ۽ ملتان ٻنهي تي راڄ ڪندو هو. دُروزين لاءِ مؤثر ۽ ڪارائتي پرچار لاءِ ملڪ جي سربراهه جو ڀرپور سهڪار حاصل ڪرڻ تمام اهم هو. پر هن فرقي جا هتي پير نہ کُتا.

سنڌ ۽ ملتان تي انوقت راڄ ڪندڙ سومري بادشاهه جو اصل نالو دودو هو – هڪ عام سنڌي نالو. دعوتنامي جي چٺي موڪليندڙ مُقطانہ مذهبي لکپڙهه ۽ شاعريءَ لاءِ اختيار ڪيل پنهنجي پاليسيءَ موجب، هن لفظ جو هنديءَ ۾ ترجمو ڪرايو هو. لفظ ”دودو“ جو وٽندڙ ترجمو ڪيو ويو ”راڄ بل“ يعني ’ملڪ جي سگهه‘. سنڌي ٻوليءَ ۾ دودو معنيٰ سهڻو، سگهو، ڏاهوڪو پهلوان. واڊيل پنهنجي ڪتاب ’دي ميڪرز آف سِولائيزيشن اِن ريس اينڊ هسٽري‘ ۾ ٻڌائي ٿو ته دُدُو مصر جي هڪ سُميري فرعون جو نالو پڻ هو. اهو بادشاهي لقب صدين تائين سومرن بادشاهن جو صفاتي نالو رهيو آهي. انهي طرح دودو آهي ”راڄ بل“ يعني ملڪ جي سگهه، زور ۽ سونهن. ’راڄ بل‘ (ملڪ جي طاقت) لقب اڳتي هلي (57-1456ع يا

*اسماعيلي نِيزاري امام شمس الدين محمد زَردوز (زري يا ڀرت ڀرڻ وارو) 654 کان 710هه تائين امام رهيو. اهو آزربائيجان ۾ رهندو هو، پر بادشاهه رُڪنُ الدين خُوارزم شاهه منگولن سان پنهنجي جنگين دوران انهي کي ڪنهن ڳجهي جاءِ تي موڪليو. اتي پاڻ کي عام ماڻهن کان ڳجهو رکڻ لاءِ هو ڀرت ڀرڻ جو ڪم ڪندو هو. ڏاڍو سهڻو هوندو هو، تنهنڪري ماڻهو ”شمس“ يا سج سڏيندا هئس. هند-پاڪ ۾ سندس پونيَر شمسي سيّد ۽ ٻين هنڌن تي ساداتِ بدخشاني آهن. سندس ڏس پتو رڳو سندس ويجهن مائٽن يا فدائين کي هو.

861هه ۾) جام نظام الدين لاءِ پڻ استعمال ٿيو. ڏسو ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ، ص. 352

محترم ايم. ايڇ. پنهور پنهنجي ’ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ‘ ۾ چوي ٿو ته: ”سومرا راڄ گهراڻي جو آغاز وراثت جي هڪ طيءِ ٿيل ۽ ٻي لچڪ قانون سان ٿيو: سنڌن همعصر غزني ۽ دهلي سلطنتن جي ابتڙ، جتي سدائين ڏچو هلندو رهندو هو ۽ تلوار وراثت جي حق جو فيصلو ڪندڙ قدرتي طريقو هوندي هئي. انهي ڪري سومرن جي حڪومت اٽڪل ساڍا ٽي سو سال (ابوالفضل 500 سال چوي ٿو) بنا رنڊڪ هلي ۽ سنڌن علائقا ڪڏهن به ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ شامل نہ ٿيا، جيتوڻيڪ اهي التتمش جي دور ۾ ڪجهه وقت تائين دهلي سلطنت جا منصبدار ٿي رهيا.“

فَرُّخي ٻڌائي ٿو ته خفيف هڪ بحري جنگ ۾ (جنهن ۾ جاٽن ساٺ ڏنس) درياءَ ۾ ٻڏي ويو. (ڪابل ايڊيشن ص. 74) اها جنگ سومنات واري مندر ۽ منصوره جي ڦرلٽ ۽ تهس نهس ٿيڻ کان به سال پوءِ 28-1027ع ۾ سنڌو درياءَ جي ڪنڌيءَ وارن اڻ-فوجي جاٽن سان لڳي هئي. جاٽن محمود تي موٽندي مهل لِڪي حملا ڪيا هئا. انهن جاٽن خفيف جي مدد پندرهن سال کن اڳ بادشاهي گادي حاصل ڪرڻ ۾ ڪئي هئي. ٿي به سگهي ٿو ته سندس موت انهي جنگ دوران ٻڏڻ سبب ٿيو هجي، پر فَرُّخي جو بيان مشڪوڪ ٿو لڳي، ڇاڪاڻ ته خفيف انهي وقت تائين پندرهن سال وڏي ڪاميابيءَ سان ملڪ هلائي چڪو هو ۽ جاٽن جي مدد لاءِ پنهنجي سِر محمود سان وڙهڻ بجاءِ هو پنهنجون فوجون موڪلي ٿي سگهيو. گهڻو گمان آهي ته هو هڪ سال اڳ (27-1026ع ۾) منصوره ۾ ٿيل ٻي رحم قتل عام کان سنت پوءِ مري چڪو هو، ڇاڪاڻ ته لاڙ سنڌ جي سومرن جو ٺريءَ (ماتلي تعلقو) ۾ ڪَٺُ 1026ع ۾ ٿيو هو ۽ اتي سومار سنڌ جو آزاد بادشاهه نامزد ٿيو هو. ائين انهي ڪري ڪيو ويو جو منصوره جو وجود ميسارجي چڪو هو ۽ سومرن جي نئين راڄڌاني ٺري شهر هو.

سومرا راڄ گهراڻي جي باني خفيف پنهنجي پويان پُونگر نالي ننڍڙو پٽ ڇڏيو. خفيف هڪ زبردست حاڪم هو. سخت حالتن جي باوجود، جن ۾ هن تخت سنڀاليو، پنهنجي راڄ جي ڀلائيءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪيائين. ڀهريون چونڊيل

بادشاهه هئڻ ناتي پنهنجي پونيَرن لاءِ پراڻهن ملڪن کان آيل زورآور فاتح آڏو آڻ نہ مڃڻ وارو سبق ڇڏي ويو. وڏي ڪاميابيءَ سان اٽڪل پندرهن سال راڄ ڪيائين.

پنهنجي مقبول ترين بادشاهه خفيف جي گذاري وڃڻ تي سنڌ واسين کي هڪ ٻيرو ٻيهر پنهنجو بادشاهه چونڊڻو پيو: گهٽ ۾ گهٽ ٽيستائين لاءِ جيستائين سندن پنهنجي پسند واري بادشاهه جو ننڍڙو وارث انهي ڄمار کي رسي. منصوره تهس نهس ٿي چڪو هو ۽ انهي جي ٻيهر آباد ٿيڻ جي ڪا اميد نہ هئي. گذاري ويل بادشاهه خفيف پاڻ پنهنجي سِر ٽريءَ کي نئين راڄڌاني بڻايو هو. سومرن جو شاهي گهراڻو اتي گڏ ٿيو ۽ سومار کي پنهنجو بادشاهه بڻايائون. هيءَ چونڊ بہ پهرينءَ جهڙي ئي ڀلي هئي، پر بدقسمتيءَ سان اها صرف 5 سال ڪن هلي. سومار 1031ع ۾ گذاري ويو ۽ انهي جي پٽ دودي، پاهرين دنيا ۾ راج بل ابن سومار طور سڃاپنڊڙ، پيءُ جي گادي سنڀالي. اها خبر ناهي تہ آيا سندس پيءُ سومار ملتان کي پنهنجي راڄ هيٺ آندو هو يا نہ. تاريخدانن ملتان کي 11-1010ع کان 31-1030ع تائين بنا بادشاهه جي ڄاڻايو آهي. هي اهو دور آهي، جڏهن سنڌ تي خفيف سومري ۽ انهي کان پوءِ واري سومار سومري جو راڄ هو. محمود هٿان ابوالفتح دائود جي قيد ٿيڻ کان پوءِ ملتان تي 11-1010ع دوران هڪ سال "محمود جي امير" جي ۽ 1011ع ۾ "محمود جي پٽ" جي حڪومت هئي. تاريخدانن ملتان پرڳڻي کي انهي تاريخ کان وٺي 1030ع ۾ ابن سومار راج بل جي اتان جو حاڪم بڻجڻ تائين بنا بادشاهه ڄاڻائڻ وڌيڪ بهتر ڄاتو آهي. آيا انهي کي اهو عهدو وراثت ۾ مليو يا حملي سان؟ انهي سوال جو جواب ڪنهن تاريخدان نہ ڏنو آهي. مفروضو وراثت واري خيال جي زبردست پنيرائي ڪري ٿو: ابن سومار راج بل پنهنجي پيءُ چونڊيل بادشاهه سومار سومري جي گاديءَ تي ويٺو. انهي 1054ع ۾ وفات ڪرڻ تائين سموري سنڌ تي راڄ ڪيو ۽ "بادشاهي" پنهنجي حقيقي وارث پونگر-پهرئين وٽ پهتي.

ابوالفضل پنهنجي مُستنِد ڪتاب "آئينِ اڪبري" (ڀاڱو ٻيو صفحو 120) ۾ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ڇٽيهه سومرن شهزادن سنڌ ۽ ملتان تي 500 سالن تائين حڪمراني ڪئي. فرشتا انهي سان سالن جي انگ تي هن طرح ڇئي متفق ٿئي ٿو تہ: "سومرن زميندارن 500 سالن تائين راڄ ڪيو." (ڀاڱو چوٿون صفحو 411) هي ٻئي ڀروسي جوڳا تاريخدان، بيگلارنامي جي پنيرائيءَ سان، جيڪو سالن جو انگ 505

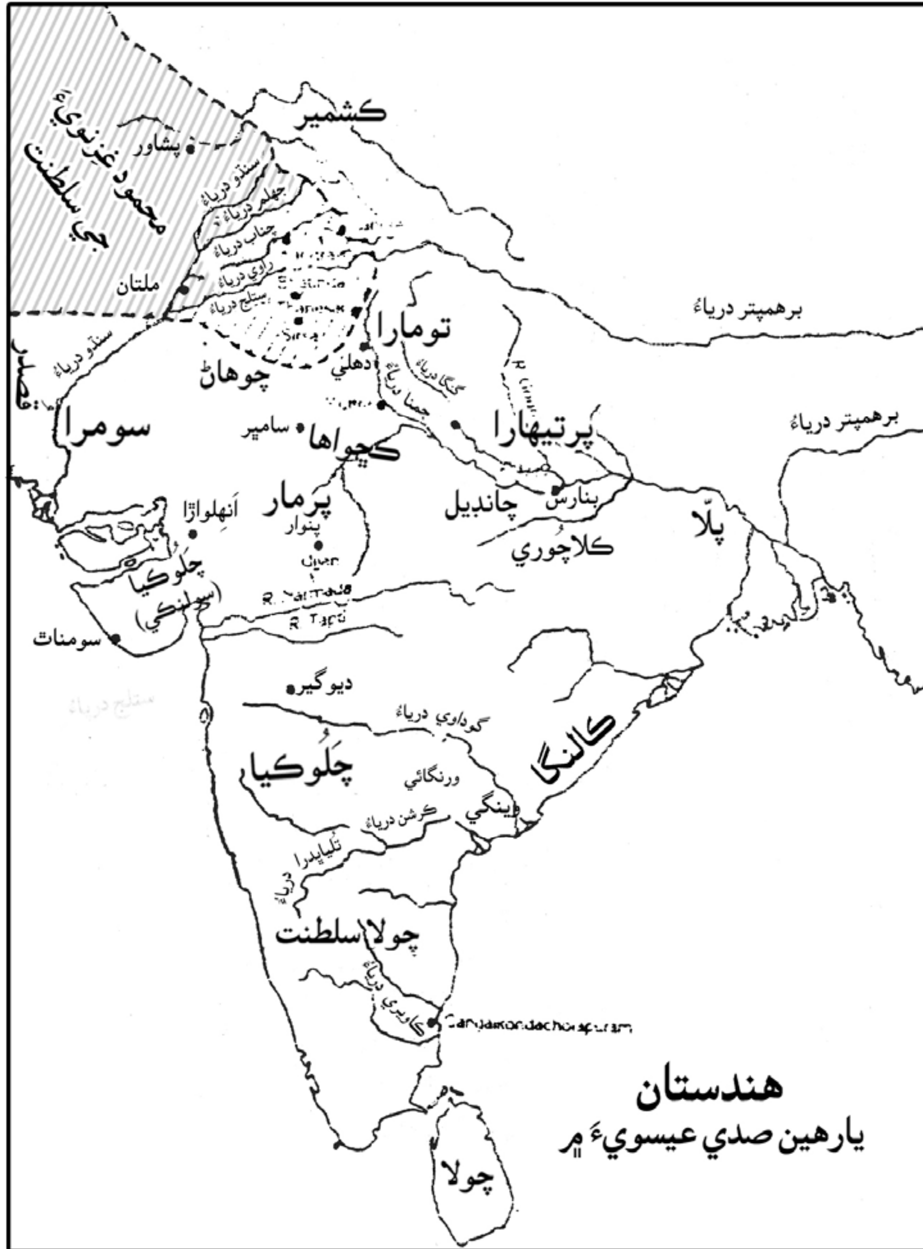
ڏئي ٿو، سومرن جي حڪمرانيءَ جي 500 سالن واري انگ تي متفق آهن. اهڙي ريت اهي بادشاهن جي انگ 36 تي پڻ متفق آهن، ڇاڪاڻ تہ سالن جي انگ ۾ فرق اچڻ سان بادشاهن جي انگ ۾ بہ فرق اچڻ فطري آهي. انهي صورت ۾ ائين ٿيندو تہ جيڪڏهن اسان بادشاهن جو انگ 36 رکون (۽ ڪو سبب ناهي تہ ڇو نہ رکون) تہ اسان کي مڃڻو پوندو تہ ملتان ۽ سنڌ جا سومرا بادشاهه گهڻي ڀاڱي ساڳيا ئي هئا، پر ڪڏهن ٻنهي هنڌن تي هڪبئي کان آزاد ڌار ڌار بادشاهه پڻ رهيا. انهي نبيري جو هڪڙو ڏس اسان کي ڪيترن ئي آتم ڪٿائي ڪتابن ۾ ملي ٿو، جن ۾ حضرت جلال الدين بخاري اُچ واري پاران سومري بادشاهه کي ائين چوڻ جي ڳالهه ڪيل آهي تہ: "سومرا چريو ٿيو آهين ڇا؟ ۽ بادشاهه حواس وڃائي ويٺو." ڳالهه ۾ اڳتي چيل آهي تہ بادشاهه جي ماءُ جي التجا تي بادشاهه صحيح ٿيو. هاڻ جيڪڏهن بادشاهه جي ماءُ اتي ويجهي اُچ ۾ ئي هئي تہ انهي جو مطلب ٿيو تہ بادشاهه اُچ جو بادشاهه بہ هو. تاريخدانن هنن بادشاهن جا نالا نہ ڏنا آهن، سواءِ انهن جي، جن جو ذڪر نالي سان ڪرڻ سندن لاءِ بنهہ اٽر هو. جيڪڏهن انهن سڀني بادشاهن جو بنا رَکَ ذڪر ٿيل هجي ها تہ انگ پڪ سان فرشتا، بيگلارناما ۽ ابوالفضل وارو ڏسيل يعني ڇٽيهه وڃي بيهي ها. ان ريت سومرن جي حڪمرانيءَ وارن سالن جو انگ گهٽ ۾ گهٽ 500 سال ۽ سندن بادشاهن جو انگ 36 بلڪل ثابت ٿئي ٿو.

31-1030 (421ھ) ۾ سلطان محمود غزنوي گذاري ويو. پٽس سلطان مسعود سندس گاديءَ تي ويٺو، جنهن پنهنجي ڀاءُ محمد کي انڌو ڪرايو. مسعود اُچ تي حملو ڪيو ۽ انهي کي ڦريو لٽيو، جتي 11-1010ع ۾ ملتان تي قبضي ٿيڻ کان پوءِ اتان جا امير ۽ مالدار ماڻهو اچي آباد ٿيا هئا. 1032ع (423ھ) ۾ ابن سومار کي شام واري مُقطانہ پاران دُروزي مسلڪ قبولڻ ۽ انهي جي واڌ ويجهہ ۾ مدد ڏيڻ جي دعوت ملي. انهي اسماعيلي ئي رهڻ بهتر ڀانئيو. ٽيويهہ سال سک سانت سان راڄ ڪيائين ۽ سندس دور ۾ ملتان توڙي سنڌ جا ماڻهو سکيا ستابا ٿيا. ملتان ۽ سنڌ ۾ ڪو واقعو نہ ٿيو، باقي غزنوي گهراڻي ۾ هي ٿيو:

سلطان مسعود کي سلجوقين 1040ع ۾ شڪست ڏني. اهو پنهنجي انڌي ڀاءُ محمد کي تخت تي بحال ڪري ۽ هندستان ڏانهن موٽيو، پر ستت ئي محمد جي پٽ احمد ڪيس ماري وڌو. انهي کان پوءِ سلطان مسعود جي پٽ مودود غزنيءَ تي قبضو

ڪيو. انهي ابو نصر کي لاهور جو گورنر ڪري موڪليو. هن ماڻهوءَ سنڌ خلاف مهم جوئي ڪئي، پر سندس موٽندي ئي سنڌ ۽ ملتان بغاوت ڪئي. 49-1048ع (440ھ) ۾ سلطان مودود پنهنجي پٽ ابوالقاسم محمود کي لاهور ۾ سنڌ ۽ پنجاب جو گورنر مقرر ڪيو. سندس ڪوٽوال ابو علي سنڌ، ملتان، پشاور ۽ ڪشمير ۾ بغاوت ختم ڪئي. مودود گذاري ويو ۽ سندس ٽن سالن جي پٽ مسعود کي بادشاھ نامزد ڪيو ويو، پر مودود جو ڀاءُ علي ابوالحسن ٻار کي تخت تان لاهي پاڻ بادشاھ بڻجي ويو. اهو هڪ ڪمزور حڪمران هو. محمود غزنويءَ جو ڇهون ڀاءُ راشد، جيڪو قيد ۾ هو، تنهن کي درٻارين آزاد ڪيو. اهو پنهنجي ڀائٽيي کي تخت تان لاهي پاڻ بادشاھ بڻجي ويو.

حڪمرانن لاءِ پنهنجي حريفن کي تَرُ ڏيکارڻ جو بلڪل سولو طريقو انهن کي ملحد، ڪافر، دهريا، باغي ۽ متي قِريا مشهور ڪرڻ هوندو آهي. ائين ڪرڻ سان حڪمرانن جا سمورا قدم حق تي ۽ ضروري ليکجڻ لڳندا. ڪنهن حڪمران کي جڏهن ڪنهن ٻئي راج گهراڻي جي قبضي هيٺ ڪنهن خاص پرڳڻي تي قبضو ڪرڻو هوندو آهي يا ته اهو يا ته انهي راج گهراڻي کي جسماني طور ميساريندو آهي يا اهڙي قسم جون ٻچڙيون ڳالهيون هُلائي ماڻهن جي دلين ۾ انهي خلاف سخت نفرت ويهاريندو آهي. غزنوين، غورين، تغلقن ۽ خلجين جي دورن ۾ سومرن خلاف انهي قسم جون گنديون ڳالهيون وڏي منظم انداز ۾ هُلايون ويون. ڪٽر سُنين، جن کان شيعا ئي سَنا نٿي ٿيا، سومرن تي قرمطي، مُلحِد، ڪافر ۽ کهڙا کهڙا نہ ليبل هنيا. حملي آورن پاران 'ڪنهن کي بدنام ڪيو ۽ ٽنگي ڇڏيوس' واري پاليسيءَ هيٺ سومرن کي ٽنگ ڪيو ويو ۽ وار مٿان وار ڪيا ويا. پر انهي سڀ ڪجھ هوندي بہ سومرن جو عظيم تاريخ ساز راج گهراڻو سدائين وانگر اجا بہ زندگيءَ جي هر ميدان ۾ اڏول بيٺو آهي.

باب سورهون

اقتدار ڄمائڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ
جي صدي (1200 – 1300ع)

سال 570 ۽ 666ھ حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني جي جنم ۽ وفات جا لڳ ڀڳ سال چيا وڃن ٿا. سنڌ لاءِ عام طور ۽ ملتان لاءِ خاص طور، اها انهي هٽان تعليم، هنر ۽ ثقافت ذريعي پيڙيل ماڻهن جي ڀيهر بحاليءَ واري صدي آهي. هن عظيم شخصيت لاءِ اسان سومرا دور جي بادشاهن ۽ فاتحن جي پيٽ ۾ هڪ ڌار سڄو باب رکنداسين.

عمر سومرو مڙسيءَ سان چاليهه سال حڪومت ڪري چڪو، تڏهن سندس پونيَر دودي-ٻئين غوريءَ جي هلائن کي منهن ڏيڻ وارو ڪنڊبن وارو تاج پاتو. اهو 590ھ (1194ع) ۾ گذاري ويو. دودي-پهرئين جي پونيَرن منجهان پونئگر تخت تي وينو. هڪڙي تاريخدان دودي جو نالو داؤد لکيو آهي. عراقي ۽ سُرياني ٻوليءَ ۾ هن لفظ جي معنيٰ پهلوان، سگهو ۽ ناهوڪو ڳيرو پڻ آهي. 598ھ (1201ع) ۾ شاعر ۽ اسماعيلي داعي شمس الدين سبزواري سنڌ ۾ آيو ۽ ملتان ۾ آباد ٿيو، جتي اهو اڳلا 76 سال رهيو ۽ پرچار ڪندو رهيو. انهي سنڌي ۽ سرائڪيءَ (انهن ڏينهن ۾ ملتاني سڏبي هئي) ۾ بيت چيا. انهي جي ملتان اچڻ وقت بهاءُالدين ذڪريا ويهن سالن جو هو ۽ اجا ملتان نه ويو هو. (ڏسو جِي. اي. الانه جو ڪتاب ”سومرن جي دور جي سنڌي شاعري“، مهراڻ نمبر 1 ۽ 2، 1960، ص ص. 130 ۽ 51)

1206ع (602ھ) ۾ محمد غوري جهلم ضلعي ۾ ديمڪ وٽ هڪ اسماعيلي کوکر هٽان قتل ٿيو. سندس ڀائٽيي محمود وارثيءَ جي دعويٰ ڪئي، پر سندس ٽي جنرل قطب الدين، ناصرالدين قباچه ۽ يَلدوز ترتيبوار دهلي، سنڌ، ملتان ۽ اُچ ۽ غزنيءَ ۾ آزاد حاڪم بڻجي ويهي رهيا. محمود (غوريءَ جو متي چاٽايل ڀائٽيو)، جيڪو فيروزڪوهه ۾ بادشاهه بڻيو، قطب الدين ايبڪ ڏانهن خلعت موڪلي انهي

کي ننڊي ڪنڊ اندر سڀني غوري علائقن جو حاڪم بڻائي ڇڏيو. انهي موجب ايبڪ 602ھ (1207ع) ۾ بادشاهه بڻيو.

ناصرالدين قباچه ايبڪ جون هڪبئي پنيان ٻه ڌيئر پرڻيو هو، جڏهن ته ٽين ڌيءُ بدايون جي گورنر التتمش جي زال هئي. قباچه پنهنجي سهري ايبڪ جي حاڪميت اعليٰ نالي ماتر مڃيندو هو. ورلي دهليءَ ويندو هو.

بدقسمتيءَ سان چار سال پوءِ قطب الدين ايبڪ پولو راند ۾ گهوڙي تان ڪري مري ويو. پٽس آرام شاهه نئون بادشاهه هڪ ڪمزور حڪمران هو. انهي جو فائدو وٺندي قباچه اُچ ۽ ملتان فتح ڪري ورتا، پنهنجا سِڪا جاري ڪيائين ۽ پاڻ کي آزاد بادشاهه سڏائڻ لڳو. اهو ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته سومرا اجا به لاڙ سنڌ تي بنا ڪنهن هٿ چراند جي راڄ ڪري رهيا هئا. مبارڪشاهي ايبڪ پاران سيوهڻ تائين فتح ڪرڻ جي تصديق ڪري ٿي. طبقاتِ ناصري ٻڌائي ٿي ته قباچه ملتان، اُچ، بکر ۽ سيوهڻ فتح ڪيا. لاڙ سنڌ جو ڪو ذڪر نٿو ملي. حقيقت اها آهي ته سومرن صرف سلطان بلبن آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا.

ناصرالدين قباچه لاهور ۽ هاٽوڪي سرحد صوبي تي قبضو ڪيو، پر سنت ئي التتمش هٽان شڪست کاڌائين ۽ ملتان موٽڻو پيس. لاهور ۽ سرحد صوبو يلدُوز جي هٿ هيٺ هئا، جنهن کي التتمش 1211-1210ع (607ھ) ۾ شڪست ڏني. يلدُوز کي بدايون ۾ قيد ڪيو ويو، جتي اهو مري ويو.

قباچه پنهنجي حڪومت جون حدون هر پاسي وڌائيندو رهيو، پر تڏهن به ديبل تي چنيسر سومري جو راڄ رهيو، جنهن جي تصديق ان حقيقت مان ٿئي ٿي ته 1221ع ۾ خوارزم شاهه جي ديبل تي حملي وقت اتان جو حاڪم چنيسر سومرو هو.

جلال الدين خوارزم شاهه کي چنگيز خان 1221ع (618ھ) ۾ سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ تي شڪست ڏني. اهو درياءُ ٽپيو ۽ التتمش ۽ قباچه کان مدد اچي گهريائين، پر ٻنهي جواب ڏنس. لاهور پهتو، پنهنجي ڇڙوڇڙ ٿيل فوجين منجهان 10،000 گڏ ڪيائين ۽ لوڻيائي سلسلي جي کوکرن کي شڪست ڏنائين. پوءِ انهي انهن جي حاڪم ۽ قباچه جي ويري راءِ کوکر سنگين جي ڌيءُ سان شادي ڪئي. انهي کان پوءِ 7،000 جو هڪ جٿو قباچه جي پنيان موڪليائين. انهي جٿي ڪاميابي ماڻي ۽ قباچه اُچ ويجهو هارايو، جيڪو اتان ڪسڪي ويو ۽ ڀکر قلعي ۾

وچي پناهه ورتائين. قباچه جي 20،000 فوجين کي اُچ ويجهو شڪست ڏيندڙ جلال الدين جو اُزبڪ جنرل طائي ڪئمپ پهتو ۽ قباچه جا ڪجهه سپاهي قيد ڪيائين. قباچه ملتان طرف کسڪي ويو، تيستائين شاهه پاڻ پهتو ۽ اُچ ويجهو ڪئمپ ڪيائين. شاهه قباچه ڏانهن ايلچي اُماڻي ملڪ امين جو پٽ ۽ ڌيءُ موٽائڻ لاءِ چيو، جيڪي چنگيز سان سنڌوءَ واري جنگ مان بچي نڪتا هئا. اهي موٽايا ويا ۽ درخواست ڪئي وئي ته شاهه ٻهراڙيون تباهه نه ڪري. ڪجهه عرصو پوءِ قباچه پاران ڏَنُ نه ڀرڻ تي خوارزم شاهه اُچ تي حملو ڪيو ۽ انهي کي باهه ڏئي ساڙيو. سيوهڻ تي پڻ حملو ڪيائين. اتان جي گورنر فخر سالاري هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ امن گهريو، جيڪو منظور ٿيو. شاهه اتان ديبل طرف وڌيو.

1226ع (623هه) ۾ يونئِگر گذاري ويو ۽ ٻَگهڻو تخت تي ويٺو. جُويني انهي عرصي دوران حڪمران جو نالو چنيسر (چنيتر) ٻڌائي ٿو. هي ٻين بيانن کان وڌيڪ ڀروسي جوڳو آهي. خوارزم شاهه پنهنجو جنرل ملڪ خَلج خان پوئتي ڇڏي ويو هو. سندس قبيلن سيوهڻ ۾ پناهه ورتي هئي. اهي خوارزم شاهي سلطنت جي هڪ صوبي غزنيءَ جا رهندڙ خَلجي تُرڪ هئا. جڏهن اهو منگولن جي هٿن ۾ هليو ويو ته هي پناهه لاءِ سنڌ ڏانهن ڀڳا، جتي سندن سلطان خوارزم شاهه ڪجهه مهينا گذاريا هئا. ملڪ خانان خَلجي سِوستان (سيوهڻ) جي ڪجهه پرڳڻن تي قبضو ڪيو. ناصرالدين قباچه ساڻس جنگ جوٽي ۽ ملڪ مارجي ويو. باقي بچيل خَلجي دهليءَ ڏانهن ڀڄي ويا ۽ قباچه جي دشمن التتمش کان پناهه گهريائون. التتمش خَلجين جو بهانو ٻڌائي قباچه کي ڏَنُ ڀري ڏيڻ لاءِ چيو ۽ نه مڃڻ تي التتمش انهي مٿان 1228ع ۾ ڪاهه ڪئي. قباچه پنهنجي وزير عينُ المُلڪ جي نگرانيءَ ۾ سمورو خزانو اُچ مان ڪٽائي ڀڪر قلعي ۾ پهچايو. التتمش اُچ تي قبضو ڪيو ۽ پنهنجي وزير نظامُ المُلڪ محمد بن اسد کي ڀَڪر قلعي تي ڪڙو چاڙهڻ لاءِ موڪليائين، جتي قباچه وڃي لِڪو هو. وزير نظامُ المُلڪ جي پهچڻ تي قباچه 22 جمادي الاول تي ڀڪر قلعي تان سنڌو درياءَ ۾ ٽپو ڏئي آپگهات ڪري ڇڏيو. وزير قباچه جي سمورو خزانو التتمش ڏانهن اُماڻيو ۽ ديبل تائين باقي بچيل سنڌ کي زير ڪرڻ لاءِ پنهنجا فوجي آفيسر مقرر ڪيا. قباچه اُچ ۽ ملتان تي 22 سال حڪمراني ڪئي. قباچه جي شڪست ۽ موت کان پوءِ لاڙ سنڌ جي سومري حاڪم سِنانُ الدين چنيسر التتمش

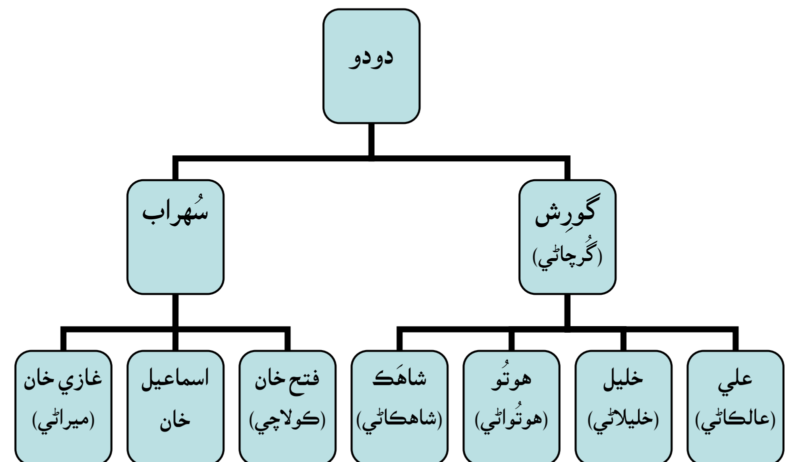
آڏو آڻ مڃي؛ گهڻو امڪان آهي ته بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي وچ ۾ پوڻ تي. انوقت چنيسر لاڙ سنڌ ۽ ديبل جو حڪمران هو. نظامُ المُلڪ جُنيديءَ سان گڏ دهليءَ ويو ۽ التتمش جو منصبدار ٿي رهڻ قبوليائين. سومرا صرف انهي ڀيري ئي دهليءَ جا منصبدار بڻيا. ڪَزلَڪ خان جي 629هه (33-1232ع) ۾ مرڻ تائين اُچ انهي جي حوالي رهيو. انهي جي مرڻ کان پوءِ سيف الدين ايبڪ اُچ جو گورنر مقرر ٿيو. سنڌ تي پڪ سان چنيسر سومري جي حڪومت هلندي رهي. پنهنجا علائقا پاڻ وٽ رکڻ واري شرط تي جُنيديءَ آڏو آڻ مڃڻ ۽ دهلي سلطان جو منصبدار ٿيڻ جو سبب اهو هو ته خوارزم شاهه ۽ اُڪتائي خان جي مُهمن لاڙ سنڌ کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو.

اپريل 1236ع (سومر، 26 شعبان، 633هه) ۾ التتمش جي مرڻ تي سِنانُ الدين چنيسر هڪ ڀيرو وري، نه رڳو پنهنجن سيني پراڻن علائقن پر خضدار/جهالاوان (بلوچستان) تائين واڌو علائقن جو پڻ، آزاد حاڪم بڻجي ويو. اها صورتحال سمن جي اسرڻ تائين قائم رهي. بلوچن جي رند قبيلي جا غربت سٽيل ماڻهو پناهه ۽ گذران جي ڳولا ۾ سومرن جي علائقن ۾ اچڻ شروع ٿي چڪا هئا. جيستائين سومرا اقتدار ۾ رهيا، رندن اهو ڪم جاري رکيو. مير چاڪر خان جي خضدار جو فاتح بڻجڻ واري ڳالهه گهڻو پوءِ (پندرهين صدي عيسوي ۾) جي آهي. رند ڇوڪريءَ جي سومري شهزادي سان ميلاپ وارو واقعو افسانو نه پر هيٺين حوالن ذريعي ثابت ٿيندڙ هڪ نِج حقيقت آهي:

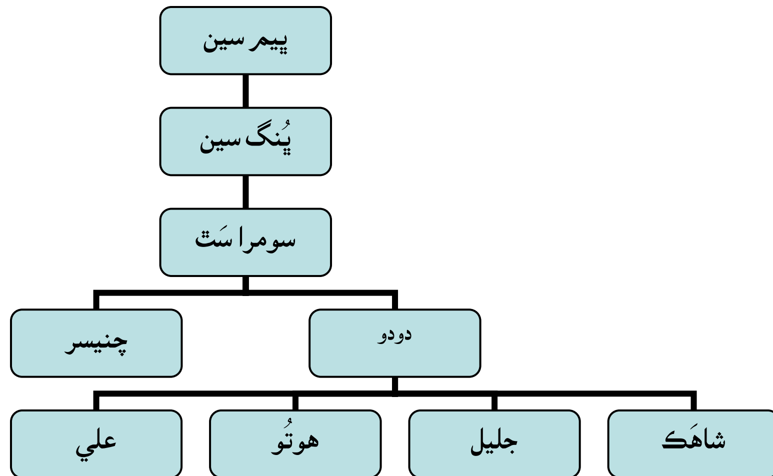
”گُرچاڻي پنهنجو نسل گورِش سان ڳنڍين ٿا، جنهن جو ڏرم تيا ڳيندڙ هندو ڀيءُ دودو حيدرآباد جي راجا ڀيمر سين جو پڙپوٽو چيو وڃي ٿو. دودي کي همايون جي ڏينهن ۾ سنڌ مان نيڪالي ملي هئي ۽ سُج ۾ واٽ پلجي پيو هو. رند بلوچن، جن کي اهو رِڻ ۾ پيل هٿ آيو، انهي کي موت جي منهن مان موٽائڻ خاطر سندس بدن کي گرمائڻ لاءِ هڪ نوجوان ڪنواري ڇوڪري موڪلي. گورِش دودي جو انهي ڪنواري ڇوڪريءَ مان يا ڪجهه مطابق بلوچ امير نُور شاهَڪ جي ڌيءُ مان پٽ هو ۽ گُرچاڻي يا گُرشاڻي گورِش جا پونيَر آهن.“ ڏسو گزيٽيئر ڊِي. جِي. خان ڊسٽرڪٽ، ص ص. 70-71

"چنيسر پنهنجي پيءُ دودي کي زير ڪرڻ لاءِ خراسان جي بادشاھ کان مدد گهري. جڏهن شاهي لشڪر هليو ته دودي ايڏي وڏي لشڪر سان وڙهڻ جي سگھ نه سارينديءِ، پنهنجا سومرا گهر ڀاتي ۽ ذات وارا، جيڪي هزارن ۾ هئا، ساڻ ڪري پنهنجو ملڪ ڇڏي ڀڳو. ڪيچ مڪران پهتو. جتي گهڻا ئي بلوچ قبيلا اڳ ئي آباد هئا. رند قبيلي جي سردار ۽ بلوچ تُمَندار شاهَڪ خان دودي سان گهري دوستي رکي ۽ ٻئي گڏ رهڻ لڳا. شاهَڪ خان بيبي مازاھ نالي پنهنجي ڌيءُ دودي جي پٽ کي پرڻائي ڏني. بلوچ رواج موجب دودو ڦري دودا خان تُمَندار ۽ سندس قبيلو دودائي، مزراڻي ٿي ويو. انهي بيبي مازاھ جي بطن مان دودي کي هڪ پٽ ڄائو، جنهن تي گورِش خان نالو رکيو ويو. جڏهن اهو ارڙهن سال عمر جو ٿيو ته دودا خان گذاري ويو. گورِش خان پنهنجي پيءُ جي جاءِ تي تُمَندار ٿيو. ٻن ٽن سالن کان پوءِ شاهَڪ خان تُمَندار پڻ گذاري ويو ۽ انهي جو پٽ مير چاڪر پنهنجي پيءُ جي جاءِ تي تُمَندار ٿيو. ٻئي اڳي وانگر پاڻ ۾ گڏ رهندا رهيا. مير چاڪر جي گهرام خان لاشاريءَ سان جنگ لڳڻ وقت گورِش خان مير چاڪر سان هو. ڏسو راءِ هِتُو رام جو ڪتاب 'گل بهار'، 1862 وارو ڇاپو.

ڪامل القادري، نِسا ٽريڊرز، جناح ڪلات مارڪيٽ، ڪوئيٽا پاران ترجمو ڪيل لانگوَرٿ جي ڪتاب "بلوچ قبائل" (ص. 129) ۾ ڏنل شجري نمبر 11 مطابق دودائي نسب جو سلسلو هن ريت آهي:

راءِ بهادر هِتُو رام ۽ سيّد محمد شاھ لُنڊي سيدان واري جي ڏنل شجري مطابق گُرچاڻين جو نسب جو سلسلو هن ريت آهي:

1230ع کان 1398ع جي وچ تي منگولن جون ڪاهون خيبر لَڪ رستي نه پر گهٽي ڀاڱي بولان ۽ گومل لڪن رستي ٿيون، جنهنڪري اُچ ۽ ملتان تي سڌا حملا ٿيا. خيبر لڪ رستي اچڻ وارا لاهور مٿان ڪڙڪندا هئا. ڪو اهڙو سال نه گذريو، جڏهن منگول شهر ۽ ڳوٺ ڦرڻ نه آيا. طبقاتِ ناصري منگول لفظ ڪم آڻي ٿي، پر برني انهن کي مُغل سڏي ٿو: معنيٰ چنگيز نسل جا ڪِنا ڏِپرا ويڙهاڪ. طبقاتِ اڪبري مُغل بدران مَغل لفظ ڪم آڻي ٿي. بدايوني مُغل ۽ مَغل ٻئي لفظ ڪم آڻي ٿو. انهن اٽڪت حملن دهليءَ جي سرحدي چوڪين اُچ ۽ ملتان کي ڏکي صورتحال ۾ وجهي ڇڏيو. انهي ڪري دهلي سلطنت جي وڏيڪ پکيڙ رڪجي وئي ۽ اُچ کان ڏکڻ پاسي وارن علائقن تي سومرا آزاديءَ سان راڄ ڪندا رهيا. اهي هاڻ سچ پچ آزاد ۽ ڪنهن به قسم جي هٿ چراند کان آجا هئا، سواءِ التتمش، بلبن ۽ شايد علاءُالدين خلجيءَ جي دورن واري ٿوري عرصي جي، جڏهن سومرن کان ڏَنُ ڀرايو ويو.

التتمش جي مرڻ تي پٽس فيروز شاھ دهليءَ جو تخت سنڀاليو، پر اهو سنو حڪمران ثابت نه ٿي سگهيو. انهي تخت تياڳي ڇڏيو ۽ ڌيٽس رضيہ سلطانہ سندس وارث بڻي. التتمش غلام گهراڻي جي بادشاهن منجهان عظيم ترين هو. غوريءَ

ديبل ۾ سنڌ جي ساموندي ڪنڌين تي چڙهائي ڪئي، پر انهن تي پنهنجو اختيار نه ڄمائي سگهيو. سومرا التتمش پاران منصبدار بڻائڻ تائين آزاد رهيا. سنڌ (گهٽو ڪري اُچ ۽ سيوهڻ) جي گورنرن رضا خوشيءَ سان رضيه سلطانه جي اطاعت قبول ڪئي، پر سومرن بابت پڪ سان ڪجھ نٿو چئي سگهجي يا جيڪڏهن ڪئي به هوندائون ته پڪ سان ستت ئي 1239ع ۾ اياز جي بغاوت وقت آزاديءَ جو اعلان ڪري ڇڏيو هوندائون.

42-1241ع (639ھ) ۾ ڳهٽي جي گذاري وڃڻ تي محمد طُور سومري تخت سنڀاليو. سنڌو نريءَ کي ڇڏي اولھ طرف وڃي وهڻ لڳو، تنهنڪري سومرا پنهنجي راڄڌاني نريءَ کان محمدو طُور (يا مهاتم طُور يا شاھ ڪپور) ڏانهن کڻي ويا، جنهن جا ڪنڊر بنوري تعلقي ۾ سنڌو درياءَ جي پراڻي واهڙ گونگڙي جي ڪنڌيءَ تي جاتي شهر کان پنجن ميلن جي پنڌ تي موجود آهن. شيخ الاسلام بهاءُالدين ذڪريا ملتاني (1182/578—1268/666 ھ/ع) سڪر ضلعي ۾ رهندو هو، جتي انهي کي لاڙ سنڌ جي بادشاھ محمد طُور سومري بحال ڪيو هو. شيخ سنڌ جي عرب حڪمران هباري گهراڻي منجهان هو. تاريخ فرشتا ڀاڱو-ٻيون (ص. 407) ۾ آهي ته: ”شيخ بهاءُالدين ذڪريا، هبار بن اَسوَد بن مُطلِب بن اَسوَد بن عبدالعزيز بن اقصيٰ جي اولاد منجهان آهي. هبار اسلام قبوليو، پر سندس ڀائر بدر واري جنگ ۾ عمر ۽ عقيل سان گڏ ڪافر ٿي مئا. رسول پاڪ جي زماني واري سُوده، دامه جي ڏيءَ هئي.“ شيخ جي خليفي جلال الدين سرخ بخاري ڪيترن ئي سومرن کي سُني عقيدي ۾ آندو، پر وڏي اڪثريت وري به چوڏهين صديءَ جي وچ تائين اسماعيلي رهي، جڏهن مخدوم جهانيان اُچ واري جي اثر سبب گهٽِن اهو فرقو ڇڏيو.

باغي اڳواڻن هٿان شڪست کان پوءِ رضيه سلطانه کي قيد ڪري مَلڪ اَلتُونيه ڏانهن موڪليو ويو. انهي ان سان شادي ڪئي ۽ ٻيهر دهلي هٿ ڪرڻ لاءِ لشڪر تيار ڪيو، جتي ڀاڻس بهرام شاھ کي نئون بادشاھ بڻايو ويو هو. ڪئٿل ويجهو شڪست کاڌائين ۽ جان بچائي ڀڄڻ لڳي. واٽ تي کيس ۽ ملڪ التُونيه کي ڳوٺاڻن ماري وڌو. 1242ع (639ھ) ۾ سلطان بهرام شاھ (مُعزالدين) قتل ٿي ويو ۽ علاءُالدين جي پٽ رُڪن الدين فيروز شاھ کي، جيڪو انوقت تائين قيد ۾ هو،

نئون سلطان بڻايو ويو. درٻاري غياث الدين بلبن دهليءَ تي قبضو ڪرڻ ٿي گهريو. انهي کي خوش ڪرڻ لاءِ علاءُالدين مارواڙ، اجمير ۽ سنڌ سندس جاگير ۾ ڏنا. 1234ع (643ھ) ۾ منگول سنڌو درياءَ ٽپيا ۽ اُچ تي ڪڙو چاڙهيائون. سلطان مسعود اهو ٻڌي جوابي حملي جون تياريون ڪيون، پر منگول خراسان ڏانهن هليا ويا. ائين ٿو لڳي ته منگولن انوقت تائين اجا بلوچستان ۾ پنهنجي سِر پير نه ڄمايا هئا ۽ سندن جاگيردار ڪِرمان جي حاڪم ڪارا خطائي جو سنڌ جي دنگن تائين مڪران تي پڻ قبضو هو، پر انهي صديءَ جي پوئين اڌ ۾ انهن ڪوئيٽا ڊويزن تي قبضو ڪري ورتو.

45-1244ع (643ھ) ۾ منگُوتا نالي منگول تُخارستان جي سرحدن کان هڪ لشڪر وٺي اُچ ۽ مٿين سنڌ جي علائقن ۾ گهڙي آيو. دهليءَ جا سمورا درٻاري ٻڌتر ۾ هئا، پر ملڪ اُلُغ خان هڪ لشڪر منظم ڪيو ۽ اُچ ڏانهن خط روانا ڪيا، جن منجهان ڪجھ منگولن جي هٿ لڳا، جن دهليءَ جي وڏي لشڪر جي ڊپ کان اُچ جي قلعي تان ڪڙو لاٿو. 1245ع ۾ منگولن مُعزالدين جي اڳواٽيءَ ۾ لاهور تي قبضو ڪيو ۽ علاءُالدين مسعود جي تخت نشيني ۽ ڪجھ وقت پوءِ تائين انهي تي قبضو برقرار رکيائون. انهي فتح سبب انهن اُچ تي سڄر ڪاهون ڪيون. سلطان مسعود شاھ پنهنجي لشڪر سان گڏ اُچ ڏانهن وڌيو. سندس پهچڻ جي خبر ٻڌي منگول خراسان ڏانهن هليا ويا. منگولن جي تخارستان، خطيان ۽ غزنيءَ وارن فوجي جٿن جي سربراھ منگُوتا، چنگيز خان جي پٽ اُڪتائي خان جي حڪم تي اُچ ۽ ملتان تي حملو ڪيو. سندس پهچڻ تي ملتان جو والي ملڪ سيف الدين حسن قُرلغ شهر ڇڏي ڀڳو ۽ سِوستان ۽ ديبل جو رخ ڪيائين. منگُوتا اُچ تي ڪڙو چاڙهيو، شهر جا پاسا اوسا اجاڙي ڇڏيائين، پر شهر تي قبضو نه ڪري سگهيو. انوقت تائين سمورو ايشيا ۾ بياص تائين ننديو ڪنڊ منگولن جي قبضي هيٺ اچي چڪا هئا. انهي سان اهڙي صورتحال اڀري جو سومرا آزاديءَ سان حڪمراني ڪري سگهيا.

1246ع (644ھ) ۾ منگولن ملتان تي حملو ڪيو، پر اتان جو گورنر حسن قُرلغ لاڙ سنڌ ڏانهن ڀڄي ويو. اُلُغ خان (اڳتي هلي سلطان بلبن بڻيو) منگولن کي دهلي سلطنت جي حدن مان ڊوڙائي ڪڍيو. ساڳئي سال سلطان مسعود کي تخت ڇڏڻ تي

مجبور ڪيو ويو. تخت ڇڏڻ ڪان اٺ ڏينهن پوءِ انهي کي گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو. اهو زندان ۾ مري ويو. سندس چاچي ناصرالدين (التتمش جو پٽ) کي نئون سلطان بڻايو ويو. بادشاهه 51-1250ع (648هه) ۾ بلبن بزرگ کي مٿين سنڌ (اُچ ۽ ملتان) موڪليو، جيڪا سندس جاگير بڻائي وئي هئي. هن ماڻهوءَ هڪ سال ڪان پوءِ بغاوت ڪئي. سلطان بغاوت کي چٿڻ لاءِ ملتان جي حاڪم شير خان کي موڪليو. شير خان اُچ تي ڪڙو چاڙهيو ۽ بلبن بزرگ آڻ مڃڻ تي مجبور ٿيو. بادشاهه ٻئي سال سلطان صفر کي صرف مٿين سنڌ جو گورنر بڻايو ۽ سومرن جو راڄ لاڙ سنڌ تي هلندو رهيو. اهي التتمش جي مرڻ تي ٻيهر آزاد ٿيا هئا. هن عظيم قوم جو سک سانت ڦِٽائڻ جي ڪنهن کي جرئت نه ٿي.

محمد طُور سومرو گذاري ويو ۽ ڳَهڻو-ٻيون سنڌ جو حاڪم بڻيو. ٻه سال اڳ مَلڪ بلبن ڪِشلُو خان اُچ ۽ ملتان موٽائي ورتا هئا، پر اهو دهلي سلطان ڪان ڦِري ويو. مغلن ڪان دهلي فتح ڪرڻ ۾ مدد وٺڻ لاءِ انهي پنهنجو پٽ هلاڪوءَ وٽ گروي ڪري موڪليو. 1257ع (655هه) ۾ منگولن جي پاڇي (حاشيه بردار) مٿين سنڌ جي والي ڪِشلُو خان (ملڪ بلبن) قُتلُغ خان سان گڏجي پنهنجون فوجون بياص رستي دهليءَ تي حملي لاءِ وڌايون، پر ڪيس پوئتي موٽڻو پيو جو سلطان ناصرالدين شهر جي بچاءُ جو پڪو پهه ڪري چڪو هو. هن ڪم لاءِ انهي الُغ خان (اڳتي هلي سلطان بلبن) کي مقرر ڪيو. هنن حالتن سومرن کي بنا هٿ چراند آزادي برقرار رکڻ ۾ مدد ڏني.

1259ع (657هه) ۾ سومرو بادشاهه ڳَهڻو-ٻيون گذاري ويو ۽ پٽس دودي سندس گادي سنڀالي. انهي 14 سال راڄ ڪيو. سندس ڏينهن ۾ بهاءُالدين ذڪريا ۽ پير پٺو (سنڌ وارو) گذاري ويا. سلطان ناصرالدين پڻ گذاري ويو ۽ انهي جي جاءِ تي غياث الدين بلبن (التتمش جو هڪ تُرڪ غلام) کي دهليءَ جو بادشاهه بڻايو ويو.

73-1272ع (671هه) ۾ دودو پٽ ڳَهڻو سومرو گذاري ويو ۽ انهي جو پٽ طائي سنڌ جو بادشاهه بڻيو. انهي جي ڏينهن ۾ سيّد عثمان مروَندي شمس الدين لال شهباز قلندر 112 سالن جي ڄمار ۾ سيوهڻ ۾ گذاري ويو. 1276ع (676هه) ۾ اسماعيلي داعي پير شمس الدين سبزواري سنڌ ۾ آيو ۽ ايندڙ 65 سالن تائين پنهنجي عقيدي جي پرچار ڪندو رهيو. سندس نصيحتن ڀري سنڌي شاعري اڄا

تائين هلي پئي. انهي کي نِيزارين جي اٺتيهين امام قاسم شاهه 11-1310ع ۾ پنجاب ۽ سنڌ ڏانهن موڪليو هو، جتي انهي لوهاڻن کي هڪ نئين مسلڪ نُوربخشي ۾ آندو.

84-1283ع (682هه) ۾ طائي سومرو گذاري ويو ۽ چنيسر تخت تي ويٺو. انهي 18 سال راڄ ڪيو. انهي جي حڪمرانيءَ دوران 98-1297ع (696هه) ۾ علاءُالدين جو جنرل ظفر خان سنڌ تي ڪاهي آيو. لوڪ ڪهاڻيءَ مطابق سنڌ جو حاڪم دودو هو ۽ چنيسر علاءُالدين کي گهرايو هو، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو دودي کي تخت تان لاهي چنيسر کي انهي جي جاءِ تي ويهارڻ آيو هو. دودي-چنيسر وارا لوڪ داستان تاريخ نه پر ڪوڙا قصا آهن. علاءُالدين سنڌ ڏانهن نه آيو هو. ائين ٿي سگهي ٿو ته ظفر خان چنيسر کي ڏيهي بغاوت ۾ مدد ڪئي هجي. لوڪ ڪهاڻي هن ريت آهي:

دودو_چنيسر

سنڌ جي اتهاس ۾ سورهيائي ۽ سخاوت ۾ مشهور دودو هڪ سومرو شهزادو هو. دودي ۽ چنيسر جي ڪهاڻي هڪ کُوپائي ڪٿا آهي ۽ هنن ٻنهي معتبر شخصيتن منجهان ڦهريون صوبي جي پِٽن، پانن ۽ شاعرن وغيره ۾ ڏاڍو مقبول آهي.

اهي پاڻ ۾ پائر هئا: سومرا گهراڻي جي شهزادي پونئِگَر جا پٽ: ڦهريون ننڍو ۽ پويون وڏو. سندن پيءُ جي وفات تي دودو، جنهن جو سڄو سپاهه طرفدار هو، چنيسر جو حق ماري ۽ تخت تي ويهي رهيو. پڳ ٻڌڻ واري ڏينهن ماڻهن جا هُوڪرا ٻڌي چنيسر جي ماءُ انهن جو ڪارڻ پڇيو. جڏهن پٽس ماجرا ٻڌايس ته چيائين: "تُنهنجي بدران هوند الله سائين مونکي ڌيءُ ڏئي ها ته چڱو هو."

ماءُ جو مِهڻو چنيسر لاءِ نياڳ جي انتها هو ۽ ڏکويل چنيسر ٻي ڪا واهه نه پائي مغل ڪان مدد وٺڻ لاءِ دهليءَ ڏانهن نڪري پيو. انهي وسيع راڄڌانيءَ ۾ بادشاهه ۽ سندس درٻار ۾ سڃاڻپ لاءِ هن ڪجهه عرصو بيڪار ڪوششون ڪندي گذاريو. نيٺ جڏهن قبوليت ڪان ڪُتو جواب مليس ته، واٽ تي هڪ ڏنار ڪان ورتل جادوءَ جي لٺ جي هڪ ڏڪ سان، سلطان جي پياري هاٿي مڪني کي ڦيراٽي ڏيارڻ

جو ڪو موقعو تاڙڻ لڳو. ڪيس انهي ڏوهه ۾ علاءُالدين پادشاهه آڏو نيو ويو ۽ وزير مَدَنُ المُلڪ ڪانئس پڇا ڳاڇا ڪئي. هن ائين ڪرڻ جو مقصد ٻڌايو ۽ انهي ڪان سواءِ اڪيلي سِر هڪ واگهه ماري پنهنجي سگهه ثابت ڪيائين. سلطان سندس سورهيائيءَ تي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سندس بادشاهي ڪيس موٽرائي ڏيڻ لاءِ پنهنجي سِر تيار ٿيو.

مغلن جو لشڪر جڏهن جيسلمير پهتو تڏهن چنيسر بادشاهه کي صلاح ڏئي دودي ڏانهن خط لکرايو ته ڏَنَ ۾ ٻه يا ٽي سومريون ڏي. سنڌيءَ (دودي) پنهنجا سڀ ذات وارا گڏ ڪيا، جن راءِ ڏني ته اها گهُرَ پوري ڪرڻ اسان جي شان وٽان ناهي، پر انهي تي متفق ٿيا ته هي معاملو اهڙي قسم جا مسئلا نبيرڻ ۾ ماهر هڪ ڪراڙي مگٽهار حوالي ڪرڻ ڪپي. فيصلي موجب ڪراڙي کي سوٽي اَستر واري ڪاريءَ ۾ وجهي بادشاهه جي حضور ۾ نيو ويو ۽ انهي بنا هٻڪ چئي ڏنو ته سومرا ذات جي سورهن پيڙهين پاڻ تي اهڙو ٽِڪو ناهي لاتو. ان هوندي ٻه دودي رتوڇاڻ کي ٽارڻ خاطر هڪ سو گهوڙا ۽ هڪ هاٿي سلطان ڏانهن نذراني يا ڏَنَ طور موڪلي ڏنا. پهريان ته اهو ماٺ ميٺ ۾ آڻ مڃڻ واري هن عمل تي مطمئن ٿيندو ٿي لڳو، پر چنيسر ڪيس چيو ته قابض پاڻ سوڪڙيون آٽي پيش ڪرڻ بجاءِ آڻ مڃڻ جي ڏيکاءَ طور جانور موڪلي، بادشاهه سلامت سان اهو سلوڪ ڪيو آهي، جيڪو ڪو آقا پنهنجي غلام سان ڪندو آهي. انهي تي علاءُالدين ڪاوڙ ۾ ٻيرجي چڙهي هليو. دودي ساڻس مقابلي جون بلڪل سونهنڌڙ تياريون ڪيون. ”شرم“ (چڳن جا ٻار ٻچا) پهريان اوڏار ڪپُوراٽي ڏانهن اُماٽيائون، پر پوءِ اهي ڪڇ جي سمي حاڪم مانجهي مڙس ابڙي ابڙاٽيءَ جي سام ۾ ڏنائون. ڪجهه ڏينهن جي اُڇاتري ويڙهه ڪان پوءِ باقاعدي لڙائي لڳي. سنڌين پنهنجي ليکي بهادريءَ جا عجيب اسرار ڏيکاريا، ايستائين جو بادشاهه جي محافظن تي اڪيلي سِر حملو ڪيائين. تلوار سان ميڙ کي وڍيندو، علاءُالدين جي لوهي پالڪي واري هاٿيءَ جي ران ۾ وجي پنهنجو خنجر ٽُنبيائين ۽ انهي تي لت ڏئي مٿي چڙهڻ جي ڪيائين، پر سوين گهاوَن جو گهايل بادشاهه تائين پهچڻ ڪان پهريان پٽ تي وجي ڪريو.

انهي ڪان پوءِ سنڌين جي لشڪر ڀاڄ ڪاڍي ۽ مغل اوڏار کي شڪست ڏئي سمي تي حملو ڪرڻ لاءِ وڌيا. سمون پنهنجي دلپسند گهوڙيءَ تي چڙهيو، پاڻ کي

هَني سان سُکَ ٻڌائين ۽ پنهنجي ڪوٽ مان دشمن تي جُلهه ڪري نڪتو. سندس مُٺ ماڻهن جي ڪجهه منٽن اندر وڍجي وئي ۽ جڏهن پاڻ مئو ته گهوڙي سندس لاش سوڌي ميدان مان پڇي وئي. سندس زال برج تان سمورو واقعو ڏسي رهي هئي. انهي پنهنجي مڙس جو لاش لاٿو ۽ انهي کي دريءَ ۾ سڌو ڪري بيهاري ڇڏيو ته جيئن دشمن سمجهي ته ابڙو اجا جيئرو آهي. پر ڪوٽ تي ڪڙو چاڙهيو ويو ۽ عورتن بچاءَ جي ڪا واهه نه ڀانئي، زهر پي، سڀين سورمين وانگر موت کي ڳل لائي ڇڏيو.

ديس ڌوهي چنيسر کي جڏهن پنهنجي هٿان پنهنجي گهراڻي جي عزت تي ٽِڪو لڳڻ جو احساس ٿيو، تڏهن علاءُالدين کي پورو ڪرڻ جو پهه ڪيائين، جنهن سندس ڀاءُ ۽ مائٽ عزيز ختم ڪري ڇڏيا هئا. هو ڄام ابڙي جي اڪيلي ٻچيل پٽ ڏونگر راءِ وٽ ويو ۽ انهي سان گڏجي رٿائون ۽ منصوبا گهڙيائين. نتيجو اهو ٿيو ته سنڌ ۽ ڪڇ جا سڀ ديس پريمي اتي ڪٺا ٿيا، رڳو حجم ڀاڙيو ٿي پيو، جيڪو اڄ تائين انتهائي ڪميڻو ماڻهو ليکجي ٿو. لڳاتار جهڙپن، رات جي حملن ۽ لڙاين ستت ئي مغلن جو شاهي لشڪر ڪٽائي وڌو ۽ نيٺ بادشاهه رڳو ست گهوڙيسوار ساڻ ڪري ماٺيلي ڏانهن ڀاڄ ڪاڍي. اتي ڪيس اطلاع مليو ته دهليءَ ۾ وڳوڙ پيدا ٿي چڪا آهن. نراسائيءَ وچان زهر ڍِڪٽائين ۽ مري ويو.

1285-86ع (683هه) ۾ منگول جنرلن قُتلغ ۽ تيمور لاهور جي علائقي تي حملو ڪيو. ملتان جي گورنر سلطان محمد (سلطان بلبن جو پٽ) انهن سان جنگ جوٽي. اهو پاڻ مارجي ويو، پر منگول ڀڄي ويا. بلبن، سلطان محمد جي پٽ ڪَئخُسرُو کي ملتان ۽ سنڌ جو نئون گورنر مقرر ڪيو. سلطان بلبن جي مرڻ ڪان پوءِ درٻارين سندس پوٽي مُعزالدين ڪَئڪوباد کي نئون سلطان مقرر ڪيو. انوقت اهو بنگال جو گورنر هو. نئين سلطان ان ڀؤ کان ته متان سؤٽس ملتان جو گورنر ڪَئخُسرُو سندس جاءِ وٺي، انهي کي پنهنجي درٻار ۾ سڏايائين ۽ روهتڪ ويجهو مارائي ڇڏيائين. اهو سيڪجهه 1287ع (686هه) ۾ ٿيو.

اڳلي واقعي ڏانهن وڃڻ کان پهريان تُغلق بابت ڪجهه ٻڌائڻ ضروري آهي. ڪجهه تاريخدان چون ٿا ته ملتان جي مشهور محلي ڪوٽلہ تولي خان تي ڪوٽلہ تولي

خان نالو هن ماڻهوءَ جي ڪري پيو، جيڪو هتي ڄائو ۽ اڳتي هلي دهليءَ جو بادشاهه بڻيو. مسٽر ايم. ايڇ. پنهور ٻڌائي ٿو ته:” تُغلق سنڌ ۾ علاءُالدين خلجيءَ جي دور ۾ ڏاڍي بڇڙي حال ۾ آيو، جڏهن پاڻس اُلُغ خان (الماس بيگ) مٿين سنڌ جو گورنر هو. تُغلق، اُلُغ خان وٽ نوڪري ڪئي ۽ هڪ سوداگر جو مال چارڻ واري نوڪريءَ مان چڙهندو هڪ وڏي امير وارو مرتبو ماڻي غازي مَلڪ سڏجڻ لڳو.“

پهرين فيبروري 1290ع (اٺويهين مُحَرَّم 689ھ) تي بلبن جو پوٽو سلطان ڪئڪوباد درٻارين جي چُرچ تي قتل ٿي ويو. اهڙي طرح دهليءَ جي غلام گهراڻي سلطانن جي 84 سالن واري راڄ جي پڇاڙي ٿي. درٻارين جلال الدين فيروز شاهه کي نئون سلطان نامزد ڪيو. امير خُسرُو جي مثَنوِي مِفتاحُ الفُتُوح موجب جلال الدين خِلجي 3 جمادي الثاني 689ھ تي دهليءَ جو تخت سنڀاليو.

سلطان جلال الدين خِلجي 1296ع (695ھ) ۾ لاهور آيو ۽ پٽس اَرڪلي خان کي ملتان ۽ اُچ جو گورنر ۽ ظفر خان کي مٿين سنڌ جو گورنر مقرر ڪيائين. سنڌ مان ٿيندڙ آمدني اَرڪلي خان کي پگهار طور ملندي هئي. ساڳئي سال 17 رمضان تي سلطان جلال الدين خِلجي کي پنهنجي ڀائٽئي ۽ ناٺي علاءُالدين قتل ڪيو، جيڪو پوءِ پاڻ سلطان ٿيو. جلال الدين خِلجي جي زال پنهنجي سڀ کان ننڍي پٽ رُڪنُ الدين ابراهيم کي دهليءَ جو سلطان ڪري ويهاريو. سڀ کان وڏي پٽ اَرڪلي خان پنهنجي ماءُ جو فيصلو نه مڃيو. انهي دهليءَ تي حملي جي تياري ڪئي. علاءُالدين به بادشاهه ٿيڻ تي چاهيو. رُڪنُ الدين ابراهيم دهلي ڇڏي اَرڪلي خان وٽ ملتان ۾ وڃي پناهه ورتي. علاءُالدين دهليءَ پهتو ۽ سڀني درٻارين کي لَبِيائين، جن ويساهه گهاتي وساري ڇڏي. علاءُالدين 19 ذِي الحج 695ھ تي پنهنجي تاجپوشي ڪئي ۽ ڀاڻس الماس بيگ يا اُلُغ خان کي 40،000 هزار سپاهه ڏئي ملتان تي قبضو ڪرڻ لاءِ موڪليائين. لاڙ سنڌ تي سومرا آزاديءَ سان راڄ ڪندا رهيا. اُلغ خان جي سربراهيءَ ۾ لشڪر ٻن مهينن جي ڪڙي ڪان پوءِ ملتان تي قبضو ڪيو، ڇاڪاڻ ته ملتانين ملڪ هرٽيمار جي اڳواڻيءَ ۾ غداري ڪئي ۽ اُلغ خان سان ملي ويا. شيخ رُڪنُ الدين جي وچ ۾ پوڻ تي پيش پوڻ باوجود اَرڪلي خان ۽ رُڪنُ الدين کي پڪڙي، انڌو ڪري ۽ گواليار قلعي ۾ قيد ڪيو ويو. ملڪ هرٽيمار کي اَرڪلي خان جي جاءِ تي ملتان ۽ مٿين سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. لُچين حرڪتن جي

ڪري بدنام هرٽيمار ڪاسائين جا ڪوڙ گهر اچ به ڪوٽله تولا خان ملتان ۾ موجود آهن.

98-1297ع (697ھ) ۾ منگولن کي جالنڌر ويجهو شڪست ڏيڻ کان پوءِ علاءُالدين خِلجي ملتان، اُچ، سيوهڻ يا ٺٽي ۾ ڪنهن به قسم جي بغاوت کي دٻائڻ لاءِ ظفر خان جي اڳواڻيءَ ۾ 10،000 گهوڙيسوار موڪليا. ظفر خان سيوهڻ جو قلعو فتح ڪيو. ٿي سگهي ٿو ته اهو لاڙ سنڌ ۽ ڪڇ ڏانهن به ڪاهي ويو هجي. ڪجي روايتون ٻڌائين ٿيون ته علاءُالدين پاران پيڇو ڪرڻ سبب سومرا ۽ سمان لاڙ سنڌ کان ڪڇ ڏانهن لڏي ويا، پر سنڌ جي جاڙيجي سمي لاکي جي پٽ رائيڌڻ جي پٽ گاجان جي پڙپوٽي ابڙي لشڪر تي حملو ڪيو ۽ انهي کي شڪست ڏئي سنڌوءَ جي واهڙ گونگڙي مٿان آباد راڄڌاني طُور جي سومرا شاهي گهراڻي جي عورتن کي بچائي ورتو. هڪڙي ٻي روايت ٻڌائي ته انهي جنگ ۾ ڪڇي سردار ابڙي سمي پنهنجي جان ڏني، پر سومرن جي عورتن کي بچايائين.

01-1300ع (700ھ) ۾ چنيسر بن طائي گذاري ويو ۽ پونئِگر-ٿيون راڄ ڌڻي بڻيو.

انهي جي دور ۾ پير صدرالدين بن پير شهاب الدين جيئرو هو. اهو سبزوار ۾ ڄائو. 819ھ ۾ اُچ ۾ گذاري ويو. اهو هڪ اسماعيلي داعي هو. پنهنجي پرچار ۾ ڏيهي ٻولي ۽ سنڌي ڪم آڻيندو هو. سنسڪرت سکيو ۽ هندو نالو هرِيش چندر يا سوها ديوا اختيار ڪيائين. انهي داس اَوتار نالي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هو پياري پيغمبر محمد (صلي الله عليه وسلم) کي برهما، عليءَ کي وِشنُو ۽ آدم کي شِوِ سڏي ٿو. پنهنجي مريدن کي خواجا (هنرمندن، پڙهيل لکيل ماڻهن، واپارين ۽ حڪيمن لاءِ فارسي لفظ) سڏيندو هو، جيڪو اڳتي هلي خوجا ٿي ويو.

15-1314ع (715ھ) ۾ پونئِگر بن چنيسر گذاري ويو ۽ پٽس خفيف اڳلو حاڪم بڻيو. جيئن ته سنڌ جي تاريخ دهليءَ ۾ ٿيندڙ واقعن سان سڌي سنئين لاڳاپيل رهي آهي، تنهنڪري اتي سومرن جي دور ۾ جيڪو ٿيو، تنهن جو مختصر احوال ڏيڻ ضروري ٿئي ٿو. 17-1316ع (716ھ) ۾ سلطان علاءُالدين گذاري ويو. تاريخدانن جو چوڻ آهي ته ڪيس ملڪ ڪافُور نالي پنهنجي ئي هڪ جنرل زهر ڏنو. ملڪ ڪافور علاءُالدين جي 5 يا 6 سالن جي پٽ شهاب الدين کي نئون سلطان

ڪري ويھاريو. اھو ٻار بادشاھ علاءُالدين جي مرڻ کان 35 ڏينھن پوءِ مارجي ويو. تاجُ الملڪ ڪافُور بادشاھ جي ھئي پٽ قطب الدين مبارڪ شاھ خِلجي کي نئون بادشاھ مقرر ڪيو. انھي جي مرڻ تي سنڌ ۾ ڪڇ تان دھليءَ جو اختيار ختم ٿي ويو. 1317 کان 1320ع (717 کان 720ھ) جي وچ تي سومرا پنھنجي راڄڌاني ٺٽي ڏانھن ڪٽي ويا. ساڳئي وقت انھن دھلي سرڪار جي غلاميءَ جو ڳارو بہ لاھي ڦٽو ڪيو. ٺٽي جا باني سومرا ھئا. اھي پنھنجي راڄڌاني محمد طُور کان ٺٽي ڏانھن ڪ سان سنڌو درياءَ جي وھڪري ۾ آبي ڦيرڦارن سبب ڪٽي ويا ھوندا.

1320ع (720ھ) ۾ خُسرو خان، جيڪو ھڪ ھندو غلام ھو، مالوا مان قيد ٿيو ھو، اسلام قبولي ۽ ترقي ڪندو دکن جي سيني صوبن جي گورنر جي عھدي تائين پھتو ھو، سلطان قطب الدين مبارڪ شاھ کي قتل ڪرايو ۽ ھئي ڏينھن پاڻ کي سلطان ناصرالدين سڏي سلطان بڻيو. ملڪ غازي (تُغلق) پنھنجي ذاتي سيڪريٽريءَ کي دھلي سلطنت جي ماتحت مختلف گورنرن ڏانھن سلطان جي موت جو پلاند ونڻ لاءِ جنگ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ خط لکڻ لاءِ چيو. لاڙ سنڌ جي سومرن ڏانھن ڪو خط نہ لکيو ويو، جنھن جو مطلب آھي تہ سومرا پنھنجي بادشاھيءَ جا آزاد راڄ ڌڻي ھئا. غازي مَلڪ ملتان ۽ سيوھڻ کان گھوڙا ۽ اوڳاڙيون نِيندڙ ھڪ قافلو ڦريو ۽ اھو خزانو خُسرو خان کي شڪست ڏيڻ لاءِ ڪم آندائين. سپاھين کي ٻن سالن جون پگھارون اڳواٽ ڏنيون ويون. انھي قدم ۾ ڪاميابي خاص ڪري ملتان ۽ سنڌ جي فوجين جي ڪري ٿي. مَلڪ غازي (تُغلق) پاڻ کي غياث الدين تُغلق سڏائي دھليءَ جو تخت سنڀاليو.

باب سترھون

رومانوي صدي
(1054 – 1181ع)

شيخ ابن سُومار راج بل (راج ڀل) بنا اولاد گذاري ويو. سومرن جي بادشاهيءَ جي باني خفيف جو پٽ پونئِگر تيستائين 30 سالن جو ٿي چڪو هو. سندس سنڌي نالي جي معنيٰ ٿئي ٿي 'ڌرتيءَ ڌڻي'. اهو 55-1054ع (446هه) ۾ تخت تي ويٺو ۽ 15 سال سک سانت سان راج ڪيائين. سندس راج جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾ 460هه ۾ هڪ اسماعيلي داعي عبدالله سنڌ ۾ آيو. آرنلڊ پنهنجي ڪتاب 'دي پريچنگس آف اسلام' ۾ انهي جو ذڪر ڪيو آهي.

پونئِگر 69-1068ع (461هه) ۾ گذاري ويو ۽ دودو-پهريون تخت ڌڻي بڻيو. اهو دودو-ٻيون هجڻ گهرجي، پر تاريخدان انهي کي دودو-پهريون سڏين ٿا، چاڪاڻ ته پهرئين کي ابن سُومار سڏين ٿا. دودي-پهرئين جو دور آيو ته ڪا اهڙي ڏاڍي طاقت نه هئي، جيڪا سومرن جي ڦهلاءَ کي روڪڻ يا سامهون ٿيڻ جي سگهه رکندي هجي: سموري سنڌ ۾، ويندي اُچ تائين، جتي راج بل جي وقت ۾ هڪ سومري شهزادي جي حڪومت هئي. عبدالله شائق سومري واري 'دولتِ علويہَ' ٻڌائي ٿي ته دودي-پهرئين 20 سان حڪومت ڪرڻ کان پوءِ 481هه (89-1088ع) ۾ تخت تياڳي ڇڏيو ۽ اڪيلائيءَ واري زندگي گهارڻ لڳو. ائين ڪرڻ جو ڪو ڪارڻ نه ڏنو ويو آهي. ٻين تاريخدانن هن واقعي کان نه صاف انڪار ڪيو آهي ۽ نه مڃيو آهي. انهي جي ڌيءَ زينب (تاري پڻ سڏجي ٿي: طاهرا جو اڌ نالو) پنهنجي ننڍڙي ڀاءُ بدران راج ڪيو. انهي 10 سال حڪومت هلائي ۽ ننڍڙي شهزادي سنگهار جي جوان ٿيڻ تي 491هه (1098ع) ۾ راج انهي حوالي ڪري ڇڏيائين. هي واقعو سچ پچ به بنهه انوکو آهي ۽ سومرا راج گهراڻي جي عورتن جي عظمت پڻ وڏي واکي ٻڌائي ٿو.

دودي-پهرئين جي دور ۾ اسماعيلي داعي سيّد نُورُالدين سَتگُر نُور ارڙهين

امام شاهه مُستنصِر بالله جي حڪمن تي سنڌ ۾ آيو. انهي هندي، گجراتي، سنڌي ۽ سرائڪي لفظ گاڏڙ ٻوليءَ ۾ بيت چيا ۽ گِنان سڏجندڙ هنن بيتن ۾ پنهنجي مذهب جي پرچار ڪيائين. انهي جو ٻيو ڪتاب سَت پنٿ آهي.

انهي دور جو هڪڙو ٻيو واقعو راجا ڪيسر ديو وارو آهي، جيڪو سنڌ واري رڻ (ٿر) ۾ ڪِيرتِي ڳڙهه جي حصي تي راج ڪندو هو، انهي بغاوت ڪئي، پر سومري حاڪم هٿان شڪست کاڌائين. ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو ۽ سندس پونيَر هڙپال ديو اتان گجرات ڏانهن هليو ويو. اتان جي راجا ڪرڻ ديو انهي کي پاٽري ۾ ٻنيون ڏنيون. انهي طاقت حاصل ڪئي ۽ ستت ئي هڪ آزاد رياست قائم ڪيائين.

سنگهار (معنيٰ وڏي انگ ۾ ڪيريتي مال جو ڌڻي) صرف 9 سال حڪومت ڪئي. اهو پنهنجي پيءُ وانگر هڪ دلير حڪمران ثابت ٿيو. پنهنجي ملڪ جون حدون مڪران ۽ نانڪاٽيءَ تائين وڌايائين.

07-1106ع (500هه) ۾ سنگهار سومرو بنا وارث گذاري ويو. آر. سِي. مَجُمدار ۽ اي. ڊي. پُلسڪار جي 'هسٽري اينڊ ڪلچر آف انڊين پيپل' ڀاڱو 5 ص. 22 ٻڌائي ٿي ته انهي جي زال هَمُون سندس وارث بڻي. انهي اهو عهدو دراصل سومرن کان بادشاهي کسي گجرن حوالي ڪرڻ واري سازش هيٺ سنڀاليو هو. هَمُون پنهنجي ڀائرن منجهان هڪ کي، تنقيد کان بچڻ لاءِ پنهنجي نگرانيءَ هيٺ، حاڪم مقرر ڪيو، پر اهو ماڻهو هڪ سال کان پوءِ مري ويو. انهي کان پوءِ وري ٻئي ڀاءُ کي اهو عذر ڏئي مقرر ڪيائين ته ڀاءُ جي مدد سان پاڻ ٿي حڪومت ڪيائين، چاڪاڻ ته سومرن جي راج گهراڻي ۾ ڪو مناسب شخص موجود نه هو. ڦَتُو (فتح خان) نالي ٻئي ڀاٽس بادشاهيءَ تي پنهنجي مضبوط پڪڙ جا اهڃاڻ پڌرا ڪرڻ شروع ڪيا. انهي درٻارين ۾ سومرن اميرن ۾ شڪ اپاريا. نتيجي ۾ دودي-پهرئين جي اولاد مان خفيف نالي سومري شهزادي سازشين کي ماري مڃايو ۽ 07-1106ع (500هه) ۾ پاڻ تخت سنڀاليائين. جيڪڏهن اسان مسٽر ايم. ايچ. پنهور جي چوڻ مطابق خفيف-ٻئين کي سنگهار جي زال جو ڀاءُ ۽ عمر-پهرئين کي وري انهي خفيف (42-1142ع / 536هه) جو ڀاءُ سمجهون ۽ اهي ٻئي ڀائر ۽ سندن ڀيڻ سنگهار جي زال هَمُون سڀ سومرا ثابت نه ٿين، ته اسان کي مڃڻو پوندو ته سومرن جو راج ختم ٿي چڪو هو، چاڪاڻ ته انهن جي حڪمراني 75 سالن کان وڌيڪ عرصي

تائين هلي. خفيف-ٻئين اٽڪل 36 سال راڄ ڪيو ۽ انهي کان پوءِ تخت سنڀاليندڙ عمر-پهرئين 40 سال راڄ ڪيو ۽ ٻئي پاڻ ۾ ڀائر هئا. هي نه مڃڻ جهڙو نه تڏهن به مشڪوڪ ضرور آهي. عمر-پهريون خفيف-ٻئين جو پٽ هجڻ گهرجي. تحفت الڪرام ٻڌائي ٿو ته وڳهه ڪوٽ جي حاڪم دودي سومري پنهنجي ڀائپيءَ وارن تي حملو ڪيو ۽ هَمُونءَ جي ڀائرن کي ماري مڃايائين. انهي وچ تي انهي ئي دودي جي پونيَرن منجهان هڪ ماڻهوءَ تخت سنڀاليو.

خفيف-ٻئين پنهنجي دور ۾ ڪڇ جو ڪجهه ڀاڱو فتح ڪيو. انهي جي دور ۾ ٻيو ڪو اهم واقعو نه ٿيو. اهو 42-1141ع (536هه) ۾ گذاري ويو ۽ ڪانئس پوءِ عمر-پهرئين تخت سنڀاليو. عمر-مارئي واري لوڪ ڪهاڻي هن بادشاهه سان جوڙي وڃي ٿي، پر اها هڪ افساني کان وڌيڪ ڪجهه ناهي. سندس راڄڌاني ماتلي تعلقي ۾ ٺري هئي؛ عمرڪوٽ نه، جيڪو انهن ڏينهن ۾ درست نالي اَمرڪوٽ سان سڏبو هو.

عمر مارئي جي ڪهاڻي

هيءَ ڪهاڻي پالڻو نالي هڪ شخص جي تورڙي احوال سان شروع ٿئي ٿي، جيڪو مارئيءَ جي ماءُ مِهراڏا کي سندس مڙس ڦُلَ لاکي جي گهران ڀڄائي ويو ۽ انهي واقعي کي ”لڪئي“ جي اَمُر سان منسوب ڪري ٿو:

”ڏٽيءَ جي اَمُر سان مِهراڏا ٺٺولين جو نشانوبڻي،
پر اها ڪا ڄائي يا ملهه ڳِڌي ٻانهي نه هئي؛
انهي جي هڪ مارُوءَ سان لنئون لڳي ۽ پالڻي سان ڀڄي وئي،
پر انهي جو ٽر وڃي پهچڻ قادر جو ڪم هو.“

مارئيءَ جي ڄمڻ تائين مائيءَ جي حالت پالڻي سان پرڻجڻ ۾ رنڍڪ ٻٽيل رهي. شاعر اهو احوال بيان ڪري ٿو ۽ نجومي ٻڌجي سندس حياتيءَ ۾ عجيب غريب واقعن جي اڳڪٿي ڪري ٿو:

”ٻار جي ڄمڻ جي ڇهين ڏينهن ۽ ڇهين رات تي،
انهي هنن لفظن ۾ اڳڪٿي ڪئي؛

تنهنجي ڌيءُ اهڙي ڀاڳن واري ٿيندي،
جو اي مائٽؤ! توهان در عمر ريجهي ايندو.“
انهي تي ماءُ وراڻيو:
”ڀلي اچي، ڪيس ڦُل جي ڌيءُ ملندي،
ساهڙ جي پوٽي، مِهراڏا جي ڄائي،
جا ٽر واسي پالڻي جي پناهه ۾ آهي.“

اتهاس اڳتي هلي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته اهڙن ڀاڳن واري اها ڇوڪري وڏي ٿي. ڏاڍي سهڻي ٿي ۽ گهڻا جُنونَ جاڳائي وڌائين. سندس پهريون شڪار پالڻي وٽ نوڪر ڏنار ڦوڳ هو، جيڪو سندس عشق ۾ مست ٿي پنهنجي مالڪ وٽ ويو ۽ انهي کي چيائين ته هن کان هاڻ نوڪري نه ٿي پڄي. پالڻو سندس اهنج هڪدم سمجهي ويو ۽ نٽي ڀانئيائين ته هڪ سنو نوڪر هٿان وڃي، تنهنڪري پنهنجي اڳ ڄائيءَ جو سڱ ڪيس ڏيڻ جو واعدو ڪيائين. ڦوڳ ڏاڍو سرهو ٿيو ۽ وڏي چَسَ سان پنهنجي ڏهاڙيءَ واري ڪِرت کي لڳي ويو. شاعر چوي ٿو:

”من ۾ متارو ٿيو، سيڻن جي سهاڳ،
هٿ ڍيري، ٻانهن ويڙهي، ٿو ڪَتي اُنَ اَجهاڳ،
چاري منجهان چاڳ، ٿو ڀَهون پاڻ مهاڙيون.“

ڪجهه وقت کان پوءِ، ڪاميابيءَ جو ڪو آسرو نه ڀانئي، ڏنار مالڪ وٽ وڃي ٿو ۽ سندس نڀيءَ جي دانهن ڏيهه جي حاڪم کي ڏيڻ جو دڙڪو ڏئيس ٿو. مڪار پالڻو وراڻي ٿو:

”عادل بادشاهه عمر، گهڻو ڏُور رهي ٿو،
۽ اهو وهانوَن جي وهنوار جي وچ ۾ نه پوندو،
او ڦوڳ! تون انهي جي ورتاءَ سان پنهنجو پاڻ کي نقصان ڏيندين.“

بهرحال ڪاوڙ ۾ ڀريل ڦوڳ ٽر کان ڏکي مسافري ڪري عمرڪوٽ پهچي ٿو ۽ بادشاهه آڏو حاضر ٿي انهي کي دانهن ڏئي ٿو:

”پهچ تون پنهوارن کي، اي بادشاهه دوداڻي دَس،
وِهه ڏئي واڏاندڙو مون کي چار چکايائون چس،
مون تان مارئيءَ بس، سير توکي سومرا.“

عمر صحيح ڪري ويو تہ واعدي جي پچڪڙيءَ جي سزا ڏيڻ جو اهو واه جو طريقو آهي ۽ ڦوڳ جي سونهن بابت سمجهہ جو امتحان وٺڻ لاءِ ڀهريان پنهنجي راڻين کي چڱي طرح هار سينگار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين ۽ پوءِ هن کي وٽي انهن سان وڃي ملايائين. تڏهن بہ ڏنار (ڏراڙ) اکين مان جهجها لڙڪ لاڙيندي چيو تہ هنن وڏ گهراڻين حسينائن منجهان ڪا بہ انهي رِڻ واسڻ ڪنيا جو مَٽُ ناهي:

"او عمر سومرا، تنهنجي پيڻ جي سونهن ڪجهہ ڪجهہ انهي سان ملي ٿي،

پر اها بہ مارئيءَ جو مَٽُ ناهي،

سندس نيلوفر جهڙو نڪ، سندس ڳل؛ چلڪٽا جيئن عنبر مٿان پوندڙ روشني،

سندس نراڙ مٿان ڪاريون چڳون، چيلهہ جيڏا چوٽا،

ساراهڻ لاءِ ڏسڻ ضروري آهن، مون تي يقين ڪر، او عمر سومرا!

انهي تي عمر ڏنار سان گڏ وڃڻ جو پهہ ڪيو ۽ شاعر سندن اڳتي جو احوال هيئن ٿو بيان ڪري:

"جڏهن شهزور شهزادو عمر سومرو پنهنجي سفر تي اُسهيو تہ ڦوڳ پٺيان پيادو، عمر پنهنجي اُٺ تي، هلندي هلندي ٻئي پنهنجي منزل وڃي رسيا ۽ موچاري ملير جا وڻ وڃي پَسيائون."

اٿندي ئي سندن اک کوهہ تي بيٺل ٻن ماين تي پئي. اوپرا ماڻهو ڏسي مِهراڏا دانهن ڪري ٿي:

"اما، عمر آيو، سومري جو سوار،

قادر لهي قرار، پر سنڌي پايان سومرو."

اوپري پنهنجو اُٺ جهليو ۽ ڳالهہ ٻولهہ شروع ڪرڻ لاءِ اُڃ جو بهانو بڻائي مِهراڏا کي چيائين تہ پيئڻ لاءِ ڪجهہ پاڻي پري ڏي. ڪري عورت سندس چمڙا پوشيءَ جي بنهہ پرواهہ نہ ڪندي چئي ڏنو:

"اي مسافر، توکي پاڻي ڪپي، سچ چئو،

تون ڄاڃيُن منجهان ڪو آهين، يا پاڻ عمر؟"

عمر وراڻيو تہ هو انهن ٻنهي منجهان ڪو ڪونهي، پر سچ پچ ڏاڍو اجايل آهي.

هن تي شاعر چوي ٿو:

"تڏهن مارئيءَ ماڳهين ڪڍيو، آب اڃو، ڪر ڪير،

انگڙيان ويچو ڪريو، لاهيو وجهي نير،

منجهان حب همير، ٿو گهُورون وجهي گهوٽيو."

مائي ٿهي پوئتي ٿي ۽ پنهنجو نرمل روپ ڪنهن اوپري يا اڻڱي جنس پاران ڇهڻ ڪري پليت ٿيڻ کان بچائي ورتائين؛ جنهن منجهان حياءُ ۽ اخلاقي سمجهہ نروار ٿي ٿيا. مارئيءَ پاران پيئڻ لاءِ پاڻي ڏيڻ تي عمر ايڏو خوش ٿيو جو اهو انهي جي ڀلائيءَ ۽ خوشيءَ جي دعا سان هيٺ اوتي ڇڏيائين. وچ ايشيا ۾ هڪ رسم آهي تہ جڏهن ڪو ماڻهو ٻئي لاءِ پاڻي آڻيندو آهي، خاص ڪري جڏهن پاڻي آڻيندڙ ڪا عورت يا ٻار هجي، تہ پيئڻ وارو ڪا دعا ضرور ڪندو آهي.

هڪ اينگهايل ڊگهي منظر کان پوءِ عمر پنهنجي اٺ تان ڇال ڏنو، نوجوان ناريءَ کي ٻک وڌائين ۽ روئڻ ۽ ڦٿڪڻ جي باوجود کيس عمرڪوٽ ڪٽي ويو. اتي انهي سوپياوان پنهنجو حوصلو ڏيکارڻ شروع ڪيو؛ نہ ڪاڏي پيتي کي هٿ لائي ۽ نہ ڪو لفظ ڪُڇي يا وراڻي. پر شاعر جي چوڻ موجب، اڳوڻا اهڃاڻ تڪڙا غائب ٿي ويا ۽ عمر پنهنجي سرڪش دلربا جي ماٺ جو علاج ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيو. روز ڏينهن جو کيس زنجيرن ۾ جڪڙيو ويندو هو ۽ رات جو کيس عمر جي سمهڻ واري پلنگ تي پهچايو ويندو هو؛ هڪ سوني ڪٽاري ٻنهي جي وچ تي سَنڌو هوندي هئي. ائين ڪجهہ عرصو هليو، نيٺ ناريءَ دانهن ڪئي:

"هي ڪو طريقو ناهي، او سومرا، شاديءَ جو ناتو ڳنڍڻ جو،

جنهن سان تون پيار ڪرين تنهن کي زنجيرون وجهين — اهو پيار جتائڻ جو انوکو انداز آهي!

الا! الا! آءٌ مران،

ٿر جي هڪ رات لاءِ،

مون کي موڪل ڏي جيڏين سان هڪ ڀيرو ملڻ جي."

عمر کيس هنن لفظن سان آٿت ڏئي ٿو:

"ماندي ٿي مَ مارئي، هنجون هڏ مَ هار،

ڏکن پويان سُکڙا، سِگها ٿين سُڪار،

پڇي زيرين ٻار، توتان بند بدا ٿيو."

اهڙي ريت هڪ ننڍڙي نڪتي تي عمر پنهنجي قيدياڻيءَ کي آجو ڪيو ۽ ڪيس محل جي ڀين ماين سان رهڻ جي اجازت ڏني. هوءَ ڪنهن موقعي جي تاڙ ۾ رهي ۽ پنهنجي سؤٽ مارُوءَ ڏانهن نياپو موڪلي، قيد مان ڇڏائڻ لاءِ منٿ ڪيائين. نياپو ٻڌي مارُو اٺ تي چڙهيو، راتوواهه عمرڪوٽ پهتو ۽ اتي ڪنهن پير جي خانقاهه يا هجري تي اچي لٿو. پنهنجو اٺ ان بزرگ وٽ ڇڏي، ڪوٽ جي پٽ ٽپي ۽ انهي ڪوٺيءَ ۾ وڃي گهڙيو، جتي عمر ۽ مارئي ستل هئا. مارئي جاڳي پئي ۽ پنهنجي مائٽ کي شهزادي کي مارڻ کان پلي ورتائين، پر انهي پنهنجو ساڙ پلڻ لاءِ پلنگ واري سوني ڪٽاريءَ جي جاءِ تي روپي رکي ڇڏي. ننڊ پيل کي ڇڏي ڏيڻ تي مارُو اَرهو ٿيو، پر پنهنجي سؤٽ سان ڪجهه ڳالهه ٻولهه ڪري ۽ رٿائون سِٽي مجاور جي روپ ۾ هجري ۾ موٽي ويو. صبح جو عمر ڪٽاري ڏٺي ۽ مارئيءَ کان پڇيائين ته هي ڇا آهي؟ پر انهي راتوڪي واقعي کان بي خبري ظاهر ڪرڻ بهتر ڀانئيو.

پنج يا ڇهه راتيون پوءِ مارئيءَ کا باسيل باس ڏيڻ لاءِ خانقاهه تي وڃڻ جي موڪل ورتي. هن اهو پڻ واعدو ڪيو ته جيڪڏهن مٿس اها مهرباني ٿي ته پوءِ جيئن شهزادو چوندو اها تيئن ڪندي. همير ڏاڍو خوش ٿيو. پنهنجي ڀيڻ ۽ ٻانهي گڏائي موڪليائينس ته ڏسن ته سندس مقصد عبادت ئي آهي. مزار جي زيارت ۽ رواجي رسمون پوريون ڪرڻ کان پوءِ مارئيءَ پنهنجي سؤٽ ڏانهن اشارو ڪيو ۽ عورتن کان پڇيائين ته: ”توهان منجهان ڪهڙي منهنجي فقير ياءَ سان گڏ گهمڻ ويندي؟“

عمر جي ڀيڻ پوڳ ۾ وراڻيو:

”مارُو ڇڏي ملير ۾، ٻيو مون ياءُ هٿ ڪيو،
اهڙي نواڙي تو، وڃ هلي ٻئي سين.“

مارئي سندس لفظن کي سٺو سوڻ ڀانئي، هڪدم مارُو جي اٺ تي چڙهي ۽ انهي سان گڏ پنهنجي منڙي ملير ڏانهن ورڻ ۾ دير نه لاتائين.

واقعي جي ڄاڻ ملڻ ۽ دوستن توڙي مائٽن پاران سمجهائڻ تي عمر نيٺ مارئيءَ کي پنهنجي ڪنوار بڻائڻ جو خيال دل مان لاهي ڇڏيو. انهي کي پنهنجي ارادي بابت ڄاڻ ڏيڻ لاءِ هو هڪدم ملير ڏانهن هڪلي ويو، ڪيس ٻڌايائين ته هوءَ سندس ڀيڻ آهي ۽ عمرڪوٽ موٽي آيو. پر سندس عشق جي زور اجا جهڪو نه ٿيو. ان

هوندي به ڀيڻ پنهنجي ”ياءُ“ سان موتمار بيماريءَ دوران ڪڏهن ڪڏهن ملڻ ايندي هئي. پڇاڙيءَ جي شروعات ائين ٿئي ٿي ته مارئي همير سان ملڻ جي تياري ڪري رهي هئي ته ڪيس اوچتو سندس مرڻ جي ڪوڙي خبر پئي ۽ ڪيس ايڏو صدمو رسيو جو سندس روح خاڪي پڃري مان ٿهه پهه پرواز ڪري ويو.

عمر کي به جيئن ئي ان سوڀياوان جي گذاري وڃڻ جي خبر پئي ته انهي پڻ پنهنجي فاني زندگيءَ کان موڪلايو.

اهڙي ريت ٿر جي ڪهاڻي پوري ٿي.

1150ع ۾ يا ڪجهه اڳي غزنيءَ کي غورين تباهه ڪيو. ايراني نيري چوڪي سِرَ (ٽائيل) ملتان ۾ ڦهريون پيرو انهي دور ۾ گهرائي وئي ۽ 1152ع ۾ وفات ڪندڙ شاهه يوسف گرديزي جي مزار جي اڏاوت ۾ ڪم آندي وئي. انوقت ملتان تي سومرن جي حڪمراني هئي.

حضرت لال شهباز قلندر (محمد عثمان مَرَندِي) اندازن سال 66-1165ع (561هه) ۾ ڄائو. مَرَند آذربائيجان ۾ هڪ جاءِ آهي، جنهن کي علي اشرفي 624هه (1226ع) ۾ فتح ڪيو. حضرت لال شهباز انهي ئي سال اهو هنڌ ڇڏيو. هندو ڪيس راجا ڀَرتَري ۽ سندس همعصر پير پٺي کي راجا گوپي چند سڏيندا هئا. ڪجهه تاريخدان چون ٿا ته حضرت لال شهباز ملتان ۾ 662هه ۾ آيو. اهو مڃڻ جهڙو نٿو لڳي، ڇاڪاڻ ته انوقت اهو 99 ورهيه ڄمار جو هجي ها. ڪجهه چون ٿا ته اهو ملتان ڏانهن 1235ع (633هه) ۾ آيو. انوقت سندس عمر 70 ورهيه هجڻ گهرجي، جڏهن ته شيخ الاسلام حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني 53 ورهين جو هجڻ گهرجي.

انهي دور ۾ اسماعيلي (نيزاري) چنگيز خان جي ڀؤ کان دنيا جي سيني حصن ۾ ٽڙي پکڙي ويا هئا. اهي پامير جي ماٿرين، تبريز، شيراز، بغداد ۽ روس جي مختلف ملڪن جي جبلن ۽ ماٿرين ۾ وڃي لِڪا هئا. مصر واري اسماعيلي خلافت 1171ع ۾ سلطان صلاح الدين ايوبيءَ هٿان پڇاڙيءَ پهتي. هڪڙو ڏُکو هنيو ٿو وڃي ته لال شهباز قلندر جو اسماعيلي داعين سان لاڳاپو ٿي سگهي ٿو. 1237ع ۾ جڏهن سنڌ، پنجاب ۽ اتر هندستان جا اسماعيلي دهليءَ ۾ گڏ ٿيا ۽ جمعي نماز جي هڪ ميڙ جو قتل عام ڪيائون، انوقت اهو ملتان ۾ هو. ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا، ڀاڱو ٽيون، ص. 59 ۽ طبقاتِ ناصري، ڪلڪتو ڇاپو ص ص. 116 ۽ 189

مطابق، جمع 5 مارچ 1237ع تي اسماعيلي، گهڻي ڀاڱي سنڌ ۽ گجرات جا، انهن سان گڏ گنگا ۽ جمنا جي ڪنڌين وارا پڻ، نُورالدين نالي هڪ تُرڪ جي پرچار جي اثر هيٺ دهليءَ ۾ گڏ ٿيا ۽ جمع نماز جي هڪ ميڙ تي وڃي ڪڙڪيا. ڪيترائي سندن تلوارن جو کاڄ بڻيا ۽ ٻيا پڇڻ وارن جي ڀيهه ۾ مئا. انهي وچ ۾ تُرڪ اميرن پنهنجو لشڪر گڏ ڪيو ۽ پنهنجي هم مذهبن مان گهڻن جي مدد ڪيائون، جيڪي مسجد جي ڇت تي چڙهي ويا هئا. انهي ڪان پوءِ رڳو اسماعيلي پئي ڪُنا، آخري ماڻهوءَ تائين.

سنڌ جا سومرا اسماعيلي هئا ۽ سنڌين پاران اهڙي قسم جي دهشت گرد سرگرميءَ ۾ حصو وٺڻ ٻڌائي ٿو تہ سومرن ئي انهن کي انهي راهہ تي لاتو هوندو ۽ التتمش جي مئي کان پوءِ دهليءَ جي اطاعت پڻ ڇڏي ڏني هوندائون.

1175ع (570هہ) ۾ محمد غوري اُڇ جي هڪ هندو شهزاديءَ سان شادي ڪئي، جتان جو حاڪم ڀٽي ذات جو هڪ ننڍو راجا هو. سنڌ وانگر اُڇ ۽ ملتان اسماعيلين جا مضبوط ڳڙهہ هئا، جن مٿان ڪٽر سُنيُن قرمطي هجڻ وارو ٺپو هڻي ڇڏيو هو.

76-1175ع (571هہ) ۾ محمد غوري پنهنجي جنرل علي قِرمخ کي ملتان ۽ اُڇ جي نگراني ڪرڻ ۽ اسماعيلين کي ڇٽڻ تي مقرر ڪيو. سنڌ ۽ ملتان ٻنهي جاين جا حڪمران اسماعيلي هئا (تاريخدانن انهن کي قرمطي غلط ڪوٺيو آهي). اهو ٻڌي الموت (پاڙيتو قاتلن جي جنت) جي حاڪم محمد بن علي گجرات جي ڀيم ديو سولنڪي-ٻئين کي علي قِرمخ جي علائقن مٿان حملو ڪرڻ لاءِ چيو. سومرن کي ڀيم ديو کان چنڻ ۽ ڀيم ديو سان اچي گڏجڻ لاءِ ايراني نارِ رستي ايندڙ فدائين جو سامونڊي گهٽُ بند ڪرڻ لاءِ غوريءَ 575هہ (80-1179ع) ۾ ديبل تي حملو ڪيو.

غوريءَ ملتان ۽ اُڇ اتان جي اسماعيلي حاڪمن سومرن کان زوريءَ ڦري ورتا. اهو گومل لڪ رستي ايندو هو، جيڪو نسبتن سولو هو، ۽ پر پاسي وارين بادشاهتن ۾ ڦرلٽ ڪندو هو. خيبر لڪ کان تارو ڪندوهو، جيڪو هڪ ڏکيو رستو هو، انهي ڪري تہ اتي غزنوي ۽ هندو لازمي طور مقابلو ڪن ها. تاريخدانن کي پڪ ناهي تہ انوقت ملتان ۽ اُڇ تي ڪهڙي سومري بادشاهہ جو راڄ هو، آيا اهو خفيف هو يا عمر يا سنڌ جو ڪو ٻيو بادشاهہ يا ملتان ۽ اُڇ جو ڪو الڳ سومرو بادشاهہ. تمام گهڻو امڪان آهي تہ سنگهار سومري جي بيواهہ هَمُون ۽ انهي جي

پائرن مختلف ڀاڱن تي ڌار ڌار راڄ ڪندي مرڪز کي هيٺو ڪري ڇڏيو هو ۽ غوريءَ لاءِ ملتان ۽ اُڇ ۾ ڌار ڌار مقابلا ڪري کين ڀُهاري وٺڻ سولو ٻڌائي ڇڏيو هو. عباس ايڇ. الهمداني تحفت الڪِرام آڏار دعويٰ ڪري ٿو تہ: ”(محمد غوريءَ هٿان ملتان، اُڇ ۽ ٻين جاين تي شڪست کائيندڙ) حڪمران سومرا قبيلن منجهان رهيا ڪهيا ديبل ۾ اچي گڏ ٿيا ۽ دودي-ٻئين کي پنهنجو اڳلو راڄ ڏٽي چونڊيائون. پر سومرا سنگهار جي بيواهہ جي سازش سبب اڳيئي ڪمزور ٿي چڪا هئا، جنهن پنهنجي پائرن جي بادشاهي پڪي ڪرڻ لاءِ مرڪز کي ننڍين ننڍين رياستن ۾ ٽوڙي ڇڏيو هو. غوريءَ 578هہ (1182ع) ۾ ديبل تي قبضو ڪيو ۽ سموري سنڌ ٻهاري ويو. مسٽر ايم. ايڇ. پنهور کي پڪَ آهي تہ غوريءَ ديبل تي ۽ گهڻو ڪري مڪران جي سامونڊي ڪنڌيءَ واري علائقي تي چڙهائي ڪئي، پر (طبقاتِ اڪبري تصديق ڪري ٿي) آزاد سومرن کي زير ڪرڻ کان سواءِ ئي ڦرلٽ جو ڄهجهو مال ڪٽي غزنيءَ هليو ويو. طبقاتِ ناصري (ص ص. 120 ۽ 129) ۽ طبقاتِ مبارڪشاهي (ص. 10) انهي جي وڌيڪ تصديق ڪن ٿيون.

1178ع ۾ يا ستت پوءِ هڪڙو ٻيو واقعو ٿيو. ساڳئي سال يا 572هہ (1178ع) ۾ ڦَتُو نالي هڪ سومري امير، نگرپارڪر جي حاڪم، پورو ڪڇ فتح ڪيو ۽ پَدريسواڙا کي صفا ٻيوس ٻڌائي ڇڏيائين. ڦَتُوءَ کان پلاند وٺڻ لاءِ چولڪايا راجا ڀيم ديو سندس پويان تڪڙو جتو روانو ڪيو، پر سومرو امير پنهنجي واٽ ۾ ايندڙ هر شيءِ کي اجاڙيندو موٽي پنهنجي ملڪ اچي پهتو.

81-1180ع (576هہ) ۾ عمر سومرو گذاري ويو. دودو-ٻيون سندس وارث بڻيو. انهي 590هہ (95-1194ع) تائين حڪمراني ڪئي. انهي ئي دور ۾ ۽ 12 سال پوءِ تائين محمد غوريءَ جي سومرن سان ويڙهاند هلندي رهي.

باب ارڙهون

هنر، ثقافت ۽ تعليم
جي اوسر جي صدي

اُچ، ملتان ۽ سنڌ جي طوفاني تاريخ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ صدي اهڙي گذري آهي، جڏهن ’قلم‘ ’تلوار‘ تي سرسي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪنهن حد تائين ڪامياب به ٿيو. اها صدي يا سو سالن کان متي وارو عرصو 578ھ يعني شيخ الاسلام بهاءُالدين ملتاني، عام طور غوث پاڪ سڏجندڙ، جي جمڻ واري سال کان شروع ٿئي ٿو ۽ 661 يا 666ھ ۾ سندس گذاري وڃڻ کان ڪجھ ڏهاڪا پوءِ ختم ٿئي ٿو. پراڻي قلعي جي مٿاهين ٿُلهي تي موجود سندس مقبرو پنهنجي مرڪز کان پنجن ميلن جي گهيري ۾ پکڙيل ملتان شهر جي هر ڪنڊ ڪڙڇ مٿان ڪنهن پهريدار وانگر اک رکيو بيٺو آهي. اڄ پاڪستان کان وڌيڪ پکڙيل سرائڪي ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن علائقن ۽ هندستان، بنگلاديش، سلهٽ، آسام، برما ۽ انڊونيشيا ۾ موجود سندس مريدن ۾ ڪيس هڪ روحاني بزرگ واري مڃتا حاصل آهي. اهو اٽڪل 700 سال اڳ سومرن، ناصرالدين قباچه ۽ التتمش جي سک قِتل دورن ۾ ملتان ۾ رهندو هو. عام طور تي ماڻهو انهن شخصيتن کي جهٽ وساري ڇڏيندا آهن، جن جو جيوَن الڳ تلڳ يا عام ماڻهوءَ جي جيون ڍنگ کان مٿيرو هوندو آهي، پوءِ ڀلي انهن جي حيثيت تمام مٿاهين يا ڪجھ ڏيکن ۾ بلڪل نرالي ڇو نه هجي. پر جيڪو ماڻهو انهن سان گڏ هوندو آهي، آزمائش يا ڏک جي هر گهڙيءَ ۾ سندن ساٿ نڀائيندو آهي، جيڪو بنا ڪنهن مانائتي موٽ جي آسري جي ڏينهن رات انهن جي ڀلي لاءِ محنت ڪندو آهي، جيڪو ڪين حيوان منجهان انسان بڻائيندو آهي ۽ جنهن جي خدمتن کي نج انسانيت جي بنياد تي هر ڪو مڃيندو آهي، اهو سچ پچ اَمر ٿي ويندو آهي. اهو نيڪ مزاج، اهو صاف ۽ پاڪ ڪردار ۽ اهو صاف شفاف ورتاءُ ئي آهي، جنهن غوث پاڪ شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ

کي ماڻهن جي دلين مٿان حڪمرانيءَ جو هڪ مستقل حق ۽ اختيار ڏئي ڇڏيو آهي.

سندس آتم ڪهاڻيءَ ۾ پيڙيل ماڻهن کي ٽيڪ ڏيڻ واري شاندار ڪم جو ذڪر، هيٺ ڏنل سببن جي ڪري، سومرا راڄ گهراڻي جي تاريخي احوال ۾ خصوصي طور ٿيڻ گهرجي:

نمبر هڪ: ان ڪري ته پاڻ سنڌ جي هباري گهراڻي منجهان هو، جنهن ملڪ جي هن حصي تي 854 کان 1010ع تائين 156 سال حڪمراني ڪئي. فرشتا سندس شجرو هن ريت ڏنو آهي: شيخ بهاءُالدين ذڪريا، هبار پٽ اَسوَد پٽ مُطَلِّب پٽ اَسوَد پٽ عبدالعزيز پٽ اقصيٰ جو پونيَر آهي. هبار اسلام قبوليو، پر سندس ڀائر بدر واري جنگ ۾ عمر ۽ عقيل سان گڏ ڪفر ۾ مئا. ڏسو تاريخ فرشتا، ڀاڱو ٻيون، ص. 407. هباري سنڌ ۾ رهندڙ عرب قبيلو هو ۽ سومرن جا انهن سان سڱاوتي رشتا هئا. ڏسو معصومي، زين الاخبار، فرشتا وغيره.

نمبر ٻه: سومرا راڄ گهراڻي جي باني خفيف سومري حڪومت هبارين کان پنجين هباري بادشاهه جي مرڻ تي بنا ڪنهن رتو ڇاڻ جي ورتي؛ معصوميءَ جي بقول سڱاوتين جي ڪري.

نمبر ٽي: ذڪريا جي سڄارن واري صدي (578ھ کان 660ھ) سومرن جي دور (401 کان 769ھ / 1010 کان 1368ع) ۾ اچي ٿي.

نمبر چار: پڙهائي پوري ڪري پنهنجي اباڻي وطن سنڌ ڏانهن موٽڻ تي ڪيس سومرا گهراڻي جو روحاني رهبر ۽ سلطان محمد طُور سومري پاران پنهنجي نالي سان اڏيل سومرن جي راڄڌاني شهر محمد طُور جي مسجد جو امام مقرر ڪيو ويو.

نمبر پنج: شيخ بهاءُالدين ۽ سندس مشهور خليفي مخدوم جلال الدين بخاري اُچ واري جي نصيحتن سومرن کي سچي دين تي واپس آندو.

منگولن جي لڳاتار حملن سڄي ملڪ ۾ ڏهڪاءُ پکيڙي ڇڏيو هو. بهاءُالدين جي والد وجيهه الدين پنهنجي گهر واريءَ کي ويم جي ڏينهن ۾ سهري جي گهر ڪَروڙ موڪليو، جيڪو نسبتن ڪجھ محفوظ هنڌ هو. تاريخدانن ۾ بهاءُالدين جي جمڻ جي تاريخ بابت اختلاف آهي. اسان مسٽر ايم. ايڇ. پنهور جي ڏس تي هلندي اها 578ھ مڃي آهي. پاڻ رواجي بنيادي تعليم پنهنجي ناني حُسام الدين عيسيٰ جي سڌي رهنمائي ۽ نگرانيءَ هيٺ ڪوٽ ڪَروڙ ۾ پرايائين. روايتي تعليم دوران

غير معمولي لياقت ڏيکاريائين. پنهنجي تعليم وقت کان اڳ پوري ڪري ورتائين. ڪنهن چالاڪ ۽ سمجهُو ماڻهوءَ وانگر انتهائي منجهيل مسئلا سولائيءَ سان نبيري پنهنجي عمر کان وڌن سيني ڏاهن عالمن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيندو هو. ٿيو ائين ته جڏهن پاڻ 15 يا 20 سالن جي ڄمار جو ٿيو ته هڪ قافلو خراسان ۽ ٻين وچ ايشيائي تعليمي ادارن ڏانهن تيار ٿيو. بهاءُالدين کي شهر شهر وڃڻ، مشهور عالمن سان ملڻ، هر قسم جو علم جتان مليو اتان پرائڻ ۽ مطالعاتي دورن مان وڌ ۾ وڌ لاڀ وٺڻ جو موقعو مليو. سندس پارسائي، سچ ڳالهائڻ ۽ همدرد ۽ مددگار ورتاءَ سندس 'قافلي جي ساٿين' کي ايترو ته موهيو جو انهن کيس 'فرشتو' (ملائڪ) لقب ڏنو. سُهرَوَردِيہ سڏجندڙ هڪ نئين صوفي مسلڪ جي باني شيخ شهاب الدين جي شهرت پري پري تائين پکڙجي چڪي هئي. بهاءُالدين انهي عظيم شيخ سان مليو، انهي جي مسلڪ جو اڀياس ڪيائين ۽ اها قبوليائين. شيخ هن کي پنهنجو مريد بڻايو ۽ سهروردیہ مسلڪ کي عام ڪرڻ لاءِ گهربل تعليمي سرگرمين جو سربراهه بڻائي ڇڏيائين. پاڻ مڪي ۽ مديني ۾ ڪجهه سال گذاري سنڌ ڏانهن موٽي آيو. هتي سومري بادشاهه محمد طُور کيس شاهي گهراڻي جي روحاني رهبر جو درجو عطا ڪيو ۽ پنهنجي نالي سان پنهنجي اڏيل راڄڌاني شهر جي جامع مسجد جو امام مقرر ڪيو.

اٽڪل 639هه ڌاري هڪ واقعو ٿيو، جيڪو سندس ڪرامتن جي مشهوريءَ جو ڪارڻ بڻيو. ٿيو ائين ته ڪنهن سومري شهزادي جي ڄڃ ٻيڙين وسيلي درياءَ پار وئي ۽ سج لٿي کان اڳ موٽي اچڻي هئي. اها پنهنجي مهل تي ته نه پر گهڻي دير گذري وڃڻ کان پوءِ به نه موٽي. درياءَ ۾ چاڙهه هو ۽ طوفان غير معمولي رفتار سان لڳي رهيو هو. رات اونداهي ٿيندي وئي ۽ ڇُلندڙ ڇولين جو قهر هر گهڙيءَ وڌندو ٿي لڳو. گهوٽ ڪنوار ۽ انهن جي شاهي ڄڃ جي آجيان لاءِ گڏ ٿيل امير طبقو عورتن سميت ۽ هر عمر جا شهري، نوڪر چاڪر، ڳائڻ وڄائڻ وارا، نچڻ ڪُڏڻ وارا، سهرا ڳائڻ وارين ۽ رؤنشي ڪوڏيا، سيني کي ڊپ اچي ورايو ته ٻيڙيون پڪ ٻڏي ويون ۽ ممڪنہ حادثي تي روڄ راڙو وٺي شروع ڪيائون. شاهي مهمان ۽ راڄڌاني مسجد جو امام شيخ بهاءُالدين ذڪريا پڻ انهن آجيان ڪندڙن ۾ شامل هو. عورتون پنهنجي اکين ۾ ڳوڙها ۽ ڇپن تي آهون آڻي شيخ کي منٿون ڪرڻ لڳيون ته ڄڃ جي

سلامتيءَ لاءِ ڏٿيءَ در دعا گهري. انتظار ڪندا رهيا ڪندا رهيا، مٿان صبح وارو تارو به اڀريو، پر ڇتين ڇولين مٿان ڪنهن ٻيڙيءَ جو پاڇو به نظر نه آيو. عورتن ۽ عزيزن دوستن جي دل سان دانهون ڪرڻ کان متاثر ٿي شيخ دعا لاءِ هٿ کنيا. ۽ اجهو! جيئن ئي رب کان ٻاجهه گهريائين ته ٻيڙيون مدهم روشنيءَ ۾ ڪنهن پاڇولي جيان پاڻيءَ جي سطح مٿان پڌريون ٿيون. ميڙ منجهان خوشيءَ جي هڪ آهه اٿي ۽ اُداس وايو منڊل ۾ هڪ هم آواز نعرو 'دم بهاول حق' گونجي ويو. انهي وقت کان وٺي هي به لفظ ڪالاباغ کان سکر تائين ٻيڙيون وهائيندڙ ٻيڙياتن لاءِ سفر شروع ڪرڻ مهل يا خطري ويل هڻڻ وارو هڪ روايتي نعرو بڻجي ويا آهن.

هي اهي ڏينهن هئا جڏهن مصر، عراق، ايران ۽ سنڌو ماٿر ۾ مذهب، سياست ۽ فتحن تي مداريل ڪيترائي طوفان اٿيا ۽ نيٺ ملتان جي پٽين سان اچي ٽڪرايا. جيڪو سيني دوست توڙي دشمن ڌرين جي گڏجڻ واري جاءِ بڻجي چڪو هو. انهن منجهان فرقيوار هلچلن سنڌ ۽ ملتان جي سماجي ۽ سياسي زندگيءَ کي سخت متاثر ڪيو. اهڙين حالتن ۾ شيخ بهاءُالدين جهڙن مذهبي اڳواڻن لاءِ ضروري ٿي چڪو هو ته اهي عام ماڻهوءَ کي تعليم ڏين، انهي کي مقصد ڀريو جيوَن گهارڻ جي راهه ڏسين ۽ مطلق العنان بادشاهن ۽ حملي آورن هٿان انهي جو غلط استعمال روڪين. ويرَن، دشمنين ۽ تعصبن بدران پيار، امن، هڪٻئي تي ڀروسي، سلامتيءَ جي احساس، همدردي ۽ سهڪار وارو وايومنڊل جوڙڻ وقت جي ضرورت هئي. سياسي ڏڦيڙ ۽ غزنوين ۽ غورين جي اُرهه زورائيءَ وارين ڪاهن ملتان ۽ ان جي ماحولن کي ناگوار بڻائي ڇڏيو هو. پيڙيل ماڻهن جي جهجهي سلامتيءَ تائين بحاليءَ جو ڪم، خاص ڪري 'ڌنڌن' ۽ ڪمائيءَ جي ننڍن ايڪن ۾، ترجيحي بنيادن تي ڪٽڻ جي ضرورت هئي. شيخ بهاءُالدين ذڪريا کي انهن سيني جي اهميت جو احساس هو. اهو هڪ تمام وڏو ڪم هو ۽ پاڻ انهي لاءِ پوري رٿا بندي ڪري ورتي هئائين.

تاريخي ڪتاب ۽ هن حقيقي عظيم انسان جون آتم ڪهاڻيون سندس ڪرامتن جي ڪهاڻين سان ڀريون پيون آهن، جن جو عام ماڻهوءَ جي حقيقي دنياوي زندگيءَ جي سڌاري سان تمام گهٽ واسطو آهي. قرآن پاڪ مطابق رڳو اهو ئي سدائين رهڻو آهي، جيڪو عام ماڻهوءَ لاءِ وڌ ۾ وڌ لاڀائتو آهي. مطلق العنان ناصرالدين

قباچه سان مڙس ٿي مهاڏو اٽڪائڻ، دهلي دربار وارو واقعو جيڪو سندس شيخ الاسلام مقرر ٿيڻ جو ڪارڻ بڻيو ۽ پنهنجي ڪيسي مان وڏي رقم ڇَٽِيءَ ۾ ڀري ملتان جو قتل عام ٽارڻ برابر عظيم اهميت وارا ڪم آهن، پر انسانن کي انسانيت کان ڪِري حيوان بڻجڻ کان بچائڻ واري عمل جو ڪو مَٽ ثاني ناهي.

شيخ بهاءُالدين واپار کي پنهنجي ڪِرت ڪري اختيار ڪيو. تمام وڏي پيماني تي مال ڏيساور موڪلڻ ۽ اتان گهرائڻ جو واپار ڪندو هو. مال سان ڀريل سندس جهاز سڄي دنيا ۾ هلندا هئا. هندن جون دليون کَٽڻ لاءِ انهي جا سمورا انتظام انهن حوالي ڪري ڇڏيا هئائين. معمول مطابق غريبن جي جهوپڙين، ملتان جي گهٽين ۽ پسگرداين جا چڪر لڳائيندو رهندو هو. انهن ماڻهن ۾ آسانيءَ سان رَلي ملي ويندو هو ۽ انهن جي مسئلن جي ڄاڻ انهن کان پاڻ کان وٺندو هو. اهڙن طريقن سان هو مختلف فردن ۽ ڌنڌن جي نسبت جڙيل جماعتن جي لياقتن جو درست اندازو لڳائي سگهندو هو. تنهن کان پوءِ انهي ڄاڻ آڌار انهن لاءِ مختلف رٿائون جوڙيندو هو. هڪ کي صلاح ڏيندو هو ته واپار ۽ سوداگريءَ کي پنهنجي ڪرت بڻائي، ٻئي کي مشورو ڏيندو هو ته هنر ۽ ڪاريگري سکي، ٽئين کي چوندو هو ته ننڍڙو ڪارخانو لڳاءِ ۽ وغيره وغيره. جيڪي اڳيئي ڪنهن ڌنڌي سان لاڳاپيل هئا، تن کي پنهنجي پنهنجي ميدانن ۾ نوان تجربا ڪرڻ ۽ بهتر ۽ نيون شيون ٺاهڻ جي صلاح ڏيندو هو. جيڪي پنهنجي هنرن ۽ ڌنڌن ۾ پُڙَ هوندا هئا، تن کي وڌيڪ بهتري آڻڻ ۽ دائرو وڌائي پنهنجي شين ۽ مصنوعات جي ورائٽين ۽ ڊزائينن کي وڌيڪ ٺاهڻ سنوارڻ لاءِ همٿائبو هو. جن نوجوانن ۾ صلاحيت هئي پر ڏانءُ نه هو، تن کي مختلف هنرن جي سکيا ۽ تربيت وٺڻ لاءِ ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو. انهن سيني رٿائن لاءِ ناڻو گهربل هو؛ انهي ڏس ۾ حقيقي حقدارن جي فائدي لاءِ پاڻ پنهنجي دولت آهر هر قسم جي ’مالي سهائتا‘ مهيا ڪندو هو. تنهن کان پوءِ پنهنجي پلاوٽن ۽ ماتحتن ذريعي انهن گهريلو صنعتن جي ٺاهيل شين جي وڪري لاءِ مارڪيٽ ڳوليندو هو. عزت ڀري روزي ڪمائڻ جي مسئلن جو اهو سڌو سنئون نبيرو ئي سچي مذهب جي سکيا ۽ پرچار آهي. هفتن اندر ئي سوين هزارين ڌتڙيل ماڻهن ۽ جماعتن جا پنهنجي محسن جي در تي ميڙ لڳي ويا ۽ جنهن جيڪو گهريو، تنهن کي اهو مليو. اهڙي طرح ملتان شهر ۾ هنرمندن جا پاڙا؛ ڪوٽ جي

اندران ڪَڄِي محلو، ڪَنگهي محلو، حمام گلي، محلا ڪمانگران ۽ دَرڪٽان محلا، ۽ ٻاهر محلا والوَت، سُوترِيوَت، نِيل ڪوٽ، ٺٺا پاوِليان، بستي ڇَمرَنگ ۽ ٻاڻ لوهاران شيخ جي رٿابنديءَ، مالي سهائتا ۽ ان کان اڳ جيئڻ جي حق کان محروم هيٺين طبقن کي همٿائڻ ۽ عزت ڀرئي گذران لائق بڻائڻ جو اڄ تائين جيئرو جاڳندو مثال آهن. ملتان جا ماڻهو پنهنجي ڪاريگري جي حوالي سان اڳي ئي مشهور هئا. هن رٿابنديءَ، درست رهنمائيءَ ۽ مالي سهائتا سان هنر کي ڀرپور سگهه ۽ هٿي ملي. نه رڳو اهو پر هنن قدمن سان اسلام پڻ ڀري ڀري تائين پکڙجڻ لڳو. قومي معيشيت، جيڪا سياسي گهوٽالن سبب بنهه ڊانوادول ٿي چڪي هئي، پاڻ سنڀالڻ لڳي ۽ اڳ نيچ ليکجندڙ هٽ جو پورهيو ڪرڻ وارن کي عزت ۽ احترام ملڻ لڳو. هنري نمونن جي نين ڊزائنن ۽ صنعتي مال جي سينگار سنوار غربت سَٽيَل پر زرخيز دماغن جي رچنا واري ڏات لاءِ نوان دَڳَ کولي ڇڏيا. مثال طور تير ۽ ڪماٽيون ٺاهڻ وارن کي رنگ ۽ ڇُرَ ٺاهڻ ۽ گڏائڻ جو هنر سکڻ جي صلاح ڏني وئي ۽ ڪجهه نوجوانن کي رنگين چوڪيون سرون ٺاهڻ جي تربيت وٺڻ لاءِ ڪاشغر اُماٽيو ويو. اهي هن ڪم ۾ مهارت پرائي آيا ۽ ڪاشيگيريءَ جو هنر ملتاني ڪاشيگيري سڏجڻ لڳو. گلڪاريءَ جي ڊزائنن ۾ بهتري اچڻ سان ڇٽساليءَ جي ٺپن ۽ چوڪڙين جي اُڪَرَ ۽ ڪورَ جا اوزار ايجاد ٿيا. هنن ايجادن سان ڪپڙا نون رنگن ۾ رڱجڻ لڳا ۽ مٿن نيون ڊزائنون ڇُرجڻ لڳيون. ملتان بهترين سونا ۽ روپا ورق ٺاهڻ ۾ مشهور هو. اهي ورق صرف دوائن ۾ استعمال ٿيندا هئا. ڇُر جو نئون هنر اچڻ سان اهي ورق ڪپڙي مٿان گلڪاري ٺپجڻ لاءِ ڪم اچڻ لڳا. انهي ايجاد لاءِ شيخ ملتان جي حمام گهٽيءَ وارن ڪورين ۽ ڪتين کي ’انصار‘ جو لقب ڏنو. ملتان تِرَ ۽ ٻيا تيلي ٻج پيڙڻ لاءِ مشهور هو، پر تيل ڍوئڻ لاءِ مناسب ٻيڙا نه هجڻ سبب اهو تيل وڏي مقدار ۾ ڏيساور جي پرانهن هنڌن ڏانهن نه موڪلي سگهبو هو. مٽيءَ جا ٿانوَ ان حوالي سان گهٽا ڳرا هئا ۽ تنهن کان سواءِ انهن جي ڀڄڻ جو ڊپ به هوندو هو. شيخ اٺن ۽ هاٿين جي کلن مان ڍالون ۽ مياٽون ٺاهڻ وارن ڪاريگرن کي انهي مواد مان تيل لاءِ ٿانوَ ٺاهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو. انهن ڪوشش ڪئي ۽ ڪامياب ٿيا. محلا ڪپري تيليان اسان کي شيخ جي انهي ايجاد واري صلاح جي ياد ڏياري ٿو. اٺ جي کل مان ٺهيل نئون ٿانءُ وزن ۾ هلڪو، اٽُٽُ ۽ سستو هو ۽ هر

شڪل ۾ سائيز ۾ ٺهي سگهيو ٿي. هن ايجاد سان، هارين پاران تيلي ٻج پوکڻ کان گهاٽي تائين، کوڙ ڪم نڪري پيا. ساڳي ريت ڪيترين ٻين گهريلو صنعتن جهڙوڪ: ڪتابن جا جلد ٺاهڻ، فرنيچر ٺاهڻ، ڏاتوءَ جي ڪم، عمارتن تي گلڪاري، اُڪير، ڳهه ٺاهڻ وغيره سڀني ۾ نواڻ آئي.

شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني ٻاهرين دنيا ۾ هڪ عظيم تعليمدان طور سڃاتو وڃي ٿو. پاڻ ملتان ۾ هڪ تعليمي ادارو قائم ڪيائين، جنهن جو انهن ڏينهن ۾ ڪو مَٽ ثاني نه هو. انهي اداري ۾ سندس آندل ٻين سڌارن بابت ڪجهه جهلڪيون اسان اڳتي هلي چند سٽن ۾ بيان ڪنداسين. هتي اسان پڙهندڙن کي ٻڌائڻ گهرون ٿا ته مٿي بيان ڪيل ترقياتي رٿائن ذريعي هُن ڏوهارين کي ڪيئن سڌاريو. ملتان ۾ سندس جوڙيل اعليٰ تعليمي رهائشي ادارو ستت ئي ايترو وڌيو، جو استادن ۽ شاگردن جو انگ هزارن ۾ وڃي پهتو ۽ انهن لاءِ گهرن جون تمام ڊگهيون لانڊيون اڏيون پيون. انهي سان اتي ٽِڪندڙن لاءِ روزانو کير جي پورت جو مسئلو پيدا ٿيو. ملتان سان گَهندِي ڏئي وهندڙ درياءَ جي ڪنڌين سان رهندڙ ماڻهو گهٽي ٻاڳي بي زمين هجڻ ڪري چور، ڌاڙيل ۽ رسي ڇوڙ هئا. شيخ انهن راڄن جي چڱن مڙسن سان رابطو ڪيو. درياءَ جي ڪنڌين واري سموري زمين پنهنجي ناڻي سان خريد ڪيائين ۽ انهن راڄن کي پوک لاءِ ڏئي ڇڏيائين: انهي شرط تي ته اهي ڏوهه ڇڏي ڏيندا، ان جي بدران مال ڌارڻ شروع ڪندا ۽ پيدا ٿيندڙ کير ٽِڪندڙن کي انهن جي گهرج مطابق ٿورن ڏوڪڙن عيوض پهچائيندا. اهڙي ريت هي سڄر ورسايل ماڻهو ستت ئي سکيا ستابا ۽ سماج جا معزز ڀاتي بڻجي ويا.

2

’الله جي دوستن‘ وٽ اِدراڪ هوندو آهي. سندن هر عمل صاف، پاڪ ۽ هِنئين سان هنڊائڻ جهڙو هوندو آهي. پرچارڪ هجڻ ناتي سندن زندگين جو مقصد ڏتڙيل انسانن جي مادي ۽ روحاني حالت سڌارڻ هوندو آهي. اسلام مطابق انسانن کي مليل وڏي ۾ وڏو خزانو انسانيت آهي، پر انهي جي آهل مختلف لوڀن جو سولو شڪار ٿيڻ طرف هوندي آهي ۽ انهن لوڀن جي ڪري اهو هيٺ ڪِري ڊور بلڪ

ڪڏهن ته اجا به هيٺئين ڏاڪي تي وڃي رَسندو آهي. روحاني شخصيت جي ذميواري اهو ڏسڻ جي هوندي آهي ته ڪو انسان ذلت جي انهي ڏاڪي تائين هيٺ نه ڪِري. سندس هر لفظ ۽ عمل هر ماڻهوءَ آڏو انسانيت ۽ حيوانيت وچ ۾ فرق ڇٽو ڪرڻ لاءِ هوندو آهي. هڪ سچي مسلمان لاءِ مادي ۽ روحاني ٻه ڌار دنيائون ناهن: اهي ساڳئي جيوَن جا ٻه ڏيک آهن. اسان مٿي ڏٺو ته شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ ڪيئن نيچ کان به نيچ ماڻهن جي نِج مادي زندگيءَ ۾ ڦيرو آندو ۽ انهن کي سڌاري انساني ڏاڪي تي پهچاياڻين. اهو ڏاڪو برقرار رکڻ، بلڪ ويتر مٿي وجڻ، لاءِ تعليم جي روشنيءَ وسيلي لاڳيتي روحاني توجهه جي ضرورت هوندي آهي. شيخ جو هم عهد پر مٿاهون مقصد هڪ اهڙو تعليمي ادارو ٺاهڻ هو، جيڪو تعليم جي ٽن مُکيه ميدانن جهڙوڪ: عام تعليم، يونيورسٽي تعليم ۽ استادن جي سکيا جي گهرج پوري ڪري سگهي.

تعليم عام رڳو عالمي تعليم ذريعي ئي ڪري سگهجي ٿي يا ٻين لفظن ۾ اهڙي تعليمي سرشتي ذريعي، جنهن ۾ هر ماڻهوءَ کي بنا ڪنهن طبقي، ذات يا نسل جي ڀيد جي تعليم ڏني وڃي. اڄ هر ماڻهو ڄاڻي ٿو ته اسڪول ڇا آهي ۽ اهو ادارو تعليم کي عام ڪرڻ ۾ ڪيئن مدد ڏئي ٿو. اسڪول لفظ اصل ۾ هڪ اطالوي لفظ هو، جتان اهو يوناني ٻوليءَ ۾ ۽ اتان پوءِ انگريزي ٻوليءَ ۾ آيو. يوناني ٻوليءَ ۾ اهو لفظ ’سخول‘ هو ۽ معنيٰ هئس واندڪائيءَ جي وِندُرَ. يوناني فلاسافرن ٻه هندن وانگر سماج کي طبقن ۾ ورهائي ڇڏيو هو ۽ قاعدو ٻڌائي ڇڏيو هو ته جيئن ته حڪمرانيءَ جو حق رڳو ’اشرافيه‘ (چڱا مڙس، امير ۽ وڏيرا) کي آهي، تنهنڪري تعليم رڳو انهي طبقي کي ڏيڻ گهرجي. يوناني فلاسافرن جا ’اشرافيه‘ تعليم صرف هڪ وِرونهن طور حاصل ڪندا هئا. عام ماڻهوءَ کي علم پرائڻ جو حق نه هو. ساڳي طرح هندستان ۾ جيڪڏهن ڪنهن عام ماڻهوءَ ويدن جو ڪو لفظ اتفاق سان ٻڌي ورتو ته شيهو پگهاري انهي جي ڪنن ۾ وڌو ويندو هو. صرف اسلام ئي آهي، جنهن هر مرد ۽ عورت تي علم پرائڻ فرض بڻايو: ڀلي ان لاءِ چين جيترو پري وڃڻو پوي. اسلام ۾ ’فرض‘ ۾ ڪا معافي ناهي: اهو هر حال ۾ پورو ڪرڻو آهي.

تعليمي اصطلاحن ۾ اجا هڪڙو ٻيو لفظ ’درس‘ آهي، جنهن کي کولي سمجهائڻ ضروري آهي. اڳاٽن جُڳن واري زرعي سرشتي ۾ اَنُ ۽ ٻُهه ڌار ڪرڻ (ڳاهه

ڳاهڻ) لاءِ ڏاند استعمال ٿيندا هئا. ڍور سُڪل وَلِ کي يَڪو ڳاهيندا رهندا هئا، جيستائين وڃي اَنُ ۽ ٻُهه ڌار ڌار ٿين. علم پڻ سچ کي ڪوڙ کان ڌار ڪرڻ لاءِ خشڪ ڪتابن مٿان ڏاندن وانگر لاڳيتو ڳاهه ڳاهڻ گهري ٿو. لڳاتار اچ وڃ سان ٻنين جا سوڙها ٻنا پڪا ٿي ويندا آهن ۽ مٿن گاهه ڦٽڻ بند ٿي ويندو آهي. اهو پڻ 'درس' آهي ۽ انهي سان لاڳاپيل ماڻهو 'مُدَرِس' سڏبو آهي، جنهن جي انگريزي معنيٰ آهي 'ٽيچر' (استاد). علم صرف ورجاءَ، ڏاند وانگر لاڳيتي ۽ هڪ ڪَرِي هل هلان ۽ ٻُهَه کان اَنَ ڌار ڪرڻ سان ئي پرائي سگهجي ٿو. مدرسو يا اسڪول هڪ ليباريٽري يا ڪارخانو آهي، جتي هي عمل لاڳيتو جاري رهي ٿو. بهاءُالدين ذڪريا پنهنجا ادارا 'درس' وارن طريقن تي قائم ڪيا. يوناني فلاسافرن ۽ هندي پنڊتن جي ابتڙ شيخ عام ماڻهن کي بنا ڪنهن ذاتي، نسلي يا طبقاتي ڀيد جي تعليم ڏني. بنا ڪنهن جَهل پل يا فرق جي تعليم پکيڙڻ واري هن پروگرام ايتري تہ ڪاميابي ماڻي جو هڪ وڏي علائقي تي سوين گهر اڏٽا پيا.

هينئر اسان وٽ يونيورسٽين ۾ الڳ الڳ شعبا آهن، جتي علم کي ابتدائي کان آخري ڏاڪن تائين ڦهلايو وڃي ٿو. بهاءُالدين ذڪريا ملتان ۾ يونيورسٽي ٺاهڻ مهل ائين ئي ڪيو. ان لاءِ ڪيس تحقيقي سهولتن، لائبريريءَ جي ڪتابن ۽ رهائشي ادارن جو پڻ بندوبست ڪرڻو پيو. شيخ انهن رٿائن ۾ بہ وڏي ڪاميابي ماڻي.

انهن گهڻن ڪارڻن منجهان، جن جي ڪري اسلام جي پکيڙ بنهہ بيٺي ڪٽي نہ تڏهن بہ ڍري ضرور ٿي، هڪڙو اهو بہ آهي تہ استادن، داعين ۽ مبلغن کي مناسب معاشي آزادي نہ ڏني وئي. اسان جا پرچارڪ تيستائين پوري جوش جذبي سان پنهنجا فرض نڀائي نہ سگهندا، جيستائين اهي عزت ڀرئي گذران وارن مسئلن کان آجا نہ هوندا. شيخ بهاءُالدين انهن مسئلن جي شدت کان چڱي طرح آگاهه هو. استادن جي سڪيا وارن پنهنجن پروگرامن ۾ شريڪ ٿيڻ وارن لاءِ ڪو هنري ڏنڌو اچڻ لازمي ڪري ڇڏيائين تہ جيئن اهي پرڏيهہ ۾ سفر ۽ پڙهائڻ جون ذميداريون نڀائڻ دوران گذران لاءِ ٻين تي بار نہ ٿين. شيخ استادن جي سڪيا وارو شعبو پنهنجي هٿن ۾ رکيو. چڱي طرح سکيل ۽ پَڙ واپاري اسلام پکيڙڻ لاءِ پرڏيهہ اُماڻيا ويندا هئا. انهي احتياط ۽ اسلامي ڄاڻ جي حوالي سان مڪمل سکيا جي ڪري ڏورانهن ملڪن جهڙوڪ سِلهٽ، برما، آسام ۽ انڊونيشيا اسلام قبوليو ۽ شيخ جي

سُهروردي صوفي مسلڪ جا پوئلڳ بڻيا.

هن عظيم تعليمدان جي وفات جي تاريخ 661 يا 666هه آهي. 578هه کان 666هه تائين لڳ ڀڳ هڪ صدي ٿئي ٿي ۽ اها صدي سچ پچ بہ هنر، ثقافت ۽ تعليم جي اوسر جي صدي آهي. ان سڄي عمل جو سِهرو اُچ، ملتان ۽ سنڌ جي سومرن بادشاهن جي سِر وڃي ٿو، جن جي دور ۾ هنر، ڪاريگري ۽ سِڪيا عروج تي پهتا.

اٽڪل ستر سال پوءِ هجري سال 734 جي پهرئين ڏهاڙي تي مراڪشي گهومڙائو ابن بطوطہ سنڌو ماٿر (پنجاب يا پنج درياءَ) ۾ پهتو. انهي پنهنجي عجائبُ الاسفار ۾ سندس پاران گهميل شهرن ۽ وسندين جو تمام تفصيلي وچور ڏنو آهي. سومرن جي سهڻن شهرن منجهان هڪڙو جٽاٽي نالي هو. انهي بابت هيئن لکي ٿو:

"اسان سنڌو درياءَ رستي بہ ڏينهن سفر ڪيو ۽ سنڌوءَ جي ڪنڌين تي آباد هڪ وڏي ۽ سهڻي شهر جٽاٽي ۾ پهتاسين. انهي ۾ عاليشان مارڪيٽ هئا ۽ اتان جا رهواسي سامِرا سڏجندڙ ڪي ماڻهو هئا. اهي اتي آڳاٽن جُڳن کان وٺي رهندا پيا اچن. سنڌ جي فتح جو احوال سهيڙيندڙ تاريخدانن مطابق انهن جا وڏا حجاج بن يوسف جي دور ۾ اهو فتح ٿيڻ وقت اتي رهندا هئا.

سالڪ ۽ سچي عالي مرتبت مذهبي اڳواڻ ۽ پارسا زاهد شيخ رُڪنُ الدين پٽ پارسا زاهد ۽ عالي مرتبت مذهبي اڳواڻ شيخ بهاءُالدين ذڪريا القريشي؛ جيڪو انهن ٽن خاص ماڻهن منجهان هڪ هو، جن لاءِ پاڪ ۽ پارسا شيخ بُرهانُ الدين العرج اسڪندريہ ۾ بشارت ڏني هئي تہ مون کي پنهنجي سفر دوران انهن سان ملڻ گهرجي ۽ جن سان رب جي فضل سان مان مليس، مون کي ٻڌايو تہ سندس پڙڏاڏو محمد بن قاسم القريشي هو ۽ اهو تہ سنڌ جي فتح وقت هو پاڻ انهي لشڪر ۾ شامل هو، جيڪو حجاج بن يوسف عراق جي گورنريءَ دوران فتح لاءِ موڪليو هو. سامِرا سڏجندڙ اهي ماڻهو نہ ڪنهن سان گڏ کائين ٿا ۽ نہ ئي کائڻ مهل انهن ڏانهن ڪو ڏسي سگهي ٿو؛ نہ اهي پنهنجي ذات کان ٻاهر پرڻجن ٿا ۽ نہ ڪو سندن ذات مان پرڻجي ٿو. منهنجي وڃڻ وقت انهن جو وُنڙ نالي امير هو، جنهن جي کهاڻي اسان اڳتي ٻڌائينداسين".

هي بيان اسان جا چارئي انومان بلڪل درست ثابت ڪري ٿو، جهڙوڪ:

1. ميسوپوٽامي ڏرتيءَ تي وسڻ کان وٺي سومرا شهري سيئتا جا عظيم اڏيندڙ رهيا آهن.
2. ڪين منظم رکڻ لاءِ سدائين سندن ڪو پنهنجو حڪمران رهيو آهي.
3. مٿي بيان ڪيل سندن عادتون هر دور ۾ ۽ هر هنڌ هلندڙ حاڪماڻيون عادتون هيون.
4. جڏهن هباري راڄ جي پڇاڙي ٿي ۽ سومرن انهن کان بادشاهي ورتي ته هبارين صرف انهي ڪري ڪا مزاحمت نه ڪئي ته ڪوڙ ساريون هباري ڇوڪريون سومرا گهراڻي جون نُنهرون هيون. ٻين لفظن ۾ هباري مطمئن هئا ته اقتدار ڪنهن رقيب دشمن نه پر سندن پنهنجي نياڻين ڏانهن وڃي رهيو هو.

باب اٺويهون

سومرن جو زوال

(1320 – 1360ع / 720 – 761هه)

سمن سومرن کي اقتدار حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪئي هئي، پر اڳتي هلي سومرن انهن کي ڪڇ ڏانهن ڌِڪي ڪڍيو، جتي انهن گجرات جي چاوڙن وٽ وڃي پناهه ورتي. اتي انهن پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. سنڌ جي سمن اسلام قبوليو، پر ڪڇ وارا هندو رهيا. 1320ع ۾ غياث الدين تغلق پاران دهليءَ تي چڙهائيءَ وقت لاڙ سنڌ جي سومرن حاڪمن اتر سنڌ جي گهڻن علائقن تي قبضو ڪري ورتو.

جولاءِ 1325ع ۾ محمد تغلق پنهنجي پيءُ سلطان غياث الدين کان سينگاريل هاٿين تي سوار ٿي جلوس مان لنگهڻ جي اجازت گهري. اجازت عطا ٿي. ڪاٺ جو هڪ وڏو محل جوڙيو ويو. تاريخدان چون ٿا ته محمد تغلق ڄاڻي واڻي ڪمزور پڇرو جوڙايو هو. اهو هاٿين جي وزن تي ڍهي پيو ۽ سلطان انهي هيٺان اچي مري ويو.

غياث الدين بُورا ۽ بهاءُالدين گُرشَسپ بغاوت ڪئي، پر مارجي ويا ۽ محمد تغلق جي حڪمن تي سندن چمڙ لاٿو ويو. انهن جا چمڙ جڏهن سنڌ ۾ پهتا ته ملتان ۽ مٿين سنڌ جي گورنر ڪِشلُو خان انهن ٻنهي کي پورڻ جو حڪم ڏنو. بهاءُالدين گُرشَسپ غياث الدين جي ڀيڻ يا محمد تغلق جي پڦڙ ۽ هڪ اعليٰ مرتبي امير جو پٽ هو. انهي محمد تغلق جي اطاعت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. سندس خلاف خواجه جهان جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ وڏو لشڪر اُماڻيو ويو، جنهن هندو راجائن جي مدد سان گُرشَسپ کي شڪست ڏئي قيد ڪيو. سندس جيئري کل لاٿي وئي ۽ سندس گوشت چانورن سان گڏائي رڌي هاٿين کي ڏنو ويو. سندس کل ۾ ٻُهه ڀري نماءَ لاءِ سڄي سلطنت ۾ موڪليو ويو. بهرام البيه عرف ڪِشلُو خان محمد تغلق جو نيپاڄ ياءُ هو. انهي کي ملتان، اُڇ ۽ مٿين سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو. عهدو سنڀاليندي ئي انهي بغاوت ڪئي. ڪِشلُو خان کي زير ڪرڻ لاءِ بادشاهه لشڪر

موڪليو، جنهن کي ملتان ويجهو ويڙهه ۾ شڪست ٿي، گرفتار ٿيو ۽ مارجي ويو.

ساڳئي سال منگولن آمون درياءَ جي پاسن وارن علائقن جي چَنگَتيا امير تَرمشيرين (ڏرمساري)، جنهن ٻڌ مت ڇڏي اسلام قبوليو هو، جي اڳواڻيءَ هيٺ ننڍي کنڊ تي حملو ڪيو. ملتان کي زير ڪرڻ کان پوءِ انهي دهليءَ تي چڙهائي ڪئي. محمد تغلق کيس وڏي دولت ڏئي امن خريد ڪيو. تَرمشيرين واپس موٽندي واٽ تي گجرات ۽ سنڌ (اُچ ۽ ملتان) کي ڦريو لٽيو. انهي پنهنجي نياڻي امير نوروز ۽ منگول سردارن جي وڏي انگ کي محمد تغلق جي درٻار ۾ موڪليو. اهي سڀ جو سڀ محمد تغلق جي لشڪر ۾ شامل ٿي ويا. امير نوروز 1351ع ۾ سلطان جي وفات تائين 20 سال نوڪريءَ ۾ رهيو. انهي سال اهي مغل سردار سومرن سان گڏجي پيا ۽ شاهي لشڪر کي ڦريائون.

1332-33ع (733هه) ۾ خفيف بن پونئِگَر سومرو گذاري ويو ۽ پاڻس دودو-چوٿون راڄ ڏٽي ٻٺيو. تيستائين مٿين سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت ٻنهه ڪمزور ٿي چڪي هئي ۽ زوال شروع ٿي چڪو هو. سومرن پاران محمد بن تغلق جي لشڪر کي ڦرڻ وارو برني جو بيان کيل طريقو ظاهر ڪري ٿو ته اهي لاڙ سنڌ ۾ گهڻا طاقتور هئا. اتر سنڌ ۾ درياءَ پنهنجو وهڪرو ڇڏي گهٽ ۾ گهٽ 20 ميل اولهه طرف الهندي ناري جي پيٽ تان وڃي وهي ملڪ ڦٽائي ڇڏيو هو ۽ نتيجي ۾ سندن زور ٽٽي چڪو هو. اتر سنڌ ۾ سنڌو درياءَ جي آبي ڦيرن سبب سومرن جو اقتدار ڪمزور ٿيو ۽ سندن اڳواٽي وچولي سنڌ جي سمن جي هٿن ۾ هلي وئي. سمان علاءُالدين خِلجيءَ جي دور ۾ اُڀريا، پهريان 1333ع ۾ بغاوت ڪيائون ۽، جيئن ماهروءَ جي خطن مان لڳي ٿو، 1353 کان 1360ع جي وچ تي سومرن کان مڪمل طرح اقتدار کسي ورتائون.

1333-34ع (734هه) ۾ ڄام اُنڙ ۽ قيصر رومي دهلي سرڪار خلاف بغاوت ڪئي ۽ دهلي سرڪار جي سيوهڻ ۾ نمائندي مَلڪ رَتَن کي ماري وڌو. اهو حساب ڪتاب ۾ تکو هوندو هو ۽ راجاءِ سنڌ سڏبو هو. سيوهڻ انهي جي جاگير هو. ڄام اُنڙ خزانو ڦريو ۽ باغين کيس ملڪ فيروز جو لقب ڏنو، جيڪو اڳ وارن سڀني سومرن بادشاهن جو لقب هو. انهي سان 1800 گهوڙيسوار هئا، جن کيس بغاوت ۾ ساٿ ڏنو. پٽس ٻانيٽئي 1351 ۽ 1360ع جي وچ تي بهاءُالدين شهمير (همير بن دودو

سومرو) کي شڪست ڏني ۽ پاڻ سنڌ جو حاڪم بڻيو. همير سنڌ کان ٻاهر وڃي پناهه ورتي. دودائي ذات جو بنياد وڌائين ۽ بلوچ قبيلن سان گڏ مڪران ۾ وڃي رهيو. دودائين 1445 کان 1526ع دوران ڊيرا غازي خان ۽ ڊيرا اسماعيل خان ضلعن ۾ سرداريون قائم ڪيون.

بغاوت جي خبر جڏهن ملتان پهتي ته اتان جي گورنر سرتيز بدمعاشن کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ لشڪر موڪليو. جام انڙ پنهنجي گهر هليو ويو. تنهنڪري باغين قيصر رومي کي پنهنجو امير بڻائي ڇڏيو. سرتيز جي لشڪر سيوهڻ جي چوڌاري ڪڙو چاڙهيو، جنهن 40 ڏينهن کان پوءِ آڻ مڃي ۽ قيصر رومي جي ماڻهن ۽ باغين کي ڳريون سزائون ڏنيون ويون. لڳي ائين ٿو ته جام اُنڙ صحيح سلامت پنهنجي راڄ وارن وٽ وڃي پهتو. ابن بطوطه ٻڌائي ٿو ته جام اُنڙ سومرو هو. ڊاڪٽر دائودپوٽي جي دعويٰ آهي ته جام اُنڙ وچولي سنڌ جي سومرن توڙي سمن ٻنهي جو مشترڪ چونڊيل اڳواڻ هو. ڊاڪٽر اسلام چوي ٿو ته اُنڙ سومرو هو.

سومرن جي زوال جي بلڪل درست تاريخ جي خبر ناهي، پر اها 1351 ۽ 1364ع جي وچ تي هوندي، جو ته انهي ئي عرصي دوران عينُ المُلڪ ماهرُو سلطان فيروز تغلق کي سومرن جي سمن خلاف مدد ڪرڻ لاءِ التجا ڪئي. جيڪي منگولن سان مليا هئا ۽ انهن کي دهليءَ جي علائقن تي حملي لاءِ همٿائي رهيا هئا.

خفيف-ٽئين جو نالو سومرن بادشاهن جي لسٽ ۾ 19 نمبر تي ڏنل آهي. انهي 1316ع (715هه) کان 1333ع (733هه) تائين حڪومت ڪئي ۽ ڪانئس پوءِ پٽس دودي-چوٿين گادي سنڀالي، جنهن بنا ڪنهن پريشانيءَ جي 19 سال راڄ ڪيو. ڊاڪٽر سورلي پنهنجي گزيٽيئر آف سنڌ (ص. 152) ۾ هن خفيف بابت لکي ٿو ته انهي بلوچن، سوڍن ۽ جاڙيجن جون ڪيتريون ئي ڪاهون ڪاميابيءَ سان روڪيون. ابن سومار (خفيف) جي حڪومت وڏي زور واري هئي ۽ سندس اختيار ڪڇ کان نصرپور تائين هلندو هو. انهي جي ئي دور ۾ سمان ذات، ڪنهن بلوچ قبيلي کي ڦرڻ جي ڏوهه ۾ خفيف هٿان سخت سَٽڪو کائي، نروار ٿي آڏو آئي. خفيف جي ڏينهن کان سومرا راڄ گهراڻي جي طاقت ۽ پکيڙ هوريان هوريان گهٽجڻ لڳي، عُرًا مِهل (اَر-ما-ئِيل) جي ڏينهن ۾، ڪجهه وقت اڳ ڪڇ کان اچي سنڌ ۾ آباد ٿيندڙ سمان ذات وارن، سندس خلاف سازش سِٽي ۽ ڪيس ماري پنهنجي ذات واري

جام اُنڙ کي سنڌ جي تخت تي ويهاريو. اهو 1351ع ۾ ٿيو.

انهن ئي سالن دوران ڪنهن وقت جام اُنڙ همير دودي جي حڪومت خلاف بغاوت ڪئي. ساڳئي ئي سال سندس وارث پٽ ٻانيٽئي منگولن کان دهلي سرڪار خلاف مدد گهري. اانهي انهن جي مدد سان ڪيترائي قلعا اڳي ئي فتح ڪري ورتا هئا، تنهنڪري فيروز تغلق همير سومري جي مدد جو پڪو ارادو ڪيو ۽ ٺٽي تي هڪ ڀرپور ڪاهه جو بندوبست ڪيائين، پر ٻانيٽئو پٽ جام انڙ تيستائين همير بن دودي سومري کي هڪ ئي جنگ ۾ شڪست ڏئي چڪو هو. مسٽر ايم. ايڇ. پنهور 1368ع جي حوالي سان (ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ جي صفحي 330 تي) لکي ٿو ته: ”دهلي سرڪار جون همير کي تخت موٽرائي ڏيڻ واريون ڪوششون ناڪام ٿيون ۽ سومرا راڄ گهراڻو پنهنجي پڇاڙيءَ پهتو“.

جيئن ته لهندڙ سج جي ڪو ماڻهو پوڇا نه ڪندو آهي، اسان جي تاريخدانن اهو ڄاڻڻ کي زحمت نه ڪئي آهي ته سمن هٿان شڪست کائيندڙ يا معزول ٿيندڙ آخري حڪمران جو ڪهڙو حال ٿيو. پر، گزيٽيئر آف بهاولپور اسان کي اهو چئي ڪجهه ڄاڻ ڏئي ٿو ته: ”انهي بابت چيو وڃي ٿو ته سمن هٿان تخت ڪسجڻ تي اهو پنهنجي راڄڌاني ڇڏي ۽ بلوچستان جي ڊنگ تي دراغل ٺَڪرين ڏانهن هليو ويو، جتي هو پنهنجي سيني ذات وارن سان گڏ آباد ٿي ويو، جيڪي اڳتي هلي گورچاڻي سڏائڻ لڳا، جيڪا اڃا تائين هڪ بلوچ ذات آهي.

مصنف ڏانهن لکيل پنهنجي خط ۾ مسٽر ايم. ايڇ. پنهور لکي ٿو:

”منهنجي ويچار ۾ سنڌ، راجستان ۽ گجرات جي لوڪ ڪٿائن جو سومرن جي سنجيده تاريخ سان ڪو واسطو ناهي ۽ اهي تاريخ لاءِ ڪم نه آڻڻ گهرجن. فيروز تغلق پاران سومرن جي بحاليءَ لاءِ ڪيل ڪاهن کان پوءِ سمن پلاند ۾ سومرن جي سيني ٻنين تي قبضا ڪري ورتا ۽ انهن کي ڊڪڻ، رازا، حجم، سرون وجهڻ وارا، ڪٽي، لوهر ۽ سنگتراش وغيره (سڀ جو سڀ اَڇُوت) بڻائي ڇڏيائون. سندن آخري سرڪشيءَ کي محمود بيگڙي اچي دٻايو. اهو چوڻ ته سومرن ارغونن، ترخانن ۽ مغلن خلاف سمن جو سرگرميءَ سان ساٿ نه ڏنو غلط آهي. جيئن ته اهي هر ڳوٺ ۾ ٽڙيل پکڙيل هئا، سو انهن به سمن سان گڏ انهن جيتروئي ڀوڳيو. اتر سنڌ (شڪارپور ۽ جيڪب آباد) ۽ لاڙ (ٺٽو ۽ بدين) ۾ سومرا ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دورن

۾ اٿيا. بھاولپور ۾ اھي متاثر نہ ٿيا. پندرھين صديءَ ۾ جڏھن سمن بھاولپور جا حصا ھٿ ڪيا، انوقت اتان جا سومرا سندن اڳواٽيءَ ھيٺ اھم حيثيتن جا مالڪ ھئا ۽ انھن کي سَنو ويو.“

مسٽر پنھور جي خط جي مٿي ڏنل پئراگراف جي آخري سِٽَ جي تائيد بھاولپور جي ڪنھن بہ تاريخ مان نٿي ٿئي. شاھي گھراڻو گھٽ ۾ گھٽ پنھنجي پنجن سڌين پيڙھين سان سمورو عرصو ڪيچ مڪران ۽ دراغل جي ٽڪرين وارن علائقن ۾ رھيو ۽ اھي وڏن زميندارن جي روپ ۾ ڪڙمت جي ڌنڌي سان واڳيل رھيا. ليّہ تعلقي ۽ مظفر آباد ۽ ڊيرا غازي خان ضلعن جي گزيٽيئرن منجھان اسان کي ھن راڄ گھراڻي جي چرپر جا ڪي اھڃاڻ ملن ٿا، پر اھي ايترا گھٽا ناھن جن سان لاڳيتيون ڪڙيون ڳنڍي سگھجن. 1469ع (874ھ) ۾ سلطان حسين لانگاھ پنھنجي پيءُ جي ملتان جي حاڪميءَ واري گادي سنڀالي. ”ٽاڪرو ڏاڙيل وڏو آزار ٿيندا ٿي ويا. مَلڪ سُھراب نالي ھڪ دودائي بلوچ پنھنجي پٽن اسماعيل خان ۽ فتح خان ۽ قبيلي جي ٻين ماڻھن سان گڏ ڪيچ مڪران کان آيو ۽ سلطان حسين وٽ ملازم ٿيو.“ اھو ھنن قبائلين جي اچڻ تي سَرھو ٿيو ۽ ڪروڙ جي قلعي کان دين ڪوٽ (ڪالا باغ ويجھو) تائين وارو علائقو سھراب خان جي حوالي ڪري ڇڏيائين. تاريخدان فرشتا ھن علائقي ۾ بلوچن جي پھرين آبادي، وانديون پيل ٻنين کي پوک ھيٺ آڻڻ لاءِ ڪيل سندن اٽڪڻ ڪوشش، اوڳاڙين ۾ زبردست واڌاري، ڏاڙيلن جي آزار کي ٻُنجو ڏيڻ ۽ سنڌوءَ جي ٻنھي پاسي وارن علائقن ۾ ٻن ڊيرن جي بنياد وجھڻ جو احوال ڏئي ٿو.

اسماعيل خانن ۽ غازي خانن سنڌوءَ جي ٻنھي پاسن وارن علائقن تي پنھنجو راڄ قائم ڪيو. پھريون غازي خان 1494ع ۾ گذاري ويو. سومرن پنھنجن چڱن مڙسن جي اڳواٽيءَ ۾ ھڪ متحد قبيلو ٿي ڪٿي ٽاڪ ٺاھيا، انھي جو ڪو ڏس پتو ناھي. لڳي ائين ٿو تہ اھي سموري پنجاب ۽ سنڌ ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ميراڻين، خاص ڪري مير چاڪر، جيڪو ليّہ پرڳڻي جي اوائلي بلوچ آبادڪارن منجھان مُک ماڻھو ھو ۽ جنھن سان گورِش سومري جا ويجھا ناتا ھئا، ٺي دراغل ٽڪرين ۾ ساڻن گڏ رھنڌڙ سومرن اميرن کي پاڻ سان گڏ ليّہ ڏانھن ھلڻ جي دعوت ڏني ھوندي. اتان جون روايتون پڻ مير چاڪر يا سندس ڪنھن سومري ساٿاريءَ پاران ملڪ جي ھن

ڀاڱي ۾ ڪنھن مھم بابت ڪو اشارو نٿيون ڏين. 1540ع ۾ جڏھن بادشاھ شير شاھ خوشاب ۽ ڀيرا ۾ آيو تہ رڳو اسماعيل خان ۽ غازي خان بلوچ ٺي ساڻس ملڻ ويا. سومرن اميرن بابت اسان کي انھي عرصي دوران جيڪا ٿوري ڄاڻ ملي ٿي سا بھاولپور گزيٽيئر (صفحو 506) ۾ ھن طرح آيل آھي تہ مروٺ واري قلعي جي 1491ع ۾ مَلڪ ڄام سومري مرمت ڪرائي، تڏھن اھو انھي جي قبضي ۾ ھو. مروٺ قلعو سُڪي ويل درياءَ ھاڪڙي جي ڏاکڻي ڪنڌيءَ تي واقع آھي.

ميراڻين جو ليّہ پرڳڻي تان اختيار 1620ع ۾ بلڪل ختم ٿي ويو. انھن ڪوٽ اَدُو، ڪوٽ سلطان، ليّہ ۽ نوشھرو 1550ع ڌاري اڏيا ھئا.

آخري سومري بادشاھ جي ظاھري وارث جو نالو، جيڪو سنڌ کان لڏي سڌو ليّہ ڏانھن آيو، رڪارڊ تي ڪونھي. سندس وڏي ۾ وڏي پٽ جو نالو بھاءُالدين آھي. انھي ليّہ واري رڻ ۾ ھڪ کوھ کوٽايو، جيڪو ھاڻ ڦٽي ويو آھي، اھو انھي جي نالي سان سڏجي ٿو ۽ روينيو رڪارڊ تي ’ڏَلِھ بھاءُالدين‘ طور چڙھيل آھي. لکيل شجرو پڻ انھي سان شروع ٿئي ٿو، جنھن ۾ چِٽو ٻڌايل آھي تہ ھي اھو راڄ گھراڻو آھي، جنھن سنڌ تي ڪيترين صدين تائين راڄ ڪيو.

سڌو سنئون شاھي ٻار جي اھا چرپر ڪجھ تاريخي ڪتابن جھڙوڪ نور احمد فريديءَ جي لکيل ’تاريخِ ملتان‘ وغيرہ ۾ اتفاق سان ۽ غير ارادي طور لکجي وئي آھي، جنھن ۾ بھاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي پونيَرن وچ ۾ وراثتي تڪرار جو ذڪر ٿيل آھي. گادي نشين مخدوم شيخ بھاءُالدين-ٻيون 950ھ (1542ع) ۾ گذاري ويو. انھي پونيَرن ۾ ٻہ پٽ ڇڏيا: شيخ محمد يوسف عرف لال عيسان ۽ شيخ ڪبير. انھن ٻنھي گاديءَ جو وارث ھجڻ جي دعويٰ ڪئي: پھرئين وڏو پٽ ھجڻ آڌار ۽ پوئين پيءُ جي وصيت آڌار. اھو تڪرار نبيري لاءِ دھليءَ جي شاھي درٻار تائين پھتو. ڪيپٽين ھيڪٽر ميڪنزي جي 1835ع واري لکت مطابق، جنھن جو حوالو اِبٽسن پنھنجي ڪتاب ’اي گلوسري آف دي ٽرائيبس اينڊ ڪاسٽس آف دي پنجاب اينڊ اين. ڊبليو. ايف. پي.‘ (فٽ نوٽ صفحو 420) ۾ ڏنو آھي، بادشاھ ڪين حضرت دائود نالي سندن مرشد ڏانھن موڪليو. مرشد ڏنو تہ سندن تڪرار جو وڏ ۾ وڏ ڏاھپ ڀريو نبيرو ھو ڀائرن کي ڌار ڪرڻ. انھن منجھان ھڪڙي مخدوم لال عيسان کي سنڌ ساگر دوآب ۾ غير آباد علائقي ڏانھن موٽي وڃڻ لاءِ چيائين. اھو آيو ۽ پاڻ

سان گڏ ڏيھ تياڳيندڙ لوھاڻن، سُمراھن ۽ جاٽ ذات جي گَٽ پاڙن جي ماڻھن جو ھڪ وڏو انگ بہ وٺي آيو. اتي پھچي، گھڻو ڪري سِيارن جي موجودگيءَ سبب مائل ٿي، انھن جي پر ۾ آباد ٿي ويا ۽ آخر ۾ قبيلي ڪي درياءَ جي ويجھو اچي ويھڻ تي قائل ڪري، پنھنجو ڳوٺ ڪَروڙ ٻڌائون.

ھتي جنھن بادشاھ جي ڳالھ ٿيل آھي، اھو شير شاھ سوري يا سندس پٽ آھي ۽ اھو مرشد، جنھن جي حڪمن تي سومرا، لوھاڻا ۽ گَٽ ذاتيون ليّہ ڏانھن لڏي آيا، ڪو ٻيو نہ حضرت ابراھيم دائود بندگي آھي، جنھن جو احوال ٻئي ھنڌ ڏنل آھي.

سومرن جي چڱي مڙس ٿل ۽ سنڌو درياءَ جي ڪڇي جي ڪجھ علائقن ۾، ڪنھن بہ فوجي منشا ڪان سواءِ، ھڪ طاقتور زميندار جي روپ ۾ پير ڄمايا. ھن علائقي ۾ ميراڻين جي آڳاٽي آبادي ھڪ دلچسپ مطالعو پيش ڪري ٿي.

ليّہ تعلقي جي گزيٽيئر جي صفحن 16 ۽ 17 تان ھڪ خلاصو ھتي ڏيون ٿا:

’ھنن بلوچ آبادين جي تاريخ چڱي خاصي شڪ ۽ مونجھاري ۾ ويڙھيل آھي، جنھن جو ڪارڻ وڏي حد تائين ڏيھي تاريخدانن پاران مُک شھرن ۽ ڳوٺن جو بنياد آڳاٽن آبادڪارن جي اميرن ۽ سندن پٽن سان جوڙڻ واري عام روايت آھي، جن لاءِ فرض ڪيو ويندو آھي تہ ھنن تي نالا انھن جي نسبت سان پيا.

مُکيہ مڃيل حقيقتون ائين ٿيون لڳن تہ آڳاٽا آبادڪار ٻن وڏن گھراڻن اسماعيل خانن ۽ غازي خانن جي اڳواڻيءَ ھيٺ ھڪ ٿي ويا ھئا. اھي ٻئي گھڻو ڪري ساڳئي ئي بُڻ منجھان يعني دودائي بلوچ ھئا، پر اھو دودائي نالو ھڪدم غائب ٿي وڃي ٿو ۽ تَرَ جي تاريخ ۾ غازي خانن جا قبيلا ميراڻي ۽ اسماعيل خانن وارا ھوتَ بلوچ سڏجن ٿا. بلوچن مطابق دودائي، سَتا-سومرا ڪُڙم جي جاٽ نسل جي ھڪ گاڏڙ ذات آھن، جنھن جي ھنوقت نمائندگي ليّہ وارا سومرا ڪن ٿا؛ انھن جو باني دودو ھڪ بلوچ زال پرڻيو ھو. ھي قبيلو بلوچن جي اوچتي واڌ ڪان اڳ ڊيرا غازي خان جو مالڪ ھو ۽ بلوچن سان رَلي ملي اھا مالڪي برقرار رکندو آيو. ڊيرا غازي خان وارا ميراڻي دودائي ھئا؛ انھي جي برعڪس ھوتَ نِج بلوچ رت مان ھئا. بلوچ روايتن مطابق ھوتَ، بلوچن جي پنجن بنيادي شاخن يعني رند، لاشاري، ھوت، ڪورائي ۽ جتوئي منجھان ھڪ آھن، جن مٿان اھي نالا سيني جي ساڳئي وڏي مير جالان جي چئن پٽن ۽ ھڪ ڌيءُ جي نسبت سان پيا. انھي ليکي اھي دودائين جي

شاخ ورلي ئي ٿي سگھن ٿا. لڳي ائين ٿو تہ ملتان جي گورنر ھنن ٻنھي گھراڻن کي سنڌوءَ جي پاسن سان ٻنيون ڏنيون ھيون؛ سنڌوءَ جي چناب سان ميل ڪان مٿئين پاسي ٻنھي ڪنڌين سميت. انھن پھريان ساڄي ڪنڌيءَ تي پنھنجا پير ڄمايا، پر ھوريان ھوريان اوڀارين ڪنڌيءَ تي قابض ڌرين کي بہ ڌِڪي ڪڍيائون. ھنن ھوت سردارن بابت تمام گھڻ ڄاڻ ملي ٿي. ڊيرا اسماعيل تي خان انھن جي حڪومت سندن پھرين آبادڪاريءَ ڪان وٺي سندن آخري حاڪم نصرت خان جي احمد شاھ ابداليءَ ھٿان 1770ع ڌاري معزول ٿيڻ ۽ قيدي بڻجي ڪابل وڃڻ تائين لاڳيتي ھلي. 1794ع ۾ صوبي جي حڪومت محمد خان سدوزئي جي ھٿن ۾ ھلي وئي. ھاڻ ھوت تاريخ مان غائب ٿي ويا.

لڳي ٿو تہ ليّہ تعلقي جا اڳوڻي ڊيرا غازي خان ضلعي جي ڏاکڻئي دنگ وارا علائقا سنڌو ماٿر جي انھي ڀاڱي ۾ گڏايا ويا ھئا، جيڪو ميراڻين جي حوالي ھو. انھن بابت چيو وڃي ٿو تہ انھن ڪوٽ اَدُو، ڪوٽ سلطان، ليّہ ۽ نوشھرو شھر ٻڌرايا. نوشھري ڪان اڳتي وارو علائقو گھڻو ڪري اڳ ۾ اٿندي واري ورچ موجب ھوتن وٽ ھو. مٿي ڄاڻايل شھر غازي خانن جي چئن پٽن پاران 1550ع ڌاري ٻَڌايل چيا وڃن ٿا. انھن مان سڀ ڪان وڏي ڪمال خان، جنھن ليّہ ٻڌايو، لاءِ چيو وڃي ٿو تہ انھي کي پنھنجي ڀائرن مٿان ھڪ قسم جي برتري ھوندي ھئي. پر لڳي ائين ٿو تہ ميراڻين جي ليّہ مٿان آزاد حڪومت ڪڏھن بہ نہ رھي. غازي خانن وٽ ليّہ پرڳڻو غازي علائقي جي حصي طور ھو، اوترو جيترو دريا خان ڊيرا وارن ھوتن وٽ ھو، ٻنھي منجھان ڪنھن جو بہ ھيڊڪوارٽر سنڌوءَ جي ھِن پاسي وارن تعلقن ۾ نہ ھو. انھن حالتن جي ڪري ئي جسڪاڻين زور ورتو. مير چاڪر خان ليّہ پرڳڻي ۾ سڀ ڪان پھريان آباد ٿيندڙ بلوچن منجھان مُک ماڻھو ھو. انھي جي پونيَرن منجھان دائود خان ڪَروڙ ۽ ليّہ جي وچ وارن ٻيلن ۾ ڌاڙيلن جو سردار بڻيو، سندس ھيڊڪوارٽر واڙا گِشڪَوري ۾ ھو. انھي ساٿارين جو ھڪ وڏو انگ گڏ ڪيو ۽ 500 گھوڙيسوار وٺي ڊيرا غازي خان جي ميراڻين ۽ ڊيرا جي ھوتن ٻنھي کي سامھون ٿيو، جن جي دنگن تي اھو ڄميو ويٺو ھو. ائين اڪبر جي دور ۾ سورھين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ٿيو. نيٺ اڪبر بادشاھ مٿس لشڪر چاڙھي موڪليو، پاڻ مارجي ويو ۽ سندس ٽولو ٽٽي ويو. پر لڳي ٿو تہ قبيلو ٻيھر گڏ ٿيو ۽ سترھين صديءَ جي

شروعات ۾ سندن سردار بلوچ خان کي بادشاھ پاران مظفرڳڙھ ۾ محمودڪوٽ کان وٺي ميانواليءَ ۾ ڪولا تائين وارو علائقو بخشش ۾ مليو. پر نتو لڳي ڪو جسڪاڻي ڪين بخشش ۾ مليل دريا خان جي اتر واري علائقي جو قبضو حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا هوندا. اهو ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين ڊيرا جي هوتن وٽ رهيو. جسڪاڻين کي گھٽو ڪري حقيقي طور انهي کان وڌيڪ ڪجھ هٿ حاصل نہ ٿيو، جيڪو هو اڳيئي هوتن ۽ ميراڻين جي اطاعت ۾ وٺيون ويٺا هئا. انوقت کان پوءِ اهي آزاد ٿي ويا ۽ ميراڻين جو ليّہ پرڳڻي تان اختيار بلڪل ختم ٿي ويو. چيو وڃي ٿو تہ ميراڻين کي ليّہ مان 1620ع ڌاري لوڏي ڪڍيو ويو.

ميراڻين جي دور جي پڇاڙيءَ تي جسڪاڻي اقتدار ۾ آيا، پر اهي اڪثر بيشتر اُچ جي سيالن سان وڙهندا رهيا يا سکن سان واسطو پوندو رهين، جيڪي انوقت پنجاب ۾ طاقت ٿي اڀري رهيا هئا. سومرو امير ليّہ ۾ پنهنجي هٿياربندن کان سواءِ آيو هو، چاڪاڻ تہ همير جي 1351ع ۾ سمن هٿان شڪست کائڻ ۽ 1360ع ۾ دراغل ٽڪرين ڏانهن ڪسڪي وڃڻ تي سندس قبيلو ٽري پکڙجي ويو يا سمن جي ڏاڍ کان ڪل بچائڻ لاءِ ٻين ذاتن کي وڃي لِڪو.

جسڪاڻين جو ليّہ تي راڄ 1787ع تائين هليو. انهن کان پوءِ ڪيترا ئي ڏيهي گھراڻا، سِکَ، ڪابل جا بادشاھ ۽ پڇاڙيءَ ۾ انگريز آيا. اٽڪل 240 سالن جي ان سموري عرصي دوران سومرا غير واقعاتي زندگي گذارڻ تي مجبور رهيا. پنجاب ايڊمنسٽريشن رپورٽ جي پيراگراف نمبر 16 اها پاليسي وضح ڪري ٿي، جنهن هيٺ پرڏيهي حاڪم هتان جي ماڻهن سان هلندا هئا. اڳوڻن حڪمرانن ۽ آزاد قبيلن کي يا تہ بنھ هيٺو ڪري ۽ محتاج بڻايو ويندو هو يا ڏيکاءَ لاءِ اعزازي عهدا ڏنا ويندا هئا. 1901ع ۾ انگريز سرڪار ليّہ جي سومرن سان معاهدو ڪيو تہ ٿل ۾ سندن بنا پاڻيءَ واريون ٻنيون آباد ڪرڻ لاءِ ڪين هڪ واھ ڏنو ويندو. اهو واھ اٽڪل اڌ صديءَ کانپوءِ ڏنو ويو، جڏهن سومرا لڳ ڀڳ هڙئي ٻنيون معمولي قيمت هڪ آنو في ايڪڙ تي وڪڻي چڪا. موجوده پاڪستان جي اڌ کان وڌيڪ علائقي تي چئن صدين کان وڌيڪ آزاديءَ سان راڄ ڪندڙ شاهي گھراڻي جو زوال اڃا جاري آهي.

هن راڄ گھراڻي جي آخري راڄڌاني پتڻ المعروف پتڻ منارو ۾ هئي. بهاولپور جو گزيٽيئر هن آثار بابت ڪجھ ڄاڻ ڏئي ٿو ۽ همير جي دور جو هڪ رومانوي

داستان ٻڌائي ٿو. پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ اسان هتي اهي ٻئي ڏيون ٿا. رومانوي داستان رچرڊ ايف. برٽن جي اَمُلھ ڪتاب 'سنڌ اينڊ دي ريسز دئٽ انهيبٽ دي ويلي آف انڊس' تان کنئي وئي آهي. ڪهاڻيءَ جي ماڳ مڪان سَرواهِي بابت مٿيون گزيٽيئر اسان کي هيٺين ڄاڻ ڏئي ٿو:

سَرواهِي يا سِيورَائي ڪوٽ سبزل کان ڇھ ميل اتر اوڀر طرف واقع آهي. اهو راءِ سهاسي پاران ڇهين صدي عيسوي ۾ مرمت ڪرايل ڇهن قلعن منجهان هڪ هو. انهي کي شاھ حسين ارغون 1525ع ۾ تباھ ڪيو ۽ هنوقت صرف هڪ قِبّل دڙو آهي. جنرل ڪَننگهام انهي جي سڃاڻپ يوناني تاريخدانن واري سودرائي يا سوگدائي سان ڪئي (ڏسو ص. 56-253، ائنشِيَنٽ جيوگرافي آف انڊيا، پاڳو-پهريون). مومل جو عاشق مينڌرو، جيڪو پتڻ واري همير سومري جو همعصر ٻڌايو وڃي ٿو، سِيورائي جو چڱو مڙس هو، جنهن مان پڌرو ٿئي ٿو تہ اهو ماڳ انهن ڏينهن ۾ آباد هو ۽ ڪنهن ننڍڙي رياست جي راڄڌاني هو. دڙي جي آثار پروڙ مقصدن لاءِ کوٽائي ڪڏهن بہ نہ ٿي آهي، پر "آثارن تان نرالي قسم جا پڪل مٽيءَ جا اٽڪل ماڻهوءَ جي مٿي جيترا ڳوڙها لڌا آهن، جيڪي لڳي ٿو تہ ميزائلن وانگر استعمال ٿيندا هوندا".

پتڻ منارو

انهي گزيٽيئر ۾ پتڻ مناري جو احوال هن ريت ڏنل آهي:

پتڻ منارو

پتڻ منارو يا پتڻ يا فتڻ يا پتڻپور رحيم يار خان ريلوي اسٽيشن کان پنج ميل اوڀر طرف سنڌوءَ جي پراڻي پيٽ (تَرَ ۾ سيج سڏجي ٿو، 28 ’16 اتر ۽ 70 ’22 اوڀر ۾) جي اوڀارين ڪنڌيءَ تي واقع آهي ۽ ملڪ جي انتهائي وڏي پکيڙ وارن آثارن منجهان هڪ آهي. قديم اڏاوت منجهان صرف هنن آثارن جي وچ تي هڪ منارو آهي، جيڪو ان جهڙن ئي پر ٿورن ننڍن چئن منارن جي وچ تي بيٺل هو، جن سيني سان ڀوڏي مَڙهيءَ ٺهيل هئي. چار منارا، جيڪي وچئين مناري سان انهي جي مٿين ماڙ وٽ جُڙيل هئا، ڦٽل حالت ۾ ارڙهين صديءَ جي شروعات تائين موجود هئا، جڏهن فضل علي خان هالاڻي انهن کي ڊاٿو ۽ سرون ۽ پٿر دينگڙهه، صاحبڳڙهه ۽ ياڳلا ۾ نوان ڪوٽ اڏڻ لاءِ استعمال ڪيائين. هنوقت مناري جي صرف هڪڙي ماڙ بيني آهي، پر روايت جي دعويٰ آهي ته اهو ٽه ماڙ هو. ڪو به نٿو ٻڌائي سگهي ته مٿيون ماڙيون ڪڏهن ڪِريون، پر ٻين ماڙ بهادر خان هالاڻي 1740ع ۾ ڊاٿي هئي ۽ هڪڙي سِر نڪتي، جنهن تي سنسڪرت ۾ هڪ ڦرهي اڪريل هئي، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته مڙهي سڪندر اعظم جي وقت ۾ اڏي وئي هئي. ڪرنل مِنچِن 1870ع ۾ مناري جي پِر وارن دڙن جي کوٽائي ڪئي، پر سندس محنت جو ڪيس ڪو ڦل نه مليو. کوٽائيءَ دوران مزدورن کي ڪِني ڏپ وارو ڪو نيم پاٽيٺ مواد لڌو، جنهن جي مٿان مخصوص رنگ جي وڏين مَکَن جا ڪٽڪ پئي ڦِريا. ڳريل مواد جي موتمار ڏپ ۽ مَکَن جي زهريلن ڏنگن سبب ڪوڙ سارا مزدور ٽڏي تي ئي مري ويا. هي آثار ڪيترن ئي ميلن تي پکڙيل آهن ۽ انهن کي کوٽڻ جي اڃا تائين ڪا ڪوشش نه ٿي آهي. پتڻ مناري جي آسپاس ٻيا ڦِٽل دڙا آهن: ڪوڪر وارا پتڻ مناري جي آثارن کان پنج ميل؛ پندار، چار ميل ۽ دروازا، پنج ميل اوڀر ۾ آهن ۽ بِندور وارا انهن کان ٽي ميل اولهه ۾ آهن. روايت جي دعويٰ آهي ته شهر جڏهن سڪيو ستابو هو، تڏهن اهو هڪ سؤ چورس ميلن کان مٿي پکڙيل هو؛ مٿي ڄاڻايل دڙا ساڳئي هڪڙي ئي شهر جو حصو آهن؛ پندار هڪ وڏي عمارت هئي، جتي پتڻ

جو راجا پنهنجي راڄ کان اوڳاڙيل اَنُ رکندو هو؛ دروازا شهر جو مُک لنگهه هو ۽ بِندور پتڻ بادشاهيءَ جو مرڪزي قيدخانو هو. ڪوڪر جي اشتقاق جي خبر ناهي ۽ انهي بابت ڪا روايت نٿي ملي. هن اهم ماڳ جي اصل نالي بابت ڪا ڄاڻ ناهي ۽ ڪو به مسلمان تاريخدان پنهنجي لکڻين ۾ پتڻ جي ڳالهه ڪندو نظر نٿو اچي. انهي مان لڳي ٿو ته اهو پڪ سان انهن جي اچڻ کان گهڻو وقت ڦِٽي ۽ ڪنڊر بڻجي ويو هوندو. پتڻ برابر ڪو نئون نالو لڳي ٿو، پر انهي نالي سان ڪڏهن کان ڪوٺجڻ لڳو، تنهن جو اندازو ڪنهن شيءِ مان نٿو ٿئي. ڪرنل ٽاڊ پنهنجي ’ائنلز آف جيسلمير‘ ۾ پتڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جتي ”پتڻ جا شهزادا“ وغيره اچي ٿو، پر ماڳ جو درست هنڌ نٿو ڏئي. ظاهر آهي ته ڪرنل ٽاڊ جو پتڻ صرف پتڻ (منارو) ئي ٿي سگهي ٿو، جيڪو لڳي ٿو ته سَمبت 1100 (ڏهين صدي عيسوي) ۾ ڪنهن رياست جي راڄڌاني هوندو. ڏهين صديءَ ۾ پتڻ کي سومرن نئين سِر اڏيو، جن جي اهو گهڻي عرصي تائين راڄڌاني رهيو. راڄ گهراڻي جو آخري وڏو همير سومرو هو، جنهن کان سمن راڄ ڦريو هو. چيو وڃي ٿو ته سومرن جي هتي آباد شاخ بلوچن سان ملي وئي، هاڻ گُرچاڻي سڏجي ٿي ۽ ڊيرا غازي خان ضلعي ۾ هڙاند ۾ آباد آهي. قصو هن طرح آهي ته گورِش سومرو شڪار ڪندي پلجي ويو ۽ بيحاليءَ جي آخري ڏاڪي تي بلوچن جي هڪ ٽولي کي هٿ آيو، جيڪي کيس پنهنجي جهڳِن ۾ ڪٽي ويا، جتي انهن سندس سار سنڀال لاءِ هڪ نوجوان عورت مقرر ڪئي. چڱو پلو ٿي انهي سان شادي ڪيائين، انهي جي قبيلي ۾ قبول ٿيو ۽ پنهنجي سموري ياٺپي جي ڳڏجڻ تي بلوچ قبيلي گُرچاڻي جي پيڙهه وڌائين. سومرن پاران رضا خوشيءَ سان پنهنجو ڏيهه ڇڏڻ جو احوال ڏيندڙ هڪڙو ٻيو قصو تاريخ مراد ڏنو آهي. همير سومري جي پتڻ ۾ آباد ٿيڻ وقت ملڪ ننڍين ننڍين بلڪل آزاد ۽ رکي رکي هڪٻئي سان جهيڙيندڙ رياستن ۾ ٽٽي چڪو هو ۽ ڦُل وڏا (هاڻ نوشهرو يا رحيم يار خان) جو چڱو مڙس لاکو پٽ ڦُل هو، جيڪو ياڳن، چارڻن ۽ سگهڙن وغيره سان سخاوت جي ڪري مشهور هو. لاکي سوامي نالي چارڻ کي ڪجهه گهوڙا بخشش طور ڏنا. چارڻ گهر ويندي واٽ تي پتڻ وٽ ترسيو، اتي ڪجهه سومرا نوجوان اهي گهوڙا چورائي ويا. چارڻ، اها کُڙڪ پوڻ تي ته چوري همير ۽ سندس وزير جي ٽيڪ تي ٿي هئي، هڪ چوسٽو جوڙيو، جيڪو ملڪ ۾ هنڌين

ماڳين مشهور ٿي ويو. اهي سٽون هيون:

ڏَرِي ڏُرا راءِ، جَئين چارڻ سَنڪِيا،
پتڻ پَٽِيجا ٿيو، سيڄ وَٽايو ساهه،
هميرا پُرا، راڄ نہ ڪندا سومرا.

”پِٽَ ڏُرا راءِ ڪي جنهن چارڻ ڦُريو، شل پتڻ ڊهي پَٽُ ٿئي ۽ سيڄ پنهنجو پيٽ مٽائي، شل همير سومرو نہ بچي جو ڪڏهن راڄ ڪري.“ سومرا انهي بيت سان ٿيل خواريءَ جي سَٽَ نہ جهلي سگهيا ۽ پتڻ ڇڏي بلوچستان جي ٽڪرين ڏانهن هليا ويا ۽ هاڻ گُرچاڻي ڪوٺجن ٿا. پر پاسي جي ماڻهن وٽ موجود اڪبر جي وقت جي ڪجهه سَنَدن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ پتڻ، پتڻ-پور پڻ سڏبو هو، پر آئينِ اڪبري ۾ ڪٿي بہ پتڻ ڪنهن جاءِ طور ڄاڻايل ناهي، سواءِ سِوستان سرڪار جي، جيڪو اهو ساڳيو پتڻ ٿي بہ سگهي ٿو ۽ نہ بہ ٿي سگهي ٿو. هڪڙي روايت آهي تہ محمود غزنوي سومنات ڏانهن ويندي پتڻ پرسان لنگهيو هو، اتان اهو هاڪڙي (جيڪو انهن ڏينهن ۾ وهندو هو) جي هڪ واهڙ رستي ڏکڻ اولهه پاسي ويو ۽ اهو تہ سندس گهوڙيسوارن جو لشڪر ايڏو وڏو هو، جو مُهڙ وارن گهوڙن گاهه ٿي چِنو ۽ پُٺِيان وارن اڳين جي لِڏ تي گذارو ٿي ڪيو.

سنڌ، بيڪانير ۽ جيسلمير جا هندو راجا ۽ امير ارڙهين صديءَ جي مُنڍ تائين هن مناري تي ايندا هئا ۽ مانگهه مهيني ۾ اتي ساليانو شِوراترِي ميلو هٽائيندا هئا. انهن ڏينهن ۾ سيج ۾ سنڌوءَ جي اُتل جو پاڻي ايندو هو ۽ پتڻ هڪ موهيندڙ ماڳ هو. اتي ستن ڪوٺين وارو هڪ تهہ خانو هو (فرش ۽ ڇت سميت سڄو پٿر جو ٺهيل) جنهن جي وچ تي بہ تلاءَ هئا، جن منجهان ميلي دوران هڪڙو ڪير سان ۽ ٻيو پاڻيءَ سان ڀربو هو ۽ بابا رَتَّا يا حاجي رَتَّا نالي هڪ شخص اهو پاڪ ڪير ۽ پاڻي پانڌيئڙن ۾ ورهائيندو هو. نواب بهاول خان-ٽئين (1840 ڌاري) جي وقت ۾ اُگُر ذات جو هڪ جوڳي هن پَوِتر عمارت جو نگران هو؛ چون ٿا تہ انهي پاڻ کي تهہ خاني جي ويجهو لوڻ جي ڍير ۾ پُورايو ۽ ائين مري ويو. جوڳيءَ جي چيلي پراڻا رواج تَرڪ ڪري مَڙهيءَ (ان نالي سان ڪوٺبي هئي) ۾ هڪ لِنگ رکي ڇڏيو. اولاد جون سِڪايل

هندو سَنڌَ عورتون انهي تي پوڄا لاءِ ايندِيون هيون. لِنگ پوڄا ايتري تہ مقبول ٿي، جو مسلمان عوتون بہ مڙهيءَ تي اچڻ لڳيون. انهي تي شرعي مسلمان چڙي پيا، جن عمارت ڪي ڍاهي ۽ انهي جي ڪنڊرن مٿان مسجد اڏي ڇڏي، جيڪا اڄا تائين بيٺي آهي. پتڻ بابت هڪڙي چوڻي آهي آهي تہ: ’جَئينهه سانگي پتڻ غرق ٿيا، اُهو وِچ بِي نان هَئِي‘، معنيٰ عورت، جيڪا پتڻ جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻي، سا انهي ۾ نہ هئي (جڏهن اهو تباهہ ٿيو). اها چوڻي ڪڏهن جي آهي، اهو پروڙڻ لاءِ ڪو اشارو نٿو ملي. ڪرنل مِنچِن چوي ٿو تہ: ”عمارت جي اندرين پٽين تان ليپو لاهڻ تي مون ڪي ڪا سنڌي لکت ڏسڻ ۾ آئي، جيڪا سال 1559ع ۽ 1569ع جي وچ تي مندر ۾ ڏنل باسُن جو اوچور ثابت ٿي. انهن منجهان هڪ هن ريت هئي: اناج وَرڪِي لانِي آٽِي آمدني هماري آوي سان رپئي پِڇي اڌ آنا پيجونگا، معنيٰ مون ڪي جيترو نفعو ٿيندو انهي مان رپئي تي ٽَڪو اُماٽڻ جو وچن ڪيو اٿم.“

باب ويهون

سومرا دور ۾ ادب جي اوسر

سومرن جي دور (1010–1360ع) ۾ سياسي استحڪام ۽ مرڪزي سرڪار جي مضبوطيءَ سبب عام ماڻهوءَ ۾ شاعري، موسيقي ۽ جنگي داستانن لاءِ چَسُ پيدا ٿيو. وِرونهن جي هنن صنفن کي وڏائڻ وارا چارڻ، ڀَٽَ ۽ جاجَڪَ ڪوٺيا هئا. اهي گجرات، سنڌ ۽ راجستان ۾ گهمندا ۽ عام کي وِندرائيندا وتندا هئا.

سومرن جو دور انهن توڻي ادب جي ڪجهه ٻين صنفن جي اوسر لاءِ مشهور آهي. ڪجهه وقت اڳ هبارين جي دور ۾ سنڌي نثر کي ابتدائي ڏاڪي ۾ ڏسي سگهجي ٿو، پر سومرن جو دور يقيني طور سنڌي ادب جو عظيم ترين رومانوي دور آهي. هن دور جون ادبي روايتون آئيندي جي ادب جو بنياد ثابت ٿيون. مارئي، ليلا، مومل ۽ سَسِيءَ واريون لوڪ ڪهاڻيون هن دور جون آهن. مارئيءَ جو ڏيهه پريم، ليلا جي خود داري، سَسِيءَ جي ثابت قدمي ۽ سَتيا، مومل جي ڏاهپ، چالاڪي ۽ همٿ سنڌي ادب جون پاڙون پختيون ڪيون.

سومرا دور جي ادبي ورثي کي هيٺ ڏنل ڪئٽيگرين ۾ رکي سگهجي ٿو:

1. پريم ڪهاڻيون
2. نيم پريم ڪهاڻيون
3. مذهبي لکتون ۽ گِنان
4. جنگناما
5. واڪاڻ (حمد، مدح، مولود، منقبت)
6. لوڪ گيت

پريم ڪهاڻيون

ڀٽ، ڀان، چارڻ ۽ مڱڻهار تَرَ جي چڱن جي ڪچهرين ۾ دودي-چنيسر واري

جنگ (1313ع) جي سومرن سورمن دودي، ننگر ۽ ٻين جي سورهيائيءَ، ارڏائيءَ، اڻٽل عزم ۽ بهادريءَ جي ڪارنامن جا مختلف منظوم واقعا ٻڌائيندا ۽ ڳائيندا هئا. تاريخ طاهريءَ مان لڳي ٿو ته دودي-چنيسر جي ڳالهه کان سواءِ ڪوڙ ساريون ٻيون پريم ڪهاڻيون به جُڙيون. اهڙيون ڪجهه ڪهاڻيون انهن سچن واقعن جو نتيجو آهن، جن ننڍڙين رياستن جي دنگن تي رهندڙ ماڻهن وچ ۾ هڪبئي سان ناتن جي ڪري جنم ورتو. انهن واقعن کي اڳتي هلي ادبي روپ ڏنو ويو ۽ سُرِيلن لوگ گيتن طور ڳائجڻ لڳا. هن دور ۾ جيڪي رومانوي واقعا، سچا توڻي خيالي، مشهور ٿيا سي آهن: سوهني-مَهِينوَال (سهڻي ميهار) سَسِي-پنهون، عمر-مارئي، ليلا-چنيسر ۽ مومل راڻو. انهن منجهان ڪا ڪهاڻي به سومرن جي دور ۾ نه لکي وئي؛ اهي سڀ جو سڀ ڀٽ، ڀان ۽ مڱڻهار چڱن جي چوپارين ۾ ڳائيندا هئا. پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ اسان هتي ايليَٽ اينڊ ڊائوسن تان ڪنيل هي ڪهاڻيون ڏيون ٿا:

1. الور جو غرق ٿيڻ
2. برهمڻ آباد جو غرق ٿيڻ
3. گنگا ۽ عمر سومرو
4. ليلا چنيسر
5. سَسِي پُنون

الور جو غرق ٿيڻ

”......... سنڌ تي سومرا قبيلي جو راڄ هو ۽ هنوقت جيڪو ياڳو وسيل آهي اهو انهن ڏينهن ۾ صرف هڪ ويرانو هو، جنهن جو سبب سنڌو يا پنجاب درياءَ ۾ پاڻيءَ جي کوٽ هو، جيڪو پَکَر کان هيٺ سنڌو سڏجي ٿو. هنن علائقن ڏانهن پاڻي بنهه نه ويندو هو ۽ پاڻي ئي سموري سُڪار جو بنياد آهي. هنن ماڻهن جي راڄڌاني محمد طُور هو، جيڪو هاڻ ڦِٽي چڪو آهي ۽ دِيرَڪ پرڳڻي ۾ شامل آهي. نه رڳو مون پر گهڻن ٻين به هنن کنڊرن کي عبرت وچان ڏٺو آهي. هن شهر جي غرق ٿيڻ کان پوءِ اتان جي رهواسين جو وڏو انگ سِڪُورا پرڳڻي ۾ وڃي آباد ٿيو، جيڪو سمن ڄامن جي وقت ۾ آباد ٿيو هو، ۽ اتي انهن هڪ ڳوٺ ٻڌو، جنهن تي پڻ

محمد طُور نالو رکيائون. هِن شهر ۾ کيترائي عظيم ماڻهو، زميندار ۽ شيخن جي شيخ دنيا جي محافظ ۽ هند ۾ ڄاتل سڃاتل ، مخدوم شيخ بهاءُالدين (ذکريا) مُلا خليفي سِندِي جا مريد رهندا هئا، جيڪو انهن منجهان ۽ انهي ڳوٺ مان پيدا ٿيو. نَو سو کان هزار سالن جي وچ تي وسندڙ مٿي ڄاڻايل شهر ۽ ان جي پسگردائين جي ڦِٽڻ جو ڪارڻ هن ريت هو: الور شهر کان هيٺان پنجاب درياهُ وهندو هو، جيڪو گڏوِچڙ نالن هاڪڙو، واهِند، ڏاهاڻ ۽ ٻين سان سڏبو هو — چو ته اهو جنهن ڳوٺ جي پر ۾ وهي ٿو اتي نالو مَٽجي ٿو وڃيس. ٻنين کي سائو ڪرڻ کان پوءِ درياهُ سمنڊ ۾ وڃي ٿو ڇوڙ ڪري. دلُوراءِ مٿي ذڪر ڪيل ٻن شهرن (محمد طُور ۽ الور) جي وچ واري ملڪ تي حڪومت ڪندو هو. اهو هڪ وڏو ظالم ۽ زاني هو؛ ڪيس هر رات هڪ ڪنواري ڇوڪري گهربي هئي. درياهَ رستي ٻيڙين وسيلي هند کان ديوَل بندر ڏانهن وکر آڻيندڙ سوداگرن کان اهو انهن جي مال جو اڌ محصول ۾ اوڳاڙيندو هو؛ جنهنڪري سوداگرن جو بي حساب نقصان ٿيندو هو. ڪنهن ڏينهن ڪو سوداگر وڏي مقدار ۾ مال کڻي اتي اچي پهتو ۽ هن ظالماڻي رَوَش تي ٻنهه وائڙو ٿي ويو. محصول عملدارن جڏهن تاڙي ورتو ته سندس مال قيمتي آهي ۽ اهو آيو ٻه ڪنهن ڏورانهين هنڌ تان آهي ته انهن عام کان وڌيڪ گهُر ڪرڻ جو پهه ڪيو. سوداگر سان هڪ نوجوان ۽ چوڏهينءَ جي چنڊ جهڙي سهڻي ٻانهي پڻ گڏ هئي. هن پاپي ظالم کي جڏهن انهي بابت ڄاڻ ڏني وئي ته پنهنجي بڇڙي عادت مطابق انهي تي هٿ وجهڻ جو ارادو ڪيائين. مسافر، جيڪو هڪ ڏاهو ۽ خدا پر ڀڄندڙ ماڻهو هو، پنهنجو پاڻ کي چيو ته هن ظالم وٽان عزت سان ۽ بنا اهنج بچي نڪرڻ ناممڪن آهي، تنهنڪري ڪا همٿ پري ڪوشش ڪرڻ بهتر ٿيندو، جنهن ۾ مَنَ رب جي مدد سان هو ڪامياب ٿي وڃي ۽ اها تقدير جي پني تي ڏينهن قيامت تائين لکجي ويندي. هن منٿ ڪري محصول جي رقم سهڻي ڇوڪريءَ سميت پهچائڻ لاءِ ٽن ڏينهن جي مهلت ورتي. انهي عرصي دوران هُن وڏي انگ ۾ ڪاريگر ۽ پڙَ هنرمند ماڻهو گڏ ڪيا، جيڪي جبل ٽُڪڻ ۾ فرهاد کان ٻه سرس هئا ۽ سڪندر وانگر پت ڏئي ڪو ڪَنڌُ پري ٿي سگهيا. هن انهن ماڻهن کي هر اها شيءِ ڏني جيڪا انهن طلبي ۽ سندن پورهئي عيوض ڪين سون، جواهر ۽ ٻيو سامان ڏنائين. سندس ارادو هو ته هو الور شهر کان مٿان هڪ مضبوط بند ڏئي ۽ پاڻيءَ جو رُخ پَڪَر طرف

موڙي ڇڏي. جاننا ۽ هوشيار ڪاريگر نئون پيٽ کوٽڻ ۽ بند ڏيڻ لاءِ رات ڏينهان رات محنت ڪندا رهيا. اهڙي طرح درياهُ جو رخ موڙي ورتائون ۽ اهو هاڻ سِوَڻ ۽ لڪيءَ جي ٽَڪرين طرف ايڏو زور سان وهڻ لڳو، جو رب جي فضل سان سوداگر پنهنجن ٻيڙن ۽ مال سميت بنا ويرم ظالم جي پهچ کان گهڻو پري هليو ويو. ظالم جي ملڪ جا ماڻهو جڏهن صبح جو جاڳيا ته ڪيترائي پُرهَ گهري پاڻيءَ بدران رڳو گپ ۽ لُڙيو پاڻي ڏٺائون. سيئي وائڙا ٿي ويا ۽ سوداگر جي بچي نڪرڻ جي طريقي ۽ ملڪ ۾ آيل تباهيءَ بابت ڄاڻ پنهنجي مالڪ کي وڃي ڏنائون. انهي ڪين درياهَ کي سندس پراڻي وهڪري تي ڦيرائڻ جو حڪم ڏنو، پر سڀني جواب ڏنس ته اهو سندن وَسَ کان ٻاهر آهي، جو هاڻ پاڻي ڪنهن ٻئي پاسي هليو ويو آهي. راجا جو پڇتاءُ ۽ توبهه سڀ اجايا ٿي ويا. ”جڏهن ڪا بڇڙائي ٿي وئي، او نادان! پوءِ پڇتاءَ مان کهڙو فائدو؟ پنهنجي ڪنن ۾ ڪپهه نه وجهه، پر هوشيار ٿيءُ — عمل جي وقت ننڊ نه ڪر.“ قصو ڪوتاهه پاڻيءَ جي کوٽ ستت ئي ساوڪ ۽ ٻنيون سُڪائي ويران ڪري ڇڏيا ۽ موت ماڻهن ۽ مال مٿان پنهنجا چنبا کوڙيا، پر ظالم پنهنجي بڇڙاين کان نه مُڙيو، جيستائين سندس پاپن ڪيس ۽ سندس ماڻهن ٻنهي کي برباد نه ڪيو.

برهمڻ آباد جو غرق ٿيڻ

تاريخدان ٻڌائين ٿا ته انهي دلُوراءِ جو ڇَتو اَمراڻي نالي هڪ ڀاءُ هو، جنهن جو رب جي فضل سان جوانيءَ کان ئي نيڪيءَ طرف لاڙو هو. اَمراڻي پنهنجي ڀاءُ سان سندس بڇڙاين خلاف اڪثر رد ڪد ڏيندو رهندو هو، پر ڪيس روڪي نه سگهيو، تنهنڪري پنهنجو ملڪ ڇڏيائين ۽ ڏيان قرآن جي مطالعي ۾ لڳائي ڇڏيائين. پاڪ ڪتاب حفظ ڪرڻ کان پوءِ جڏهن گهر موٽيو ته دوستن شادي ڪرڻ لاءِ زور پريس، پر هن کي انهن جا ظالماڻا طريقا نه وڻيا، تنهنڪري انڪار ڪري ڇڏيائين. سندس مِٽَ مائٽَ ساڻس لڳ لاڳاپا ٽوڙي مٿس ٺٺوليون ڪرڻ لڳا ته هو تُرڪ يعني مسلمان ٿي ويو آهي ۽ هاڻ ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي ڌيءُ پرڻجڻ لاءِ مڪي ويندو. اَمراڻيءَ جو ستارو اپري رهيو هو ۽ سندس دل رب ڏانهن مائل ٿي چڪي هئي، سو انهن جي ٽوڪُن مٿس اثر ڪيو ۽ ڪعبي ڏانهن وڃڻ جو پڪو پهه ڪيائين. جڏهن پنهنجي

منزل واري جاءِ تي پهتو تہ اتي هڪ عورت ڏٺائين، جيڪا هٿ ۾ پَنُ جهليو بيٺي هئي. هِن جڏهن انهي ڏانهن گهڻا پيرا نهاريو تہ نوجوان ڇوڪري کيس تاڙي وئي ۽ پڇيائينس تہ هن شهر ۾ هو ڇا پيو ڳولي. هِن وراڻيو تہ هو ڀانئي ٿو تہ سندس ذريعي قرآن پڙهڻ لائق ٿي سگهي ٿو. انهي کيس ڏس ڏنو تہ هڪ معزز ماڻهوءَ جي ڌيءُ کي پاڪ ڪتاب کانئس گهڻو بهتر اچي ٿو ۽ اها ڪيترين ئي نوجوان ڇوڪرين کي پڙهائي ٿي ۽ جيڪڏهن هو ويس مٽائي ڇوڪرين سان گڏ انهي وٽ پڙهي تہ سندس دل جي اميد پوري ٿي سگهي ٿي. اَمراڻيءَ وراڻيو تہ اهو سڀ ڪجھ سندس مهربانيءَ سان ئي ٿي سگهي ٿو. هُن انهي کي هڪ ننڍڙي سوکڙي ڏني ۽ سکڻ وارن سان وڃي گڏيو. ڪجھ عرصي کان پوءِ هن ٻيهر قرآن پڙهڻ سکي ورتو، تڏهن هڪ ڏينهن هڪ عورت استاد سان ملڻ آئي، جيڪا تارن جي علم جي ڄاڻُو هئي. اچڻ واريءَ چيو تہ: ”مون کي هڪ جوان ڌيءُ آهي، جنهن کي مان ڪنهن شخص سان پرڻائڻ چاهيان ٿي؛ ڏسي ٻڌاءِ تہ جوڙي ڀاڳ ۾ خوش رهندي يا نہ؛ جيڪڏهن نہ تہ پوءِ مان پنهنجي ڌيءُ ڪنهن ٻئي هنڌ پرڻائيندس.“ نِڪَٽَ پيٽيا ويا، جواب ها ۾ مليو ۽ عورت هلي وئي. ڇَتو، جيڪو عورت جي روپ ۾ انهي پاڪدامن عالم وٽ پڙهيو پئي ۽ جنهن جي جنس کان هوءَ بي خبر هئي، تنهن اِتي چيو تہ جيئن تہ هوءَ ٻين ماڻهن جي قسمت جو پتو لڳائي سگهي ٿي، مهرباني ڪري پنهنجا نِڪَٽَ پيٽي ٻڌائي تہ سندس مڙس ڪير ٿيندو. انهي وراڻيو تہ: ”اهو معلوم ڪري مون کي ڏاڍي خوشي ٿيندي؛ مون هن مهل تائين ڪڏهن پنهنجي باري ۾ سوچيو ئي ناهي.“ وري نِڪَٽَ پيٽيائين ۽ جواب ڏنائين: ”ڇَتو نالي هڪ شخص سنڌ مان ايندو ۽ مان انهي کي ڏني ويندس.“ اَمراڻيءَ پڇيو: ”آيا اهو شخص سنڌ ڇڏي مڪي لاءِ روانو ٿي چڪو آهي يا نہ؟“ ڇوڪريءَ وراڻيو: ”اهو هن شهر ۾ پهچي چڪو آهي.“ ”اهو ڪٿي آهي؟“ جواب مليو ”هن گهر ۾ ۽ اهو تون آهين.“ ڇَتو پڇ پڇان ڇڏي پڙهڻ ۾ لڳي ويو.

ڇوڪريءَ پنهنجي ماءُ سان پوري ڳالھ ڪئي. مائٽن راضپو ڏيکاريو ۽ ٻئي ٻنڌڻن ۾ ٻڌجي ويا. اَمراڻي ڪجھ عرصو اتي رهيو، تنهن کان پوءِ پنهنجي ملڪ پاڻِڻ-واھ موٽيو، جتي پاڻس جو راڄ هو. رب جي بندگيءَ ۾ محو ڇَتي ۽ سندس زال فاطمہ جي وچ ۾ ڪا شيءِ ڳجهي نہ هوندي هئي ۽ اهي هڪٻئي کي ڏاڍو ڀائيندا

هئا. هڪ ڏينهن ڇَتي جي پاءُ سندس غير موجودگيءَ ۾ سندس زال کي ڏسڻ جي نيت ڪري کيس ڪنهن ڪم سان ڪنهن پاسي موڪليو. هن نيڪ عورت کي انهي ظالم شخص وهنجندي ڏسي ورتو. فاطمہ ۽ ڇَتي کي، جيڪو ڪٿي پري هو، انهي مهل ئي ان ڳالھ جي خبي پئجي وئي. ڇَتو هڪدم موٽي آيو ۽ مِٽَ مائٽ ڦِٽا ڪري، زال وٺي ملڪ ڇڏي هليو ويو ۽ هُلائي ڇڏيائين تہ جيڪو بہ انهي شهر ۾ رهندو بچڙو ٿي مرندو. سندن شهر ڇڏڻ واري رات ئي تباهيءَ شهر مٿان لامارا ڏنا. پر انهي کي چرخو هلائيندڙ هڪ پوڙهي بيواھ جي ڀرِي روڪي ڇڏيو. ٻي رات کين ڳُٽيڳِير جي ڀرِي بچايو. پر ٽين رات تي، جيڪو وقت انهن ظالم انسانن جي بربادي لاءِ طيءِ ٿي چڪو هو، پوري محل کي ماڻهن، عمارتن ۽ هر شيءِ سميت زمين ڳهي وئي؛ رڳو هڪ منارو سندن نشاني وڃي بچيو، جيڪو اڄ تائين بيٺو آهي. ڇَتو اَمراڻي ۽ سندس زال فاطمہ صحيح سلامت سِوستان شهر پهتا، جيڪو هاڻ سِوَڻ سڏجي ٿو. اتي هن پنهنجا ڏينهن نماز ۽ عبادت ۾ گذاريا. جڏهن هيءُ فاني جهان ڇڏيائين، موت جي هُن پار پنهنجي مَنَ-گُهرئي ابدي گهر جي ڳولا ۾، جيئن پنهنجي حياتيءَ ۾ معجزا ڪري ڏيکاريا هئائين ۽ سندس دعائون قبول پيون هيون، تيئن ئي سندس مرڻ پڄاڻان بہ آهي. جيڪو بہ سندس مزار تي ويندو آهي، پنهنجي مَنَ جي مراد لهندو آهي. سندس مزار سِوَڻ ۾ موجود آهي؛ جمعي ڏهاڙي ماڻهن جا ولر انهي تي وڃن ٿا ۽ انهي جي پُڄنديءَ ۾ پڪو ويساھ اٿن.

گنگا ۽ عمر سومري جي تاريخ

مان روشن دماغ ماڻهن— ادب جي دوستن ۽ علم جي ميناڄ ۾ مَسرُور ٿيندڙن — جي ڄاڻ لاءِ لکان ٿو. تميم ذات جي گنگا نالي هڪ البيلي نار جو ’عمر‘ سان منگڻو ٿيل هو. عمر کيس تڏهن ڏٺو هو، جڏهن اڃا جوانيءَ جي بهار سندس سونهن جو پيالو نہ ڀريو هو ۽ سندس ڳلن جي اڻ ٽريل مکڙيءَ اڃا هُڳاءُ نہ ڪيو هو. اها کيس نہ وڻي ۽ سندس مَنُ مٿانس مَتجي ويو، سو کيس پنهنجي زال بڻائڻ جا سڀ ويچار ڇڏي ۽ اجازت ڏئي ڇڏيائين تہ جنهن سان وڻين تنهن سان کيس پرڻائي ڇڏين. ڇوڪريءَ جو هڪ مائٽ ۽ عمر سومري جو سنگتي عمر تميم، جنهن کان

سواءِ ھو ڪڏھن بہ نہ پيئندو (يا ڪائيندو) ھو، انهي جو مڙس ٻڌيو. ڪجھ سالن ڪان پوءِ اھا اڻ ٽڙيل مکڙي جوانيءَ جي ھير لڳڻ سان ٽڙيل گلابن جي ھڪ ٽاري ٽي پئي. ھير ۾ اھڙو ھُٻاءُ اوتيائين جو سندس موھ ھر دل جي وچ ۾ پيهي ويو.

ھڪ ڏينھن جڏھن ڌوٻيءَ سندس ڪپڙا رستي ويجھو سُڪڻا وڌا، تڏھن امير انهن سڳند ڀرين پوشاڪن ڀرسان اچي لانگھائو ٿيو. ھير ۾ اھڙو ھُٻاءُ پکڙيل ھو جو ميلن تائين واٽھڙن جي دماغن ۾ پئي گھڙيو. مشڪ جي تِکي سُرھاڻ سبب سندس نڪ مان رت وھڻ لڳو ۽ اچرج ۾ پئجي ويو تہ اھي ڪپڙا ڪنھن جا ٿي سگھن ٿا. ڌوٻيءَ ڪان پڇيائين ۽ وڏي جاکوڙ ڪان پوءِ پروڙ پئجي سگھيس، جو انهي ماڻھوءَ کي مالڪياڻيءَ جو نالو ڏَسڻ جي جھل ٿيل ھئي تہ اھي عمر تميم سان پرڻيل ڪنھن عورت جا آھن ۽ عالي جاھ انهي کي اڳ رد ڪري چڪو ھو. اُڪنڊ ۽ ارمان ھاڻ سندس روح تي قبضو ڪري ورتو ۽ سندس موھ ايڏو تہ اٿاھ ھو جو عورت جي گھر ڏانھن ھلي پيو، ان ارادي سان تہ جيڪڏھن گھر ڌڻي گھر ۾ نہ ھوندو تہ ان مَنَ موھڻي مخلوق جي ھڪ جھلڪ پَسي پنھنجون اکيون ۽ ھانءُ وجي ٺاريندو. مڙس گھر ۾ نہ ھو. دوکيباز وڏا اٽڪي ھوندا آھن، سو عمر کي انهي بھاني ڪان بھتر ٻيو ڪونہ سُجھيو تہ ھُن ڪجھ ڪبوترن کي تير ھنيو آھي ۽ انهن مان ھڪڙو ڪٽڻ گھر ۾ آيو آھي. سوپياوان عورت، جيڪا بنھ بي خبر ھئي، ھڪدم پريشانيءَ ۾ منھن ڪڍيو ۽ پڇيائين تہ گھر ۾ گھڙي اچڻ وارو ڇا پيو ڳولي، پر اچڻ واري کي پنھنجي مطلب جي شيءِ ملي وئي ۽ ھليو ويو. انهي جي پِرُن جي ڪماڻ مان نڪتل برھ وارو تير سندس دل اندر پيهي ويو ۽ ھُو ڪنھن قَتيَل نانگ وانگر وٽجڻ لڳو. عشق، جنھن جو پيوَند اوچتو سندس دل جي صفا اندرين ڪنڊ ۾ لڳي چڪو ھو، تنھن کيس ايترو پريشان ڪيو جو ڇريو ٿي پلنگ تي ڪٽي پاڻ قِتو ڪيائين؛ کائڻ، پيئڻ ۽ ننڊ ڇڏائجي وِيَس ۽ ڪنھن سان بہ ڳالھائڻ ٻولھائڻ بند ڪري ڇڏيائين. سندس وزير سندس ورتاءَ تي تمام گھڻو حيران ٿيا، پر ان جو ڪارڻ خبر پوڻ تي کيس ادب سان ٻڌايائون تہ اھا مشڪل ڏاڍي آسانيءَ سان حل ڪري سگھجي ٿي ۽ کيس سَرھو ٿيڻ گھرجي، ڏکويل نہ. وزير ان ڳالھ تي متفق ٿيا تہ ڪيئن بہ ڪري ان عورت کي سندس مڙس ڪان ڌار ڪري پنھنجي آقا جي محل ۾ پھچائڻ گھرجي. انهي رٿا کي اڳتي وڌائڻ لاءِ انهن ماڻھن طيءِ ڪيو تہ عمر کي ان نوجوان سان معمول ڪان وڌيڪ

قرب ۽ محبت جو اظھار ڪرڻ گھرجي. مڙس انهن اڻ ھيريل مشاھدن تي حيران ھو ۽ ھڪ ڏينھن پنھنجي پروسي جوڳن دوستن ڪان پڇيائين تہ انهن جو ڪھڙو مقصد ٿي سگھي ٿو. جيئن تہ سيئي سازش ۾ پائيوار ھئا، سو وراڻيائون تہ لڳي ٿو تہ حاڪم جي دل ۾ خواھش ٿي آھي تہ ھو کيس پنھنجي ڀيڻ پرڻائي ڏئي ۽ انهي ناتي کيس پنھنجي وڌيڪ ويجھو آڻي پائيپي ۽ محبت جي ٻنڌڻن ۾ ٻڌي، ڇاڪاڻ تہ ھو سندس ڪم مان ڏاڍو خوش آھي ۽ مٿس ڀرپور اعتماد اٿس. عمر تميم بي سمجھيءَ ۾ انهي فريب تي اعتبار ڪري ويٺو؛ ھنن وٽندڙ ڳالھين تي، جن تي کيس اداس ٿيڻ گھربو ھو، ھو مست ٿي ويو ۽ گلاب وانگر ٽڙي پيو، اھڙو جو ڪپڙن ۾ نٿي ماپيو. ٻو گھلي جي خواب خيال ۾ بہ نہ ھو تہ سندس دوست ڪانئس سندس زال کسڻ جي ٻيڙي سازش ڪري رھيا ھئا. ھڪڙي ڏينھن دوستن جي ڪچھري لڳي. ٻيڙائيءَ جي جَڙ شراب نياڳي مڙس کي سندس وِتَ ڪان وڌيڪ پيارايائون ۽ ھمراھ جو پاڻ تي وَسُ نہ رھيو. ساٿي تاڙي ويا تہ ڪين پنھنجو مقصد پورو ڪرڻ لاءِ اھڙو پلو موقعو وري ھٿ نہ ايندو، سو پنھنجي رٿا کي اڳتي وڌائيندي ھن بيوقوف ۽ بيوس ٻڌيل ماڻھوءَ سان انهي اڻ-ٿيڻي شاديءَ جي ڳالھ ڇوريائون. گھٽي ڏي وٺ ڪان پوءِ نيٺ مڃي ويو تہ ھو پنھنجي پسند جو اتاھون مقصد ماڻڻ لاءِ پنھنجي موجوده زال کي طلاق ڏيندو ۽ ھن ائين ڪيو. انهي ڪم ۾ ڪامياب ٿيڻ ڪان پوءِ سازشين کيس چيو تہ رڳو طلاق ئي ڪافي ناھي، کيس اھا عورت عمر کي سوڪڙيءَ طور ڏيڻ گھرجي. نشي ۾ ڌُت ھمراھ پنھنجي ڦِتي ڪيل زال ڏيڻ تي دل ھٽڻ لڳو. تنھن ڪان پوءِ ڪم کي توڙ پڄائڻ لاءِ کيس ڪچھريءَ مان ڪڍي ڇڏيائون ۽ سندس زال کي وٺي انهي جي گھر وڃي پھچايائون، جنھن جي ڇُرڇ تي اھو نيچ ڪم ٿيو ھو. ٻئي ڏينھن جڏھن مڙس جو نشو ٽُٽو ۽ اک پٽيائين تہ زال کي سارڻ لڳو ۽ گذريل ڏينھن وارا ڏکوئيندڙ واقعا ياد ڪرڻ لڳو. تنھن ڪان پوءِ ڏک وچان رڙيون ڪندي، ڪپڙا ڦاڙي ڇيھاڙيون ڪيائين ۽ سلطان علاءُالدين آڏو دانھڻ لاءِ دھليءَ ڏانھن روانو ٿيو. ھن ملڪ جا ماڻھو ٻڌائين ٿا تہ بدنصيب مڙس جڏھن سلطان آڏو دانھيو تہ انصاف جي انهي نگھبان انهي رات ئي عمر ڏانھن سندس آڏو پيش ٿيڻ جو حڪم موڪليو، ان تنبيھ سان تہ جيڪڏھن ھو آيو ۽ دانھينءَ کي راضي ڪيائين تہ سزا ڪان بچي سگھندو، نہ تہ پلاند وٺڻ لاءِ لشڪر اُماڻي ڦرلٽ ڪرائي ملڪ تي قبضو ڪيو ويندو

۽ سندس زال ۽ ٻچا سپاهہ جو شڪار ٿي ويندا. نياپو ملنديءَ ئي عمر روانو ٿيو. ڪجهہ ڏينهن جي سفر کان پوءِ هو شاهي حضور ۾ وڃي پهتو ۽ ڪوڙ ساريون سوڪڙيون پيش ڪيائين. دانهين ۽ جوابدار آمهون سامهون ٿيا تہ سلطان جي ڪاوڙ ايتري وڌي وئي جو هن ڏوهاريءَ کي سڄي حياتيءَ لاءِ زندان ۾ وجهرائي ڇڏيو، تہ جيئن سندس انجام سڀني ظالمن لاءِ عبرت جو اهڃاڻ بڻجي وڃي. ڪجهہ عرصو قيد ڪاٽيائين، پر نيٺ سندس دوستن جي منٿ ميڙ سان ڳرو ڏنڊ ڀري ۽ ساليانو ڏَنُ ڀري ڏيڻ جو واعدو ڪري آزاد ٿيو. انهي کان پوءِ اهو سنڌ ڏانهن موٽي آيو ۽ انوقت کان وٺي هن ملڪ جا حاڪم هند جي بادشاهن جا ڏَنَ ڀَرُو آهن. ستت ئي عمر پنهنجو قيد ٿيڻ ۽ صعوبتون وساري ڇڏيا ۽ ڌرتيءَ جي قديم ڪڙمين سمن ڏانهن ظلم جا هٿ وڌايائين. سندس پيڙَ سبب ڪيترائي گهراڻا پنهنجي جنم ڀومي ڇڏڻ تي مجبور ٿيا ۽ ڪڇ ۾ وڃي پناهہ ورتائون، جيڪو گجرات ۽ سنڌ جي وچ تي آهي ۽ رب جي فضل سان انهن جو انهي تي اڄا تائين قبضو آهي.

برٽن جي ٻڌايل مومل راڻي جي پيار ڪهاڻي هيٺ ڏجي ٿي:

مومل راڻي جي ڪهاڻي

ڪهاڻيءَ جي شروعات ائين ٿئي ٿي تہ سنڌي شهزادي همير سومري، جيڪو انوقت سنڌ جو حاڪم هو، هڪ ڏينهن پنهنجي لنگوٽين سنگتين ڏؤنر ڀُوتاڻي، سِينهَڙي راڄاڻي ۽ پنهنجي سالي راڻي مينڌري کي سڏيو ۽ ساڻن صلاح ڪيائين تہ عمرڪوٽ ويجهو ڪاڪ درياءَ جي ڪنڌين تي مومل راڻوڙٽيءَ سان ملاقات ڪري اچجي. ٽولي رواني ٿي ۽ واٽ تي ڪين فقيراڻي ويس ۾ هڪ ماڻهو گڏيو.

شاعر ان واقعي کي هيئن بيان ڪري ٿو:

”بابُو گڏيو ٻَرَ ۾، جان پهر سج کان پوءِ،
قصا ڪريو ڪاڪ جا، رت ورنو روءِ،
ڪاڪ نہ وڃي ڪوءِ، مٿان مان جيئن مُنو ٿئي.“

دوستن کيس هيئن چيو:

”بابُو ٻَرَ جا، کهڙيون ٿو ڪاڪ جو دانهون ڪرين؟“

فقير وراڻيو:

”جوانو! (جيڪڏهن توهان اوڏانهن ويا تہ) وڻ ٽڻ بہ توهان جي حال تي روئندا،
پٽر ڪوڪون ڪندا، ۽ ساگر بہ اوهان لاءِ لڙڪ وهائيندا،
جادوءَ جا پردا وِڄُ وانگي توهان کي انڌو ڪري ڇڏيندا،
مير پڪ سان ٿو چوي تہ مومل کي گهُورڻ جي ڪنهن کي مجال ناهي،
سواءِ اڻ-ڇُٽ ڦٽن جي ڪجهہ پلئہ نہ پوندو.“

اها ڳالهہ ٽوليءَ کي ٿورو ڇرڪائي وجهي ٿي ۽ شاعر انهي ٻڌتر جي تصوير هيئن چِٽي ٿو:

”تڏهن همير نهاري راڻي ڏانهن ۽ راڻو ڏانهن همير.“

راڻو نِهڻائيءَ ۽ خوشامد واري لهجي ۾ فقير کان پڇي ٿو:

”بابُو ٻَرَ جا، تون اڄ پلي آئين،
سامي تنهنجي ڳچيءَ ۾ ٽا چمڪن سونا مٽيا،
انهن کي کهڙي رڱ سان رڱيو اٿئي جو اهڙا سهڻا ڳاڙها ٿا لڳن،
پؤنر تنهنجي پڳ مٿان پيل ٻُور تي سلامي آهي،
اي اڪابر جوڳي، اسان کي ڪاڪ جون کي خبرون ڏي.“

انهي تي چارڻ چوي ٿو:

”تڏهين سُڌڪي ۽ ڏس ڏي، ٿو روئي رَتو آب،
تہ آيس لڊاڻي ڪئون، عاقل، سان اسباب،
آءُ نانگو، هوس نواب، پر ڪاڪ ماري ڪَپُس ڪاپڙي.“

راڻو وري پڇي ٿو:

”تون ڪشمير جو فقير آهين،
ڪين ڪاهُو پٽ جرار جو.“

فقير وراڻي ٿو:

”مينڌرا! منهنجي پٺيان پنج هزار جوڌا هئا؛
سوڍا! هر ڪو پنهنجي ڳوٺ جو والي هو؛
هر ڪو ڍال، ڪٽاري ۽ تلوار سان پنهنجي گهوڙي تي سوار هو؛
پر انهي ڏائڻ جادوءَ جي هڪ نظر سان سڀني کي ٽيڙي پکيڙي ڇڏيو؛

انهي سڀ برباد ڪري ڇڏيا، منهنجا دوست! هاڻ مان اڪيلو آهيان، ميندرا! ڪاڪ وڃڻ کان مڙي وچ ۾ جنهن ڪاهيءَ ۾ مان ڪِريو آهيان تنهن کان تَري تارو ڪر."

بلاشڪ دوستن ان صلاح تي ڌيان نہ ڏَريو ۽ هڪدم روانا ٿيا. تيستائين نہ بيٺا جيستائين ڪاڪ ڪنڌيون نہ پَسيائون. هڪ کوهہ جي پَڳهہ تي ٻانهين جو ولر بيٺل ڏسي، انهن ڏانهن لڙي ويا ۽ پهرئين قدم طور انهن کان درياءَ ۽ شهر جو نالو ۽ اهڙا ڪجهہ ٻيا تفصيل پڇيائون. ٽوليءَ جي نائِر نالي سربراهہ، جيڪا مومل جي خاص ٻانهي هئي، ڪي واتهڙن پاران اهڙي اڻڄاڻائي ظاهر ڪندي ڏسي ڪجهہ ٻُجان لڳي ۽ سندن سوال هن ريت وراڻيائين:

"ڪاڪ ملاقاتين جي تنبن ۽ شاميانن سان پري پئي آهي،
توهان ڪير آهيو جو ڪاڪ ۽ انهي جي ڪارنامن،
۽ منجهس رهندڙ راڻوڙٿين جي مشهوريءَ کان ڪان اڻواقف آهيو؟
هتي مومل، سومل، سِهجان ۽ مُرادي رهن ٿيون،
اهي هار سينگار ڪري ڪنهن ڳُجهي مقصد سان جُهڳٽو ڪيو ويٺيون آهن،
سندن مٿن تي گلابي رَوَا ۽ سيني تي گيڙو گج آهن،
سندن ويس وچ وانگر چمڪن ٿا ۽ اهي ڍڳهن وٽن ۾ پينگهُن ۾ لڏن ٿيون،
۽ پنهنجن لڱن تي قيمتي لوٽن مان گلاب جو پاڻي اوتين ٿيون،
۽ پنهنجي ملاقاتين مٿان عطر هارين ٿيون،
او مير ميندرا! ڪاڪ ۾ اهڙا مزا آهن."

دوست هڪ اوطاق تي وڃي پهتا ۽ سٽت ئي ڪين مومل جو نياپو مليو، جنهن کي سندن اچڻ جو ڄاڻُ تي چڪو هو. نياپو آڻيندڙ نوڙي سلام ڪيو. هر مسافر جي آڏو ڪجهہ پڳڙا ۽ ڪچي پَٽُ جي ڦوري رکي پوئتي موٽي وئي. راڻي کان سواءِ ٻين سيني بنا سوچ سمجهہ پڳڙا کائي ڇڏيا ۽ پَٽُ سوئي ۽ ڪَتي موٽائي موڪليائون. پر آکاڻيءَ جي مُک ڪردار (راڻي) نائر کي گهرائي انهي جي سامهون پَٽُ وٽي پنهنجي گهوڙي لاءِ رسي ناهي، ڇٽا انهي جي آڏو اڇلايائين ۽ نائِر کي چيائين تہ جيڪو ڏٺئي سو وڃي پنهنجي سائڻ کي ٻڌاءِ. ٻانهيءَ جي وڃڻ کان پهريان دوستن ساڻس هڪ ننڍڙو پوڳ ڪيو. همير چيو تہ:

"تون گهمين جا رنگ محل ۾، راڻي ڪ ٻانهي،
مارين مشتاقن کي، جي ڪٽيو نيڻ نهارين."

نائِر وٽندڙ نخري سان وراڻي ٿي:

"آءَ ٻانهي، راڻيون ٻيون، مون نيڻن مَر پُلُ،
سندي ڪاڪ ڪنڌيءَ تي، آهي ڪامڻين ڪُلُ."

مومل جڏهن اها ڳالهہ ٻڌي، تہ نائِر هٿان راڻي ڏانهن حلوو ۽ ماني ڏياري موڪليائين. پريتم انهي آڻڻ واريءَ کي هلڪي ڇند ڪندي ۽ پڇيائينس تہ ڪيس ۾ سندس سائڻ کي هُن ڏانهن زنانو کاڌو موڪلڻ جي همٿ ڪيئن ٿي.

اتي ئي دوستن کي مومل سان گڏ ماني کائڻ جي دعوت ملي، پر هڪ هڪ ٿي: اڳ ۾ اهو جيڪو سيني ۾ گهڻو دلير هجي. پهريان همير کي وڃڻ جي اجازت ملي، پر اهو واٽ تي ڪيترن قسمن جي پوائتن نانگن، بلائن، اجگرن، شينهن ۽ آدم خورن کان ڊڄي ماني کائڻ بنا ئي موٽي آيو. انهي کان پوءِ درٻارين جو وارو آيو، پر ڪو ٻوٽو نہ ٻاريائون. پڇاڙيءَ ۾ جڏهن راڻي جو وارو آيو تہ انهي ڪو سونهون ساڻ کڻڻ وارو فطري اُپاءُ ورتو ۽ انهي مقصد لاءِ ڏاهِي نائِر جي چونڊ ڪيائين. انهي واٽ تي ڪسڪي پڇڻ جا ڏاڍا وَس ڪيا، پر سوڍي پنهنجي ڪٽاري ڪڍي ۽ اهڙي اک ڏيکاريس جو هيسجي وئي ۽ ٻيهر اهڙي ڪوشش نہ ڪيائين. رستي ۾ رکيل شڪلين کان بي خوف، جن کي پروڙي ورتائين تہ رڳو ڪيس ڊيڄارڻ لاءِ رکيل آهن، هي سوپارو جاکوڙي مومل جي ماڙيءَ تي وڃي پهتو ۽ انهي جي ٻانهين ڪيس کٽولي تي ويهارڻ چاهيو. راڻي کي ڪنهن ٺڳيءَ جو شڪ ٿيو، سو کٽ کي پنهنجي سِينگ جو سِگ هنيائين تہ اهو انهي اڻ-واٽيل کٽ مٿان پيل اڻ-وٽيل سُٽ مان آرپار ٿي ويو ۽ پنهنجي لاءِ چونڊيل جاءِ هيٺان هڪ کوهہ ڏٺائين. تنهن کان پوءِ ڪيس جڏهن هڪڙي ٻئي ڪمري ۾ نيو ويو تہ اتي سندس آجيان لاءِ قطار ناهي بيٺل البيلين جي سونهن ۽ پوشاڪ ڏسي اکين آڏو ترورا اچي ويس. سيني جي هڪجهڙي بيهڪ مُنجهائي وڌس. مومل کي سڃاڻڻ ۾ پلجڻ وارو هو، تڏهن هڪڙي ڀؤنر انهي جي وارن جي تي مهلائتو ڀونيٹ ڪيو.

اهڙي ريت راڻي کي سندس سرس ڏاهپ جي ڪري ماني بہ ملي ۽ هڪ سهڻي ساٿياڻي بہ. پر سندس خوشيءَ گهڻو جٽاءُ نہ ڪيو. ساڙ سڙئي سومري بہ چار ڏينهن

انتظار ڪيو ۽ جڏهن سندس سالو مومل ڪان موڪلائي گهر ورڻ لاءِ آيو ته انهي ڪي هڪ ڪلاڪ مومل جو ديدار ڪرڻ جي موڪل ڏيڻ لاءِ منٿ ڪيائين. راڻو انهي شرط تي راضي ٿيو ته شهزادو ويس مٽائي ڪنهن ڏراڙ (ڏنار) جي روپ ۾ هلندو. همير مڃيو، پر مومل پاران مينهن ڏُهڻ جي فرمائش تي جنهن نموني اها ڏُڏائين تنهن سندس اصل رتبو پڌرو ڪري وڌو. گهرڏياڻي هڪدم پروڙي وئي ته ڇا ماجرا آهي ۽ پنهنجي عاشق کي چيائين:

"راڻا نه ڄاڻتوءِ، وڏي ويڻ ورسيين،
ست پٽيرو سومرو، ڪوجهو ڪري آندوءِ."

شهزادي کي پنهنجي بي عزتيءَ تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ راڻي ڪان سندس ورتاءَ جو وير وٺڻ جو پڪو پهه ڪري، ڪيس هي نياپو موڪليائين:

"ميندرا! تون اڇين ٿو يا نه، تنهنجا دوست تو لاءِ ماندا آهن،
يا ڌاٽ جي حاڪمن لاءِ تنهنجو ڪو نياپو سنيهو آهي؟"

راڻو انهي جو جواب ڏئي ٿو:

"سَو سلام سهٽي ڌاٽ کي، ويهه سلام پاڙي وارن کي،
مومل جي محبت ۾ منهنجا سائين، اسان کي ڪنهن جي پرواهه ناهي."

مومل جي ڦِٽي جو راڻي کي راضي ڪيائين ته انهن جي ڪاڪ ڇڏڻ ڪان پهريان اهو انهن ڪان موڪلائي اچي، جيئن انهي ۽ سندس سنگتين وچ ۾ ويڇو نه پوي. راڻي ائين ڪيو ۽ جيئن ئي ويو ته ڪيس هڪدم جهلي، ڇڙڪنيو ٻڌي، اُٺ تي چاڙهي عمرڪوٽ ڪٽي ويا، جتي همير ڪيس گهري اونداهي تهه خاني ۾ قيد ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي ڪامياب رقيب کي تيستائين نه ڇڏيائين، جيستائين انهي ٻيهر ڪڏهن ڪاڪ نه وڃڻ جو قسم نه کنيو.

پر، سنڌ توڙي ٻين جاين تي، چوڻي آهي ته مُشتري عاشقن جي ڪوڙين ساکُن تي ٺهڪ ڏيندو آهي؛ جيئن ئي راڻي مان هٿ نڪتا، نڪ وڃي پنهنجي پرڻءَ وٽ پهتو. هڪ ڏينهن صبح جو راڻي جي زال ڏٺو ته جنهن پاڻيءَ ۾ راڻي پنهنجو مٿو ڌوتو هو، انهي جو رنگ عجيب هو، سو پنهنجي سس کي سڏي چيائين:

"پِٽي! پُٽوءِ پرگهر هنڌاڻيون ڪري شيل شڪار،
ڪني ويرئين وڍيو، ڪني ڏنيس مار،

ڪيئن جيئن منجهه ڪاپار، رت ريلا ڪيو نڪري!"

ڪراڙي هراس وچان اهو ٿانءُ شهزادي ڏانهن ڪٽي وئي، جنهن ٺهه پهه ڪاڪ جي پاڻيءَ جو ڳاڙهو رنگ سڃاڻي، راڻي کي وري قيد ڪري ڇڏيو ۽ سندس چڙهيءَ واري پلي اُٺ جي پيرن ۾ لوها ڪِلَ ٺوڪائي ڇڏيائين. نيٺ همير جي زال وچ ۾ پئي پنهنجي ڀاءُ کي آزاد ڪرايو، جنهن وري هڪدم مومل ڏانهن وڃڻ جو پهه ڪيو. مُڪ اوٺار کي گهرائي پنهنجي پسند واري اُٺ بابت پڇيائين. انهي ٻڌايس ته اهو مري ويو باقي انهي جو هڪڙو توڏو آهي، جيڪو رات جو اڪيلو نڪري ويندو آهي ۽ صبح جو ورڻ وقت وات ڳاڙهو، ٽڪل ۽ اپرو لڳندو آهي. اوٺار اها ڪا بيماري ڀانئي راڻي کي هيئن چيو:

"هڪڙو گورو آهي، تنهنجي اٺ جو توڏو، نِج اصيل وهٽ،
گهٽن ڏينهن ڪان بيمار آهي اهو توڏو ۽ ماءُ پڻ مري وئي اٿس،
۽ انهي لاءِ هڃي ٿو ۽ هاڻ سُڪي سڙي ويو آهي."

راڻو وراڻي ٿو:

"مون کي اهو سُڪل سڙيل توڏو ڏيڪار،
مان انهي جو علاج ڪندس ۽ انهي جو مرض ڇڏائيندس."

راڻي جڏهن توڏو ڏٺو ته سمجهي ويو ته اهو ڪاڪ جو پاڻي پيئندو رهيو آهي ۽ مهريءَ جي سونهن ٻه وٽيس. انهي کي پنهنجي گهر ڪاهي آيو، گهنگهرن ۽ جهاڳن واري جهُلَ سان سينگاريائينس، ڀڪندو مٿانئس سوار ٿيو ۽ آهه ڀريائين:

"هل ميان ڪرهل، ته پسان ماڙيون مومل جون،
توکي چندن چاريان، طرح موچاري تل،
اسين ماڻيون مومل، تون نايو نانگيليون چرين."

پر قسمت کي ڪجهه ٻيو منظور هو. سوڀياوان مومل پنهنجو غم غلط ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڀيڻ سومل کي راڻي جا پراڻا ڪپڙا پهرائي پاڻ سان گڏ پلنگ تي سمهارڻ وارو هڪ عجيب طريقو اختيار ڪيو هو. جيئن ته عاشق رات جي وقت آيو، سو رڳو اهو ڏٺائين ته پلنگ تي هڪ ڪان وڌيڪ ڄڻا ستل هئا ۽ ساڙ وچان ڪاوڙجي جوڙي کي مارڻ لاءِ تلوار ڪڍيائين. پر ڪجهه گهڙيون سوچڻ ڪان پوءِ تلوار ورائي مياڻ ۾ رکي، پلنگ جي پاسي سان پنهنجو لڪڻ ڪوڙي ۽ چپ چاپ نڪتو هليو

ويو. مومل کي جڏهن جاڳ ٿي ۽ نشانيِ ڏٺائين تہ پنهنجو اَپاڳ پروڙي وئي.

”تون ڪاڪ کھي آيو آهين، تڏهن بہ پنهنجي محبوب کي بيوفا ٿو سمجهين،
جَتَ! تنهنجو عقل سدائين لاءِ ڇڏائي تہ نہ ويو آهي؟
دل ۾ ڏک سانڊي هليو وئين، او مينڌرا! “

هتي شاعر مومل ۽ سندس پيڻرن جي ڏک ۽ ماتم جو احوال وڏي ڊيگھ سان بيان ڪري ٿو. عاج جا ائٽ ڪيوڙي جي وٽن هيٺان بيڪار پيا آهن ۽ پَٽَ جون پينگھون پِپر جي گھاٽي وڻ ۾ اجايون پيون لڙڪن؛ سچ پچ ڪا خوشي دل کي نٿي وڻي. نيٺ لاچار ٿي مومل هڪ واپاريءَ جو ويس ڌاري، ڍاٽ وڃي ٿي ۽ پاڻ کي راڻي جي راهن ۾ وجهي ٿي. ڪنهن اڻڄاتل احساس جي ڇڪ سبب سوڍي جي نئين آيل مهمان سان ستت دوستي ٿي وڃي ٿي ۽ انهي کي وري وري گھر اچڻ جي دعوت ڏئي ٿو. هڪ ڏينهن شطرنج (چوپڙ) راند ڪندي راڻي جي وات مان بي اختيار نڪري وڃي ٿو تہ اي سوداگر تون هوبهو ”محبت جي شمع“ مومل جهڙو آهين. موقعي جو فائدو وٺندي مومل پنهنجو ٻهروپ لاهي ڦِٽو ڪري ٿي ۽ راڻي پاران پيار وارن ڏينهن ۾ ڏنل منڊي ڪڍي سندس هنج ۾ اڇلي ٿي. اهو هن چال جو مطلب سمجهي وڃي ٿو، پر ڪاوڙ ۽ نفرت مان منهن ڦيري ڇڏي ٿو. تنهن تي سوپياوان ڪان هيءَ آهہ نڪري ٿي:

”مينڌرا! انسان خطا جو گھر آهي،
پر چڱا چڱايون ڪندا آهن ۽ ٻين کي جيترو ٿي سگھي گھٽ آزاريندا آهن،
اهي نينهن توڙ نباهيندا آهن ۽ انهي جون زنجيرون ڪڏهن نہ ٽوڙيندا آهن.“

راڻو وراڻي ٿو:

”ڇني جا هيڪار، ڪيهي جوڙي تنهن وَلِ جي،
نہ ڄاڻان ٻيهار، ميڙو مُئي ڪِين جيئري!“

اتي مومل سندس دامن جهلي چوي ٿي:

”منهنجا محبوب! مان تو گھر سوالڻ ٿي آئي آهيان ۽ تنهنجو دامن پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڳارو ٿي ڪريان.“

تڏهن بہ راڻو نٿو مُڙي ۽ ڏُکاري مومل گھر مان هلي وڃي ٿي. حياتيءَ مان بيزار ٿي هوءَ ڪانئن جي چِکيا تيار ڪري ٿي ۽ اندر مان آهہ نڪريس ٿي:

”جي اسان هٿ نہ گڏياسين، تہ مان اتي ٿي وڃان، جتي اسان جا روح گڏبا، او مينڌرا.“

باهہ جو آڙاهہ ٻاري ٿي ۽ سڙي خاڪ ٿي وڃي ٿي.

ارڏو جوان جڏهن ان ڏکوئيندڙ واقعي جي خبر ٻڌي ٿو تہ اهو انهي جاءِ تي وڃي ٿو ۽ ڳوڙها ڳاڙيندي پنهنجي مومل جي پِتر سان هن ريت ڳالهائي ٿو:

”منهنجي منڙي، پنهنجو وڇوڙو هاڻ پورو ٿيو، پنهنجا ڏک ڏور ٿيا،
تنهنجي عشق ۾ مان بہ هيءَ دنيا ڇڏيان ٿو، جنهن ۾ تون ناهين،
منهنجي دوستن کي ٻڌائجو (اي ڏسڻ وارؤ) تہ راڻو مومل پٺيان ويو.“

چنيسر ۽ ليلا جي ڪهاڻي

ڪؤنروءَ نالي ڇوڪري، طاقتور ۽ مشهور راڻي ڪنگھار جي ڌيءُ، پنهنجي سؤٽ سان مَڱيل هئي. سرس سهڻي هجڻ ڪري ڇوڪريءَ جي پنهنجي سهيلين ۾ وڏي هاڪ هئي. تن ڏينهن ۾ ديوَل جي چنيسر جو سونهن، دولت، علائقي جي پکيڙ يا اختيار ۾ ڪو جوڙ جيس نہ هو ۽ ساڻس پاند اٽڪڻ جون سڌون ڪئين سونهن راڻيون ڪنديون هيون. هڪ ڏينهن جمني نالي ڪؤنروءَ جي سهيليءَ کيس پو ڳن ۾ چيو تہ: ” اهڙا پئي هار سينگار ڪرين ۽ چاهہَ پَسائين جڻ چنيسر سان لائون لهڻ واري آهين.“ هي پوڳ ڪؤنروءَ جي دل ۾ پيهي ويو ۽ چنيسر کي ڏٺي بنا ئي پنهنجي ليکي انهي جي عشق ۾ مست ٿي وئي. ماڻس مَرگھڻ کي جڏهن اها خبر پئي تہ انهي اها ڳالهہ راڻي ڪنگھار کي وڃي ٻڌائي. جيئن تہ انهن ڏينهن ۾ چنيسر سان سڱ ٿيڻ وڏي فخر جي ڳالهہ ليکبي هئي ۽ انهي کي ساڀيان جو روپ ڏيڻ لاءِ ڪين ڪنهن ٿَلَ ڪان سواءِ ڪا واهہ نٿي سُجهي، سو راڻي ڪنگھار مَرگھڻ کي صلاح ڏني تہ انهي ڳالهہ جي ڪُڙڪ ڪنهن ٻئي کي پوڻ ۽ ڪؤنروءَ جي نِراس ٿيڻ کان پهريان ڌيءُ کي سوداگر جي روپ ۾ چنيسر جي شهر ۾ وٺي وڃ، مَنَ ائين چنيسر پاڻ ئي ڪنهن اٽڪل سان دام ۾ ڦاسي پوي. مَرگھڻ کي اها ڳالهہ وڻي،سو ڌيءُ کي ساڻ ڪري ۽ ڪچھ وکر ڪٺي پَرپَٺ درياءُ ٽپي پنهنجي ديس ڍاٽ مان نڪري ستت ئي ديوَل جي علائقي ۾ داخل ٿي ۽ چنيسر جي شهر ۾ پهتي. هڪ مالهيءَ جي زال

هٿان چنيسر جي وزير جهاڪڙي ڏانهن نياپو موڪلي ڳنڍجڻ جي ڳالھ ڏيکاريائين. ليلا سان سچي چنيسر، جنهن جي سونهن ۽ سوپيا ليلا ۾ ساڙ پيدا ڪري پئي سگهي، جواب ڏنو ته ڪيس ٻيو ڪو به نه رڳو ليلا گهرجي. مالھيءَ جي زال ڪي وري اهڙا نياپا آڻڻ کان جهلي ڇڏيائين ۽ نَوَن مسافرن جي خبر ليلا تائين پهچڻ ۽ سندس ناراض ٿيڻ کان پهريان ئي انهن کي موٽائي ڇڏڻ جو حڪم ڏنائين. اها خبر پوڻ تي مَرگھڻ پنهنجو وکر وکٽي ڇڏيو ۽ هڪ ڏينهن پرديسي فقيرياڻيءَ جو روپ ڌاري ليلا جي حضور ۾ حاضر ٿي عرض ڪيائين: ”خراب حالتن مونکان ۽ منهنجي ڌيءُ کان پنهنجو وطن ڇڏايو آهي، ڏاڍو ڪَٽڻ ۾ اسان جو ڪو مَٽُ ناهي، جيڪڏهن تون مهرباني ڪري اسان کي پنهنجون ٻانهيون ڪري رکندينءَ ته اسان تنهنجي اهڙي خدمت ڪنديوسين جو جڳ ساراهيندو.“ ليلا ٻنهي کي پاڻ وٽ رکيو ۽ سندن ڪم مان خوش هئي. ڪجھ وقت کان پوءِ چنيسر جي سمهڻ واري ڪمري جا انتظام ڪؤنروءَ جي خاص ذميواري بڻجي ويا. هڪ ڏينهن ڪؤنروءَ کي پنهنجو وطن ۽ اتي پنهنجو شاندار رتبو ياد آيو ۽ اکيون لُڙڪن سان ڀرجي ويس. اهو ڏسي چنيسر پڇيس ته ڇا ماجرا آهي. وراڻائين ته ڏيئي جي وٽ سورِيم ۽ وري انهي هٿ سان اک مهٽيم، تنهن جي ڪري اک ۾ پاڻي اچي ويو. اهو ٻڌي ليلا زور ڀريُس ته سچ ٻڌاءِ ۽ گهڻو زور ڀرڻ تي ڪؤنروءَ چيو: ”سچ اهو آهي ته مان هڪ اهڙي دولتمند بادشاھ جي ڌيءُ آهيان، جنهن جي هيرن جواهرن جي چمڪ انهي کي اوندھ ۾ سوجهري جو ڪم ڏيندي آهي؛ ڏيئي جي دونهين مٿي کي چڪر ڏنو، سو پراڻن ڏينهن جو پُور پيم ۽ روئي ڏنم ته اهي هاڻ ڪونهن.“ ليلا ڪانئس اها دعويٰ سچي هجڻ جو ڪو ثبوت گهريو: هن هڪدم هڪ نَوَ لکو هار ۽ هڪ نفيس ترين پوشاڪ ڪڍي ڪيس ڏيکاري، جنهن جهڙي ليلا ڪڏهن نه ڏٺي هئي. ليلا انهن قيمتي سوکڙين مٿان موهجي پئي ۽ اهي حاصل ڪرڻ گهريائين. ڪؤنروءَ ۽ مَرگھڻ چيو: ”اسان تو کي اهي ان شرط تي ڏينديوسين ته تون اسان کي چنيسر هڪ رات لاءِ ڏيندينءَ.“ جيئن ته گهڻي ڀاڱي عورتن ۾ سمجھ گهٽ هوندي آهي، هوءَ راضي ٿي وئي ۽ هڪ ڏينهن جڏهن چنيسر پيتل هو، ڪيس ڪؤنروءَ سان سمهاري ڇڏيائين. چنيسر سڄي رات مدهوشيءَ ۾ گذاري ۽ جڏهن صبح جو جاڳيو تڏهن ڪنهن اڻڄاتل کي پنهنجي ڀاڪر ۾ ڏسي وائڙو ٿي ويو. اهو ڏسڻ لاءِ ته ڇا ٿو ٿئي، ڪؤنروءَ

جي ماءُ سڄي رات سجاڳ رهي. صبح جو جڏهن خبر پيس ته ڌيئس جو مقصد پورو نه ٿيو آهي ته پردي جي پويان پٽڪڻ شروع ڪيائين: ”ڪيڏي نه عجيب ڳالھ آهي ته ليلا چنيسر جهڙو مڙس رڳو هڪ هار تي وڪڻي ڇڏيو ۽ ڪيس خبر ئي نه پئي؛ ان شخص کي اهڙي زال سان وري واسطو رکڻ نه جڳائي.“ اهو ٻڌي چنيسر ڪؤنروءَ ڏانهن پيار مان نهاريو؛ انهي ڪيس پيرائتي ڳالھ ڪري ٻڌائي. تنهن تي هن چيو: ”جي اها ڳالھ آهي ته تون دلجاءِ ڪر، ڇو ته هاڻ مان ليلا جو ناهيان ۽ تو کي پنهنجي دل سان چاهيندس.“

جيڪي ڪجھ ٿيو تنهن جي خبر جڏهن ليلا کي پئي، سندس سڀ حيلا بيڪار ٿيا، سندس پڪو ساٿ ڏکوئيندڙ وڇوڙي ۾ بدلجي چڪو هو. ڳچ وقت گذرڻ کان پوءِ اها پنهنجي اباڻي ڳوٺ موٽي وئي ۽ اڪيلائيءَ ۾ وقت ڪاٽڻ لڳي. هن معاملي کان اڳ ليلا جي خاندان جي هڪ ڇوڪريءَ جو وزير جهاڪڙي سان مڱڻو ٿيو هو، پر ليلا سان پيش آيل مامري کان پوءِ ڇوڪريءَ جا مائٽ ڪيس سڱ ڏيڻ کان ڦِري ويا. جيئن ته هن پنهنجو جوڙ ڇڏڻ نٿي گهريو، سو انهن کي شاديءَ لاءِ راضي ڪرڻ جا گهڻائي گُرَ آزمايائين، پر سڀ بيڪار ٿيا. ليلا ڪيس نياپو موڪليو ته جيڪڏهن هو ڪنهن طريقي سان ڪيس چنيسر موٽرائي ڏئي ته هوءَ سندس پسند جي شادي پنهنجي سِر پاڻ ڪرائيندي.

اهو نياپو ملڻ تي جهاڪڙي گهڻي ڏي وٺ کان پوءِ چنيسر کي ساڻس ليلا جي ڳوٺ ڏانهن گڏجي هلڻ لاءِ راضي ڪيو. ليلا پنهنجو ويس مٽايو ۽ پنهنجو مُنهن ڍڪي هڪ ڏُوتيءَ جي روپ ۾ چنيسر جي حضور ۾ حاضر ٿي، جتي انهي کي ليلا سان ناتو ڇنڻ تي خوب ڏوراپا ڏنائين. ڳالھ ٻولھ دوران هوءَ ڪجھ ناز نخرا به ڪندي رهي ۽ چنيسر کي پنهنجي اصليت جي پروڙ ڏيڻ بنا ئي ڪيس لُڀائي وڌائين. جيئن ته چنيسر جو ليلا کي ڇڏي ڏيڻ ۽ ساڻس ٻي مُهري اختيار ڪرڻ صرف ساڙ جو نتيجو هو ۽ انهي لاءِ سندس چاهت اڃا به ساڳي ئي سدائين واري هئي، سو انهي سان گڏ گهاريل خوشيءَ وارو وقت ياد ڪري پاڻ جهلي نه سگهيو ۽ چيائين: ”اي مٺڙا ٻول ٻوليندڙ ڇوڪري! تون پنهنجي سِر پاڻ لکن ۾ هڪ آهين. ڪيستائين تون مون سان ليلا جون ڳالهيون ڪندي رهندينءَ؟ ڪجھ پنهنجي باري ۾ ٻڌاءِ، ڇو ته تون منهنجي دل کي وڻي وئي آهين!“ هن وراڻيو: ”تو جهڙي بيوفا جي دل پيار مان

ڇا ڄاڻي؟“ اهو ٻڌي چنيسر سندس مُنهن وارو پردو ڦاڙي لاهڻ گهريو، پر پاڻ پنهنجي ڏُوتي ٻڌجي آيل ليلا، وڏي چاهه وچان پنهنجي منهن جو پردو پاڻ پنهنجي هٿن سان لاهي ڇڏيو. چنيسر جڏهن ڏٺو اها ته پاڻ ليلا ئي هئي، تڏهن هڪدم ڏکويل دل سان ٽٽو شوڪارو پريائين ۽ دم ڏنائين. اهو ڏسي ليلا پڻ هڪ ڪنجهڪار ڪري ڪِري پئي ۽ سندس دم پرواز ڪري ويو. رسم موجب جوڙي جي چِتا جلائي وئي. سندن عجب ڪهاڻي ماڻهن کي اڄا ياد آهي ۽ سنڌي راڳ جي هڪ مقبول ۽ دل کي ڇُهندڙ ڌُن آهي. اِدارڪي بيگلار هن ڪهاڻيءَ تي هڪ فارسي شعر ٺاهيو. مصنف ڊيگھ کان بچڻ لاءِ ڳالهه کي اِتي ڪُٽائي ٿو.

سَسِي پُنونءَ جو قصو

ناٽيو نالي هڪ برهمڻ ۽ سندس زال مُونڌَر، جيڪي دلُوراءِ جي راڄ ۾ شامل ڀمبارُوواهه ۾ رهندا هئا، اولاد جا سِڪايل هئا. ڪجهه عرصي کان پوءِ ڪين چوڏهينءَ جي چنڊ جهڙي هڪ ڌيءُ ڄائي. مائٽن کي ٻڌايو ويو ته انهي جي قسمت ۾ ڪنهن مسلمان سان شادي لکيل آهي. مائٽن خاندان جي اهڙي بدناميءَ جي ڊپ کان ڏکاري دل سان هن املهه ماڻڪ کي پيٽيءَ (سِپي، جنهن ۾ موتيءَ کي هجڻ گهرجي) ۾ بند ڪري درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو. سِيرَ ڪيس وهائي ڀمڀور ڪٽي وئي، جتي ناهيو نالي هڪ ڌوٻي رهندو هو، جنهن کي لالا پڻ سڏيندا هئا: انهي جا 500 ٻالڪا هئا، پر ڪو ٻار نه هوس. اها پيٽي انهي جي هڪ ٻالڪي کي هٿ آئي، جيڪو سڌو پنهنجي استاد وٽ کڻي ويو، جنهن اها کولي ۽ انهي مان رب جي قدرت جي هن چنڊ پنهنجو تجلو پَسايو. انهي هن کي سَسِي سڏيو، جنهن جو مطلب آهي ”چنڊ“، ۽ پنهنجي ڌيءَ ڪري تاتڻ لڳس. جيئن ئي اها جوان ٿي سندس عشق جو تير سونهن جا گل چُٽيندڙن جي دلين ۾ پيهي ويو. جنهن به ڪيس ڏٺو ٿي تنهن سَڌَ ٿي ڪئي ته اها سندس ٿئي ۽ سڀ ماڻهو مٿس فدا ٿيڻ لڳا: جتي وڃي ٿي ويٺي اتي ماڻهن جا انبوهه تارن جي ميڙ وانگر سندس چوڌاري اچي ٿي مڙيا ۽ ٻازن جي ولر وانگر مٿان لامارا ٿي ڏنائون. انهن ڏينهن ۾ ڪيچ ۽ مڪران کان قافلا پانت پانت وکر کڻي انهن علائقن ۾ ايندا هئا ۽ هن ”چنڊ جي ٽُڪري“ جي واڪاڻ ڪيچ جي

واليءَ جي پٽ پُنونءَ جي ڪنن تائين پهتي. اهو مٿس عاشق ٿي پيو ۽ سوداگر جي روپ ۾ ڀمڀور پهتو، جتي سَسِيءَ کي ڏٺائين ۽ ويتر اَڪن چَڪن ٿي ويو. خوشقسمتيءَ سان عاشق پنهنجي معشوق جي دل ۾ ڪجهه جاءِ ٺاهي ورتي؛ تنهن کان پوءِ ساڻس ملڻ جي آسري سندس پيءُ وٽ سيڪڙاٽ ٿي ڌوٻي ڪوٺائڻ لڳو. ڊيگھ کان بچڻ خاطر ڪجهه واقعا ڇڏي ڏيان ٿو، پر قصو ڪوتاهه سَسِيءَ سندس پيار جي موٽ ڪانئس به وڌيڪ اتساهه سان ڏني.

هڪ سوناري جي زال، جيڪا پنهنجي مجازي عشق جي آڳ اُجهائڻ لاءِ بيقرار هئي، تنهن پُنونءَ جي دل ۾ ساڙ پيڙڪائي هنن ٻن پريمين کي ڌار ڪرڻ جي ڪشش ڪئي. پاڻ ارپيندڙ سَسِي انهي منجهان ائين بي داغ نڪري آئي، جيئن سون ڦهر جهڙي باهه منجهان نڪري اچي، ۽ دنيا لاءِ هڪ مثال بڻجي وئي. ڪجهه وقت کان پوءِ هنن ٻنهي پريمين جي پاڻ ۾ شادي ٿي. پُنونءَ جي پيءُ کي جڏهن اها خبر پئي ته انهي پنهنجي پٽن کي چيو ته ڪنهن به طريقي سان ان مَت-ڪسيل کي واپس وٺي اچو. اهي ويا، پُنونءَ سان ملاقات ڪيائون ۽ سندس مهمان بڻيا. رات جو ڪيس ننڊ پيل کي ئي اٺ تي ٻَڌي پنهنجي وطن طرف روانا ٿيا. صبح جو جڏهن سَسِي جاڳي ته ڏٺائين ته سندس زندهه سرمايو لُٽجي چڪو هو. ڏُهاڳڻ پنهنجا ڪپڙا ڦاڙي ليڙون ليڙون ڪيا ۽ پنهنجي پُنونءَ جي ڳولا ۾ اڪيلي نڪري پئي. محبت پرين پيرن سان ڪَرڙا جبل جهاڳيندي وئي ۽ اٽڪل چاليهه ميل ڪن پنڌ ڪرڻ کان پوءِ اڃ ۾ بيحال ٿي ڪري پئي ۽ ڪُرڙيون هڻڻ لڳي. رب جي قدرت سان پاڻيءَ سان ڀريل هڪ تلاءُ ٺهي ويو، جنهن مان پاڻي پي تازي تواني ٿي. ماڻهو چون ٿا ته اهو تلاءَ اڄا تائين پاڻيءَ سان ڀريل رهندو آهي ۽ ڪڏهن سُڪو ناهي، توڻي سالن جا سال مينهُن نه پوي. چون ٿا ته سَسِيءَ اهي شيون مينديءَ واري رات خواب ۾ ڏٺيون هيون. مينديءَ جي ٿاري، جيڪا هوءَ رسم مطابق هٿ ۾ جهلي سُتي هئي ۽ جاڳڻ مهل هٿ ۾ هئس ۽ پاڻ سان گڏ کنيو وئي هئي، سا ان ٽَڪريءَ تي پوکيائين: قادر جي قدرت سان اها سائي ٿي، وڏي وڻ ٿي ۽ اڄا تائين اُتي ان رت ڳاڙيندڙ دل جي نشانيءَ طور موجود آهي.

ائين ساهه پٽڻ کان پوءِ سَسِي ڊِلي ٿي نه ويٺي، پر اڳتي ڪاهيائين ۽ ساڳين ٽَڪرين تان ڇهه يا ست ميل وڌيڪ پنڌ ڪيائين، جتي ڪيس وري اڃ تپايو. اتفاق

سان هڪڙو ڏنار ڪيس گهٽي پنڌ ڪان وٺي تاڙيندو پئي آيو ۽ مٿس چاهه واري اک هئس، تنهن ويجهو پهچي ڪيس زوريءَ ڪڍڻ چاهيو. تنهن تي هن انهي کي ڏوراپو ڏنو ته اهو نسورو ناحق آهي ۽ منٿ ڪيائينس ته هوءَ ڏاڍي اُڃايل ۽ ٿڪل آهي، ڪٿي وڃڻ ڪان پهريان گهٽ ۾ گهٽ کو پاڻيءَ ڍُڪ ته آڻي ڏي. ڏنار ڪجهه ڪير ڏهي آڻڻ لاءِ پنهنجي ڏڻ ڏانهن ڀڳو. پوئتي سَسِي، جيڪا پنهنجي محبوب جو ڪو نشان نه لهي نراس هئي ۽ پاڻ کي هن بُڇڙي جي ور چڙهندو ڏسي رهي هئي، تنهن ڏٽي تعاليٰ (جيڪو بيواهن جو پرجهلو آهي) آڏو درد ڀري دانهن ڪئي ۽ رڻ جي هن شيطان ڪان بچاءَ لاءِ التجا ڪئي. قادر جي قدرت سان انهي مهل ئي ٽڪري ڦاٽي پئي ۽ عشق جي ماريل هن اڏ مُئيءَ کي جاءِ ڏنائين – گرپ ۾ پلجندڙ ڪنهن لعل وانگر – ۽ سندس رئي جو پلاند هڪ چِتاءَ ۽ نشانيءَ طور ٻاهر رهجي ويو. ڏنار جڏهن کير کڻي موٽيو ته قدرت جو هي ڪرشمو اچي ڏٺائين. توبهه تائب ٿيو ۽ رواج مطابق انهي مٿان پٿرن سان مزار ٺاهي ڇڏيائين.

پريم ڪهاڻيون کڻڻ وارا، جيڪي دل کي تکن هيرن وانگر جهِيرَ ڏيندا آهن، ٻڌائين ٿا ته زنجيرن ۾ جڪڙيل پُنونءَ کي جڏهن سندس پيءَ آڏو نيو ويو انوقت انهي جي بيقراريءَ جو اهو عالم هو جو پٽس کي ڀؤ اچي ورايو ته ڪٿي مري نه وڃي ۽ پوءِ ٻي ڪا واهه نه ڏسي پٽن کي چيائين ته هن کي وٺي وڃو ۽ ڪيئن به ڪري ڪيس پنهنجي محبوب سان وڃي ملايو. پُنون واپس ورندي واٽ تي سَسِيءَ جي مزار واري هنڌ پهتو ۽ سڄر نشان ڏسي وائڙو ٿي ويو. سندس دماغ ۾ اها ڳالهه دلين جي چِڪ وڌي. پڌري نشانيءَ بابت پڇا ڪرڻ لڳو ته ڇا ماجرا آهي. اتي اهو ڏنار اچي پهتو ۽ سڄي ماجرا پيرائتي ٻڌايائين. پُنون ٽپ ڏئي پنهنجي اٺ تان لٿو ۽ ڀائرن کي هڪ پَلَ لاءِ ترسڻ جي منٿ ڪيائين، جو هن ان مقبري جي زيارت ڪرڻ ٿي گهري. تنهن ڪان پوءَ انهي مٿان پاڻ ڦِٽو ڪڻي ڪيائين ۽ پنهنجي محبوب سان ملڻ لاءِ دانهون ڪري ڏٽيءَ در ٻاڪارڻ لڳو. جيئن ته پروردگار وٽان ڪو سوالي خالي نه موٽندو آهي، سو سندس قدرت سان ٽَڪري هڪ ڀيرو ٻيهر ڦاٽي ۽ پنونءَ کي جاءِ ڏنائين. اهو ۽ سندس گهر ڏياڻي ائين هڪ هنڌ بند ٿي ويا، جيئن ڪي جاڙا موتي هڪڙي سِپيءَ ۾. اجا تائين سنڌي هنن ٻنهي عاشقن ۽ ٻنهي معشوقن جي پيار کي سُر حسينيءَ ۾ ڳائين ٿا ۽ انهي مجازي عشق مان روحاني عشق جي راهه ڳولين ٿا.

سچ اهو اهي ته هن ڳالهه جو ٻڌندڙن ۽ ٻڌائيندڙن ٻنهي تي عجيب اثر آهي؛ مير معصوم ڀڪر واري هن کي "حسن و ناز" عنوان هيٺ هڪ بيت ۾ ڍاليو ۽ ڪاتيار ڳوٺ جي رهواسي قاضي مرتضيٰ سورٺي محمد شاهه بادشاهه جي دور ۾ ان تي هڪ مخصوص بحر وزن وارو بيت جوڙيو. اهو هيءَ ڪهاڻي هن ريت ٻڌائي ٿو: اسماعيل نالي ملتان جو رهواسي هڪ درويش عشق جي دنيا جي هنن شاندار انسانن جي زيارت ڪرڻ آيو ۽ پنهنجو اٺ ڪجهه پنڌ تي ڇڏي، ٻنهي عاشقن جي ديدار جي آس ڪري ٽن ڏينهن جو روزو رکي ويهي رهيو. وقت پورو ٿيڻ تي هڪ ڪراڙي عورت ڪجهه ماني ۽ پاڻي کڻي سندس آڏو نمودار ٿي، پر هن، سَسِي ۽ پنونءَ کي ڏسڻ تائين کائڻ پيئڻ کان بنهه انڪار ڪري ڇڏيو. ڪراڙيءَ وراڻيو ته سَسِي هوءَ پاڻ آهي ۽ پنونءَ کي ڏسڻ جي سَڌَ ڇڏي ڏي، ڇاڪاڻ ته سندس دنيا تان ويساهه ڪڇي ويو آهي ۽ هوءَ پنهنجي مائٽن کان ڊنل آهي، جن ڪيس هن حال رَسايو آهي. درويش چيو: "مان انهي تي ڪيئن اعتبار ڪيان، ڇاڪاڻ جو سَسِي ته جوان ۽ سهڻي هئي ۽ تون هڪ ٻيڙي ٻانڀ آهين." اهو ٻڌي اها سونهن ۽ جوانيءَ واري پنهنجي اصلي روپ ۾ آئي ۽ ڪيس ڪجهه کائڻ لاءِ چيائين. درويش چيو: "جيستائين مان توهان ٻنهي کي نه ڏسندس، پلي مري وڃان ڪجهه نه کائيندس؛ مون قسم کنيو آهي." وري وري ويساهه ڏيارڻ کان پوءِ سَسِي قبر ۾ لٿي ۽ ڪيس پُنون چيلهه تائين ڏيکاريائين، پر پوري دير پاڻ انهي کي ويڙهيل رهي، جو ڊپ هئس ته متان ڪو ڪانئس اهو کسي نه وڃي. قصو ڪوتاهه ڪيترن ئي صاف دل بزرگن انهن کي ائين ڏٺو آهي. اٿ تي چڙهندڙ هر ماڻهو هن واٽ تان نه مَٽيندو آهي، پر جيڪو مزار تي رات جو جاڳندو آهي، تنهن کي ڪو اڻ ڏٺو هٿ ماني ڪارائيندو آهي، جيتوڻيڪ اها جاءِ ڇتي رڻ پٽ ۾ آهي.

هي ڪهاڻيون سمن جي دور ۾ منظوم انداز ۾ لکيون ويون. مختلف شاعرن جزوي تفصيلن ۾ ڪي ڦيرڦارون ڪيون، پر مجموعي طور ڪهاڻي ساڳي ئي رهي.

نيم پريمي ڪهاڻيون

ڏيهي روايتن مطابق مشهور پيار ڪٿائن سان گڏوگڏ نيم پريمي ڪهاڻين مان

ڪجھ جو تعلق پڻ سومرا دور سان آهي. اهي هي آهن:

1. مَل محمود ۽ مِهر نِگار
2. ڏمڻ سونارو
3. خدا دوست ۽ محمود غزنوي

هنن منجهان ڏمڻ سوناري واري نيم پريمي ڪهاڻي سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ ڪجھ اهميت رکي ٿي. اها هن ريت آهي:

راجا دلوراءِ جي وزير اعظم جو نالو ڏمڻ سونارو هو. ڪنهن جوتشيءَ راجا کي ٻڌايو تہ سندس ڌيءَ جي شادي ڏمڻ سوناري جي پٽ سان ٿيندي. راجا کي ان اڳڪٿيءَ تي منيان لڳي. انهي ڏمڻ سوناري جا پنج ئي پٽ مارائي ڇڏيا. ان کان پوءِ ڏمڻ سوناري کي ڏيهہ نيڪالي ڏئي ڇڏيائين. رب ڏمڻ سوناري کي جلاوطنيءَ ۾ ٻہ ٻيا پٽ ڏنا. ٿيو ائين جو اهي ٻئي پٽ دلوراءِ جي راڄڌاني شهر ۾ داخل ٿيا. اتفاق سان راجا جي ڌيءَ جي اک ننديي پاءَ تي پئي ۽ متس عاشق ٿي پئي. ان واقعي جي خبر جڏهن راجا کي پئي تہ انهي ڏمڻ سوناري ۽ سندس پٽن کي هڪڙي کوهہ ۾ اڇلارائڻ جو فيصلو ڪيو، جنهن ۾ ڪوڪا، چريون، ۽ پالا لڳل هئا. شهزاديءَ پنهنجي محل کان کوهہ تائين هڪ سرنگھ کوٽائي ۽ انهي کي صاف ڪرائي ورتو.

ڪهاڻيءَ جو انت پريمين جي پاڻ ۾ لاڏ ڪوڏ سان لانئون لهڻ سان ٿئي ٿو. هن ڪهاڻيءَ جون ڪجھ ڏاهپ ڀريون چوٽيون هتي ڏجن ٿيون:

1. اک نہ ڪجي ڏنڊڻو، سپ نہ کائجي ماهہ،
اتي نہ لائجي نينهڙو، جتي ٿئي نہ جيءَ وٽاهہ،
تن سونارن الا! مون مَنُ موهيو وي.

2. جاڳو ۽ هوش سنڀاليو،
راند سوچي سمجهي ڪيڏو،
چاڪاڻ تہ پنج اڳيئي مارجي ويا آهن،
هيءَ شهزاديءَ جي سُهائي آهي.

رزميہ داستان

سومرن جو دور ٽُلهي ليکي هڪ امن وارو دور هو. پر ٽي جنگيون خاص اهميت واريون آهن: گُجرن ۽ سومرن جون جنگيون؛ سومرن جي علاءُالدين سان جنگ؛ ۽ همير سومري جون چار هالي ۽ سندس پٽن سان جنگيون. ان دور جا ڀٽ انهن ڪهاڻين وارا ڪلام عام ڳائيندا وتندا هئا. رزميہ توڙي قصيدي ٻنهي اندازن ۾ بيت جوڙيا ويا آهن، پر گهڻو زور جنگ جي عام بيان بجاءِ اصل تفصيلن ۽ دوبدو مقابلو ڪرڻ وارن جي سورهيائيءَ مٿان آهي. هڪڙو بند هن ريت آهي:

جر نہ کُٽن ڪنگرين، راوَ نہ ڳنڊين ويڻ،
گولي وڄي گجرين، تہ چُندا دودي ڀيڻ.

دودي سومري ۽ علاءُالدين جي جنگ

پٽن، پانن، چارڻن، سگهڙن ۽ مڱڻهارن نہ رڳو سومرن، پر ابڙي سمي جي سورهيائيءَ جي ڪارنامن وارو ڪلام پڻ ڳايو آهي، جنهن سومريون وڏي دليريءَ سان سامر جهليون. ”پاڳو پان“ پنهنجي شاعراڻي رچنا ۾ جنگي منظرن کي ڏاڍي سهڻي نموني سان بيان ڪيو آهي. سندس انداز هن ريت آهي:

”او ابڙو اَيڳ، او ڏونگر ٿي ڏيهہ ٻيو!“

ساڳي ريت همير سومري ۽ چار هالي واري جنگي شاعريءَ ۾ بہ هن قسم جون ڏاهپ ڀريون چوٽيون ملن ٿيون.

واڪاڻي شاعري يا قصيدا

سومرن جي دور ۾ اسان کي نہ رڳو جنگي جوڌن جي واڪاڻ ڪندڙ يا جنگي

واقعا بيان ڪندڙ يا ڏاتارن جي واڪاڻ ڪندڙ قصيدا، پر شُومر اميرن ۽ هنيلن ۽ آڪڙباز شاهوڪار ماڻهن جو هَجو پڻ ملي ٿو. سمنگ چارڻ 1050ع جي مقبول ترين ۽ قابل شاعر-چارڻن منجهان هڪ آهي. سندس ٻن بيتن جو مطلب هن ريت آهي:

پنهنجي در تي آيل
منگتي کي دان هر ڪو ڏيندو آهي،
پر سپڙ ڄام جي سخاوت،
گُهرج وندن کي سندن جهوپڻ ۾ ڳولي لهندي آهي.

مذهبي تحريڪون ۽ گِنان

سومرن جي دور ۾ اسلام جي مختلف فرقن جا پرچارڪ سڄي سنڌ ۾ پکڙجي ويا ۽، ٻڌ مت ۽ جين مت جي پرچارڪن وانگر، نوان مسلمان ٿيندڙن کي مذهب جا بنيادي اصول ۽ عقيدا انهن جي ڏيهي ٻولين ۾ سيکارڻ شروع ڪيائون. اسماعيلي داعين کي ڪيترين ئي سهولتون حاصل هيون، ڇاڪاڻ ته سومرن حاڪمن جو اسماعيلين ڏانهن تمام گهڻو لاڙو هو. سومرن جي اوائلي ڏينهن ۾ اسماعيلي عقيدي جي ارڙهين امام سيّد مستنصر باالله سيّد نورالدين کي سنڌ ۽ گجرات ۾ پرچار ڪرڻ جو حڪم ڏنو. اهو هتي آيو، پاڻ کي 'سيّدِ سادات'، ست گُر نور 'نور جو سچو استاد' سڏايائين ۽ پرچار شروع ڪيائين. نوان اسماعيلي ٿيندڙن کي اسلام جا بنيادي اصول ۽ روحانيت جا طريقا نئين انداز ۾ سيکاريائين ۽ انهي کي 'سچي واٽ' (ست پنٿ) نالو ڏنائين. ڏيهي ٻولين کي پنهنجي پرچار جو ذريعو بڻايائين. پرچار جو اهو طريقو پير شمس سبزواري ملتاني (1065–1176ع / 560–675ھ)، پير شهاب الدين ۽ سندس پٽ پير صدرالدين (1290-1409ع / 689-808ھ) به جاري رکيو. انهن سڀني پيرن جا رچيل بيت 'گِنان' ڪوٺجن ٿا. اسان هتي يونيورسٽي آف لنڊن جي ڊاڪٽر سِي. شيڪِل پاران 'اسماعيلين جي گِنانن' بابت ڏنل هڪ تفصيلي سمجهاڻي پيش ڪريون ٿا:

اسماعيلين جا گِنان

سورهين صديءَ کان اڳ جا ثبوت ڳولڻ سچ پچ هڪ ڏُکا هٽڻ واري مشق ٿيندي. تنهن هوندي به مقدس ادب جو هڪ آزاد ذخيرو هڪڙي ئي مذهبي روايت ۾ محفوظ ٿيل آهي، جيڪا خاص ڌيان ڏيڻ جوڳي لڳي ٿي، جيتوڻيڪ بلڪل درست تاريخن ۽ انتسابن جون ڏکيائيون اوائلي سِک لکتن جي پيٽ ۾ وڌيڪ آهن.

اهو آهي اسماعيلين جو مقدس ادب، جيڪو گهڻي ڀاڱي سندن مخصوص خوجڪي لپيءَ ۾ لکيو ويو. وچئين جُڳ ۾ عام هلندڙ هندي نمونې جو اهو ادب پيرن جي ڊگهن روايتي احوالن ۽ انهن پاران ڏيکاريل سمجهيا ويندڙ معجزن سان گڏوگڏ وڏي انگ ۾ گِنانن ۽ جماعت خاني ۾ ٿيندڙ اجتماعي عبادت لاءِ رچيل بيتن تي ٻڌل آهي، جيڪي اوائلي اسماعيلي پيرن سان منسوب ڪيا وڃن ٿا.

پهتل شخصيتن جي آتم ڪٿائن مان تاريخي حقيقتون سوڌي ڪڍڻ وارين عام ڏکيائين سان گڏوگڏ اسماعيلين جي سرگرمين مٿان چڙهيل راز جو پردو به وچئين جُڳ دوران ٿيل اسماعيلي فرقي جي ڏيهي اوسر جي پروسي جو جوڳي تصوير جوڙڻ ۾ رنڊڪون پيدا ڪري ٿو. وڏي تصوير ڪافي ڇِٽي آهي. اسماعيلين جي مضبوط ڳڙهه اَلمُوت جي 1258ع ۾ تباهيءَ ۽ ايران ۾ اسماعيلي امامن جي سياسي اثر جي خاتمي کان ڪجهه وقت پوءِ ڏيهي پيرن جي هڪ سلسلي مذهبي پرچار جي هڪ تحريڪ ڪڙي ڪئي ۽ انهي کي سگهارو بڻايو، جيڪا ڪٽر صوفين کان ان ليکي ڌار هئي ته انهي ۾ اسلامي نظريا هندي محاورن ۾ بيان ڪرڻ جي وڏي گنجائش هئي؛ شروعات ملتان ۽ اُچ جي سرائڪي ڳالهائيندڙ مرڪزن ۾ ٿي ۽ پوءِ اها ڏکڻ طرف سنڌ ۽ ڪڇ مان ٿيندي گجرات پهتي.

ان هوندي به تفصيلن کي مڃڻ، خاص ڪري اسماعيلي روايت ۾ سرائڪي ڳالهائيندڙ علائقي سان سڌو سنئون جوڙيل اوائلي پيرن جي حوالي سان، تمام ڏکيو آهي. ملتان واري پير شمس ۽ اُچ واري پير صدرالدين ۽ انهي جي پٽ پير ڪبيرالدين جا سن ڪچا پڪا آهن، جيتوڻيڪ سندن زندگيون تيرهين کان پندرهين صدين تائين هلندي لڳنديون ۽ وري سندن نالن جو ڏيهي صوفي بزرگن جي نالن سان ميل ڪائڻ پڻ مسئلا پيدا ڪري ٿو. ڪنهن واقعي بابت اسماعيلي

روايت جي احوالن مٿان تاريخ طور بنھ گھٽ ڀروسو ڪري سگھجي ٿو؛ جيئن ٻوءِ وارو سَتويٽي جي ويل، جيڪو پير شمس ۽ حضرت بهاءُالدين جي وچ ۾ ٽيندڙ مقابلي جهڙين غير معمولي آڪاٽين سان ڀريو پيو آهي، جنهن ۾ ڪاغذ جي ٻيڙيءَ ۾ سفر ڪندڙ هڪ شخص کي ٻوڙيو ويو ۽ پلاند ۾ ٻئي جي مٿي تي سِگ ڦُٽايا ويا.

سِک روايت سان يا، حقيقت ۾، ڪيوَلرام سان مشابهت ڪرڻ سان پتو پوندو ته قصيدا ئي آهن جن ذريعي ڪوجنا جو وڏ ۾ وڏ سودمند رستو لهي سگھجي ٿو. عام طور مڃيو وڃي ٿو ته گِنان سرائڪي، سنڌي، ڪڇي، گجراتي ۽ هندي ٻولين جي هڪ زبردست ميلاپ ۾ رچيا ويا آهن. اڳتي هلي مڪيہ اسماعيلي موجودگيءَ جو مرڪز مٽجڻ ڪري، گجراتي رنگ جو عام طور ڇانئجي وڃڻ اچرج جهڙي ڳالھ نٿي لڳي. پر اهو پڻ ڏيان ۾ هجڻ گھرجي ته اڪثر ڀوئلڳن جي اصل ٻولين جي عبارت ۾ ايندڙ ڦيري تي اٽر اثر هجڻ جي باوجود بہ اوائلي پيرن سان منسوب ڪجھ گِنانن ۾ سرائڪي ٻوليءَ جا لسانياتي گڻ هڪ نمايان حد تائين موجود آهن ، جنهن بابت خيال ڪيو وڃي ٿو ته اهي اصل ۾ انهي ۾ رچيا ويا هئا.

مثال طور پير شمس جو هڪ مشهور گِنان آهي، جنهن جون ڪافي سٿون محمد جمال يا حمل خان لغاريءَ جهڙن پوءِ جي سرائڪي شاعرن جا مشهور تصور ۽ عنوان سڏو سنئون پيش ڪن ٿيون:

اے سُبھاگا اس دُنیا دے وچ کیا گھن آیوں،
کیا گھن ویسین نال سُبھاگا،
اے سُبھاگا دیہی تیری خاک رلیسی،
کیڑے کھاون ماس سُبھاگا،
اے سُبھاگا دیہی تیری اوپر گھاس
جمیسی،
گاوا چگسی گھاس سُبھاگا۔

ترجمو: اي سياڳا هن دنيا ۾ ڇا کڻي آئين، ڇا ساڻ کڻي ويندين سياڳا،
اي سياڳا تنهنجو بدن خاڪ ۾ رلجي ويندو، ڪيڙا ڪائيندءِ ماس سياڳا،
اي سياڳا تنهنجي لاش مٿان گاھ ڦٽندو، مال چرندو گاھ سياڳا.

جيتوڻيڪ هتي ٻولي بلڪل صاف سرائڪي آهي، جڏهن تہ ٻوليءَ تي پنهنجي سِر پاڻ سڏي سنئين مهارت نہ رکندڙ اسماعيلين پاران ملتاني ۽ پنجابيءَ ۾ جوڙيل قصيدن جي صورت ۾ هر هنڌ ائين ناهي، ۽ اها بلڪل جديد پڻ آهي. حقيقت ۾ گِنانن جي عبارت ۾ آيل ڦيري بابت سوالن جي قطع نظر، جن طرف اڳ اشارو ڪيو ويو آهي، هڪ تنبيهہ هجڻ گھرجي تہ انهن جي شاهدي احتياط سان ڪم آڻڻ جي ضرورت آهي. ٻين لفظن ۾ سرائيڪي يا سرائڪيءَ جو رنگ چڙهيل گِنانن منجهان پروڙي سگھجي ٿو تہ انهن جي ٻولي ۽ ان جون ادبي روايتون ڪهڙي دور جون آهن، جيڪو تمام آڳاٽو لڳندو، پر انهن کي هڪ درست وزنائتي وصف ڏيڻ لاءِ هٿ سان لکيل خوجڪي روايت جي مڪمل اڀياس جي آڏو اچڻ جو انتظار ڪرڻ گھرجي.

هتي ڪجھ وڏيڪ ترجما ڏجن ٿا:

نورالدين:

جيڪو شخص هر شيءِ جي عبادت ڪري، پر پاڪ پيغام جي نہ،
تنهن جي عبادت بيڪار آهي،
انسان فاني آهي ۽ هر ڪنهن کي هتان هلڻو آهي،
تون 'ست پنٿي' سڏبين،
تڏهن جڏهن تون ست پنٿ تي هلندين.

پير صدرالدين لوهاڻڪي لپيءَ ۾ ڪجھ سڌارا ڪيا ۽ پوءِ انهي کي پنهنجي مريدن ۾ عام ڪري ڇڏيائين. خواجا طبقو اها لپي اڄ تائين استعمال ڪري ٿو ۽ سنڌي يا خوجڪي چاليھ اکري سڏجي ٿي. آفريقا، هندستان، برما (ميانمر)، ملايا ۽ سيلون (سري لنڪا) ۾ اها سنڌي لپيءَ طور سڃاتي وڃي ٿي. سڀني پيرن جي گنانن جي بيهڪ هڪجهڙي ناهي؛ پير شمس الدين جا گنان بيهڪ ۾ اشلوڪن ۽ دوهن جهڙا آهن؛ پير صدرالدين جي گنانن جي بيهڪ سنڌي ڪافيءَ واري آهي. انهن جو ٽَلهُ هڪڙي سِٽ آهي، انهن جي هر مصرع ۾ دوهي وانگر بہ سٿون آهن ۽ پهريون ٽَلهُ هر مصرع ڪان پوءِ ورجائجي ٿو. ڪجھ ترجما حاضر آهن:

رب جي عبادت پنهنجي دل اندر ڪر،
ڇاڪاڻ ته رب ان ۾ اندر رهي ٿو،
رب پاڻ به دل ۾ رهي ٿو،
۽ انهي جو ديدار دل اندر ڪري سگهجي ٿو.

* * * * * *

ست پنٿي اهو آهي، جيڪو پنهنجي ست (سچ) تي قائم رهي،
جيڪو پنهنجو مَنُ ميرو نه ڪري،
ست پنٿي اهو آهي،
جيڪو سچ ڳالهائي ۽
ٻي هر شيءِ کي رد ڪري ڇڏي.

پير شهاب الدين جي ڳنان جو ترجمو:
اي انسان پنهنجي الله سان پيار ڪر،
موت تمام ويجهو آهي،
اجاين ڪِرتن ۾ پنهنجو وقت نه وڃاءِ،
هڪ شخص جاڳي ٿو،
ٻئي کي ننڊ مٺي آهي،
تنهنڪري اُٿ، اي ٻي خبر،
اُٿ ۽ پنهنجي شاهه سان رهاڻ ڪر.

پير صدرالدين جي بيت جو ترجمو:
اي ڏاها انسان، هوش ۾ اچ،
چڱا ڪم ڪر،
موت اڪيلو وٺي ويندُءِ،
مائٽ مِٽ ۽ سڄڻ پيارا ڪو ساڻ نه هلندُءِ.

جي تون پنهنجو سِر گهورڻ چاهين ٿو، سڄاڳ ٿي،
۽ پنهنجي دل ان جي ياد ۾ لڳاءِ،
تڏهن ئي الله تو ڏي ايندو.

* * * * * *

رب انهي سان راضي آهي،
جيڪو صبح سوير اٿي سندس عبادت ڪري ٿو،
تون سڄي رات سمهين ٿو،
۽ پنهنجي پالڻهار جي عبادت نٿو ڪرين.

سومرن جي دور جي شاعريءَ ۾ اسان کي شاهه حسين اپلاڻي (پير پٺو، وفات 1248ع / 646هه) جا ڪجهه بيت ملن ٿا، جيڪو غوث بهاءُالحق ذڪريا ملتانيءَ (وفات 1262ع) جو مريد ۽ همعصر هو. سندس شعر ۾ تاريخي ۽ جاگرافيائي سمجهاڻيون آهن، مثال طور: ديبل بندر ۽ مڪليءَ تائين پهچڻ وارين ٻوڙُن جو مڪمل احوال ملي ٿو:

ديبل پار آب اَپار،
اسان چِڱاسين مڪليءَ ذاري.

باب ايڪيهون

ڪجهہ مذهبي ۽ سياسي اڳواڻ

’تَصَوُف‘ جي وصف ٻڌائڻ يا انهي جي ڪا جامع تشريح ڪرڻ يا گهٽ ۾ گهٽ ايتري جو ڀانت ڀانت جي سيني ويچار ڌارائن لاءِ قابلِ قبول هجي، جيڪي ٻين ۽ ٽين صدي هجريءَ دوران وسيع فتحن ۽ ڌار ڌار ڌرمي ويچار ۽ فلسفا رکندڙ قومن سان لهہ وچڙ سبب اسلام ۾ ايريون، انتهائي ڏکيو آهي. اسلام جي اوائلي ڏينهن وارا سچا مومن پنهنجي سِر پاڻ جنگجو، استاد، پرچارڪ ۽ سچي دين جي ظاهري ۽ باطني علمن جا مثال پيش ڪندڙ هوندا هئا. انهن سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ وارا، آقا توڙي غلام، امن ۽ جنگ دوران ۽ روزمرهہ ڏيتين ليتين ۾ سندن ڪردار کي ڌيان سان جاچيندا هئا، سندن قول ۽ فعل ۾ فرق نہ ڏسندا هئا ۽ نتيجي ۾ پنهنجي رضا خوشيءَ سان اسلام قبوليندا هئا. نين حالتن هيٺ عملي نظير تان زور هٽي ڏُکيدار فلسفي طرف هليو ويو. قرآني حڪمن جي حقيقي بجا آوريءَ جي جاءِ منطقي دليلن ۽ گرماگرم زباني بحث مباحثن ورتي. انهي جي ڪري باعمل ديندار ماڻهن، الله جي دوستن، اولياءِ ڪرام کي پنهنجن تبليغي مرڪزن ڏانهن موٽڻو پيو. پوءِ انهن مرڪزن کي ڳولي لهڻ، بزرگن وٽ حاضري ڏيڻ ۽ انهن وٽان علم جي روشني پرائڻ جو بار عام ماڻهوءَ مٿان هو.

هنن عالم ۽ پارسا انسانن کي ماڻهن پاران تعظيم ۽ بادشاهن پاران پڻ وڏيون ملڪيتون ملندي ڏسي، غيبي علمن ۽ نفسيات جي ڄاڻ رکندڙ ڪجهہ ماڻهن پنهنجي وِتَ آهر اسلامي تصوف کي آزمايو. اهي اميد ڪان وڌيڪ ڪامياب ٿيا ۽ ماڻهو کين هر قسم جي تعظيم ۽ اطاعت ڏيڻ لڳا. جيتوڻيڪ هنن صوفين جي طريقي جو بنياد پاڻ نهڪارڻ، سختيون سهڻ، جسم مٿان دماغ جي برتري، قرآني آيتن يا الله جا نالا ۽ صفتون بيان ڪندڙ لفظن جو ڊگهو ورد ڪرڻ ۽ ڌيان لڳائڻ وغيره هو، پر تڏهن بہ ڪوشش ڪئي ويندي هئي تہ اسلام جي ڪنهن بنيادي اصول سان ٽَڪراءُ پيدا نہ ٿئي. ايراني ويچارن ۽ يوگا (جوڳ) جي عملن وارن هندستاني

فلسفن تعليم ۽ پرچار جي هن نئين اداري کي وڏي سگهہ بخشي. تصوف جو زور پاڻ نهڪارڻ، رضا تي راضي رهڻ، فاني زندگي ۽ الله جي امر تي صبر شڪر تي هوندو آهي. هي سڀ عقيدا حملي آورن ۽ مطلق العنان حاڪمن جي مقصدن لاءِ موزون هئا، تنهنڪري انهن صوفين جي هر طرح همٿ افزائي ڪئي.

اسان تصوف جي مختلف اسلامي يا غير اسلامي ڏيکن بابت ڪنهن قسم جي بحث ۾ پوڻ نٿا چاهيون، ڇاڪاڻ تہ هن ميدان ۾ اڳي ئي گهڻا تڪرار هلن پيا ٿا ۽ اڃا تائين ڪو آخري فيصلو نہ ٿيو آهي. حقيقي مشاهدي مطابق صوفي مت:

1. پٿر دل انسانن کي بہ مين بڻائي ڇڏيو،
2. عام ماڻهن جي ذهنن کي هر قسم جي ڪدورت، ڪيني، دشمني، نفرت، پلاند جي آڳ وغيره کان پاڪ ڪيو ۽ انهن جي بدلي منجهن محبت، ڀائيچاري، همدردي، سهپ ۽ درگذر پيدا ڪيا،
3. دنياوي دولت جي لالچ گهٽائي،
4. شاعري ۽ موسيقيءَ لاءِ چاهہ پيدا ڪيو ۽ ان وسيلي ورتاءَ ۾ نرمي پيدا ڪئي ۽
5. دنيا اندر امن ۽ ڀائيچاري کي هٿي ڏني.

ٿي سگهي ٿو ائين درست نہ هجي، پر ڪجهہ مسلمان ذاتين لاءِ چيو وڃي ٿو تہ انهن ۾ صوفي ناهن. ’جنتُ السّنڌ‘ جو مصنف مولائي شيدائي (ص. 238) لکي ٿو تہ مخدوم نورالله عرف مخدوم نؤرنگ سومرو هڪ وڏو عالم ۽ تعظيم لائق صوفي بزرگ هو. سندس مقبرو ٽنڊو غلام حيدر، تعلقي گونيءَ ۾ آهي. سندس پونيَر نؤرنگزادا ڪوٺجن ٿا.

تاريخِ سنڌ (سومرا ۽ سمان دور) جو مصنف عبدالغني عبدالله (ص. 105) لکي ٿو تہ سنڌ ۾ مسلم سماج جي ديندار شخصيتن جي اندر اجاريندڙ تعليمات سبب ڪيترائي پرهيزگار سومرا، جهڙوڪ: مخدوم اسماعيل، مخدوم نورالله عرف نؤرنگ، شيخ ريحان، درس علاءُالدين، صابُو درويش وغيره صوفي بزرگن جي منزل تي پهتا. انهن جي زندگيءَ جا ڪي بہ تفصيل نہ ڏنا اٿس.

مسٽر جي. ايم. سومري وڪيل، ميرپور خاص واري، صوفي محمد صادق جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو مقبرو عمرڪوٽ تعلقي جي ڳوٺ صوفي فقير ۾ آهي.

مٿين سنڌو ماٿر ۾ ڇهہ ڪن سومرا بزرگ لڌا آهن. انهن سڀني منجهان آڳاٽو

حضرت ابراهيم دائود بندگي سومرو آهي. اهو مظفرڳڙهه ضلعي جي جيھنِيوال، لڳ خيرپور سادات، جي سومرن منجهان آهي. اُچ واري حضرت شاهه محمد غوث بندگي قادري جو مريد ۽ خليفو هو. جنهن جو نياڻو ۽ مريد حضرت سيّد خيرالدين المعروف شاهه ابوالمعالي لاهوري هو. شيخ عبدالحق مُحَدِث دهلوي، حضرت مُجَدِد الفِ ثاني سرهندي، شيخ علاءُالدين گنگوهي، سيّد جمال الدين موسيٰ پاڪ شهيد ۽ حضرت علي متقي جو همعصر هو. سندس مزار رينالا خورد کان 11 ميلن جي پنڌ تي شيرڳڙهه ۾ آهي. عبدالقادر بدايوني پنهنجي ڪتاب 'مُنتَخِبُ التواريخ' ۾ سندس زندگيءَ جو احوال ڏنو آهي. ڪجهه آتم ڪٿاڪارن جي دعويٰ آهي ته اهو "سيّد" ذات مان هو.

شير ڳڙهه ۾ دائود بندگي جو مقبرو

عبدالحڪيم، خانيوال-جهنگ ننڍي لائين تي هڪ ننڍڙو شهر ۽ ريلوي اسٽيشن آهي. گزيٽيئر آف ملتان ڊسٽرڪٽ ٻڌائي ٿو ته: "عبدالحڪيم ۾ انهي نالي واري چڙهوئا يا ڏوٻي ذات جي هڪ بزرگ جي مزار آهي، جنهن 1732ع ۾ وفات ڪئي. بزرگ جي مريدن پاران بيڪانير جي ڪؤڙن کوهن مٿان ڏيکاريل ڪرامت جي ڪري بيڪانير جا حاڪم مزار جو وڏو احترام ڪندا آهن. تَرَ جي روايتن ۾ بزرگ جون پنهنجون ڪيتريون ئي ڪرامتون بيان ڪندڙ ڪوڙ آکاڻيون ملن ٿيون. بزرگ جي هڪ مريدياڻي نوناري ذات جي مائي سَپُوران هئي، جنهن جي مزار سندس ئي نالي واري ڳوٺ ۾ آهي. اها وڏي ڪاني ڪرامت واري هئي. وهندڙ راويءَ مٿان پنهنجو مصلو وڇائي نماز پڙهڻ جي سگهه رکندي هئي. انهي ۽ انهي جي پونيَرن وٽ ڇتي ڪتي جي چَڪيَلن کي ڇڏائڻ جو هُدو هوندو هو.

عبدالحڪيم جو مقبرو

عبدالحڪيم بابت پڪ آهي ته اهو ذات جو سومرو هو، پر انهي پنهنجن سمورن مٿن مائٽن سوڌو پنهنجي سڃاڻپ ڳجهي رکي ۽ ماڻهن ۾ ڏوٻي ۽ ڪٽي مشهور هو.

حضرت نظام الدين نالي هڪڙو ٻيو سومرو بزرگ ملتان شهر ويجهو بستي چمرنگ ۾ رهندو هو. اهو مشهور مدرسه نُعمانيه جي برک استادن منجهان هو. بهترين ساک رکندڙ استاد هجڻ سان گڏوگڏ هو هڪ قانوندان، هڪ ڏاهو، هڪ صوفي ۽ هڪ عوامي پرچارڪ به هو. تمام وڏو مقرر هو ۽ سندس همعصرن منجهان کو به هن کان بهتر انداز ۾ پنهنجي خيالن جو اظهار نه ڪري سگهندو هو. سندس مقبري تي اُڪريل هنن سٽن مطابق سندس وفات جو سال 1319ھ آهي.

حضرت نظام الدين جو مقبرو

#

#

حضرت مولوی نظام الدين
واعظ خوش بيان، صاحب
ہوش
بست و ہشتم چو ماه ہشتم بُود
روز اربع رسيد اندر جوش
رفت ازين دار چوں بہ دار
آغوش
شُد بہ مطلوب خويش ہم آغوش
باخليفہ زسال تر حيلش
ماه دنيا غروب گفت سروش

<464ھ

نور فقير سومرو

هي ميان غلام محمد سومري پٽ ميان حافظ محمد جلال سومري جي گهر، واقع چاهه غلام والا حبيب والا، ڳوٺ اِرم (خوجا) تعلقو شجاع آباد، ملتان ۾ 1828ع ۾ ڄائو. سندس وڏن صادق والا کان وٺي ڇَيڙ تائين غير آباد ٻنيون حاصل ڪيون ۽ انهن تي آبادي ڪندا هئا.

اوائلي تعليم پنهنجي ڏاڏاڻي ڳوٺ خوجا ۾ حاصل ڪيائين، جتي فارسي، عربي، حساب، طب، خوشخطي، لکپڙهه جو هنر ۽ قرآن پاڪ پڙهيائين. حديث، قانون ۽ شرح بابت علم پرائڻ لاءِ خانپور، ملتان، دهلي، اجمير ۽ ديوبند جي مختلف ادارن ۾ پڙهيو.

سندس روحاني رهبر قاضي خدايار پٽ قاضي محمد عيسيٰ کيس چيو: ”سِک مسلمانن جي آذان ٻڌڻ به گوارا نٿا ڪن. قرآني تعليم جا مرڪز مسجدون نمازين چڏي ڏنيون آهن. هاڻ جيئن ته تو پنهنجي تعليم مڪمل ڪري ورتي آهي، مان تو کي صلاح ٿو ڏيان ته وڃ ۽ وڃي انهن ادارن کي ٻيهر آباد ڪر.“ ميان نور فقير پنهنجي روحاني پيشوا جي صلاح تي سچائيءَ سان عمل ڪيو. پنهنجي زندگيءَ جو وڏو حصو ملتان ۽ لاهور ڊويزنن جي ڪنڌ ڪڙڇ ۾ سفر ڪندي ۽ اڳوڻي بهاولپور رياست جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ گهمندي گذاريائين. سندس مُک مقصد هن علائقي جي تعليمدانن کي منظم ڪرڻ هو. هِن انهن ڏاهن انسانن کي چيو: ”ملڪ اندر مسلمانن جي حڪومت دوران مسجدن ۽ مدرسن جي سار سنڀال سرڪار جي بِلي هوندي هئي ۽ استادن ۽ شاگردن جون گهرجون اها پوريون ڪندي هئي. هاڻ هر شيءِ بدلجي چڪي آهي. هنن نامهربان بلڪ دشمنيءَ وارن ڏينهن ۾ اسان کي پنهنجي مدد پاڻ جي بنياد تي ڪم ڪرڻو پوندو. توهان تعليمدانن کي سيني نتيجن کي همٿ سان منهن ڏيڻ گهرجي، پنهنجون ذميواريون برجستائي ۽ حوصلي سان نڀائڻ گهرجن ۽ مسلسل اڳتي وڌندو رهڻ گهرجي. سيني چوڪرن ۽ چوڪرين کي نماز بابت مڪمل ڄاڻ ڏيو ۽ کين قرآن پاڪ معنيٰ سان پڙهايو ته جيئن اهي جيڪو پڙهن سو سمجهي سگهن. ساڳي طرح عام ماڻهوءَ کي سچي دين جا سمورا آسان معاملا سمجهايو. خدا نه ڪري جيڪڏهن موجوده پيڙهي اسلامي تعليم تان

هتي وئي تہ اڳلي پيڙهيءَ کان اسلامي قدر برقرار رکڻ ۽ نيڪ سيرت اسلامي زندگي گذارڻ جي اميد ڪرڻ اجائي ٿيندي.“

استادن کي ان طريقي تيار ڪيائين ۽ ويران ۽ ڦِٽل مسجدن جي ڳولا ۾ نڪري پيو. تنهن کان پوءِ انهن مسجدن جي عوام هٿان مرمت ڪرايائين. انهن مسجدن ۾ ٻارن جي تعليم جا بندوبست ٿيا. اهڙي طرح هن ڪيترين ئي مسجدن کي ٻيهر آباد ڪري ۽ اسلامي تعليمن جا مرڪز بڻايو.

پنهنجي پرچاري دورن دوران هو بياباني قبيلن ۾ ترسڻ کي ترجيح ڏيندو هو تہ جيئن انهن کي اسلام قبولڻ جي دعوت ڏئي سگهي. سندس ۽ سندس ساٿين جي ڪوششن سان ڪيترن ئي غير مسلم قبيلن اسلام قبوليو ۽ نيڪ جيوَن گهارڻ لڳا.

سندس زور قرآن پڙهڻ ۽ سمجهڻ تي هوندو هو، چاڪاڻ تہ اهو اسان کي بلڪل صحيح زندگيءَ جي راهہ ڏيکاري ٿو. ان جو هر حڪم عمل جوڳو ۽ ڏاهپ تي ٻڌل آهي. سندس زور حديثن جي اڀياس تي پڻ هوندو هو، چاڪاڻ تہ حضور پاڪ جي زندگي هر انسان لاءِ بهترين مثال آهي.

نور فقير جي درسن جو خلاصو هن ريت آهي:

1. سَني روزي ڪمائڻ لاءِ ماڻهوءَ کي علم، هنرن ۽ ڌنڌن ۾ پَڙ هجڻ گهرجي.
2. جتي انصاف هوندو اتي امن هوندو ۽ جهيڙا جهٽا نہ ٿيندا.
3. جيڪڏهن عزت ۽ آسودگيءَ واري زندگي گذارڻ گهرو ٿا تہ پنهنجي مائٽن، دوستن ۽ پاڙيسرين سان سٺو سلوڪ رکو.
4. وڏي ڄمار جو دارومدار سٺي صحت تي آهي. سٺي صحت جي اصولن تي هلو: خاص ڪري کاڌي جي حوالي سان. ڏک، ساڙ ۽ پريشانيءَ کان پاڻ بچايو. سمهڻ کان پهريان پنهنجي دماغ کي چڱين اميدن سان ڀريو. پنهنجن مسئلن تي پريشان ٿيڻ بجاءِ رب تي ڀروسو ڪريو.
5. ڪنهن ڏاهي ۽ تجربيڪار ماڻهوءَ کان صلاح وٺندو رهڻ سٺي ڳالهہ آهي.
6. پنهنجي اهليتن بابت درست ڪاٿو لڳايو ۽ انهن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ سوچيو.
7. ڪم تي وڃڻ کان پهريان هڪ پل لاءِ ترسو ۽ جيڪي ڪم ڪرڻا اٿو انهن بابت سوچيو تہ ڇا توهان انهن لاءِ تياري ڪئي آهي؟ ساڳي طرح جڏهن توهان ڪا جاءِ ڇڏڻ لڳو تہ پڪ ڪري وٺو تہ توهان نہ ڪا شيءِ پل وچان ڪنئي آهي ۽ نہ

ڪا رهائي آهي.

8. ٻئي جو حق غصب نہ ڪريو: جيترو ٿي سگهي جلدي ۽ انهي جي گهرڻ کان اڳ ۾ انهي کي موٽائي ڏيو.

نور فقير سومري ستاويهين اپريل 1939 تي 111 سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي.

مولانا جان محمد سومرو ميابل وارو
(ڄم 1794ع - وفات 1887ع)

ملتان کان اٽڪل 200 ميل اتر اولهہ ۾ سنڌو درياءَ جي ڪاٻي ڪپ تي هڪڙو ٻيو سومرو بزرگ رهندو هو، جنهن جو احوال هتي ڏجي ٿو:

اهو سنڌو درياءَ جي ڪاٻي ڪنڌيءَ تي رهندڙ لامذهب ماڻهن ۾ اسلام جي پرچار ڪرڻ لاءِ سنڌ مان لڏي آيو. ملڪ جو هي حصو گهڻي ڀاڱي درياءَ جي ڇڏيل پيٽن مان ٺهيل ڍنڍن تي مشتمل آهي. اونهاري ۾ جڏهن سنڌو اٿلندو آهي تہ هي سمورو علائقو ٻڏي ويندو آهي ۽ سڌريل دنيا کان عملي طرح ڪٽجي ويندو آهي. انهي کان سواءِ هتان جا ماڻهو جاگرافيائي حالتن جي غير يقينيءَ سبب هڪ هنڌان ٻئي هنڌ لڏيندا رهندا آهن. ارڙهين صدي عيسويءَ تائين عام ماڻهوءَ کي ورلي ڪنهن روحاني رهبر سان ملڻ جو موقعو ملندو هو. ملڪ جي هن حصي ۾ اسلامي زندگيءَ واري واٽ عام ڪرڻ جو مقصد ڪٽي سنڌ کان ايڏو ڊگهو ۽ ڏکيو سفر ڪرڻ تي مولانا جان محمد سومري کي سچ پچ جس هجي.

لڳي ائين ٿو تہ هن پنهنجي رهنمائي لاءِ، سنڌوءَ جي ڪنڌين وارا علائقا اُڪري، حضرت فقير محمد رضا زڪوڙ (ڊيرا اسماعيل خان) واري جي تبليغي طريقن جو اڀياس ڪيو ۽ انهي جي مريدن جي دائري ۾ داخل ٿيو. انهي کان ظاهري ۽ باطني فلسفن ۾ وڌيڪ قابليت پرايائين.

پاڻ پهرين صفر 1307هہ تي وفات ڪيائين (جيئن سندس مقبري تي لڳل ڪتبي ۾ لکيل آهي). سندس مزار ان هنڌ کان ٿوري پنڌ تي آهي، جتان سنڌو پائڻ لڳو آهي. پاڻ 93 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين ۽ کيس پُٽاٽو اولاد نہ هو. سندس ڌيءُ حضرت فقير نور محمد سومري سان پرڻيل هئي.

ليّہ جي سڀ کان پراڻي مسجد

سومرا 1840ع ڌاري يا ٿورو اڳي پوءِ تَل کان، اٽڪل 7-6 ميل اولهہ طرف، ليّہ شهر ڏانهن لڏي ويا. انهن اتي هڪ جامع مسجد جو بنياد وڌو ۽ مولوي نور محمد کي انهي جو امام مقرر ڪيائون. مسجد ۾ عبادت لاءِ زير زمين ڪمرا، سوين نمازين لاءِ ڪشادو اڱڻ ۽ پاڻي پرڻ لاءِ هڪ کوهي آهي. اها ليّہ جي پهرين جامع مسجد هئي.

ساڳي طرح چنيوٽ ويجهو لاليان ۾ شاهہ عالم سومري ۽ سندس پياءُ محمد عظيم سومري 1100ع ۾ هڪ جامع مسجد جو بنياد وڌو، جيڪا سومرانوان والي مسجد سڏجي ٿي.

چنيوٽ ۾ سومرن واري مسجد

انگريزن سنڌ 1843ع ۾ فتح ڪئي. ان کي بامبي پريزيڊنسي سان ڳنڍيو ويو، ڇاڪاڻ تہ وائسراءِ هند لارڊ ڊلهوزي جي 1852ع ۾ چوڻ مطابق، تيستائين پنجاب اجا فتح نہ ٿيو هو. هي اهو سال آهي، جڏهن سرحدي انتظام ۽ صوبائي سرحدن جي نئين حد بنديءَ جي ڪجهہ مسئلن جي نتيجي ۾، انهي کي ڌار ڪرڻ وارو خيال پهريون ڀيرو بحث هيٺ آيو. اٽڪل 93 سالن جي جدوجهد کان پوءِ پهرين اپريل 1936ع تي سنڌ هڪ گورنري صوبو بڻي. سنڌ جو بامبي پريزيڊنسي کان ڌار ٿيڻ ان تاريخي سلسلي جو اهم ترين واقعو هو، جيڪو اڳتي هلي پاڪستان جي تخليق جو ڪارڻ بڻيو. جيڪڏهن 75 سيڪڙو مسلمان آباديءَ واري سنڌ خودمختيار نہ هجي ها تہ جيڪر ورهاڱي وارو ڪيس گهڻو ڪمزور هجي ها. پنجاب ۽ بنگال ۾ مسلمان سادي اڪثريت ۾ هئا، بلوچستان خودمختيار نہ هو ۽ اتر-اولاهين-سرحدي-صوبي جي سياست انتهائي منجهيل هئي. تنهنڪري 1938 کان 1946ع تائين پاڪستان واري مطالبي جو مکيہ مدار خودمختيار سنڌ جي موجودگي هو.

پهرين خودمختيار حڪومت اپريل 1937ع ۾ سَر غلام حسين هدايت الله جي سربراهيءَ هيٺ وجود ۾ آئي، پر اٽڪل هڪ سال پوءِ 23 مارچ 1938ع تي انهي جي وزارت ٽوڙي وئي ۽ خان بهادر الله بخش سومرو سنڌ جو وزير اعظم مقرر ٿيو.

سنڌ جي بامبي کان ڌار ٿيڻ ۽ خودمختيار صوبي جو درجو ماڻڻ سومرن کي سياسي سجاڳيءَ جو موقعو فراهم ڪيو. پنهنجي زوال کان پوءِ اهي سڄي ملڪ ۾ ٽڙي پکڙي ويا هئا، پر تڏهن بہ بدين، ٺٽو، شڪارپور، لاڙڪاڻو، ملتان ۽ ليّہ اهڙيون جايون هيون، جتي انهن جا گهڻائي ايڪا هئا ۽ جتي اهي پنهنجي سماجي، معاشي ۽ سياسي سرگرمين تي ڌيان ڏئي سگهيا ٿي. ملتان وانگر ٺٽو بہ علم جو عظيم ڳڙهہ رهيو آهي. اهو درست طرح مقبرن ۽ مسجدن جو شهر سڏجي ٿو. اندازي مطابق هن ضلعي ۾ اٽڪل 15،000 سومرا رهن ٿا. ٺٽي وارو سردار محمد عثمان سومرو لوڪل بورڊ ڪراچي جو صدر رهيو. اهو اڳتي هلي ايم. ايل. اي چونڊيو. سندس وفات کان پوءِ سندس پٽ سردار محمد خان سومرو ايم. پي. اي چونڊيو ۽ سنڌ جي گورنر جو مشير مقرر ٿيو. ڪجهہ وقت کان پوءِ ڪيس ڊِويلپمينٽ اينڊ پلاننگ واري وزارت جو قلمدان ڏنو ويو.

اسان ڏٺوسين تہ سنڌ جي بامبي کان ڌار ٿيڻ کان بہ سال پوءِ خان بهادر الله

بخش سومرو، او. بِي. اِي.، نئين خودمختيار ٿيل صوبي سنڌ جو وزير اعظم مقرر ٿيو. اهو شڪارپور جي سومرن مان هو، جن جو اتر سنڌ ۾ اڄا تائين وڏو اثر رسوخ ۽ مقبوليت آهي. سندس پيءُ حاجي محمد عمر وهنوار ۾ ايمانداريءَ ۽ سخاوت جي حوالي سان سٺي ساک رکندڙ هڪ نيڪ انسان هو. خان بهادر الله بخش 1900ع ۾ ڄائو ۽ حاجي محمد عمر جو مويي پٽ هو. مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي پيءُ سان گڏجي پنهنجون زرعي زمينون سنڀالڻ لڳو. تمام ذهين نوجوان هجڻ ڪري هُن هِن موقعي کي گهٽي ڀاڳي پنهنجا سماجي لاڳاپا ٺاهڻ لاءِ ڪم آندو. ستت ئي پاڻ ۾ اهي سڀ گڻ پيدا ڪري ورتائين، جيڪي ڪنهن ڪامياب سياستدان لاءِ ضروري هوندا آهن. نتيجي ۾ 1928ع ۾ لوڪل بورڊ سکر جو چيئرمين چونڊيو. اڳلي ڏهاڪي دوران بامبي ڪائونسل سميت ڪيترين ئي سرڪاري ڪميٽين جي ميمبر طور ڪم ڪيائين. سندس مقبوليت ۽ تڪڙين ڪاميابين رقابتون پڻ پيدا ڪيون. سنڌ جيئن ته بامبي کان سڄر آزاد ٿي هئي، تنهنڪري انهي کي ترقي ۽ اڳيرائيءَ لاءِ خاص خيال ۽ ڌيان جي ضرورت هئي.

1941ع ۾ هو ٻيهر سنڌ جو وزير اعظم مقرر ٿيو. انگريز سرڪار قومپرستن کي دٻائي رهي هئي. انهي خلاف احتجاج طور وائسراءِ ڏانهن خط لکيائين ته هو خان بهادر ۽ او. بِي. اِي وارا لقب پاڻ وٽ وڌيڪ نٿو رکي سگهي. ان تي وائسراءِ چڙي پيو ۽ نتيجي ۾ سندس حڪومت ختم ڪئي وئي. انهي کان ڇهه مهينا ڪن پوءِ چوڏهين مئي 1943ع تي ڪيس گولي هڻي شهيد ڪيو ويو. يادگار طور سندس نالو هڪ ريلوي اسٽيشن تي رکيو ويو آهي.

سندس ڀاءُ سردار حاجي مولا بخش سومري جي پڻ وڏي سياسي حيثيت ۽ مقبوليت هئي. اهو پاڪستان ٺهڻ کان پهريان صوبائي حڪومت ۾ وزير رهيو ۽ ٺهڻ کان پوءِ وفاقي وزير مقرر ٿيو. وٽس بڃاءَ، واپار ۽ بحالي وغيره جهڙا اهم قلمدان رهيا. اهو 1970ع ۾ ٻيهر قومي اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو. صدر پاڪستان جو سياسي معاملن بابت صلاحڪار رهيو. سندس وڏو پٽ احمد ميان سومرو اولهه پاڪستان اسيمبليءَ جو ڊپٽي اسپيڪر رهيو. اهو ويجهي ماضيءَ تائين سينيٽر طور ملڪ جي خدمت ڪندو رهيو. انهي جو ننڍو ڀاءُ سردار الاهي بخش سومرو ۽ ننڍي ۾ ننڍو سردار افتخار احمد سومرو پنهنجي سياسي حيثيت

سهڻي نموني سنڀاليندا پيا اچن. سردار الاهي بخش سومرو ڪيترائي ڀيرا صنعتن، بجلي، اطلاعات ۽ واپار جو وزير رهي چڪو آهي. هنوقت سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو وزير آهي. برطانيه ۾ پاڪستان جي سفارتخاني ۾ اڪنامڪ منسٽر طور پڻ ڪم ڪري چڪو آهي.

مسٽر افتخار احمد سومرو 1985ع ۾ بنا مقابلي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو. صنعتن، معدني ترقي ۽ روينيو جو وزير مقرر ٿيو.

لاڙڪاڻي جي سومرن مان مسٽر عبدالرزاق سومرو حڪومت پاڪستان جو سفير مقرر ٿيو.

ڳوٺ جنهاڻ سومرو، تعلقو ٽنڊو محمد خان، ضلعو حيدرآباد مان حاجي عبدالخالق سومرو 1965ع کان هنوقت تائين مختلف سطحن تي سياسي ڪاميابين ۾ نمايان رهيو آهي. 1985 کان 1988ع تائين سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ۽ سنڌ جي وڏي وزير جي صلاحڪار طور ڪم ڪيائين. ڪيترين ئي سرڪاري ترقياتي رٿائن تي سرگرميءَ سان ڪم ڪندڙ عظيم سماجي ڪارڪن طور ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.

سردار احمد علي سومرو ٺٽي مان ايم. پِي. اي هو.

علي احمد سومرو ڪراچيءَ وارو سنڌ حڪومت ۾ پورهئي جو وزير رهيو.

مسز رقيه سومرو حيدرآباد مان ايم. اين. اي چونڊي.

ليّه کان مهر منظور حسين سومرو 1970 کان 1977ع تائين ايم. اين. اي رهيو.

سڄي ملڪ ۾ ميونسپل ۽ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل سطح تي سومرن ڪائونسلرن جو هڪ وڏو انگ موجود آهي. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته سومرا راڄ گهراڻو، اڄ موقعو ملڻ تي به، اڄا به بلنديون ڇُهي سگهي ٿو.

ذات ساگر

1.ميڪڊونل، اي. اي.، ويدڪ انڊيا آف نيمس اينڊ سبجيڪٽس.
2.عبداللطيف، دي اَرلي هسٽري آف ملتان.
3.بدايوني، عبدالقادر، منتخبُ التواريخ.
4.چندرا داس، اَبيناش، رِگ ويدِڪ انڊيا، ڪلڪتو يونيورسٽي.
5.ابوالفضل، آئينِ اڪبري، ڪلڪتو، 1783.
6.مودودي، ابوالخير، فتوحُ البلدان، اردو ترجمو، حيدرآباد دکن.
7.آڏواڻي، ڀيرُومَل مِهرچند، قديم سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957.
8.عفيف، شمسِ سراج، تاريخ فيروزشاهي، اردو ترجمو محمد فدا علي طالب، ڪراچي.
9.اَگرَوال اينڊ ڪُسُمگر، پري هسٽورڪ ڪرانالاجي اينڊ ريڊيو ڪاربن ڊيٽنگ اِن انڊيا، ڪلڪتو، 1974.
10.ائٽڪن، اِي. ايچ.، گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، ڪراچي، 1907.
11.اَلبيروني، ابو ريحان، ڪتابُ الهند، لاهور، 1961.
12.الانا. جِي. اي.، سنڌي نثر جي تاريخ، حيدرآباد، 1965.
13.الانا. جِي. اي.، سومرن جي دور جي شاعري، 1960.
14.امير خسرو، تاريخِ اَلائي.
15.آرنلڊ، سر، دي پرشِيَن گلف.
16.عوفي، نورالدين محمد، جَوامعُ الحِڪايات.
17.بيڊن، ايڊوَرڊس، ڊِگنگس فار هسٽري.
18.بال، اُپيندرا ناٿ، ائنشِيَنٽ انڊيا، ڪلڪتو، 1928.
19.بال، اُپيندرا ناٿ، ميڊِيوَل انڊيا، ڪلڪتو، 1925.
20.بٽلارڊ، جِي. اي.، رُولرس آف دي انڊين اوشيَن، اَلبيروني، لاهور.
21.بلوچ، اين. اي.، سومرن جو دور، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
22.بئنرجي، آر. ڊِي.، پري هسٽورڪ ائنشيَنٽ اينڊ هندو انڊيا، پُونا.
23.بارنيٽ، ليونيل ڊِي.، اينٽيڪُئِٽيز آف انڊيا.
24.برني، ضياءُالدين، تاريخ فيروزشاهي، ڪراچي، 1962.
25.بَشام، اي. ايل.، دي وَنڊر دئٽ واز انڊيا، لنڊن، 1967.
26.بَشام، اي. ايل.، اي ڪلچرل هسٽري آف انڊيا، آڪسفورڊ، 1975.
27.بطوطه، ابن، ريهالا، اردو ترجمو، لاهور، 1967.
28.بيال، سيموئل، بُڌسٽ رڪارڊ آف ويسٽرن ورلڊ.
29.ڀنڊارڪر، برنا اينڊ لا، انڊين ڪلچر.
30.بِلاذُري، فُتُوحُ البلدان، ڪراچي، 1962.
31.بِليموريا، دي سومرا اينڊ سما ڊائناسٽيز آف سنڌ، 1054، 1400ع.
32.بِملا، چَرن لا، سَمر ائنشِيَنٽ ٽرائيبس آف انڊيا.

33.برِجٽ اينڊ آلچِن، بگننگ آف انڊين سِولائيزشن.
34.برائون، نورمن، پاڪستان اينڊ ويسٽرن انڊيا.
35.برن، اي. آر.، پرشِيَنس اينڊ گرِيڪ.
36.برٽن، رچرڊ، سنڌ اينڊ دي ريسز دئٽ اِنهيبيٽ اِٽ، آڪسفورڊ، 1975.
37.بري، جي. بِي.، هسٽري آف گريس.
38.شهريار، بزرگ بن، ڪتابِ عجائبُ الهند.
39.چندرا، آر.، دي انڊو آريَن ريسز.
40.چٽُوپڌيايا، ايس. موتي لال بنارسي داس، اَرلي هسٽري آف نارٿ انڊيا، دهلي، 1976.
41.چائيلڊ، گورڊن وِي.، سوشل ايوولِيُوشن.
42.چائيلڊ، گورڊن وِي.، دي موسٽ ائنشِيَنٽ ايسٽ.
43.چائيلڊ، گورڊن وِي.، نيو لائيٽ آن دي موسٽ ائنشِيَنٽ ايسٽ.
44.چائيلڊ، گورڊن وِي.، برونز ايج.
45.ڪَننگهام، ڪوائنس آف دي انڊو سِٿيَنس.
46.ڪيپٽين، فلپس، آن دي رُوئنز آف طُور.
47.ڪرُوڪ، ڊبليو.، دي نيٽِو ريسز آف ناردرن انڊيا.
48.سِي. ٽِي. ميٽڪلف، دي راجپوت ٽرائيبس، نئين دهلي، 1982.
49.داني، احمد حسن، انڊين پٿليو گرافي.
50.داني، احمد حسن، اي شارٽ هسٽري آف پاڪستان.
51.ڊيوڊ، ايچ. ايس.، دي اوريجنل هوم آف دي ڊرِيوِڊِيَنس.
52.دائودپوٽو، ڊاڪٽر عمر بن محمد، چچنامه.
53.دائودپوٽو، ڊاڪٽر عمر بن محمد، تاريخ معصومي.
54.ڊِالا، ايم. اين.، دي انڊو آريَنس.
55.ڊِالا، ايم. اين.، هسٽري آف دي زوريسٽرِيَنس.
56.اَگرَوال، ڊِي. پِي.، هڙپا ڪلچر.
57.اَگرَوال، ڊِي. پِي.، نيو ايوِيڊَنس فار اي شارٽر ڪرانالاجي.
58.دَت، اين. ڪي.، اوريجن اينڊ گروٿ آف ڪاسٽ اِن انڊيا.
59.ڊِيُورانٽ، وِل، دي اسٽوري آف سِولائيزيشن.
60.ڊِيُورانٽ، وِل، اَوَر اوريئنٽل هيريٽيج.
61.ڊِيُورانٽ، وِل، ليسَنس فرام هسٽري.
62.بيلفور، ايڊوَرڊ، سائيڪلوپيڊيا آف انڊيا.
63.مائيڪل، ايڊوَرڊس، اي هسٽري آف انڊيا، دهلي، 1961.
64.ايجرمونٽ، انڊين اسٽڊيز، پاسٽ اينڊ پريزنٽ انڊيا.
65.ايجرمونٽ، اليگزينڊرس اِنويزن آف انڊيا.
66.ايليَٽ، سر هينري مايرس، اينڊ ڊائوسن، جان، هسٽري آف انڊيا ايز ٽولڊ باءِ اِٽس اون هسٽوريَنس.
67.ايليَٽ، جين، پوليٽيڪل هسٽري آف انڊيا.
68.اينسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، لنڊن، 1960.

69.خان، ايف. اي.، انڊس ويلي اينڊ اَرلي ايران.

70.فرُّخي، ديوانِ فرُّخي.

71.همداني، فضل الله راشدالدين، جامعُ التواريخ.

72.فرشتا، محمد ابوالقاسم، تاريخ، اردو ترجمو، لاهور.

73.گينڪووسڪي، وِي. واءِ.، دي پيپل آف پاڪستان، ماسڪو، 1968.

74.گرديزي، ابو سعيد، ابوالحيّ، زينَ الاخبار، لنڊن، 1928.

75.گزيٽيئر آف دي ملتان ڊسٽرڪٽ.

76.گزيٽيئر آف دي مظفرگڙهه ڊسٽرڪٽ.

77.گزيٽيئر آف دي بهاولپور اسٽيٽ (هاڻ ڊويزن).

78.گزيٽيئر آف دي ليّه تحصيل (هاڻ ضلعو).

79.گزيٽيئر آف دي ڊِي. جِي. خان ڊسٽرڪٽ.

80.گزيٽيئر آف ڊِي. آئي. خان ڊسٽرڪٽ.

81.گزيٽيئر آف جهنگ ڊسٽرڪٽ.

82.گزيٽيئر آف ويسٽ پاڪستان، دي فارمر پراونس آف سنڌ، انڪلوڊنگ خيرپور اسٽيٽ، ايچ. ٽِي. سورلي.

83.غلام قادر خان، حاجي، سلطان دودو شهيد.

84.گوکلي، ائنشيَنٽ انڊيا.

85.گوشل، بي.، هسٽري آف هندو سِولائيزيشن.

86.گريگوري، ايچ.، پوشيل، ائنشيَنٽ سٽيز آف دي انڊس.

87.حفيظ الرحمان، محمد، تاريخ اُچ، 1931.

88.حفيظ الرحمان، حفيظ، چچنامه.

89.هيگ، ميجر جنرل، ابن بطوطه اِن سنڌ.

90.هيگ، وُولسلي، ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا، 1957.

91.هيگ، وُولسلي، ڪمپيئريٽو ٽيبلس آف محمڊن اينڊ ڪرسچن ڊيٽس.

92.هالبش اينڊ ويستفال، جانس آف پاڪستان، 1969.

93.هام، جِي. آر.، ائنشيَنٽ هسٽري آف دي نيئر ايسٽ.

94.همداني، العباس، ايچ.، دي بگننگ آف اسماعيلي دعويٰ اِن ناردرن انڊيا، 1956.

95.همداني، العباس، اسماعيليان در تاريخ.

96.هنس راج، ڊاڪٽر، هسٽري آف ائنشيَنٽ انڊيا، سَرجيت پبليڪيشنس، نئين دهلي.

97.هوڊيوالا، شاهپورجي، اسٽڊيز اِن انڊو مسلم هسٽري.

98.هولڊچ، سر ٿامس، دي گيٽس آف انڊيا.

99.هيسٽنگس، جيمس، اينسائيڪلوپيڊيا آف رليجن اينڊ ايٿڪس.

100.هيُوز، اي. ڊبليو.، گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، 1876.

101.هاويل، آر. بِي.، هسٽري آف آرين رُول اِن انڊيا.

102.هيرَس، ريو. ايچ.، هائو انڊيا گاٽ هر نيم.

103.هِنُو رام، آر. بِي.، گل بهار.

104.قُدوسي، اعجازالحق، تاريخ سنڌ.

105.ابنِ اثير، الڪاملُ التواريخ.

106.اڪرام، ايس. ايم.، آبِ ڪوثر، لاهور، 1966.

107. اڪرام، ايس. ايم.، روز ڪوثر، لاهور، 1959.

108.اِستخري، ابوالاسحاق، ڪتابُ الاَقليم.

109.آئيوَر لسمَر، دي لِونگ پاسٽ.

110.آئنگر، ٽِي. آر. ايس.، ڊريويڊين انڊيا.

111.جيمس، اِي. او.، دي ائنشيَنٽ انڊيا.

112.جُويني، تاريخ جهان ڪُشا.

113.ڪِيٿ، آرٿر، دي اينٽيڪُئٽي آف مَئن.

114.خان، ايف. اي.، دي گلوري دئٽ واز موهنجودڙو.

115.خان، خداداد، لُبِ تاريخ سنڌ، 1959.

116.خوردادبه، ابوالقاسم بن عبدالله، ڪتابُ المَسالڪ وَالمَمالِڪ.

117.احمد، خواجا نظام الدين، طبقاتِ اڪبري.

118.آئنگر، ڪرشنا سوامي، دي هُن پرابلم آف انڊين هسٽري.

119.ڪوسَمبي، ڊِي. سِي.، ڪلچر اينڊ سِولائيزيشن آف انڊيا.

120.ڪونوٽن، سَڪا ايڪسپينشن فرام سنڌ ٽو ڪانياواڙ.

121.ڪريمَر، سيموئل نوح، هسٽري بگنس ائٽ سُمير، لنڊن 1961.

122.لئمبرڪ، هيُو ٽريوَر، سنڌ بفور مسلم ڪانڪُئيسٽ.

123.لينپُول، اسٽينلي، ميڊيوَل انڊيا اَنڊر محمڊن رُول.

124.لطيف، محمد، هسٽري آف دي پنجاب، 1891.

125.لڊوگ، بيشوفر، آن گريڪس اينڊ سَڪاز اِن انڊيا.

126.ميڪي، اِي. جي. ايچ.، دي انڊس سِولائيزيشن، لنڊن، 1935.

127.لالواني، مهاجن اينڊ ديوتر، پوليٽيڪل اينڊ ڪلچرل انڊيا.

128.ماهرُو، عينُ المُلڪ، انشاءِ ماهرُو.

129.مَجُمدار، اين. جِي.، ايڪسپلوريشنس اِن سنڌ.

130.مَجُمدار، آر. سِي.، ائنشيَنٽ انڊيا، بنارس، 1952.

131.مَجُمدار، آر. سِي.، دي عرب اِنويزن آف انڊيا.

132.مارشل، سر جان، موهنجودڙو اينڊ انڊس سِولائيزيشن.

133.نَدوي، مسعود علي، هندستان عربون ڪي نظر مِ.

134.مسعودي، مارِيُ الذَّهَب، اردو ترجمو.

135.شهاب، مسعودالحسن، خط پاڪ، اُچ.

136.شيدائي، مولائي، جَنَّتُ السنڌ.

137.ميمڻ، محمد صديق، ڪي. بِي.، سنڌي جي ادبي تاريخ.

138. مِڪرنڊل، دي اِنويزن آف انڊيا باءِ اليگزينڊر دي گريٽ.

139.پنهور، ايم. ايچ.، سورس مٽيريل آن سنڌ.

140.پنهور، ايم. ايڇ.، ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ.
141.پنهور، ايم. ايڇ.، هسٽري آف سنڌ اريگيشن، 3500 بي. سي – پريزنٽ.
142.سراج الدين، منهاج الدين بن، طبقاتِ ناصِري.
143. بيگ، مرزا قليچ، قديم سنڌ، حيدرآباد، 1966.
144.بيگ، مرزا قليچ، سنڌ جا قديم شهر.
145.مُڪرجي، آر. ڪي.، هندو سِولائيزيشن.
146.مُڪرجي، آر. ڪي.، ائنشِيَنٽ انڊين ايجوڪيشن.
147.چندرا، موتي، ٽريڊ اينڊ ٽريڊ رُوٽس اِن ائنشِيَنٽ انڊيا.
148.مُجمَعتُ التواريخ، تهران، 1344ش.
149.محمد ابوالقاسم، اِبنِ حوقل، ڪتابُ المَمالڪ وَالمَسالڪ.
150.مُڪرجي، راڌا ڪمار، دي ڪلچر اينڊ آرٽس آف انڊيا.
151. مُقَدّسي، بشاري، اَحسنُ التَّقاسِيم فِي مَعارِفُ الاَقليم.
152.نَدوِي، سيّد ابو ظفر، تاريخ سنڌ، اعظم ڳڙهه.
153.نَدوِي، سيّد سُليمان، عرب وَ هند ڪي تعلقات، ڪراچي، 1976.
154.او برائين، اِي.، گلوسَري آف دي ملتاني لينگُئيج، 1903.
155.اوجها، گوري شَنڪر، آر. بي.، هسٽري آف راجَستان.
156. آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا.
157.اولڊ ٽيستامينٽ.
158.پگو، اسٽُوئرٽ، پري هسٽورڪ انڊيا، لنڊن، 1948.
159.بُڌا، پِرَڪاش، ايووليُوشن آف هيروئِڪ ٽريڊيشنس اِن ائنشِيَنٽ پنجاب.
160.بُڌا، پِرَڪاش، رِگ ويدا اينڊ انڊس ويلي سِولائيزيشن.
161.بُڌا، پِرَڪاش، پوليٽيڪل اينڊ سوشل مُووِمينٽس ان ائنشِيَنٽ پنجاب.
162.پريزِلُسڪي، جي.، ائنشِيَنٽ پيپل آف دي پنجاب.
163.قانع، مير علي شير، ٺٽوي، تُحفتُ الڪرام.
164.قوسين، سِي.، مَليد ڊَف، دي ڪرانالاجي آف انڊيا، لاهور، 1989.
165.قَزوِينِي، حمادُالله، تاريخِ گَزِيده.
166.احمد، ڪيُو. ڊِي.، پئراڊائيز آف گاڊس.
167.ريپسن، اِي. جي.، ائنشِيَنٽ انڊيا فرام دي اَرلِيئيسٽ ٽائيمس ٽو دي فرسٽ سينچري اي. ڊِي.، ڪئمبرج، 1914.
168.راوَرٽي، ميجر، ايڇ. جِي.، دي مِهران آف سنڌ.
169.رالِنسن، ايڇ. سِي.، اِنٽرڪورس بِٽوِين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ.
170.رِزلِي، ايڇ. ايڇ.، پيپل آف انڊيا، 1915.
171.رابرٽس، جي. ايم.، دي پيلِيڪَن هسٽري آف دي ورلڊ، 1980.
172.روز، ايڇ. اي.، اي گلوسَري آف دي ٽرائيبس اينڊ ڪاسٽس آف دي پنجاب اينڊ اين. ڊبليو. ايف. پِي.، 1919.
173.پَنڊِت، آر. ايس.، راجاتَرَنگِينِي.

174.رَشبرُوڪ، ايل. جي.، گريٽ مين آف انڊيا.
175.سَڪَراندا، سُوامي، دي رِگ ويدِڪ ڪلچر آف پري هسٽورڪ انڊيا، 1965.
176.سين، سيلِندرا ناٿ، ائنشِيَنٽ هسٽري آف بنگلاديش، انڊيا اينڊ پاڪستان.
177.سرڪار، ايس. ايس.، ايبوريجنل ريسز آف انڊيا.
178.سرڪار، ايس. ايس.، ائنشِيَنٽ ريسز آف بلوچستان.
179.برني، سيّد حسن، تاريخ مسعودي.
180.شيفرڊ اينڊ ڪَرّي، سِي ليوِل چينجز.
181.صديقي، ادريس ايم.، وادي سنڌ ڪِي تهذيب، 1959.
182.سِمِٿ، وِليَم هينري، هسٽورِيَنس هسٽري آف دي ورلڊ.
183.مهر ، غلام رسول، طبقاتِ ناصِري، اردو ترجمو.
184.مهر، غلام رسول، تاريخ سنڌ.
185.احمداڻي، محمد علي، تاريخ سخي سَروَر.
186.لغاري، اي. ڪيُو.، تاريخ ڊيرا غازي خان.
187.ڪوڪر، دوست محمد، تاريخ مانڪيره.
188.تاريخ معصومي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
189.علي، محمد فدا، تاريخ فيروزشاهي، اردو ترجمو.
190.ٺٽوي، اِدارڪي بيگلاري، بيگلارنامه، ڄامشورو.
191.پيِنيمون، ٽِي. ڪي.، اي هنڊريڊ ييئرس آف ائنٿروپولاجي، 1974.
192.ٽاڊ، ڪرنل جيمس، ائنلز اينڊ اينٽيڪُئِٽيز آف راجَستان.
193.ٽَڪُر، يُو. ٽِي.، سنڌي ڪلچر.
194.ويريز ايلوِو، دي رليجن آف اين انڊين ٽرائيب.
195.سُبرامينَم، وِي. ڪي.، ميگزِمس آف چاڻَڪِيا.
196.سِمٿ، وِنسِنٽ آرٿر، انڊو پارٿين ڊائناسٽيز فرام 120 بِي. سِي. ٽو 100 اي. ڊِي.
197.واڊيل، ايل. اي.، دي ميڪرس آف سِولائيزيشن اِن ريس اينڊ هسٽري، 1986.
198.ويلس، ايڇ. جِي.، اي شارٽ هسٽري آف دي ورلڊ.
199.وِيلر، سَر مورٽِيمر، آر. اِي.، انڊس سِولائيزيشن.
200.وِلڪِنس، ڊبليو. ٽِي.، هندو مئٿالاجي، ويدِڪ اينڊ پُرانِڪ.
201.ڪرُوڪ، ڊبليو.، دي نيٽِو ريسز آف ناردرن انڊيا.
202.وُولِي، سَر لِيونارڊ، سِي. ايل.، آريَنس.
203.وُولِي، سَر لِيونارڊ، سِي. ايل.، پري هسٽري اينڊ بگننگ آف سِولائيزيشن، 1966.
204.هنٽر، ڊبليو. ڊبليو.، دي انڊين ايمپاير.
205. هنٽر، ڊبليو. ڊبليو.، گزيٽيئر آف انڊيا.
206.يوسف، محمد، مُنتَخَبُ التَّواريخ، حيدرآباد، 1962.
207.يحيٰ امجد، تاريخ پاڪستان، قديم دور، 1989.
208.يعقوب، ڊاڪٽر مغل، اسٽڊيز آن سنڌ.

سنڌ ۽ ملتان جي سومرا راڄ گهراڻي جو شجرو

۽ مصنف جو انهي سان سڌو سنئون تعلق

نمبر	نالو	حڪمرانيءَ جو هجري سن	حڪمرانيءَ جو عيسوي سن	عام راءِ
.01	خفيف (پهريون)	417 — 401	1026 — 1011	منصوره جي ماڻهن ۽ ملتان ڇڏي آيلن يڪراءِ ٿي ڪيس بادشاهه چونڊيو.
.02	سومار	421 — 417	1030 — 1026	منصوره ڪي محمود ڦريو لٽيو. ٿري شهر نئين راڄڌاني بڻيو. ٿريءَ وارن سومار ڪي چونڊيو.
.03	راڄ بل	446 — 421	1054 — 1031	شام واري مُقطانہ ڪيس دروزي مت قبولڻ جي دعوت ڏني. ٻين وانگر هي پڻ اسماعيلي هو.
.04	ڀُونگر (پهريون)	461 — 446	1068 — 1054	خفيف جو پٽ، جوان ٿيڻ تي تخت تي ويٺو.
.05	دودو (پهريون)	481 — 461	1089 — 1068	تخت تياڳي ڇڏيائين. ڏيٽس (زينب) تارِي ياءُ پاران حڪومت ڪئي.
.06	زينب (تارِي)	491 — 481	1098 — 1089	حڪومت سنگهار حوالي ڪيائين.
.07	سَنگهار	500 — 491	1107 — 1098	بنا اولاد گذاري ويو. سندس زال همُون پائرن سان گڏجي حڪومت ڪئي.

.08	خَفِيف (ٻيون)	536 — 500	1142 — 1107	هَمُون جو ياءُ
.09	عُمر (پهريون)	576 — 536	1181 — 1142	خفيف جو ياءُ
.10	دودو (ٻيون)	590 — 576	1195 — 1181	----
.11	ڀُونگر (ٻيون)	623 — 590	1226 — 1195	دودي جي اولاد مان
.12	ڳهڻو (پهريون)	639 — 623	1242 — 1226	----
.13	محمد طُور	654 — 639	1256 — 1242	----
.14	ڳهڻو (ٻيون)	657 — 654	1259 — 1256	----
.15	دودو (ٽيون)	671 — 657	1273 — 1259	----
.16	طائي	695 — 671	1296 — 1273	----
.17	چنيسر	700 — 695	1301 — 1296	----
.18	ڀُونگر (ٽيون)	715 — 700	1315 — 1301	----
.19	خَفِيف (ٽيون)	733 — 715	1333 — 1315	----
.20	دودو (چوٿون)	752 — 733	1352 — 1333	خفيف ٽئين جو ياءُ
.21	عُمر (ٻيون)	----	----	----
.22	ڀُونگر (چوٿون)	----	----	----
.23	همِير (بهاءُالدين شمشير)	760 — 752	1360 — 1352	تخت تان لاٿو ويو. دراغُل ٽَڪرين ڏانهن ڀڄي ويو.

هيٺ ڏنل شجري ۾ 1362ع کان 1545ع تائين اٽڪل پنج ڪَڙيون ڪٽل لڳن ٿيون. سومرن جي تاريخ ۾ اجا گهڻي کوجنا جي ضرورت آهي. ڪيپٽين ميڪينزي مطابق (اِبيٽسن پنهنجي گلوسَري آف ٽرائيبس ايند ڪاسٽس، ص. 420، فٽ نوٽ ۾ حوالو ڏنو آهي ۽ ٻين تاريخدانن تائيد ڪئي آهي) حضرت محمد يوسف (المعروف لال عِيسان) پنهنجي مرشد دائود جي حڪم تي 1545ع ۾ ڪَروڙ ڏانهن لڏي آيو. ساڻس گڏ ٻه ٻيون ذاتيون لوهاڻا ۽ گَٽ پڻ سومري امير جي اڳواڻيءَ ۾ لڏي آيا. ٽي صديون پوءِ انگريز سرڪار پاران گڏ ڪيل شجرو انهي سومري امير يا ليّہ ۾ آباد ٿيندڙ سندس پٽ جو نالو نٿو ڏئي. ان جي پوٽي بهاءُالدين سان شروع ٿئي ٿو ۽ هن ريت آهي:

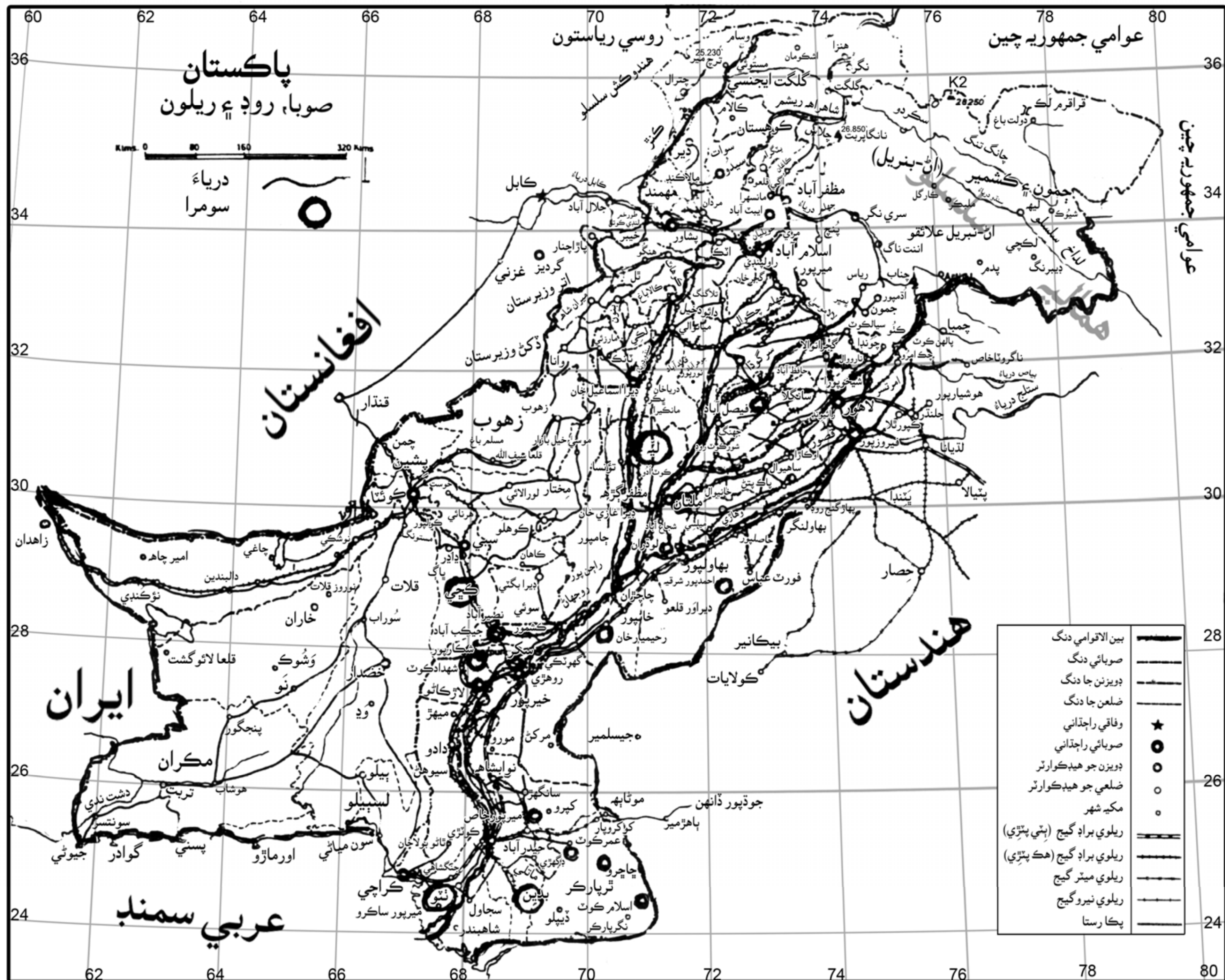
نمبر	نالو	ڄمر جو سال	وفات جو سال
.01	بهاءُالدين	1596	1665
.02	جلال الدين	1633	1698
.03	جِيوَڻ	1664	1735
.04	هُمايون	1700	1778
.05	اَمِير	1736	1815
.06	مير محمد	1776	1851
.07	مريد احمد	1811	1882
.08	پير بخش	1844	1902
.09	نور محمد	1886	1942
.10	عبدالحق	1915	1995

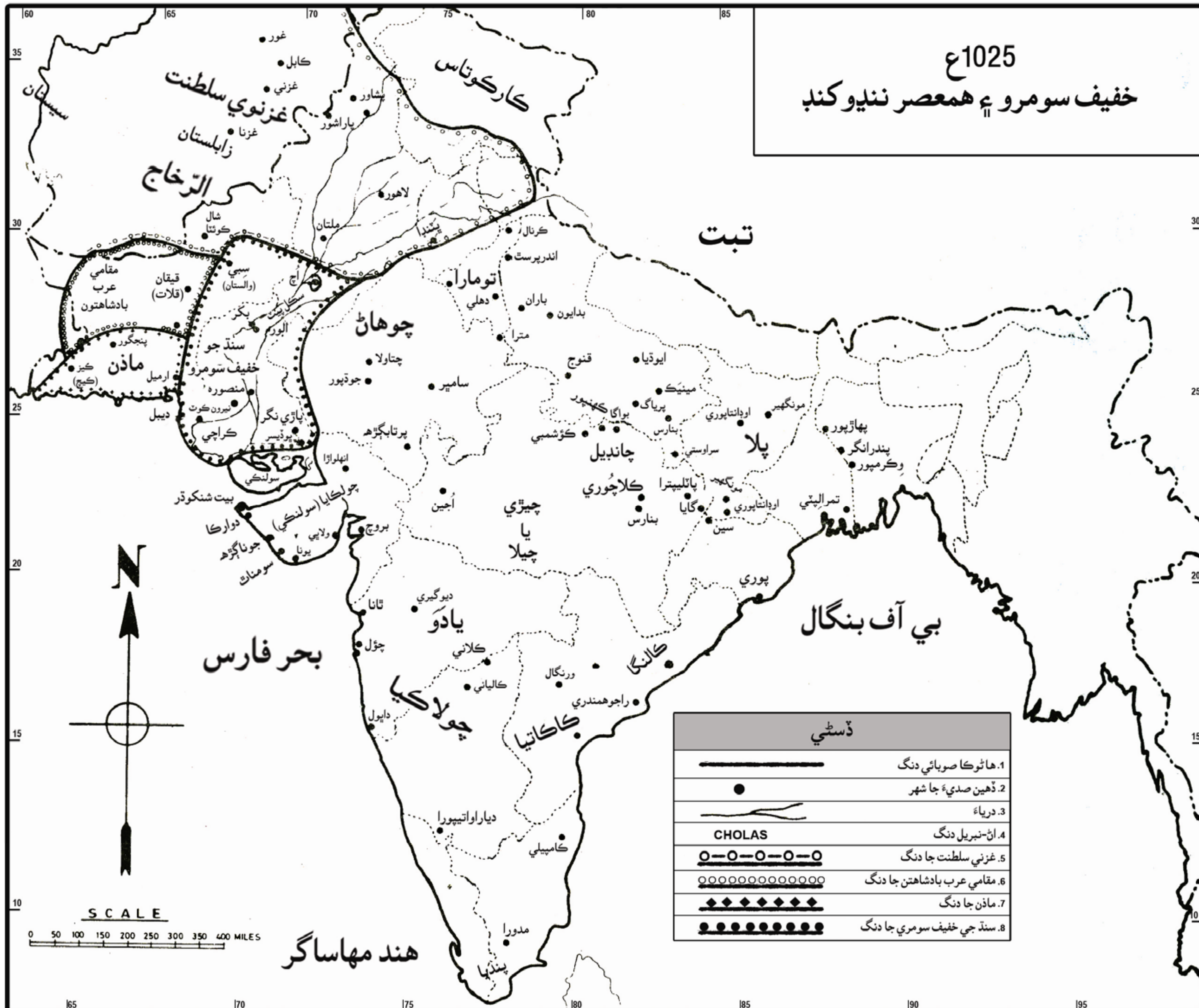

ڪجھ نمايان سومرا شخصيتون

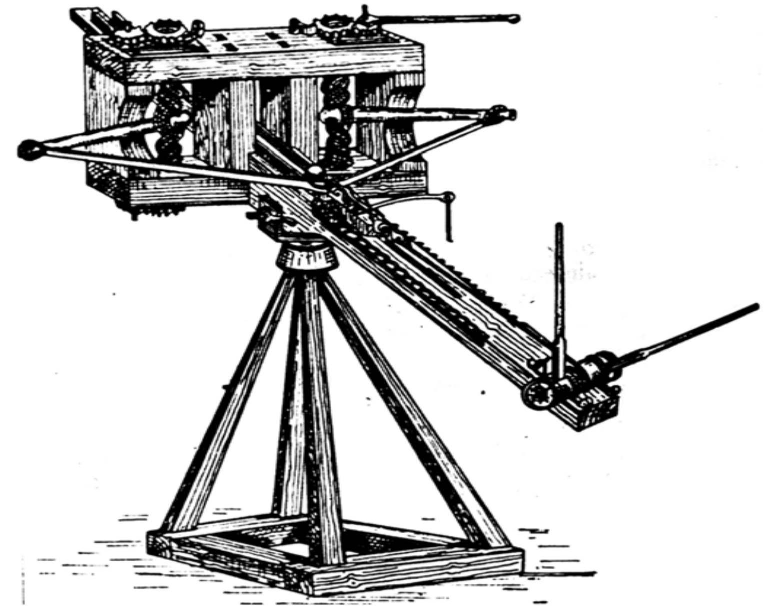
اَٺ وَٽِئو ڏيئو

پاڪستان
صوبا، روڊ ۽ ريلون
Kms. 0 80 160 320 Kms
درياءَ
سومرا
بين الاقوامي دنگ
صوبائي دنگ
ڊويزن جا دنگ
ضلعن جا دنگ
وفاقي راڄڌاني
صوبائي راڄڌاني
ڊويزن جو هيڊڪوارٽر
ضلعي جو هيڊڪوارٽر
مکيه شهر
ريلوي براڊ گيج (ٻٽي پٽڙي)
ريلوي براڊ گيج (هڪ پٽڙي)
ريلوي ميٽر گيج
ريلوي نيرو گيج
پڪا رستا
روسي رياستون
عوامي جمهوريه چين
افغانستان
ايران
هندستان
عربي سمنڊ
گلگت ايجنسي
ڪشمير
جمون ۽ ڪشمير
(ان-بنريل)
ان-بنريل علائقو
K2
ڪوهستان
مهمند
ڪابل
قندار
غزني
گرديز
اتر وزيرستان
ڏکڻ وزيرستان
زهوب
چمن
پشين
ڪوئٽا
قلات
خاران
مڪران
پنجگور
تربت
گوادر
پسني
اورماڙو
جيوڻي
لسٻيلو
ڪراچي
ٺٽو
حيدرآباد
بدين
ٿرپارڪر
نگرپارڪر
اسلام ڪوٽ
ميرپور خاص
سانگهڙ
نوابشاهه
دادو
لاڙڪاڻو
شڪارپور
سکر
جيڪب آباد
خيرپور
گهوٽڪي
رحيم يار خان
بهاولپور
بهاولنگر
ملتان
مظفر ڳڙهه
ڊيرا غازي خان
ڊيرا اسماعيل خان
ليه
فيصل آباد
سانگلا
لاهور
قصور
اوڪاڙا
ساهيوال
گوجرانوالا
سيالڪوٽ
جهلم
راولپنڊي
اسلام آباد
پشاور
مردان
سوات
چترال
ديرو
مظفر آباد
ايبٽ آباد
مانسهرا
سري نگر
جمون
پونڇ
ميرپور
چناب
امرتسر
جالندر
لڌيانا
پٽيالا
فيروزپور
هوشيارپور
حصار
بيڪانير
ڪولايات
جيسلمير
جوڌپور ڏانهن
باهڙمير
مرڪڻ
فورٽ عباس
چاغي
دالبندين
نوڪنڊي
زاهدان
سبي
ڪوهلو
نصيرآباد
ڪڇي
خضدار
سومياڻي
سجاول
شاهبندر
ميرپور ساڪرو
ڏيپلو
چاڇرو
عمرڪوٽ
ليهه
ڪارگل
ڏولت باغ
قراقرم لڪ

1025ع
خفيف سومروءَ همعصر ننڍو ڪنڊ
ڏسٽي
1. هاڻوڪا صوبائي دنگ
2. ڏهين صديءَ جا شهر
3. درياءَ
CHOLAS
4. اڻ-نبريل دنگ
5. غزني سلطنت جا دنگ
6. مقامي عرب بادشاهتن جا دنگ
7. ماڪن جا دنگ
8. سنڌ جي خفيف سومري جا دنگ
غزنوي سلطنت
زابلستان
الرّخاج
ڪارڪوٽاس
تبت
مقامي عرب بادشاهتون
قيقان (قلات)
سبي (والستان)
ماڪن
سنڌ جو خفيف سومرو
منصوره
ديبل
ڪراچي
سولنڪي
چوهاڻ
توماراَ
چانديل
ڪلاچُوري
پلا
چيڙي يا چيلا
ياڊو
چولا ڪيا
ڪاڪاتيا
ڪالنگا
بحر فارس
بي آف بنگال
هند مهاساگر
غور
ڪابل
غزني
غزنا
پشاور
پاراشور
لاهور
ملتان
شال ڪوئٽا
اُچ
بکر
الور
پنجگور
ارميل
نيرون ڪوٽ
پاڙي نگر
چتاولا
جودپور
سامير
پرتابگڙهه
انهلواڙا
اُجين
بروچ
دوارڪا
جوناگڙهه
سومنات
بيت شنڪودر
ڪرنال
اندرپرست
دهلي
باران
بدايون
مترا
قنوج
ايوڌيا
پرياگ
ڪوشمبي
بنارس
پاٽليپترا
گايا
سين
مونگهير
پهاڙپور
پندرانگر
وڪرمپور
تمرالپٽي
پوري
ديوگيري
ٿانا
چؤل
ڪالاني
ڪالياني
دابول
ورنگال
راجوهمندري
دياراواتيپورا
ڪامپيلي
مدورا
S C A L E
0 50 100 150 200 250 300 350 400 MILES
N

1011 - 1351/52ع سنڌ جا سومرا ۽ سندس همعصر

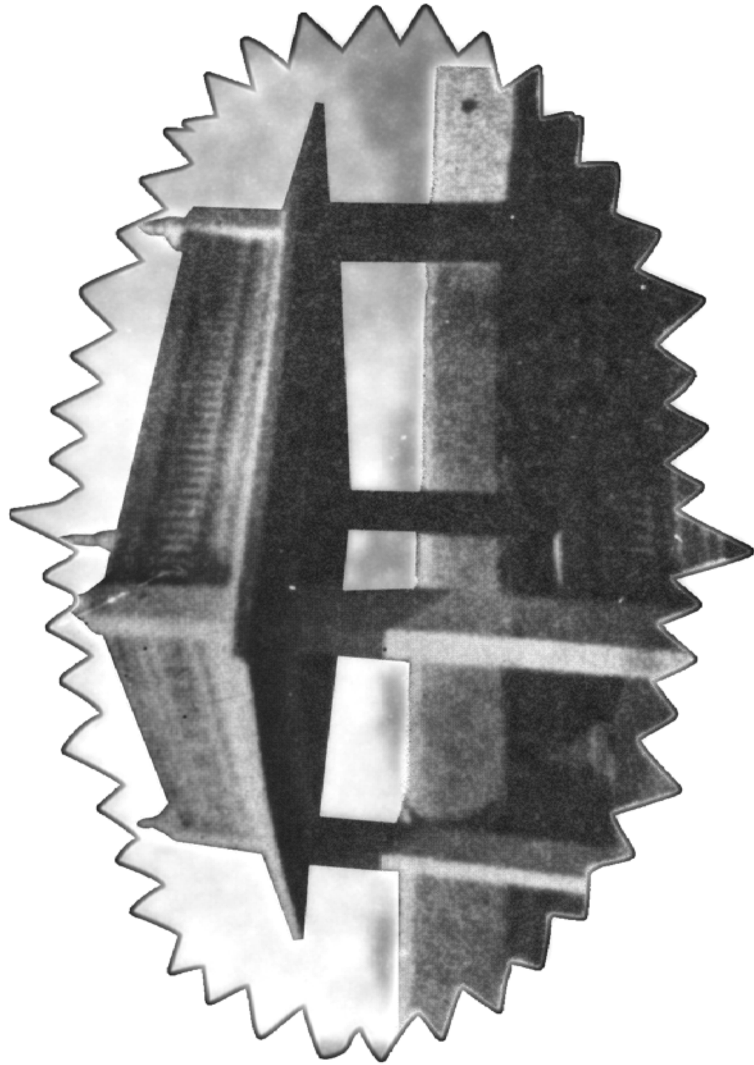
عيسوي سن	سنڌ جا سومرا	ملتان	دهليءَ جا سلطان يا حاڪم	عباسي خليفا	فاطمي خليفا (مصر)
1010	هباري 1011-854/55	شيخ حامد افغان 1005-970 ابوالفتح دائود 1010-1005		قادر 1031-991	حڪيم ابو علي منصور 1020-996
1020	خفيف سومرو 1026-1011	محمود جو ڪو سردار 1011 محمود جو پٽ 1011			
1030	سومار 1030-1026	1030-1011 ؟			ضمير ابوالحسن علي 1035-1020
1040	راج بل 1054-1030	شيخ ابن سومار راج بل 1042-1030		قائم 1075-1031	مستنصر ابو تميم معاذ 1086-1035
1050		محمود جو پٽ 1049-1041			
1060	پونگر-پهريون 1088/89-1054/55	ترَ جا اسماعيلي يا سنڌ جا سومرا 1118-1049			
1070					
1080				مقتدي 1094-1075	
1090					مستعالي ابو قاسم احمد 1101-1094
1100	زينب؟ تاري 1098-1088/89			مستغير 1118-1094	
1110	سنگهار 1106/07-1098				آمر ابو علي منصور 1130-1101
1120	خفيف-پيون 1141/42-1106/07	ترَ جا اسماعيلي يا سنڌ جا سومرا 1186-1118		مسترشد 1135-1118	
1130					
1140				راشد 1136-1135	حافظ ابوالمنصور اسماعيل 1149-1130
1150	عمر-پهريون 1186-1142				
1160			وِگراهه راجا 1161/63-1151	مڪتفي 1160-1136	ظافر ابوالمنصور اسماعيل 1154-1149 ابوالقاسم عيسيٰ 1168-1154
1170			اپراگنگيا ۽ پرٿوي راج-پيون 1169-1163	مستنجد 1170-1160	عابد ابو محمد 1171-1160
1180			سومسَويرا 1177-1168/69	مستدي 1180-1170	عبدالله 1195-1171
1190	دودو-پيون 1194/95-1186	قرمخ علي 1186 غورين جا گورنر 1203-1186	پرٿوي راج 1192-1177	ناصر 1225-1180	
1200	پونگر-پيون 1228-1194/95		قطب الدين ايبڪ, غوريءَ جي گورنر طور 1206-1192		
1210		مير داد حسن 1206-1203 ناصرالدين قباچ 1210-1206	قطب الدين ايبڪ 1210-1206		
1220		ناصرالدين قباچ (آزاد) 1227-1210	التمش 1234-1210		
1230		ملڪ ڪبيرالدين (عزالدين اياز) 1245-1227		ظاهر 1226-1225 مستنصر 1242-1226	
1240	گهٽو 1241/42-1228		رڪن الدين 1236-1234 رضيه سلطانه 1239-1236 بهرام 1241-1239 مسعود شاه 1268-1241		
1250	محمد طُور 1254-1241/42	ملڪ شير خان سنقر 1254-1245		مستعصم 1258-1242	
1260	گهٽو-پيون 1258-1255	عزالدين بلبن 1270-1254		هلاڪو عباسي خلافت تباهه ڪري ڇڏي.	
1270	دودو-ٽيون 1273/74-1258	شهزادو محمد 1286-1270	ناصرالدين 1269-1268 بلبن 1287-1269		
1280	طائي بن دودو 1283/84-1273/74				
1290	چنيسر 1300/01-1283/84	ڪوامير 1288-1286	ڪيڪوباد 1290-1287		
1300		ملڪ جلال الدين فيروز 1292-1288 ارڪلي خان 1295-1292 نصرت خان 1304-1295	جلال الدين خلجي 1295-1290		
1310	پونگر-ٽيون 1315-1300/01	غازي ملڪ 1321-1304	علاءُالدين خلجي1315-1295		
1320	خفيف-ٽيون 1332/33-1315		مبارڪ شاهه 1316-1315 خسروشاهه 1320-1316 غياث الدين تغلق 1324-1320		
1330		محمد شاهه 1325-1321 1332-1323؟			
1340	دودو-چوٿون, عمر-پيون پونگر-چوٿون 1351/52-1332/33	تاج الدين 1339/40-1332			
1350		بهرام عيبه 1341-1340 بهزاد خان 1358-1341	محمد تغلق 1351-1324		
	همير دودو جلاوطن 1366/67-1352	تاتار خان 1359-1356	فيروز تغلق 1358-1351		

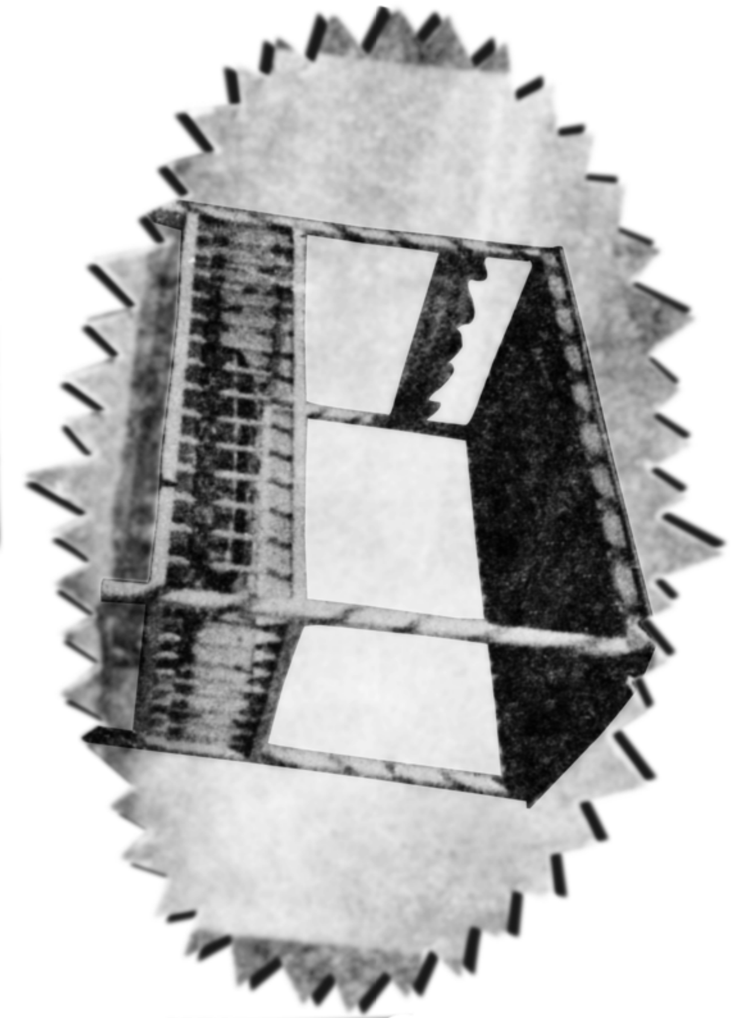
مَنجنِيق

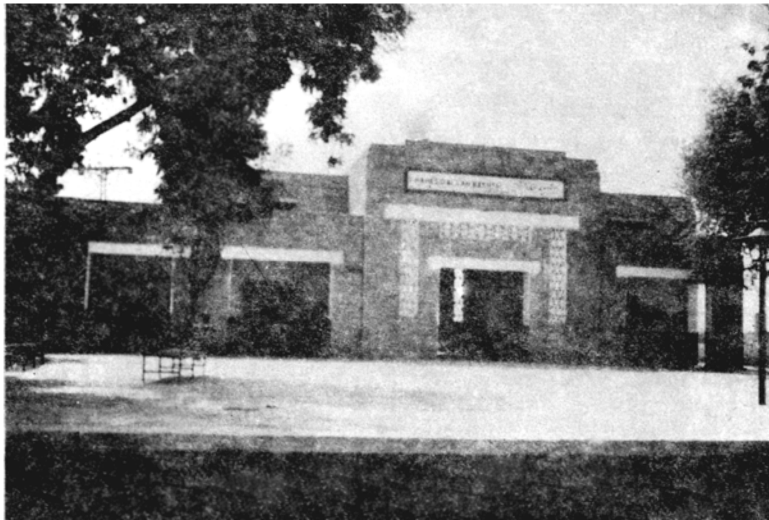
سومرا دور جي ٺڪر جي ڪُني

پاڪدامن سومرين جي آخري آرامگاهه جو اندريون ڏيک

حضرت جنيسر سومري جي مزار (روپا ماڙي)

سنڌ جي اڳوڻي وزير اعظم خان بهادر الله بخش سومرو شهيد
جي نالي سان ريلوي اسٽيشن

حاجي مولا بخش سومرو
(شهيد الله بخش سومري جو ڀاءُ)

ايم. غلام حسين سومرو ملتان وارو

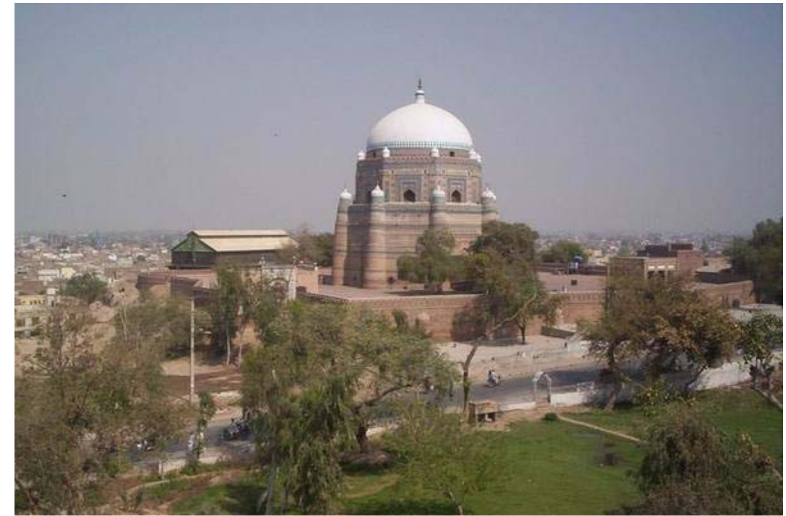
ملتان جو پهريون سومرو انجنيئر.
موسيٰ سومري شهيد جي اولاد مان جنهن کي دائوپوٽن ۽ انڍڙ پاٽين قتل ڪيو ۽ جنهن جو خاندان کي ملتان ۾ پناهه وٺڻ تي مجبور ٿيو.

سومرا راڄ گھراڻو

ايم. ايڇ. پنهور

انجنيئر ۽ سنڌ جو گهڻ رخو محقق

ملتان ۾ بهاءُالدين ذڪريا جو مقبرو

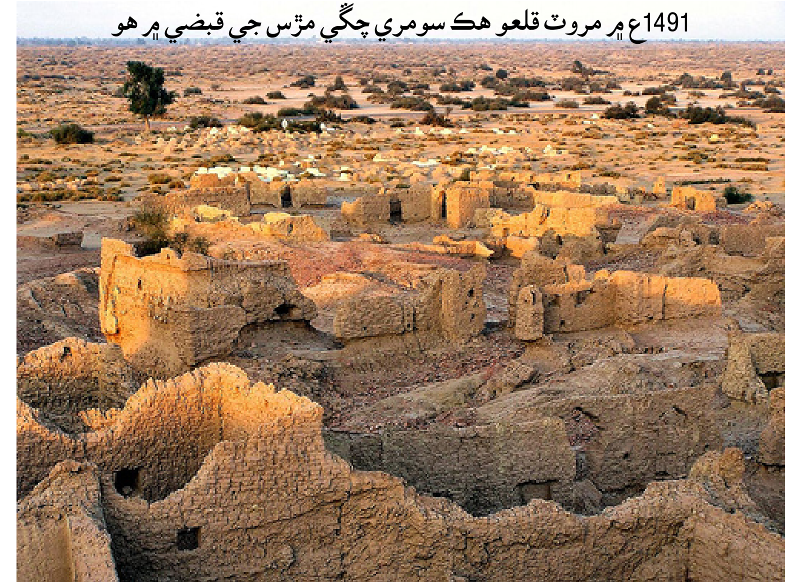
ڪَروڙ ۾ حضرت لال عِيسان جو مقبرو

روپا ماڙي

1961 ڌاري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرن جي وڏي ڍڳ جي پاڙ ۾ ننڍي ڍڳ کي دودي سومري جي قبر قرار ڏنو. 68-1970 ڌاري سومرا برادريءَ اتي قبر ٺھرائي. (ڏسو 'سومرن جو دور' ص. 81 فٽ نوٽ 5.) 90 جي ڏھاڪي ۾ حاجي شير محمد سومري انھي جي مٿان مقبرو اڏايو. مٿين تصوير 1986 ۾ محمد علي قادري ۽ هيٺين 29.03.98 تي ميلي جي موقعي تي سنڌيڪار ورتي.

سومرن جي هٿ هيٺ رهندڙ مروٽ قلعي جا ڪنڊر

سنڌ ۾ چوکنڊي قبرون

اُچ جا ڪنڊر

موهنجو دڙو

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، پاران ڇپايل
’سومرن جو دور‘ (ص. 280) تان کنيَل ٽُڪرو

بادشاهي جهنڊو. سومرن جو پنهنجو بادشاهي جهنڊو هوندو هو، جيڪو تخت تي ويٺل حڪمران جي جاءِ تي چاڙهيو ويندو هو. ڀونگر راءِ بادشاهه خيال ڪيو ته پنهنجي جيئري گادي پنهنجي پٽ کي ڏيان ته جيئن سيڪو سندس حڪم مڃي ۽ پڻ شاهي جهنڊو (لِوَالو) سندس دروازي مٿان لهرائي:

پيڙهي ڏيان پٽ کي، ڀونگر چيو پو
وائي تنهن وريام جي، سٽي سيڪو
ان در ٽي او سونهي ٻَڌو لِوالو
(ص. 43)

سومرن جي جهنڊي جو نمايان رنگ سفيد هو ۽ ننگر ان کي ”اڇو جهنڊو“ ڪري سڏيو آهي:

اڇو جهنڊو در تي، سو پيي ڳاڙهي روءِ ٽيندا (3)

این مکتوب نیز بجانب ملک الشرق افتخار الملک صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد۔

تاءانت و اغاثت زمینداران کہ بحلیئہ اطاعت و مطاوعت متوشح بوده اند و از دست تغلب زبرستان چون بنات النعش در اطراف جہان متفرق و پراگنده گشتہ در جمیع ادیان محمود خواهد بود و قلع و استیصال دعار نابکار کہ فساد را شعار و تہیج فتنہ را دثار خود ساختہ نزدیک وضیع و شریف و قومی و ضعیف مستحسن خواهد نمود، ذات ملک صفات، خدا وند ملک ملوک الشرق و الوزراء، افتخار الملک، قالع الکفرة، قامع الفجرة، ناصر الموحدین، کاسر المفسدین، قاتل البغاة، قاطع الطغاة، حامی ارباب الصلاح، ماحی اولاد السفاح، صاحب السیف و القلم، والی العلم و العلم، رافع رایات العدل و الاحسان، ناصب آیات الفضل والامتنان، فرید الدولة و الدین، صاحب دیوان استیفاء ممالک کہ مستجمع معالی سابقہ است بموالات اولیای دین م معادات اہذاب شیاطین موید و موبد باد، بحق من قال ”وتعاونوا علی البر والتقوی ولا تعاونوا علی الاثم والعدوان۔“

بندهٔ درگاه عین ماهرو کہ عین اعتقاد او بکحل ترفیہ عباد و تعمیر بلاد مکحول است عین خدمت و عبودیت در مورد اخلاص جاری گر دانید و نمود کہ نہال وجود ”همیر دودا“ کہ از تند باد حوادث ذبول یافتہ بود بزلال شفقت خداوندی ملک ملوک الشرق آغاز نشو و نما گرفتہ، متوقع آنکہ بفیضان رافت آن مجلس مثمر و برومند گردد، بیت:

نہالی کان بدست خود نشانی
ہمیشہ می ده آبی تا توانی
اگر آبش دهی پیوستہ ماند
وگرترکش کنی سربستہ ماند

غرض از ترتیب این مقدمات آنست (و) همگنان را روشن و مبرهن است کہ ”بانہمنیہ“ علم فساد و بغی بہ عیوق رسائیده است و از قبلہ اطاعت روی گردانیده و تخریب بلاد و در آوار دن مغل عادت ساختہ و دین و نفس خود را بدین هوا درباختہ۔ چنانچہ یک کرت با هجوم مغل در ولایت وسیعہ پنجاب در آمد بود، چون از عون حق دستبردی از لشکر ملتان برو رسیده، پای کشان بگریخت و آبروی مردانگی و جلادت در ساحت فرار بریخت و این معنی پیش ازین یہ بندگی ملک الشرق باز نموده شده است و در ولایت گجرات بعد ازان و پیش ازان چند کرت تعرض رسائیده و آن حال بخدمت مولوی پوشیده نیست۔ برای قلع و قمع آن مدبر فضول کہ دربغی و فساد اصل

الاصول است حسن اهتمام حضرت اعلی در ترفیہ حال و استقامت کاربہ " همیر دودا" مبذول شده است و بشرف مراتب و تعبین (1) موجاب اختصاص یافتہ و سر همہ مرحمت ها آنکہ از اتفاقات حسنہ سپارش او بملک الامراء رکن الدولتہ و الدین امیر حسن دام علوه شده است۔ و آن ازین جہت است کہ عرصہ گجرات مفوض بخدمت خداوندی ملک ملوک الشرق است و ملک رکن الحق و الدین حسن بردار کہتر و پرورده کرم خداوندی ملک الشرقی است۔ در حضرت اعلیٰ وجاهت و جلالت از ذات باعظمت ملک ملوک الشرقی یافتہ و بوقت سپارش از حضرت اعلیٰ مرحمت هم برین جملہ درباره خداوندی ملک ملوک الشرقی می شد۔ چون این کار برین منوال تربیت و استقامت از حضرت خدایگانی یافتہ است مرحمت و شفقت آن مجلس بدین اندازه در حق ملک رکن الدین حسن منتظم شده۔

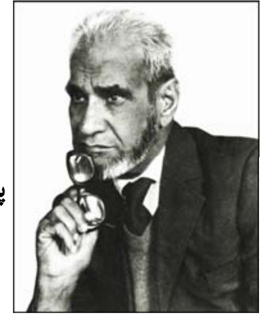
بندهُ درگاه منتظر است تا آن کار از دست او بہ حسن تربیت خداوندی ملک ملوک الشرق برآید و جمال کار آن مجلس بر آید و درضمن آن استقامت " همیر دودا" کہ مطلوب درگاه اعلی است دست دهد، و ساحت هر دو عرصہ یکی ملتان و دوم گجرات از خبث فساد "بانہمینہ" پاک گردد۔ و الا کدام عار ایشان ازین بالاتر است کہ مشتی رساتیق مردود ملتان هر بار در دیار اسلام کفار را در آرند و رعایا و ذمیان دار الاسلام را بہ نہب و تاراج اسیر کنند و ببرند۔

امید از عون عنایت الهی و اقبال کامگار خدایگانی آنست کہ خداوند ملک ملوک الشرق تربیت این کار چنان خواهد فرموده کہ بر روی روزگار یادگار ماند و بران مرید نتو اند بود، زیر کہ این "بانہمنیہ" مفسد هر بار مقدمان گجرات را تعب کند و اسیر می گرداند و گروگان بقہر و عتوت می ستاوند و انفت گجر اتیان کہ "اخترت النار لا العار"۔ اختیار کنند، اظہر من الشمس است، اما معونت و مظاہرت ومی طلبند۔ اگر خدمت ملک الشرقی ایشان را تحریض فرمایند کہ شما اہل گجر اتید و جانبازی را بار می دانید و بدان مباهات و سرفرازی می کنید، چرا همچنین زبون شده اید و بردست مشتی سیمابیان دون درمانده اید۔ اگر همہ جمع شوید و کمر انتقام برمیان جان استوار بندید لشکر اسلام بمعاونت شمابفرستیم۔ امید باشد کہ دمار از نہاد آں فسده بر آریدو کلفہء عار تغلب ایشاں از جبہہء خویش باب شجاعت شستہ گردانید تا درجہان این نام نیک یادگار ماند۔۔"

ڏسٽي

سنڌيڪار

ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومري جو مختصر تعارف

پيءُ جو نالو: مهر نور محمد سومرو (سندس دعويٰ آهي ته هو آخري سومري بادشاهه همير جي پندرهين پيڙهي آهي.)

ڄمڻ جي تاريخ: پهرين جون 1915ع

ڄمڻ جو هنڌ: ليّه – سنڌو درياءَ جي اوڀارئين ڪنڌيءَ تي آباد پنجاب جو هي شهر هاڻ انهي ئي نالي واري ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي.

تعليم: ايم. اي، بي. ٽي، پي. ايڇ. ڊي

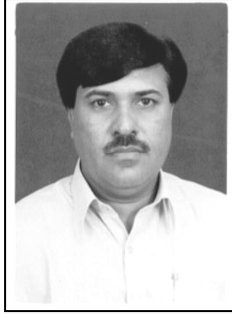
ملازمت: تعليم کاتو – پهرين فيبروري 1970ع تي پنجاب پراونشل ايجوڪيشن سروس مان رٽائر ٿيو.
پي. ايڇ. ڊي ڪرڻ وارن لاءِ گائيڊ پڻ رهيو.

علمي ۽ ادبي خدمتون: 1949ع کان 1994ع تائين 45 سالن دوران سندس لکيل، ترجمو ڪيل ۽ ترتيب ڏنل، نثر ۽ نظم ٻنهي تي مشتمل، 41 ڪتابن ۾: 21 اردو، 12 سرائڪي، 5 انگريزي ۽ 3 پنجابي ڪتاب شامل آهن، جن منجهان گهڻا ڇپجي چڪا آهن ۽ ڪجهه اڻ ڇپيل آهن.

مڃتا:
1969ع: تحقيقي مقالي "ملتاني زبان اور اس کا اردو سي تعلق" تي دائود ادبي انعام
1980ع: هجره ڪائونسل، حڪومت پاڪستان پاران هجره ايوارڊ
1986ع: "قرآن مجيد کا فلسفهٔ تعليم" تي وزارت تعليم، حڪومت پاڪستان پاران پنجاهه هزار روپيا روڪ انعام
1987ع: اڪيڊمي آف ليٽرز پاران خواجا غلام فريد ايوارڊ
1994ع: صدارتي ايوارڊ 'پرائيڊ آف پرفارمنس' (ادب)

وفات: 1995ع

سنڌيڪار

غريب پورهيت حاجي علي محمد سومرو ۽ صفيه سومرو عرف 'جيجي شفيءَ' جو ٻيون نمبر پٽ عُمر سنڌس ماءُ جي يادگيريءَ مطابق 18 شعبان 1377هه (6 مارچ 1958ع) تي سومهڻيءَ مهل پورٽيءَ ۾ ناناڻي گهر ۾ ڄائو. اسڪول ۾ داخلا وقت داخل ڪندڙ استاد سنڌس پيءُ جي راضپي سان سنڌس ڄمڻ جي تاريخ 5 سيپٽمبر 1958 ۽ هنڌ ڏامڙو (ڏاڏاڻو ڳوٺ) ڄاڻائي ڇڏيو. (هي ٻئي ماڳ انوقت نوابشاهه ۽ هاڻ نوشهرو فيروز ضلعي ۾ آهن.) سنڌ جي ٻهراڙين ۾ ائين هڪ پيڙهي اڳ تائين عام ٿيندو هو يا تي سگهي تو متان ڪٽي هاڻ به ٿيندو هجي.

1963 ۾ سنڌس پيءُ سانگهڙ ضلعي جي شهر جهول لڏي ويو، جتي هن کي اسڪول ۾ داخل ڪرايائين. اجا چار درجا مَس پڙهيو (ٻيون ۽ ٽيون درجو هڪ ئي سال) ته 1966 ۾ سنڌس پيءُ لڏي نوشهري فيروز جي شهر ٺاروشاهه ۽ پوءِ اتان 1969 ۾ ڏامڙي، 1971 ۾ پورٽي ۽ 1974 ۾ وري ٺاروشاهه ۾ وڃي وينو. انهي دوران هن 1967 ۾ ٺاروشاهه جي گورنمينٽ پرائمري اسڪول مان پنجون درجو ۽ 1973 ۾ گورنمينٽ پراونشلائيزڊ هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ اسڪول اچڻ وڃڻ لاءِ روزانو، ڏامڙي کان 14 ۽ پورٽيءَ کان 15 ڪلوميٽر اوٽ موٽ پنڌ ڪرڻ سان گڏوگڏ پيءُ سان هارپي، سرون وجهڻ، گهاٽو وهائڻ، ٽُنا ۽ ڪِڙيون ٻڌڻ وغيره ۾ هٿ به ونڊائيندو رهيو.

گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه مان 1976 ۾ انٽر، سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري مان 1980 ۾ بي. اي ۽ 1985 ۾ اڪنامڪس ۾ ايم. اي ۽ 1987 ۾ انسٽيٽيوٽ آف بينڪرس ڪراچي مان بئنڪنگ ڊپلوما (پارٽ -1) پاس ڪيائين.

1978 ۾ ڪراچيءَ ۾ الائيڊ بينڪ ۾ اسسٽنٽ طور ملازم ٿيو، جتان 2000 ۾ برانچ مئنيجر طور 42 سالن جي ڄمار ۾ رٽائر ڪيائين.

1991 ۾ مارونڙا سماجي ساٿ ۽ 1999 ۾ سومرا نيشنل ڪائونسل – پاڪستان ناهڻ، 2003 ۾ ايم. ايچ. پنهور جي شاندار تحقيق تي ٻڌل ڪتاب 'ائن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ' ڇپرائڻ ۽ 2006 ۾ انهي جو سنڌي ترجمو ڪري 'تصوير سنڌ' نالي سان ڇپرائڻ سنڌس اهم خدمتن ۾ شامل آهن.

5 نومبر 1979 تي نوشهرو فيروز جي ڳوٺ ليٽَ مان محمد عثمان سومري جي نياڻي غلام فاطمه سان شادي ٿيس. کين احمد، جانب، سرويچ، اَمَر ۽ اڪسِير نالي پنج پٽ آهن.

8 سيپٽمبر 2004 تي پهريني پٽ احمد جي رخسانه سومرو سان شادي ڪرايائين. انهن جي پهريني پٽ فراز جي 20 جولاءِ 2009 تي چوٿين سالگرهه هئي.